Ірина ДЖОЧКА, Оксана ЦИПЕРДЮК

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

ПРАКТИЧНА МОРФОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Івано-Франківськ
Місто НВ
2012

УДК 811.161.2'366
ББК 81.411.1-21
Д 42

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-8806 від 22.09.2010)

Рецензенти:
З. О. Валюх – доктор філологічних наук (Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка);
Н. В. Гуйванюк – доктор філологічних наук (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);
М. В. Мірченко – доктор філологічних наук (Волинський національний університет імені Лесі Українки).

Джочка І. Ф., Ципердюк О. Д.
Д 42 Сучасна українська мова. Практична морфологія : [навч. посібник] / Ірина Джочка, Оксана Ципердюк. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. – 588 с.

ISBN 978-966-428-261-8

Завдання і вправи, наведені в збірнику, систематизовано відповідно до програми курсу морфології сучасної української літературної мови для філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Охоплено практичний матеріал з усіх розділів курсу, передбачено різні типи завдань і питання для аудиторних практичних занять, самостійної індивідуальної роботи, контрольної перевірки знань студентів. Подано схеми і зразки морфологічного аналізу слів різних частин мови, термінологічний словник, основну, додаткову та довідкову літературу з усього курсу.

Призначено для студентів-філологів, викладачів, учителів та учнів шкіл і гімназій гуманітарного профілю. Посібник може бути використано у викладанні спецкурсів і спецсемінарів із поглибленого вивчення морфології сучасної української літературної мови.

УДК 811.161.2'366
ББК 81.411.1-21

ISBN 978-966-428-261-8

© І. Ф. Джочка, О. Д. Ципердюк, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 8

ГРАМАТИКА. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ.. 10

Граматичне значення. Граматична форма. Граматична категорія..... 10

Принципи класифікації частин мови..... 15

Перехідні явища в системі частин мови..... 20

Питання та завдання для самоперевірки..... 23

ІМЕННИК..... 24

Значення іменника, його граматичні ознаки..... 24

Лексико-граматичні розряди іменників..... 28

Категорія роду іменника..... 42

Категорія числа іменника..... 46

Категорія відмінка іменника..... 50

Поділ іменників на відміни та групи. Словозміна іменників..... 52

Словотвір іменників. Субстантивація..... 66

Наголошування і правопис іменників..... 71

Стилістичне використання іменників..... 75

Морфологічний аналіз іменника..... 79

Питання та завдання для самоперевірки..... 80

ПРИКМЕТНИК..... 84

Значення прикметника..... 84

Граматичні ознаки прикметника..... 85

Лексико-граматичні розряди прикметників..... 86

Перехідні явища в лексико-граматичних розрядах..... 90

Ступені порівняння прикметників..... 91

Словозміна прикметників..... 96

Словотвір прикметників. Ад'єктивація..... 99

Наголошування і правопис прикметників..... 102

Стилістичне використання прикметників ... 105
Морфологічний аналіз прикметника ... 107
Питання та завдання для самоперевірки ... 108
ЧИСЛІВНИК ... 111
Значення числівника ... 111
Граматичні ознаки числівника ... 118
Групи числівників за будовою ... 122
Словозміна числівників ... 124
Сполучуваність числівників з іменниками ... 126
Наголошування і правопис числівників та відчислівникових похідних ... 129
Стилістичне використання числівників ... 131
Морфологічний аналіз числівника ... 134
Питання та завдання для самоперевірки ... 135
ЗАЙМЕННИК ... 138
Значення займенника, його граматичні ознаки ... 138
Розряди займенників за значенням ... 141
Словозміна займенників ... 149
Словотвір займенників ... 152
Прономіналізація. Перехід займенників до інших частин мови ... 153
Наголошування і правопис займенників ... 156
Стилістичне використання займенників ... 157
Морфологічний аналіз займенника ... 161
Питання та завдання для самоперевірки ... 162
ДІЄСЛОВО ... 165
Значення дієслова, його граматичні ознаки ... 165
Дієслівні форми ... 168
Інфінітив ... 173
Дві основи дієслова. Структурні класи дієслів ... 174
Категорія виду ... 177
Категорія перехідності/неперехідності. Категорія стану ... 180
Категорія способу ... 184
Категорія часу ... 189

Категорії особи, числа і роду дієслова. Безособові дієслова 198
Дієвідмінювання дієслів 207
Словотвір дієслів. Вербалізація 210
Дієприкметник 216
Предикативні форми на -но (-ено), -то 227
Дієприслівник 230
Правопис дієслівних форм 239
Стилістичне використання дієслів 241
Морфологічний аналіз дієслівних форм 250
Питання та завдання для самоперевірки 253
ПРИСЛІВНИК 259
Значення прислівника, його граматичні ознаки 259
Розряди прислівників за значенням 261
Ступені порівняння прислівників 266
Словотвір прислівників 269
Адвербіалізація. Перехід прислівників до інших частин мови 271
Правопис прислівників 274
Наголошування прислівників 277
Стилістичне використання прислівників 278
Морфологічний аналіз прислівника 280
Питання та завдання для самоперевірки 281
ПРИЙМЕННИК 284
Загальна характеристика прийменника 284
Походження і морфологічний склад прийменників. Препозиціоналізація 286
Семантичні типи прийменників 290
Синонімія прийменникових конструкцій 294
Вживання прийменників з відмінками 296
Правопис прийменників 299
Морфологічний аналіз прийменника 304
Питання та завдання для самоперевірки 306
СПОЛУЧНИК 308
Загальна характеристика сполучника 308

Сурядні сполучники ... 312
Підрядні сполучники. Сполучні слова ... 314
Групи сполучників за будовою і походженням. Кон'юнкціоналізація ... 320
Групи сполучників за способом уживання ... 321
Синонімія сполучників ... 322
Правопис сполучників ... 323
Морфологічний аналіз сполучника ... 324
Питання та завдання для самоперевірки ... 326
ЧАСТКА ... 327
Загальна характеристика частки ... 327
Розряди часток за значенням ... 332
Походження і морфологічний склад часток. Партикуляція ... 337
Групи часток за місцем у реченні ... 341
Правопис часток ... 342
Морфологічний аналіз частки ... 344
Питання та завдання для самоперевірки ... 346
ВИГУК ... 348
Загальна характеристика вигуків ... 348
Розряди вигуків за значенням ... 351
Походження і морфологічний склад вигуків. Інтер'єктивація ... 353
Правопис вигуків ... 359
Звуконаслідувальні слова ... 360
Морфологічний аналіз вигуків ... 365
Питання та завдання для самоперевірки ... 366
СХЕМИ І ЗРАЗКИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ... 368
Іменник ... 368
Прикметник ... 381
Числівник ... 392
Займенник ... 402
Дієслово. Особові та родові форми ... 410
Інфінітив ... 431

Дієприкметник 438
Дієприслівник 443
Предикативні безособові форми на -но (-ено), -то 447
Прислівник 451
Прийменник 467
Сполучник 473
Частка 481
Вигук 487
ЗАВДАННЯ ДЛЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ 495
Іменник 495
Прикметник 498
Числівник 502
Займенник 506
Дієслово. Особові та родові форми дієслова 509
Інфінітив 511
Дієприкметник 513
Дієприслівник 515
Предикативні форми на -но (-ено), -то 516
Прислівник 517
Прийменник 520
Сполучник 524
Частка 527
Вигуїк 530
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК 534
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 585

ПЕРЕДМОВА

Морфологія, у якій, за словами І. Вихованця, „укарбовано розмаїття й неповторні вияви мовної структури", виступає невід'ємною частиною граматичної будови мови. Важливим завданням сучасної граматичної науки є оборона природної, неспотвореної стихії українського слова. Радянська система, як зазначає Ю. Шевельов, „встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови". Тому дослідження й вивчення морфологічної структури сучасної української літературної мови передбачає також розгляд (проблемних) питань, пов'язаних з очищенням української мови від не властивих їй морфологічних форм. У зв'язку з цим особливої ваги набирає ґрунтовне засвоєння морфології сучасної української літературної мови, що є обов'язковою умовою фахової підготовки філологів.

Запропоновані в збірнику практичні завдання розроблено на основі традиційних граматичних теорій, але разом з тим ураховано нові погляди на морфологічні явища.

Навчальний посібник відповідає програмі курсу „Сучасна українська літературна мова. Морфологія", який вивчають на філологічних факультетах університетів. Запропонований практикум можна використовувати й на спецсемінарах із поглибленого вивчення морфології.

Мета видання – навчити студентів застосовувати теоретичні знання на практиці, зокрема: спостерігати, аналізувати й класифікувати морфологічні мовні явища, розкривати в мові закони їхнього функціонування й розвитку; аналізувати граматичні форми та граматичні значення словоформ, здійснювати морфологічний аналіз словоформ різних частин мови.

У збірнику подано до окремих розділів різноманітні вправи, що допоможе урізноманітнити практичні заняття, дасть можливість викладачеві вибрати ті завдання, які будуть доцільнішими для певного виду роботи чи для відповідної групи студентів, враховуючи їх індивідуальну підготовку з української мови.

Завдання мають творчий характер, спрямовані на розвиток зв'язного мовлення, формують уміння аналітично мислити, робити уза-

гальнення та висновки. Вправи та питання, наведені в збірнику, стимулюють самостійну пошукову роботу студентів.

Морфологічні явища функціонують не ізольовано, а перебувають у тісних взаємозв'язках з одиницями інших мовних рівнів. Тому закономірно, що практичні завдання укладено з урахуванням зв'язків морфології з іншими галузями мовознавства: лексикологією, лексикографією, фразеологією, етимологією, морфемікою, словотвором, синтаксисом, історичною граматикою, культурою мови та стилістикою.

Термінологічний словник, який додано в кінці посібника, подає основні наукові поняття граматики, зокрема морфології, а приклади і пояснення, які супроводжують дефініції термінів, сприяють глибшому розумінню суті останніх, а також допоможуть студентам збагнути умову завдань і вправ, які містять наукову термінологію.

Матеріал дібрано з текстів різних функціональних стилів, що виявляють усю палітру сучасного українського мовлення. Такий підхід дозволяє простежити особливості вживання тих чи тих граматичних форм у різних умовах спілкування, виявити функціонально-стилістичне навантаження морфологічних одиниць. Порівняно багато вправ у збірнику передбачають роботу з цілими текстами, які стимулюють пізнавальну діяльність, збагачують знання студентів цікавими фактами з історії України, її культури, зокрема мови, демонструють зразки сучасного українського письменства. Вибраний ілюстративний матеріал покликаний розвинути естетичні смаки майбутніх філологів, сформувати в них найкращі моральні риси, викликати повагу до культурної спадщини, прищепити любов до рідного слова.

Практикум апробовано в навчальній роботі зі студентами Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Автори

ГРАМАТИКА
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ

Граматичне значення. Граматична форма. Граматична категорія

Вправа 1. Використовуючи правила української граматики, із поданих у початковій формі слів утворіть речення. Поясніть, що необхідно зробити зі словами, щоб із них побудувати речення. Порівняйте, які речення придумали ваші товариші. Чому утворені речення (здебільшого) є різними?

1. Слово, тремтіння, щирість, чути, крилатий, барвінковий, твій, я, у.
2. Батьківщина, син, світ, все, вибирати, вибрати, можна, на, не, тільки.
3. Земля, сонце, світити, над.
4. Диво, життя, це.
5. Прокидатися, друг.

Вправа 2. Які слова з наведеної поезії мають і граматичні, і лексичні значення? Проаналізуйте морфемну будову цих слів і визначте, якими морфами виражаються граматичні, а якими – лексичні значення.

Корчмарські чари

Кіптява свічка й ніж щербатий,
червінна королева з карт.
Змішалась ява з сном крилатим
і все недійсне – ніч і чар.

Тремтять уста на чарки вінцях,
і горло здавлює відчай.
Корчмарю, сто даю червінців,
лиш місяця мені продай! (*Б.-І. Антонич*).

Вправа 3. Перепишіть. У виділених словах визначте лексичне та граматичні значення, назвіть засоби вираження граматичних значень.

Ті пісні ***мене найперше вчили***
Поважати труд ***людський*** і піт,
Шанувать ***Вітчизну мою*** милу,
Бо вона одна на ***цілий світ*** (*В. Симоненко*).

Припорошило ледве-ледве-ледь.
Яка м'яка неторкана ***сліпучість***!
Скажи, що ти за мною дуже ***скучив***,
Бо цей зимовий ***ранок*** – теж поет (*О. Слоньовська*).

Так, як ***Данте*** любив ***Беатріче***,
Як Петрарка Лауру любив,
Так люблю я тебе, моя ***пташко***,
Хоч тобі я і серце ***розбив*** (*Олександр Олесь*).

Будь щедрою, ***хай плаче*** твоє листя,
Роздай плоди і знову зацвіти (*Л. Костенко*).

Вправа 4. У семи пунктах подано різні способи вираження граматичних значень. Назвіть ці способи, охарактеризуйте їх і поясніть у кожному конкретному випадку, які граматичні значення і за допомогою яких засобів виражаються.

1. Храм – храми, круча – кручею, приношу – приносиш – приносять, мужній – мужнього – мужньому – мужнім.

2. Вікна́ – ві́кна, ви́носити – вино́сити, нори́ – но́ри, ви́кидати – викида́ти, кни́жки – книжки́.

3. Стрибати – стрибнути, стукати – стукнути, замальовувати – замалювати, вишивати – вишити, зупинятися – зупинитися, нести – принести, горіти – згоріти, їсти – поїсти.

4. До радості – у радості, спробують – хай спробують, благословив – благословив би, знайде – нехай знайде, вивчила – вивчила б.

5. Поганий – гірший, малий – менший, брати – взяти, ловити – піймати, я – мене, вона – її.

6. Виносити – винести, відлітати – відлетіти, озиватися – озватися, загребти – загрібати, застерігати – застерегти, око – очі, нога – нозі.

7. Бур'ян заглушив овес. Овес заглушив бур'ян.

Вправа 5. Подані словоформи можуть мати омонімічні відповідники з іншим наголосом. Позначивши в словах наголос, з'ясуйте, як разом з тим змінилися граматичні значення слів. Кілька слів уведіть у контекст.

Думки, вирізати, моря, прислухатися, нитки, насипати, руки, скликати.

Вправа 6. Поповніть ряди слів своїми прикладами так, щоб вони збігалися за граматичними значеннями та засобами їх вираження з наведеними.

1. Сімей, статей... 2. Осінній, сусідній... 3. Узяти, піймати... 4. Більший, кращий... 5. Скликати, прислухатися... 6. Відкриттів, морів... 7. Прочитати, написати... 8. Міцніший, вродливіший... 9. Прочитай, запитай... 10. Дослідила б, винайшла б... 11. Беріг, віз... 12. Ден, гасел... 13. Піч, річ... 14. Поля, обличчя...

Вправа 7. Визначте тип поданих граматичних форм і розподіліть їх на групи: а) синтетичні (прості); б) аналітичні (складені); в) аналітико-синтетичні. До якої групи ви зарахували суплетивні та синтаксичні граматичні форми?

За допомогою тлумачного словника з'ясуйте значення виділених слів.

Співаю, буду творити, друзі, кращий, нехай скаже, поезією, більш вдалий, ***ґердан***, його, турне, гірше, взяти, зрозумів би, ***ґражда***, будете фотографувати, принесімо, Соломіє, на долоні, поні, найбільш вразливе, хай запросить, їси, ***зодчого***.

Вправа 8. Згрупуйте подані словоформи за граматичними значеннями, охарактеризуйте кожне граматичне значення, назвіть засоби його вираження.

І. Село, пишіть, попелище, старший, була вишила, написала б, тишею, селянам, були вивчили, читають, сидімо, намалюють, місто, найвищий, було застукало, статтею, дивись, свято, вдалось би, артистам, більш веселий, святкують, вікно, чекають, ім'ям, талановитіший, біліший, троянд, прикрасили б, квіточкам, найбільш веселий, у кущах, найсумніший, гляньмо, м'ячем, ночей, спіймав би, був знайшов, матерів, нижчий, друзям.

ІІ. Краса, печі, більш суворий, написати, розповість, читаймо, тополя, збудувати, сіл, буде вчити, дівчина, хай пише, природа, винайти, ночі, більш синій, досліджуватиме, пліч, винайде, взяти, мудріший, наука, буде знати, даруймо, молодості, кращий, вивчити, відер, прийде, любов'ю, хай думає, вужчий, свіжістю, сузір'їв, заспіває, морів, хай збудеться, більший, очей, читатиме, досліджуймо, сміливіший, придумати.

Вправа 9. Визначте граматичні значення слів і засоби їх вираження.

Партою, підкажи, наберуть, йому, вмивається, більш урочисто, найкращої, святковий, перо, писали б, надійшли, прийшла, настрою, аудиторій, викладачеві, мені, тобою, сніданок, скласти, нехай збере, полюбили б, дочці, у руці, крикнув, допомагати, жінки, було взяло, навчимо, він.

Вправа 10. Під які граматичні категорії підводяться наведені ряди слів? Які граматичні значення виражають відмінкові й особові закінчення? Які ще засоби вираження граматичних значень, окрім закінчень, представлені в поданих граматичних формах слів?

1. Синок – ялиночк-а – добр-о, ніжн-ий – корисн-у – прекрасн-е, перш-ий – перш-ою – перш-е, приніс – принес-л-а – принес-л-о, він – вон-а – вон-о.
2. Свят-о – свят-а, урочист-е – урочист-і, відбува-єть-ся – відбува-ють-ся, одн-а – одн-і, наш-ою – наш-ими.
3. Дуб – дуб-а – дуб-у – дуб-ом – на дуб-і – дуб-е, шість – шість-ох – шість-ом – шість-ома.
4. Сильн-іш-ий, більш вдалий, менш відомий, ви-щ-ий, ниж-ч-ий.
5. Готу-ю – готу-єш – готу-є, м-и – в-и – вон-и.
6. Сид-иш – сид-и, працюва-в – працюва-в би.
7. Здобува-в – здобува-ю – здобуватим-у, буду здобувати.
8. Їсти – з'-їсти, бурч-а-ти – бурк-ну-ти, скликáти – склúкати, підбити – підби-ва-ти.
9. Косити (траву), не знати (втоми), налити води, спати (в ліжку), йти до школи.
10. Будувати – будувати-ся, малювати – малювати-ся, асфальтувати – асфальтувати-ся.

Вправа 11. Наведіть 5 прикладів омонімічних граматичних форм. Поясніть, чому вони є омонімічними.

Вправа 12. Знайдіть серед наведених рядів граматичних форм той, у якому подано граматичні синоніми (граматичні форми мають однакове граматичне значення, яке виражається різними формальними засобами). Чи властиві цим формам стилістичні розбіжності?

1. Зелений, зеленого, зеленому, зеленим, (на) зеленім.

2. Поганий – гірший, мало – менше, я – мене, ловити – піймати.

3. Василю – Василеві, на зеленому – на зеленім, несіть – несіте, ходім – ходімо, ридатиму – буду ридати.

4. Ноги́ (одн.) – но́ги (мн.), радості (Р. в.) – радості (Д. в.), вибіга́ти (недок. вид) – ви́бігати (док. вид).

Вправа 13. Наведіть морфологічні парадигми поданих слів. Охарактеризуйте кожну з них за кількістю граматичних форм. Прокоментуйте вплив лексичного значення слів на повноту кожної морфологічної парадигми. Чи впливають інші фактори на обсяг морфологічної парадигми слова?

Поле, козацтво, двері, хобі, старий, український, писати, цвісти, щедро.

Вправа 14. Уведіть подані слова у словосполучення так, щоб через синтаксичні зв'язки з іншими словами виявити їх граматичні значення. Усно прокоментуйте спосіб вираження граматичних значень.

Зразок. *Шимпанзе – розумний шимпанзе, шимпанзе стрибав.*

Таксі, кенгуру, леді, ательє, Валя, Шевчук, УПА, БЮТ, облвно, Тбілісі, Міссісіпі, Па-де-Кале.

Питання та завдання для самоперевірки

1. Що таке граматика?
2. З якої мови запозичено термін *граматика*?
3. Що є предметом вивчення граматики?
4. З яких розділів складається граматика? Що вони вивчають?
5. Що таке морфологія?
6. Хто і з яким значенням увів термін *морфологія* в науковий обіг?
7. Що є основним об'єктом морфології?
8. У чому полягає відмінність між морфологією й лексикологією, морфологією та словотвором?
9. Які основні завдання морфології як мовознавчої науки?
10. У чому виявляється зв'язок морфології із синтаксисом, словотвором і лексикологією?
11. Якими основними граматичними поняттями оперує граматика?
12. Що таке граматична система мови?
13. Що таке граматичне значення?

14. Чи тотожні терміни *граматичне значення* і *грамема*?

15. Назвіть ознаки граматичного значення.

16. Назвіть синтетичні засоби вираження граматичного значення. Проілюструйте на прикладах.

17. Назвіть аналітичні засоби вираження граматичного значення. Проілюструйте на прикладах.

18. Які класи слів належать до службових слів як засобів вираження граматичного значення?

19. Що таке граматична форма? Наведіть приклади.

20. Що таке морфологічна форма? Проілюструйте на прикладах.

21. Що таке синтаксична форма? Наведіть приклади.

22. На які типи поділяються морфологічні форми? Проілюструйте на прикладах.

23. Як співвідносяться граматичне значення і граматична форма? Проілюструйте на прикладах.

24. На прикладі морфологічних форм проілюструйте явище синкретизму.

25. Що таке морфологічна парадигма? Проілюструйте на прикладах.

26. Які слова мають нульову парадигму? Наведіть приклад неповної і нульової парадигми.

27. Що таке граматична категорія?

28. Назвіть обов'язкові ознаки граматичної категорії.

29. Які граматичні категорії називаються словозмінними? Проілюструйте на прикладах.

30. Які граматичні категорії називаються класифікаційними? Наведіть приклади.

31. Як співвідносяться граматична категорія і граматичне значення?

32. Назвіть іменні граматичні категорії.

33. Назвіть дієслівні граматичні категорії.

Принципи класифікації частин мови

Вправа 15. Перепишіть текст. Над кожним словом надпишіть частиномовну належність. Усно поясніть, за допомогою яких критеріїв визначаєте, до якої частини мови належить те чи інше слово.

І. Своїми обрисами село Медвин було схоже на вивернутий з корінням високий пеньок, втиснутий стовбуром на схід. На заході переплетене розгалуження вулиць з двох боків ліпилося до панських лісів і губилося там окремими вузликами хатин. Чим далі село витягувалось понад шляхом на схід, тим більше воно звужувалося

і вже від прицвинтарного ставка майже до фігури збігало двома свіжими, мов печерички, рядками осель. Сюди найближче з півночі підходив вигин Бугу, добираючись примхливо покрученими колінами до селянських садиб. Далі ж на захід ріку тіснило безмір'я неозорих полів пана Стадницького, воно підіймалось хвилястим пагорбом на північному заході і обривалось біля чаїного крила березового гаю, од якого вже брало тяжкий розмах панське чорнолісся. Воно було схоже на лук, натягнутий проти села, але замість стріли з того лука вихоплювалась річечка; біля села вона виписувала примхливі петлі, на які нанизувались крихітні левадки, ставочки і копанки.

Таких річечок було в Медвині три. Кожна з них мала свій колір води, по-різному пахло навколо них зілля, але однаково проростали їхні береги чорнолозом, червонолозом, вільхою, вербою і високими яворами... (*М. Стельмах*).

II. З давніх-давен через село Медвин пролягає лебединий шлях. Коли запахне відталою землею і березовим соком, птиці, розколихуючи м'яку сонячну основу, приносять на святкових крилах вологе, іще з волохатим туманцем тепло. Іноді лебеді падали недалеко від села на прибутну воду, близько підпускали до себе дітвору і дорослих. Потім птиця, струшуючи живі краплини, розгонисто підіймалася вгору, а людина, роняючи піт, хилилася в роботі низько до землі; проте їй ще довго-довго ввижались оті сонцем перемиті віщуни тепла, що на крилах приносять весну і з нею відгомін неясних надій.

Тепер, коли днями на снігах і в хмільних, ліщиновим цвітом пропахлих яругах голубами заворкували струмки, вечори стали дзвінкими і чистими, і вже ніхто після роботи не заглядав у прокислу сторожку. Як добрі сини лісу, розходились парубки додому, і кров бродила в них міцніше, аніж ранній сік у березі. Хлопці поспішали до лужків і верб, до садочків, до вогких од весняних сліз калин і річки. Там їх ждав найкращий у світі шепіт, там їх ждали найдорожчі очі, там вони в завороженій тиші стрічали кохання (*М. Стельмах*).

Вправа 16. Поєднуючи слова за допомогою питань, з'ясуйте, які з них є пояснювальними, а які – поясненими. Чи корелює такий розподіл

з частиномовною належністю слів? Чи впливає на належність слова до пояснюваного чи пояснювального його розташування у реченні?

Сумніватися в цьому можуть тільки вони – патріоти-скептики. Але кожному своє: їм – теорія, нам – життя, їм – проповідь, нам – діло; їм – ораторське мистецтво до самозасліплення і самозаглушення, нам – зір і слух... Нам – переконання, що доля української мови і літератури залежить від самого народу, який, в міру свого розвитку, визначаючись із внутрішньої необхідності своєї натури, засвоїть з російської освіченості не те, що дадуть йому добрі і великодушні люди, а те, на що вкаже йому його народний геній, з правом, у свою чергу, впливати і на російську літературу; нам – переконання, що зрушити світогляд народу, втілений у його мові, безсистемним вторгненням зверху інших форм з іншим змістом – російської освіченості з її мовою, яка повинна бути шуканою основою, а не нав'язаною ззовні, – значить уявити собі замість живої народної душі грифельну дошку, на якій можна писати що завгодно, – значить запропонувати малоруському народові ризикований стрибок і таким чином помножити до безмежності масу тих розумових калік, яких і без того багато в Малоросії і які складають її болючу сторону, її розкладаючу основу (*П. Житецький*).

Вправа 17. З поданих текстів випишіть слова, класифікуючи їх за такими ознаками: а) змінні і незмінні частини мови; б) самостійні і службові частини мови.

І. Зараз над поворонілою водою в ріст людини, мов прив'язана, висить тонка й прозора намітка синьої імли. На березі й досі лежить довбаний човен, знизу він взявся льодом, а зверху притрушений снігом, посеред озера плавають дві пари крижнів. Вони то пірнають у воду, то, пропливши трохи, ховають голови під крила, наче збираються спати.

Максим помахом шапки вітає птахів, що з року в рік зимують у цьому закутку, і з розгону стрибає в човен, посковзнувшись, вискакує на лід і ледве не влітає в воду, а качва неквапливо відпливає до протилежного, наче виплетеного купинами, берега. На купинах стирчать буйні, надламані стебла ситнягу і татарського зілля, а за ними щільною стіною підвівся сухий, з сиво-рожевим волоттям очерет... *(М. Стельмах).*

II. В лісах теж відчувалася хода весни. Під деревами вже глибоко осів сніг, інколи біля відшуканих окоренків проглядали цупкі зелені хрещики барвінку або червонаві прутики тамариксу, а на тлі сірих замшілих дубів перегойдувалось червоне мереживо березових гілочок. На них іще тільки намічалось крихітне сім'я веснянок, які потім аж накипають на кожному молоденькому паростку. В долині, біля обсмиканого, схожого на гриб стогу заспівали жайворонки, що так зарання прилетіли в цьому році; злякавшись хлопчика, вони табунцем злетіли вгору, а потім знову сірими грудочками впали на протиснуту, притрушену снігом стежину, що обривалась біля стогу.

Коли взяти вбік до лісового озера, дерева рідшають, відкриваючи чималу прогалину. На ній між двома дубами, мов колиска, біліє хата; так і здається, що дуби погойдують її своїми вузлуватими руками. Хата, з трьох боків оторочена садом, привітно кличе до себе хлопчака, але Максим спочатку прямує до округлого, схожого на серце озера. Воно й насправді є серцем Медвинського лісу, тому, певне, лише в найлютіші морози береться льодом *(М. Стельмах)*.

III. Любові на світі більше, ніж думають люди.

Але через те, що вона потай народжується і тихцем у зітханнях чи сльозах умирає, менше гадається і менше говориться про неї. І тільки пісня не соромиться вечорами розкривати людям чари їхньої молодості, свято і муку душі, тривогу довірливого серця і чорну розлуку чи зраду. Тоді, в печалі чи радості, добрішим і кращим стає чоловік і з подивом бачить, скільки зайвого мулу невідомо для чого осіло в його середині, як швидко сіра буденщина розхлюпала його чашу кохання. А було ж воно, було та й розійшлося, мов туман по долині. І вже не такими жаданими стають вечори, і не так трепетно сяють зорі, не так бентежно тривожиться в тиші прочахле серце, і не таким широким і радісним здається примерклий світ.

А поглянеш на розсипані хатки, на завіяні снігом лужки та діброви, на мовчазні під місяцем верби, на притихлі садочки й криниці, згадаєш петрівчанські стіжки і копиці, скрипливі ворота чи підведені тінями тини – і звідусіль сколихнеться, оживе чиєсь кохання. Отак від хати до хати, від стежки до стежки будеш іти давніми чи

свіжими слідами його, будеш нежданo стрічатися з ним, як он з тією парою, що йде закутана одним кожухом *(М. Стельмах)*.

Вправа 18. Поясніть, чому виділені слова належать до різних частин мови. Чи можна віднести такі слова до однієї частини мови згідно з гомогенною класифікацією? Який критерій буде при цьому визначальним?

1. І глибоким гордовитим ***ржанням*** Крізь державні далі над Дніпром Ти ***в'їржав*** у світ моє кохання І закляк на кручі між дібров. 2. Ні бекання, ні мекання у мжичці, Куди не кинь – по голову плюта. В короні з ***буряків*** на ***буряковій*** гичці із димаря Варвара виліта. 3. У полі спить зоря під ***колоском*** І ***сонно*** слуха думу ***колоскову***, І ***сонна*** тиша сонним язиком Шепоче саду сиву колискову. 4. Попідтинню ***лопух лопотить***… У синіх відрах листя ***лопушині***. 5. Ходить ***ніч*** твоя, ходить ніч моя, Їм не велено ***ночувати***. 6. ***Прощалось*** літо. Тьмянів лист, І лев лежав під кленом. В ***прощанні*** літа син дивився на лева і на мене. ***Прощальний*** промінь заглядав В муарні очі пуми Й, сховавшись в лапи, лев ридав Під шурхотіння гуми. 7. Він був З ***одним крилом*** Другим крилом Мав стати Я Я Ним не став І ось вже стільки днів Ми ***Однокрило*** Летимо. 8. То ***кажани***. То ***кажаниний*** ряд Заплутався у сонному волоссі ночі... 9. Над ***гаєм*** хмара руку простягає І ***гається,*** і гається над гаєм. 10. Не оглядайся! Що ти, що з тобою? Не оглядайся! Біжи, ***біжи бігом*** (*Із творів М. Вінграновського*).

Вправа 19. У словах поданих груп знайдіть спільні й відмінні ознаки. Чому ці слова належать до різних частин мови? Уведіть слова однієї з груп у контекст, укажіть на їх граматичні характеристики.

І. Білий, білизна, білість, біло; високий, височина, вись, висота, високо; добрий, добряга, добро, добрість, по-доброму; ласий, ласощі, ласун, ласо; глибокий, глибина, глибочінь, глибоко; п'ять, п'ятак, по-п'яте; десять, десяток, десятка, десяцький, десятина.

ІІ. Будувати, будівник, будівництво, будівельний; вишивати, вишивка, вишивальниця, вишивальний; плавити, плавка, плавкий, плавильня; друкувати, друкарка, друкувальний, друкарня; вчити, вчитель, навчання, навчальний; складати, складач, складальний, складний.

Перехідні явища в системі частин мови

Вправа 20. З художньої літератури доберіть 10 речень, у яких однозвучні слова виступали б різними частинами мови. Приклади паспортизуйте.

Вправа 21. Визначте у поданих реченнях, до якої частини мови належить кожне слово, враховуючи перехідні явища в системі частин мови. Складіть речення зі словами, які перейшли в іншу частину мови, вживши їх у первинному значенні. Поясніть зміни, зумовлені зміною частиномовної належності.

І. 1. Оце давнє, мисливське в людині завжди, десь у її глибині, в дрімучих нетрях душі, які є майже в кожного й про які підозрюють не всі (*Ю. Мушкетик*). 2. – Мої люди дуже втомилися, – зітхнув капітан. – Вони ще не відіспалися після боїв на Дніпрі і, природно, їм треба в першу чергу відпочити (*Г. Тютюнник*). 3. Старому, видно, було ніяково за те, що виявив перед незнайомою людиною слабкість (*О. Гончар*). 4. – Одне слово, збирайся. Машина тут неподалік (*І. Цюпа*). 5. Опустились інопланетними в степу, неподалік від траси, й було це рано, на світанні, коли пташки росу п'ють (*О. Гончар*). 6. Над Медвином знову летіли лебеді, на своїх сонцем промитих крилах вони приносили вологе, іще з волохатим туманцем тепло і добрі надії (*М. Стельмах*). 7. – Оце, – каже, – як я міцно спав! Та й пішов із бані! (*З казки)*. 8. Скільки шедеврів позникало з музеїв під час війни... І не лише картини (*О. Гончар*). 9. Старого горобця на полові не обдуриш (*Народна творчість*). 10. Сонце зайшло, а відблиски неба ще живуть на стрілчастих блискучих ракетах, що, скільки зглянеш, височать по всьому степу, немов обеліски (*О. Гончар*).

ІІ. 1. Цілу ніч до зорі я не спала. Прислухалась, як море шумить (*Леся Українка*). 2. Потім всі четверо відійшли набік, щось говорили між собою, і сержанти пішли в ліс, а командири стали поперед колон і повели далі з лісу (*Г. Тютюнник*). 3. [Іван:] У кого б же це мені позичити на сватання цілу сорочку (*М. Кропивницький*). 4. Заглиблений в свої думи, Дмитро не чув, як навколо нього сумовито гомоніли сплетені гілки дерев, тихо роняючи листя (*М. Стельмах*). 5. Кінь ніс вершника вниз, нижче й нижче, земля під копитами вже не видавала повного звуку, як на вершині, а м'який, приглухий, ко-

пита не стукали, а мовби чалапкали (*П. Загребельний*). 6. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей (*М. Коцюбинський*). 7. Небо чисте, по-молодому усміхнене. Воно синіє, неначебто там висіяно море волошок, і фіалок, і півників, і ще всячину квітів, що не в'януть, хоч би яка була спека, і не схиляють голівок у жалобі, хоч би яке сонце не пекло (*Є. Гуцало*). 8. За хатою буде зелений садочок, Навколо із квітів рясненький віночок (*М. Коцюбинський*). 9. Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів (*М. Стельмах*). 10. Здається, мовби мчу я у санках по сніговім шляху (*Леся Українка*).

Вправа 22. З наведеними словами складіть по два речення, у яких вони були б ужиті в значенні прикметника та іменника.

І. Молода, сучасне, багатий, військовий, учительська.

ІІ. Блідолиций, старий, знайомий, білі, дитяча.

ІІІ. Фрикативний, вороний, дотична, зозулястий, підзахисний.

Вправа 23. У наведених реченнях хвилястою лінією підкресліть прикметники, а прямою – їх субстантивовані кореляти.

І. 1. В жорстокості живих – закон життя *(П. Тичина).* 2. Вгору здіймаються, наче живії, Білії гори з води *(Леся Українка).* 3. Нахиляється однорукий солдат, зриває щуплий, жалюгідний колосок *(О. Довженко).* 4. Всі закохані – завжди безстрашні *(М. Рильський).* 5. Жалюгідний лиш живе без ідеалу *(І. Тургенєв).* 6. – Пан Ван... пан Ван... – радісно пищала вона і дивилась на нього закоханими, як у мами, очима *(М. Коцюбинський).* 7. Консерватор – це людина, яка з надією дивиться у минуле і жалкує про майбутнє *(Л. Левінсон).* 8. Він знову почав розказувати про своє минуле життя в городі, багато прибріхуючи *(Б. Грінченко).* 9. Сучасне – завжди на дорозі з минулого в майбутнє *(О. Довженко).* 10. На тонких стеблах крапельки студені Минулого дощу... горять *(М. Рильський).*

ІІ. 1. Краще – ворог хорошого *(Ф. Вольтер).* 2. Вояк про обов'язок свій питає, Гинучи, кращий, ліпший час вітає *(І. Франко).* 3. Найкраще – найдешевше *(Б. Франклін).* 4. У мовну скарбницю нашого народу несуть красу душі і пломінь рідного слова найкращі пись-

менники *(І. Вихованець).* 5. Красиве не потребує додаткових прикрас: найкраща прикраса для нього – відсутність будь-яких прикрас *(Й. Герде).* 6. Кулі примхливі, як дівчата, – Вибирають найкращих *(Л. Костенко).* 7. Найкраще – це прямо і просто сказане слово *(В. Шекспір).* 8. Підлість послідовна, як геометрія, – Вибирає найчесніших *(Л. Костенко).* 9. Ставши в ряд із геніями своєї епохи, Леся Українка жила в одному духовному вимірі з найчеснішими душами та найсвітлішими розумами доби *(З підручника).* 10. Високий, красивий, він прямо поступив у двір *(Панас Мирний).* 11. Найгірше скупий ставиться до самого себе *(Т. Фуллер).* 12. – Хіба можна порівняти оцей скупий перелісок чинар та яворів з тим зеленим раєм! *(І. Ле).*

III. 1. Всі закохані обіцяють виконати більше, ніж можуть, і не виконують навіть того, на що спроможні *(В. Шекспір).* 2. Напитись голосу твого, того закоханого струму, тієї радості і суму, чаклунства дивного того *(Л. Костенко).* 2. [Григорій:] Годі брехати, любі друзі, високі посади, веселе місто, всілякі гриська та розваги і всі ваші витівки безсилі потішити духа і тим вигнати нудьгу, що заволоділа вами. [Яків:] А що ж зможе? [Григорій:] Лише знання того, що складає істинне щастя, і як його віднайти. [Григорій:] Коли достеменно хочете його знайти, то скажіть мені, що для людини найкраще? [Яків:] Бог його знає, і взагалі, нащо питаєш те, чого великі мудреці не змогли розрішити і розійшлись у своїх гадках, як подорожні на шляху? Адже те, що найкраще, те найвище, а найвище – всьому голова й кінець. Це найкраще добро звалось у стародавніх філософів завершенням усіх добр та верховним добром; хто ж тобі дасть відповідь, що таке край і пристановище всіх наших бажань? *(Г. Сковорода).* 3. При зародженні любові закохані говорять про майбутнє, при зникненні – про минуле (*А. Моруа).* 4. Істинне, як і все добре, легко знаходить шлях до душі *(У. Еко).* 5. Образа притаманна слабким *(Г. Тютюнник).* 6. Від хвороби обличчя вкрилося слабким плямистим рум'янцем *(Леся Українка).* 7. Сьогодні – перший день твого майбутнього *(Афоризм).* 8. Високий, ніби багатоповерховий будинок у риштованнях, стояв корпус майбутнього лінкора *(В. Собко).* 9. Щастя – це коли нещасний думає, що він щасливий *(Р. Серна).* 10. Як же випадав коли такий нещасний день, що ні ро-

боти, ні в шинку нікого, а в самого ні крихти хліба, ..не гріх тоді й підняти, що легко лежить!.. *(Панас Мирний).* 11. Не додавай знесиленим журби, не добивай зневір'ям підупалих, а розбуди на діло боротьби, знайди розвагу в світлих ідеалах *(П. Грабовський).* 12. Тепер Олег ясно почув не скрип, а немов людське знесилене зітхання... *(І. Ле).*

Вправа 24. Напишіть твір-мініатюру *"Вітри гули віолончеллю"*, використовуючи слова, які утворені шляхом переходу з інших частин мови.

Вправа 25. Випишіть із художньої літератури з поданими словами речення, у яких би вони виступали різними частинами мови.

I. Кохана, завтра, море, нехай.

II. Слава, ні, військовий, сила.

III. Сучасне, воно, лишенько, дарма.

IV. Нове, море, страх, що.

Питання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення терміна *частини мови*.
2. Які критерії покладено в основу класифікації частин мови?
3. Як ви розумієте терміни *гомогенна класифікація частин мови* і *гетерогенна класифікація частин мови*?
4. Охарактеризуйте лексичний принцип виділення частин мови.
5. У чому полягає морфологічний критерій визначення частин мови?
6. З якими ознаками слів пов'язаний синтаксичний принцип виділення частин мови?
7. Чи обов'язковим є словотвірний критерій у виділенні частин мови? Обґрунтуйте.
8. Поясніть, чому слова *два, двійка, двійчастий, подвоїти, удвоє* належать до різних частин мови.
9. Який принцип лежить в основі виділення повнозначних і неповнозначних частин мови?
10. Який принцип покладено в основу класифікації частин мови на самостійні і службові?
11. Назвіть змінні і незмінні частини мови.
12. Охарактеризуйте класифікацію частин мови за В. В. Виноградовим.
13. Назвіть перехідні явища в системі частин мови. Проілюструйте на прикладах.

ІМЕННИК

Значення іменника, його граматичні ознаки

Вправа 26. Прочитайте текст. Випишіть іменники, розподіливши їх на групи за значенням: назви осіб; назви інших істот: тварин, птахів, комах; назви частин тіла; назви предметів; назви речовин; назви установ, організацій; назви часових проміжків; назви явищ природи; назви опредметнених дій; назви опредметнених ознак тощо. Сформулюйте самостійно назви лексико-семантичних груп тих іменників, які не входять до перерахованих груп іменників за значенням. Значення незрозумілих слів з'ясуйте в тлумачному словнику.

І. Червень

Вранці трави з росою
червень косить косою...
Червень став: притомився,
личком розчервонівся,
піт стирає зі скроні.
А тепер тут косарка
працюватиме шпарко,
і яка!
А зимою травиця
для корів пригодиться:
будуть повні дійниці
мо-ло-ка (*М. Сингаївський*).

ІІ. Ніде не буває так добре, як на городі. Ляжеш коло грядок на гарячу землю горілиць і лежиш, дивлячись у небо. І така довкола тиша, наче ти зостався сам-самісінький на всю землю. Безмовна, безголоса тиша.

І прислухаєшся, як воно пахне. Пахне сухою землею, на якій лежиш, а також сонячним промінням. А ще картоплинням, зовсім одмінно гарбузинням і ще відмінніше листячком молодесенької моркви. А коли повернути голову трохи вбік, то якось так вогко й наче глухувато пахне гудинням огірків, прив'ялим огірчаним цвітом та ще пуп'янками. Отак би лежав і принюхувався. Ось дух квасолі чути, лишень її листячка. Ось і ароматом бурякової гички заструмувало. Ось долинув дух лободи, берізки. Солодко так запахла розквітла берізка. Медянисто, ніжно залоскотало в носі і в горлі (За *Є. Гуцалом*).

ІІІ. Неділя. Був дощ, і надворі ще не зовсім вияснилось. Над умитим садом стоїть туман і сірим порохом сідає на зимну, подекуди

полинялу залізну покрівлю панського будинку. Село також у тумані, але з гори видно, як сонце прудко біжить десь із поля, золотить баню церкви, мина чорногуза, що стоїть на клуні, і, пливучи по хатах, наближається до економії.

Земський начальник Михайло Денисович Самоцвіт, вигодований опецькуватий чолов'яга з підстриженими, мов стріха, чорними вусами й розтопірченими вухами, що дуже нагадують ліхтарі біля брички, вийшов із душних покоїв надвір і поволі ходить собі біля ґанку, балакаючи з гостем.

Гість, молодий, високий панок із блідим, млявим лицем і з жовтяками під очима, приїхав позичити жатку, але Самоцвіт послав прикажчика на село, й видати її немає кому. Ходять і чекають балакаючи.

Гостю, очевидячки, нудно й ніколи, але він покірливо ступає поруч хазяїна, невпопад усміхається й хитає головою, коли треба й не треба. На йому солом'яний сіренький капелюшок, штанці навипуск, ковнірчики й синенький коротенький піджачок. Кишені у цьому піджачку пошиті так високо, що панок як закладе туди руки, то так і нагадає зараз тих коників із піднятими ніжками, що стрекотять і стрибають по стерні (*В. Винниченко*).

IV. На погребні любив спати дід. У нас був дід дуже схожий на Бога. Коли я молився Богові, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи моїх молитов. Звали нашого діда, як я вже потім довідавсь, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби і ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, зі старою грушею і дубом – з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу:

– А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали. Ото з покійним Назаром, хай царствує, як підемо було... (За *О. Довженком*).

V. ...Але більш за все я любив музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою, ото й була для мене найчарівніша музика. Я любив її так і так жадав, як хіба ангели жадають церковного дзвону на Паску, прости Господи за порівняння. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувсь до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху – косовицю. Я пам'ятаю його із самого малечку (За *О. Довженком*).

Вправа 27. Заповніть прикладами відповідних слів лексико-семантичні групи іменників. Наведіть ще 5 семантичних груп іменників самостійно, доберіть приклади.

Поміркуйте, чому слова таких різних семантичних груп належать до однієї частини мови – іменника? Яке спільне категоріальне значення їх об'єднує?

1. Назви конкретних предметів: ...
2. Назви людей: ...
3. Назви тварин: ...
4. Назви риб: ...
5. Назви комах: ...
6. Назви речовин: ...
7. Назви явищ природи: ...
8. Назви відрізків часу: ...
9. Назви кількості: ...
10. Назви опредметнених ознак, якостей і властивостей: ...
11. Назви опредметнених дій та станів: ...
12. Назви почуттів: ...
13. Назви установ, підприємств, організацій: ...
14. Назви наукових понять: ...

Вправа 28. На прикладі наведених спільнокореневих слів охарактеризуйте, у чому полягає відмінність у вираженні ознаки (непроцесуальної та процесуальної) іменником та іншими частинами мови.

1. Сміливість – сміливий – сміливо, синь – синій – синьо.

2. Самотність – сам, свояк – свій.

3. Десятка – десять, двійка – два.

4. Стук – стукати (стукає, стукав, стукало би), вивчення – вивчати (вивчаю, вивчала, вивчатиму).

Вправа 29. Прочитайте текст. До якого стилю він належить? Відповідь обґрунтуйте. Випишіть із тексту іменники, поставивши їх у початковій формі й розподіливши на такі групи: а) первинні іменники; б) вторинні іменники. Визначте, від слів яких частин мови утворені вторинні іменники.

Вранішня молитва

До Тебе, Владико, Чоловіколюбче, уставши від сну, прибігаю, і за діла Твої беруся з ласки Твоєї, і молюся Тобі: поможи мені на всяк час у всьому, і заступи мене від усякого людського вчинку лихого і диявольського підступу, і спаси мене, і введи до царства Свого вічного. Бо Ти ж мій Творець і всього доброго Учитель і Податель; на Тебе вся надія моя, і Тобі славу віддаю нині, і повсякчас, і на віки вічні. Амінь.

Вправа 30. Визначте рід, число, відмінок кожного іменника, засоби вираження.

Той любий, кого любимо

Із суржику прийшов у рекламу, на сторінки газет прикметник *любий (-а, -е)* у значенні „будь-який", „будь-що", „кожний". Очевидно, під впливом російського слова *любой* чимало українців уживає вирази: „купити ковбасу на любий смак", „їй личить люба шапочка", „про це любий вам скаже", „купите в любому магазині" тощо. Але поміркуймо хоч трохи і дійдемо висновку: любим треба називати того, кого любимо: „Люба сестричко!", „Люба матусю!" „Коханий мій, любий!" А в наведених сполученнях уживаймо інші слова (*перший-ліпший, будь-хто, будь-який, кожний, усякий*), які своїм значенням нічого спільного не мають з таким глибоким почуттям, як любов (*О. Сербенська*).

Вправа 31. Прочитайте текст. Як ви розумієте зміст виділеного речення? Визначте синтаксичну роль іменників у тексті. Яка синтаксична функція є типовою для іменника?

Освіта – це вид гігієни. Письмо з помилками – то як невмиті руки чи зуби. Поразка мусить стимулювати на чергову перемогу –

це логіка сильних (а Ти – мужчина!). У поразці попускають руки – лише слабкі. Освіта потрібна людині не для іспиту і вступу до технікуму, а для неї самої. Ти повинен бути освіченою людиною. Бо теперішня людина – тільки освічена. Людина – це обов'язок, а не титул (народився – і вже людина). Людина – твориться, самонароджується. Власне, хто Ти є поки що? Кавалок глини сирової, пластичної. Бери цей кавалок у обидві жмені і мни – доти, поки з нього не вийде щось тверде, окреслене, перем'яте. Уяви, що Бог, який творить людей, то Ти є сам. Ти є Бог. ***Отож, як Бог самого себе, мни свою глину в руках, поки не відчуєш під мозолями кремінь.*** Для цього в Тебе найкращий час. Творися ж! (*В. Стус*).

Вправа 32. Наведіть приклади словосполучень, у яких іменник виступає: а) головним компонентом (5 прикладів); б) залежним компонентом (5 прикладів).

Вправа 33. Утворіть із поданими іменниками такі словосполучення, щоб іменник: а) керував залежним компонентом; б) був керованим; в) прилягав до опорного компонента; г) мав при собі залежний узгоджений компонент.

Зразок. *Передплата –* ***передплата*** *журналів, завершити* ***передплату****, кіоск* ***„Передплата”****, вчасна* ***передплата****.*

Порада, Афродіта, пелікан, слово, цирість.

Вправа 34. Складіть твір-роздум у публіцистичному стилі на тему *„Під лежачий камінь вода не тече”*. Охарактеризуйте морфологічні ознаки (рід, число, відмінок) усіх іменників, використаних вами у творі. На основі речень із творчої роботи доведіть, що іменник є однією із центральних частин мови.

Лексико-граматичні розряди іменників

Вправа 35. Прочитайте тексти, доберіть до них заголовки. Випишіть із текстів власні назви, визначте, до яких груп онімів вони належать: антропоніми, топоніми і т. ін. Поясніть, якими лексичними та граматичними ознаками вони відрізняються від загальних?

І. Нині в Австрії проживає понад 5000 громадян українського походження. Історія їх поселення в цій країні сягає XVII–XVIII століть.

За свідченнями літописців, ще у XII столітті галицький князь Ярослав Осьмомисл підтримував політичні контакти з бабенберзьким князем Генріхом II Язомірготтом. 1252 року син Данила Галицького – Роман – одружився у Відні з Гертрудою, племінницею останнього бабенберзького князя Фрідріха II Сварливого.

1683 року українські козаки на чолі з полковником Семеном Палієм взяли активну участь у визволенні Відня від турецької облоги. Один з них – Юрій-Франц Кульчицький, родом із села Кульчиці Шляхетські біля Самбора (нині Львівщина) – став австрійським національним героєм. На одній з вулиць Відня, що носить його ім'я, є бронзовий пам'ятник відважному козакові. У деяких книгах, виданих за кордоном, згадується, що Ю. Кульчицький був власником однієї з перших кав'ярень у Відні.

1893 року, під час святкування 300-річчя перемоги над турецькими військами, на церкві, що височить на горі Леопольдсберг, відкрито пам'ятний знак на честь полеглих українських козаків у битві під Віднем.

У XVIII столітті, коли до складу Австро-Угорської імперії увійшли західноукраїнські землі – Східна Галичина, Північна Буковина, а згодом й інші місцевості, – до Відня почали масово прибувати українці, які служили в австрійській армії, тримали невеликі підприємства, вчилися в університетах, займалися іншою діяльністю. Були серед них і безробітні.

1860 року студенти-українці, що навчалися у Відні, заснували своє товариство – „Січ". В австрійських університетах навчалося чимало талановитої української молоді.

У Відні тривалий час проживали Леся Українка, Іван Франко, Михайло Драгоманов. На одному з будинків на Віллінгерштрассе, в якому у 1892–1893 роках жив Каменяр, встановлено меморіальну дошку (*Із довідника „Зарубіжні українці"*).

II. В історії світового оперного мистецтва Крушельницька посідає особливе місце: всебічно обдарована, освічена, сповнена артистичного чуття й шляхетності, вона розмовляла і співала українською, російською, польською, німецькою, англійською, італійською, іспанською мовами. З кожним роком голос Крушельницької приносив їй гучні перемоги на оперних сценах світу. Сам Пучіні

просив Соломію: „Тільки ти можеш виконати роль Батерфляй. Прохаю тебе погодитися". І Соломія справді „відкрила" Батерфляй, сто разів виконуючи цю роль. Героїчні і трагічні ролі, які грала Соломія, мали багато від неї самої. Найбільші театри світу сперечалися за право мати в себе видатну артистку. Дебют і гастролі в Буенос-Айресі, дебют у „Ла Скала", гастролі в Єгипті разом із Пучіні, знову Мілан...

Після великих, тріумфальних успіхів на обох берегах океану, оповиту легендами і славою, її радісно зустріло італійське місто Віареджо. Вона одружилася, залишивши сцену, з мером міста Чезаре Річчіоні. Але будуть ще концертні турне Італією, Америкою, Росією, Канадою. Після смерті чоловіка Крушельницька 1939 року повернеться до Львова, після війни займатиме там посаду професора консерваторії, а 1950 буде удостоєна звання заслуженого діяча мистецтва України. Холодного листопадового дня 1952 року Соломію Крушельницьку поховали на Личаківському цвинтарі – поруч із могилою Івана Франка й недалеко від могили Михайла Павлика (За *О. Козулею*).

Вправа 36. Наведіть приклади власних назв: а) які вживаються лише в однині (10 слів); б) які вживаються лише в множині (10 слів). До яких семантичних груп онімів вони належать: назв людей (антропонімів), назв гір (оронімів), назв річок (гідронімів), назв населених пунктів (ойконімів) тощо?

Вправа 37. Прочитайте текст. Яка його основна думка? Випишіть власні назви і поясніть, які з них мають омонімічні відповідники – загальні назви. Поясніть орфограми у власних назвах.

Чи Бог існує? Одне з основних питань людського буття, одне з найскладніших питань для людини, що загубилась у світі, що втратила сенс життя і зламалась під тягарем життєвих проблем. Чи можна це питання ставити Шевченкові та його поезії? Чи правомірним буде запитувати про це людину, що виросла в глибоко християнській сім'ї, виросла на „Псалмах", а постійною лектурою протягом цілого життя мала Біблію й інші духовно-релігійні твори? Пригадаймо, що Шевченко був „серцем Кирило-Мефодіївського братства, яке не

приймало соціально-революційних віянь і щиро вірило, що по-справжньому реформувати суспільство можна тільки на засадах християнської релігії". Врахуймо також молитовно-релігійний настрій поезії Кобзаря.

Добрий знавець спадщини поета Євген Сверстюк, ставлячи питання про атеїзм Шевченка, зауважує загальну релігійність серед тодішньої освіченої інтелігенції і незрозумілість такого питання для простих людей, які „в той час, може, й не припускали, що справді є такі люди, які в Бога не вірять, хіба що якісь недолюдки або вже зовсім пропащі". І далі слушно констатує: „Глибока релігійність входила вже в саме поняття народний поет, бо яким же українським народним поетом міг бути поет без Бога? Народний поет Шевченко, народний філософ Сковорода – це постаті передовсім духовного профілю в тому розумінні, що план побутовий чи соціально-політичний у них на першому місці. Основною точкою відрахунку у них є Бог і „єдина на землі служба Богові" (Гоголь). Сковорода писав не просто пісні, а „Сад божественних пісень", Шевченко у своїх поемах не зводив політичних рахунків, а ставив царів наче на сповідь, перед лицем Бога і розвінчував імперську комедію ідолів та „дядьків отечества чужого" (*М. Шевченків*).

Вправа 38. Прочитайте текст. Поясніть, покликаючись на текст, походження загальної назви *монета*. Як називається перехід власних назв у загальні?

У громадді слів постійно ідуть перетворення: загальні назви народжують власні, а власні – загальні. Такі зміни слів розпочалися не сьогодні, не вчора. Це трапляється з давніх-давен. Інколи важко уявити, що за звичною назвою ховається чиєсь ім'я або прізвище. Помандруємо з цього приводу у сиву давнину, у 4 – 3 століття до нашої ери. У ці часи в Стародавньому Римі надзвичайно шанобливо ставилися до богині Юнони-Монети, тобто Юнони-Порадниці, яка була дружиною Юпітера – бога головного, бога неба, світла, дощу, грому і блискавки. Пророкування богині багато важили у скрутних випадках державного життя. Легенда розповідає, що під час однієї з невдалих воєн римляни звернулись до богині Юнони-Монети з проханням передбачити наслідки війни. Найдошкульні-

шою у них була нестача грошей для захисту країни. Мудра богиня запевнила римлян в успішному закінченні війни, якщо вони будуть боротися справедливо. Вдячні за правдиве передбачення, римляни створили при храмі Юнони-Монети майстерню, де карбували грошові знаки із зображенням богині. Через деякий час металічні круглі знаки з образом Монети стали називати *монетами*. І пішло слово *монета* по світу, стерши в пам'яті людській своє першоджерело – ймення богині. Дивна біографія слова! (*І. Вихованець*).

Вправа 39. Чи можуть загальні назви переходити у власні? Як називається цей процес? Що відбувається під час переходу загальної назви у власну. Наведіть 10 прикладів переходу загальних назв у власні. Власні назви введіть у речення.

Вправа 40. Скориставшись книгою І. Р. Вихованця „Таїна слова" (К.: Рад. школа, 1990. – С. 246 – 252), з'ясуйте значення слів у парах.

Поясніть, яке слово виникло раніше: власна чи загальна назва. У чому полягає взаємозв'язок поданих у парах власних і загальних назв? Доберіть свої приклади.

Ампер – ампер, Герц – герц, Джоуль – джоуль, Кулон – кулон, Ом – ом, Аматі – аматі, Страдиварі – страдиварі, Пульман – пульман, Мартен – мартен, Дізель – дизель, Макінтош – макінтош, Галіфе – галіфе, Френч – френч, Сілует – силует.

Вправа 41. Випишіть окремо іменники з абстрактним та конкретним значенням. Поясніть їх семантико-морфологічні особливості.

І. Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на захід сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати у дворі і мене переносили, сонного, у хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів – у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук у саду ввечері у присмерку, коли падають вони несподівано нишком додолу в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плоду. І грім, хоч мати

й лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду (За *О. Довженком*).

II. Ліси у ряст убралися барвисто,
Дощами квітень рясно відшумів.
Під молоді перегуки громів
Зійшов на землю травень урочисто.
Зело відчуло ласку і тепло,
У рідні гнізда птиці повернулись.
І небеса блакитно захлинулись,
І цвітом виднокола замело.
Мов корабель, пливе у нім село,
І яре сонце плаває без весел.
І я стрічаю ще одну весну із весен,
А їх у мене п'ятдесят було.
Дивлюсь, як вітер пестить віти й квіти,
І думаю: яке це щастя – жити (*М. Луків*).

Вправа 42. Випишіть із тексту абстрактні іменники. Проаналізуйте їх семантичні та морфологічні особливості. Поясніть, чому в поданому тексті вжито іменники з абстрактним значенням.

Літературна мова – це основна, наддіалектна форма існування мови, що є засобом порозуміння всіх представників народу без розрізнення віку, статі, соціального, територіального походження тощо. До визначальних рис літературної мови належать опрацьованість, унормованість, поліфункціональність і стилістична диференціація.

Певним недоліком терміна *літературна мова* є його двозначність. Іноді літературну мову ототожнюють з мовою літератури. Підстави для такого розуміння терміна дає й історія становлення сучасної української літературної мови, яка сформувалася на основі творів художньої літератури – поезії, прози, а також народної творчості. А проте зазначені поняття не збігаються. З одного боку, *літературна мова* ширша за поняття *мова художньої літератури*, бо до літературної мови належить також мова публіцистики, науки, державного управління, судочинства, засобів масової інформації тощо. З іншого боку, в мові художньої літератури, особливо сучасної, крім нормативної, кодифікованої загальнонаціональної мови широко

вживаються й елементи ненормативного мовлення – діалектизми, жаргонізми, арго.

У зв'язку з цим у деяких лінгвістичних терміносистемах, зокрема англійській, замість словосполучення *літературна мова* вживають термін *мовний стандарт* або *стандартна мова.*

У німецькому мовознавстві в тому ж значенні побутує словосполучення *писемна мова*, останнім часом – *загальна мова* або *єдина мова*, у Чехії – *писемна мова*, у Польщі – *загальна мова*, *загальнопольська мова*, *культурний діалект*, давніше – *літературна мова*.

Назва *літературна мова* поширена в науковій традиції Франції, Італії, Росії і деяких інших країн. У цьому ж значенні її вживають і в Україні (За *Л. Масенко*).

Вправа 43. Прочитайте текст, визначте його головну думку. Випишіть з тексту абстрактні іменники, розподіливши їх на дві групи: а) непохідні іменники; б) похідні іменники. Визначте, від слів яких частин мови і яким способом утворено вторинні (похідні) абстрактні іменники.

Людина як істота розумна покликана до філософських роздумів, пошуків. Однак щоденні життєві клопоти або лінивство й байдужість спричиняються до того, що не всі люди знаходять час, щоб ставити собі найістотніші питання про людське буття у світі, далеко не всі люди використовують у властивому напрямі свій потенціал розуму. Часто буває, що людина, зайнята буденними справами, не в змозі відірватися від стихії клопотів і ритму часу, що несе її невідомо куди... Є, на щастя, ще інша група людей, цілком відданих пошукам найістотнішого в житті; це ті, що в тиші й у відірваності від суєти світу пробують як заглибитись у душу людини, зрозуміти її прагнення, устремління, проблеми, так і захоплюються красою, величчю світу. Свої роздуми, спостереження, своє бачення світу, його розуміння віддзеркалюють вони у життєвій мудрості, у влучних крилатих висловах, художніх творах, піснях, малярських роботах. Завдяки тим перлинам людського духу твориться скарбниця народної мудрості, скарбниця й багатство духу кожного народу і людства в цілому. Ті, часто поіменно не знані, реальні особи стають дійсно філософами (любителями мудрості) і відкривачами, відчитувачами Вічної Мудрості, сліди якої зустрічаємо в гармонії і красі природи, в безцінному скарбі людської душі, що стає відблис-

ком Правди, Добра, Вічної Краси. Дійти до відкриття існування Найвищої Істоти – Творця цієї вічної краси – покликаний кожний, хто без упередження, в простоті й чистоті серця і зі здоровим глуздом читає твір Невидимого Автора (*М. Шевченків*).

Вправа 44. Подані іменники введіть у словосполучення так, щоб вони спочатку вживалися з конкретним значенням, а потім – із абстрактним. За якої умови відбувся перехід конкретних іменників у абстрактні?

Зразок. *Поле –* ***поле*** *пшениці, літературне* ***поле****.*

I. Крило, ватра, гроза, кайдани, поріг.

II. Сіль, ключ, золото, стежина, зоря.

III. Пляма, лице, граніт, світло, гора.

Вправа 45. Заповніть прикладами відповідних слів лексико-семантичні групи речовинних іменників. Проаналізуйте, у якому числі вони вживаються. Підкресліть ті речовинні іменники, які використовуються тільки у формі множини.

1. Назви металів: ...
2. Назви хімічних елементів: ...
3. Назви ліків: ...
4. Назви рідин: ...
5. Назви тканин: ...
6. Назви продуктів харчування: ...
7. Назви будівельних матеріалів: ...
8. Назви кущів: ...
9. Назви деревини: ...
10. Назви корисних копалин: ...
11. Назви зернових, плодових, овочевих, ягідних культур: ...
12. Назви газів: ...

Вправа 46. Прочитайте текст. Випишіть з нього речовинні іменники, розподіливши їх на лексико-семантичні групи. Охарактеризуйте лексико-граматичні особливості іменників зі значенням речовинності.

I. Ліана, яка зветься квасоля

Ліани – рослини тропічних лісів. Вони не мають міцного стовбура і не можуть рости вгору самі – їм обов'язково потрібна опо-

ра. От вони й чіпляються за найближчі дерева вусиками або просто обвиваються навколо них. У нас теж є ліани: це виноград, хміль, плющ і навіть невисока скромна трава – берізка. До ліан належить і квасоля.

На полях індіанців квасолю садили між рядками маїсу, щоб вона мала по чому витися. В Грузії, де дуже люблять квасолю, селяни теж висаджують її між рядками кукурудзи – як колись індіанці.

На землі сьогодні є дуже багато сортів квасолі – неоднакової форми, розміру, кольору. Є серед цієї квасоляної родини й зовсім чудні „діти". В Японії та в Кореї росте дрібненька квасоля – не кругла, а кутаста, уявляєте? Цю квасолю японці мелють на борошно, а з нього роблять найдивовижніші речі, починаючи від пиріжків і цукерок і закінчуючи пудрою та шампунем.

Назва квасолі не позичена, а власна. Вона грецька. А як ішла до нас – ви вже знаєте: з грецької мови в латинську, з латинської в німецьку, з німецької в польську. А там і до нас недалеко було (*А. Коваль*).

II. Через графен до зірок

Учених охопила вуглецева лихоманка. Точніше, графенова – цей новий наноматеріал наближає революцію у світі електроніки та високих технологій.

Доля вуглецю нагадує долю кремнію. Спочатку із силіцію робили скло, кераміку, цеглу, цемент, а тепер він є основним матеріалом для електроніки та сонячної енергетики. Вуглець раніше люди кидали в піч – як вугілля, мастили ним чоботи – ваксою, прикрашали тіло – діамантами та прикладали до електричних кабелів – тролейбусні графітові контактні колодки.

Ситуація кардинально змінилася 2004 року, коли британські та російські дослідники вперше отримали графен – мікроплівку вуглецю завтовшки в один атом. Це був типовий наноматеріал, по суті, вуглецева нанотрубка, у розгорнутому вигляді. Інакше кажучи, графен – це окремий атомний шар графіту. Побачити його можна лише під мікроскопом, а ось купку шарів бачили всі: для цього достатньо провести на папері лінію простим олівцем.

Властивості нового матеріалу відразу привернули увагу вчених – графен є найміцнішим у світі матеріалом, він еластичний і має най-

вищу електропровідність за кімнатної температури. Графену пророкують велике майбутнє, зокрема в суперкомп'ютерах, де розмір схем буде в мільйони разів менший за нинішні (*З журналу „Український тиждень"*).

Вправа 47. Прочитайте речення, випишіть із них окремо речовинні, збірні та одиничні іменники. Охарактеризуйте їх семантико-граматичні особливості.

1. – Чужі діти своїм батькам у поміч стають, а ти тільки дурно хліб переводиш. 2. Ох тоді взяв той попілець, за вітром розвіяв, а одна вуглина і випала з того попелу. Ох тоді її приснув живущою водою – наймит знову став живий, тільки моторніший трохи. 3. Батько веде того коня за вуздечку, а він гарцює, копитами землю вибиває. 4. А це підпливає той окунь до берега – аж там князівна шмаття пере. Окунь перекинувся діамантовим перснем в оправі із золота. 5. Та повів аж на той світ, під землю, та й привів до зеленої хатки, очеретом обтиканої. 6. Ох виніс мірку проса, висипав – назбігалось таких півнів! 7. От усі голуби їдять пшеницю, а один сидить сам собі під грушею та обскубується. 8. А Ох, не довго думавши, перекинувся півнем та давай те пшоно дзьобати. А одна пшонина закотилася під ноги князівні – він тієї зернини і не з'їв. 9. І я там був, мед-пиво пив, хоч у роті не було, а по бороді текло – тим-то вона в мене й побіліла! (*Із казки „Ох"*). 10. – Здоров був, батьку, вельможний пане сотнику! – заклекотіла громада, загули чоловіки, залящало жіноцтво, запищала дітвора, та й поклонились йому низенько (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 11. Щовесни знімалася криничанська голота на заробітки (*О. Гончар*). 12. Серце в неї тьохнуло: вона впізнала Септара – красу кучуккойського парубоцтва, завзятого провідника... (*М. Коцюбинський*). 13. Чуючи од батька страшні приповісті про війни та походи на Туреччину, на татарву, на панів-ляхів, Івась перекладав усе те у дитячі іграшки (*Панас Мирний*).

Вправа 48. Випишіть із тексту речовинні, збірні та одиничні іменники. З'ясуйте їх морфологічні ознаки.

І. ...Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або

коли довго йде дощ і не вщухає. А як неприємно в одній руці нести велике відро чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно ходити босому по стерні або сміятися в церкві, коли робиться смішно. І їхати на возі із сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, у житі, у просі, у ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню (За *О. Довженком*).

II. На чистому повітрі гостям стало веселіше. Город був розкішний, чисто виполотий. Коло дому росло три старі дикі груші, а коло їх були розкидані клумби, повні квіток. Клумби були штучно обтикані черепицею та обплетені дубцями з ліщини; здавалось, неначе хто розкидав по траві чудові кошики, повні усяких квіток. На городі, поміж рядками буряків, моркви й усякої городини, вилися доріжки замість борозен. Доріжки були скрізь обсаджені гірляндами квіток, обплетені ліскою. Дикий щавель, пересаджений на добре вигноєну землю, розрісся й услав грядки здоровецьким зеленим листям. Спаржа, помідори, суниці, полуниці, синя капуста, цвітна капуста, селера, шпинат устеляли грядки, неначе оксамитовий килим. Ніде не видно було ні бур'янини.

Усе нам здавалося таємничим, незнайомим: і волохаті виноградники, що малювались із вибалка по глинистому косогору на тлі зоряного бездонного неба, і високі жита й пшениці обабіч дороги, уже білясті, і темні кукурудзи та соняшники, якісь нашорошені, мовби аж ворожі – підслуховують чи придивляються: хто там їде дорогою такої темної ночі? (За *І. Нечуєм-Левицьким*).

III. Іду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набив мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Іду далі – киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен і плисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів

зелений серпанок. Стежки сміються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Врешті стаю. Мене обнімає біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю. Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повний сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

А пшениці, ячмені – усе це зіллялося в одну могутню хвилю; вона все топить, усе забирає в полон.

Село заплуталось у ниві, як у павутинні мушка (За *М. Коцюбинським*).

Вправа 49. До поданих збірних іменників доберіть слова спільного кореня, які мають обидві форми граматичного числа – однини і множини.

Зразок. *Студентство – студент – студенти.*

Козацтво, птаство, верб'я, пір'я, каміння, коріння, пруття, комашня, пташня, мурашва, жінва, біднота, парубота, гниль, гарбузиння, погань, квасолиння, стебелиння, вільшина, осичник, дубняк, молодь, юнь, апаратура, професура, інструментарій.

Виділіть афікси, за допомогою яких утворені збірні іменники і які передають поняття збірності. Які іменники виражають поняття збірності безпосередньо своїм значенням?

Вправа 50. Визначте, які з наведених іменників не належать до збірних. Поясніть чому.

Ансамбль, адміністрація, бурячиння, екіпаж, березина, професори, товариство, група, дуб'я, струччя, ліс, офіцерня, адвокати, яровина, малеча, орнаментика, людність, мошкара, народ, проблематика, гідронімія, діти, франкіана, череда, генералітет, символіка, зелень.

Вправа 51. До поданих речовинних та збірних іменників доберіть спільнокореневі одиничні іменники. Виділіть суфікси, за допомогою яких утворено одиничні іменники. Якими лексико-семантичними та граматич-

ними ознаками одиничні іменники відрізняються від іменників інших лексико-граматичних розрядів?

Зразок. *Зерно – зернина.*

Пшоно, бадилля, пір'я, квасолиння, капуста, картопля, стебелиння, хвоя, волосся, морква, пісок, горох, перець, солома, селянство, шоколад.

Вправа 52. Прочитайте текст. Випишіть із нього іменники у дві колонки: назви істот і назви неістот. Які лексико-семантичні групи іменників можна виділити серед назв істот (наприклад: назви людей, тварин тощо) та назв неістот? Чи збігається поняття *живого/неживого* в природі та *істоти/неістоти* в граматиці?

І. Дома тепер були він, мати й Наталка. А батько з Грицьком як поїхали, то ось уже два тижні їздять.

Як сподівалась мати, вони мали прибути ще вчора, а як учора не було, – то, значить, сьогодні. Чекаючи їх, Григорій нікуди не ходив уже, а сидів з самого ранку на призьбі і виглядав. І хвилювався. Так, хвилювався, – як то вони поставляться до нього? Може, вже не так, як перше, коли він був хворий? Знічев'я бавився з ведмежам, спостерігав навколишній світ.

От зараз його увагою заволодів праник, підкидуваний засмаглою дівочою рукою там, над річкою; він то підлітав, то падав – ляпотів по кладці завзято та лунко. І бігли луни нетрями, ударялись об бескеття і озивались – ляпотіли на кілька голосів... І виходило – ніби перепел бив десь у пшеницях на зорі. Чудно.

То Наталка прала на річці. Запнута кулинкою, орудувала на сонці над водою, як вправний спортсмен на вранішній руханці...

Дивна вона, ця дівчина Наталка. Григорій чомусь тепер навіть боявся її, боявся при зустрічах дивитися в обличчя. Вона ніби сердилася, коли він на неї витріщав очі. Не знав тепер, як до неї приступитися, як з нею поводитись. І почувався, як хлоп'як. Смішно, але ж так. Сказати б, недоторканна панна? Ні! Дурна? Ні! Горда? Ні-ні! Вона навіть не розуміла, яка вона чарівна, безперечно, не розуміла. А от така, як ота рослина дивна, що ти її торкнеш рукою, а вона аж повернеться і напустить тонюсіньких колючок у руку. І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! Уперше йому

було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови. Так, як та дика коза, що боїться, щоб її не впіймали, і не дається навіть підступити (*Іван Багряний*).

II. ...Зворушливих прикладів дружби людини з собакою назбиралося багато. Про це свідчать і пам'ятники, поставлені собакам у різних країнах і в різні часи. В одній Японії їх є декілька. Найвідоміший серед них – пам'ятник собаці на ім'я Хічіко. Після смерті свого господаря він ще дев'ять років ходив зустрічати його на вокзал. На вокзалі він і загинув. Повідомлення в газетах про вірність і відданість Хічіко своєму господареві зворушили японців. Вони зібрали гроші й поставили на околиці Токіо пам'ятник Хічіко. Дружбу, вірність люди завжди високо цінували (За *А. Коваль*).

Вправа 53. Серед наведених іменників знайдіть ті, які належать до назв неістот.

Журналіст, Остап, комп'ютерник, трактор, дітвора, християнство, дядько, буряк, півонія, муха, ведмідь, бджола, відьма, плем'я, русалка, виробництво, Петро, звичай, слон, юнак, окунь, черепаха, журнал, архітектор, дитинча, швачка, цимбали, Архипенко, Шевчук, вдівець, квіти, мрець, грузин, труп, птаство, лин, лан.

Вправа 54. Знайдіть у реченнях назви істот. Проаналізуйте, до яких лексико-семантичних груп вони належать. З'ясуйте формальну відмінність між іменниками на означення істот і неістот.

1. От ідуть вони полем, аж бачать: паничі випустили сокола на перепела (*З казки*). 2. Поховала віла побратима, сіла-впала на коня й гукнула: „Ой неси мене, неси в простори! Туга давить, серцю тісно в грудях!" (*Леся Українка*). 3. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає... (*М. Коцюбинський*). 4. Взимку вона [Нимидора] зі свекрухою пряла панське прядиво, а влітку ходила на панщину. Вона оддала своє поле одному чоловікові наспіл за другу скибу. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чутки, ні вістки (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Та ой як крикнув же та козак Сірко, Та ой на своїх же, гей, козаченьків: – Та сідлайте ж ви коней, хлопці-мо-

лодці, Та збирайтеся до хана у гості! (*З пісні*). 6. – Діду, я трави багато накосив біля ставка. Будем тиждень годувати і корову, і бичка. Похвалив дідусь хлопчину, став тихенько міркувать: – Доведеться взять машину, щоб додому все забрать (*Б. Шрубенко*).

Вправа 55. Визначте, у чому полягає відмінність між іменниками на позначення істот і неістот.

Зрозуміти сина, прочитати роман, підстругати олівець, приручити лева, намалювати кущ, намалювати зайця, побачити мерця, знайти труп, слухати батьків, вивчати вірші, погодувати дітей, ремонтувати крани, славити Нептуна, досліджувати Нептун, запалити вогонь, підтримати футболіста, телефонувати Захарові, відпочивати в парку.

Категорія роду іменника

Вправа 56. Визначте рід наведених слів. З'ясуйте ознаки, за якими визначається належність іменників до певного роду. Яким із поданих іменників не властива категорія роду? Чому?

Сестра, братик, тепле купе, весло, двері, кваліфікований зварювальник, Павло, цап, цапеня, Слава намалювала, Слава заспівав, килимар, дипломниця, Черкаси, дівча, цей сирота, бідна сирота, новаторство, бабище, скромність, хлоп'я, Сава, почуття, відчай, коза, заручини, джура, яблуня, плече, сорока, журавель, щука, окунь, визволитель, постачання, осавула.

Вправа 57. Запишіть іменники в три колонки, розподіливши їх за родами. Які з наведених іменників належать до двох родів? Поясніть значення невідомих слів.

Бутель, бязь (*тканина*), нежить, верф, кужіль, дрож, барель (*міра об'єму рідин і сипких речовин*), тюль, толь, скрижаль, перекис, івасі, аерозоль, каніфоль (*смола, добута з хвойних дерев*), фальш, нехворощ (*різновид полину*), туш (*невелика музична п'єса*), туш (*рідка або суха фарба*), купіль, програма-максимум, крісло-гойдалка, замок-блискавка, крем-сода, жужіль.

Вправа 58. Прочитайте текст. Що ви довідалися з нього про походження слів *пес*, *собака*? Випишіть із наведеного тексту прислів'я та приказки. За

фразеологічним словником з'ясуйте їх значення. Які ще фразеологізми з іменниками *пес, собака*, окрім наведених у тексті, можете назвати?

Якого роду в українській мові слово *собака*?

... Наші предки часів Київської Русі не знали ще слова ***собака***. Вони казали ***пес***.

Де взялося слово ***пес***? Воно могло походити від „пестрый", „пістрявий", тобто „рябий", „плямистий". Може, найдавніші собаки мали пістряву, плямисту шерсть, і тому їх так назвали?

Слово ***пес*** могло бути утворене й від давньоіндійського слова ***пасу*** – „худоба" або від латинського ***пекус*** – „худоба". І це ймовірно: адже з найдавніших часів собаки були сторожами отар, помічниками пастухів.

– А слово ***собака***?

– Це слово з'явилося пізніше. Воно прийшло до нас зі Сходу, де у персів є слово ***собах***. Укоренилося це слово лише в українській, російській та білоруській мовах. У мовах інших слов'ян, далі на захід від нас, це слово вживається рідко і то з переносним осудливим значенням – „погана, зла, розбещена людина".

– Ну, раз слово ***пес*** старше, а ***собака*** – молодше, то частіше, мабуть, можна зустріти слово ***пес***? Все ж ***собака*** – іншомовне, запозичене слово, а ***пес*** – своє...

– Як це не дивно, але ***собака*** і ***пес*** чомусь помінялися ролями: навіть про злу, погану людину скоріше скажуть ***пес***, ніж ***собака***: „зійшов на пси", „злий, як пес".

Про те, що запозичене слово ***собака*** міцно увійшло в нашу мову, свідчать прислів'я і приказки. Їх є дуже багато, бо люди здавна спостерігали за собаками і добре їх вивчили. Тому й казали „голодний, як собака", „злий, мов собака", „змерз, як собака", „присохне, як на собаці", а ще „жити, як кіт з собакою", „любити, як собака цибулю". Про того, хто тиняється без діла по вулицях, казали „собак дражнить" або „собак ганяє", про маленький шматочок чогось їстівного казали „це мені, як собаці муха"...

Це ще тільки половина, мабуть, з того, що є в нашій мові про собак. Бо ще ж кажуть „з'їсти собаку на чомусь" – це значить „мати досвід", „знати або вміти щось добре"; „ось де собака заритий!" – це означає „ось у чому причина!" А от чому саме так кажуть – ніхто не знає (За *А. Коваль*).

Вправа 59. Знайдіть у реченнях іменники спільного роду й проаналізуйте, у якому роді вони вживаються в кожному з речень. Яким способом і за допомогою яких засобів передається в іменниках спільного роду граматичне значення чоловічого, жіночого чи середнього роду? Чи завжди можна визначити, до якого з трьох родів належать іменники спільного роду?

Поясніть функції іменників спільного роду в контексті.

1. – Ти чого вилізла, задрипо? (*З казки*). 2. – Веду оце ледащо наймати, – може, його чужі люди розуму навчать, бо у себе дома – що найму, то й утече (*З казки*). 3. А в світі якеє життя сироті? І горе, і нужду терпітимеш ти (*Є. Гребінка*). 4. На шляху попався художників друг – писака, що саме доїдав пообіцяну порцію винограду (*Ю. Яновський*). 5. – Підлабуза! – тихо, але виразно вимовив хлопець (*О. Донченко*). 6. Прохор замовк. Не любить він Карпа. Задавака і хвастун! (*А. Шиян*). 7. Для своєї мерзенної ролі він виявився морально цілком готовим. Чужак, бездара і... кар'єрист (*О. Левада*). 8. Проте гордий магнат не бажав кланятися худорідному вискочці, а... попросив аудієнції у царя (*Ф. Бурлака*). 9. Було з усього видно, що Льоша між хлопців – ватажок, головний верховода (*Ю. Мокрієв*). 10. Вдовець – дітям не отець, бо й сам круглий сирота. 11. Отець умре – то півсироти дитина, а мати – то вже цілая сиротина (*Народна творчість*). 12. – Сам жалій скільки хочеш і кого забагнеться, а себе – цур! Бо як почнеш себе жаліти, то не людина з тебе вийде, казна-що – кваша, нюня, солопій! (*Григір Тютюнник*).

Вправа 60. Визначте, яким іменникам спільного роду відповідають подані лексичні значення. Складіть із цими іменниками речення.

1. Людина, яка не має таланту взагалі або в якійсь певній галузі. 2. Людина, яка намагається показати себе, звернути на себе увагу. 3. Впливова людина, що відіграє керівну роль у певному середовищі, у своєму оточенні. 4. Безвільна, безхарактерна, нікчемна людина. 5. Людина, яка діє зухвало, безцеремонно, порушуючи моральні норми, і не зважає на ставлення до цього інших. 6. Той, хто позбувся якої-небудь частини тіла або втратив здатність рухати нею.

Вправа 61. Подані іменники введіть у речення так, щоб вони в одному випадку позначали особу чоловічої статі, а в іншому – особу жіночої статі. Прокоментуйте, яким способом виражається це розрізнення.

Депутат, конструктор, лікар, терапевт, прем'єр, суддя.

Вправа 62. До поданих іменників чоловічого роду доберіть спільнокореневі іменники жіночого роду, утворені суфіксальним способом. Охарактеризуйте лексико-семантичні та функціонально-стилістичні особливості іменників. Поясніть, від яких іменників не утворюються відповідники жіночого роду і чому.

Зразок. *Бібліотекар – бібліотекарка, робітник – робітниця.*

Аспірант, бондар, геній, директор, друкар, журналіст, завідувач, інженер, китаєць, мандрівник, німець, патріот, пілот, поет, професор, психіатр, священик, внук, свекор, син, скрипаль, співак, старець, стельмах, султан.

Вправа 63. Перепишіть абревіатури та невідмінювані географічні назви, покласифікувавши їх за родами. З'ясуйте, як визначається рід у відмінюваних і невідмінюваних абревіатурах. Як установлюється рід у невідмінюваних географічних назвах?

Військком, профбюро, НБУ, ООН, спецкор, УТ, НДІ, облвно, Мін'юст, АЕС, медпункт, СТО, Укртелеком, НЛО, МХАТ, Сочі, Онтаріо, Міссурі, Делі, Кіліманджаро, Нікарагуа, Капрі, Гобі, Перу, Па-де-Кале, Токіо, Колорадо.

Вправа 64. Визначте рід невідмінюваних іменників іншомовного походження. Перевірте себе, скориставшись орфографічним словником.

Значення незрозумілих слів з'ясуйте за допомогою тлумачного словника або словника іншомовних слів.

Міс, Гейне, мате, бароко, Квазімодо, Едіт, боржомі, ківі (*пташка*), ківі (*дерево, плід*), фламінго, Кліо, танго, альма-матер, кімоно, боа (*удав*), стакато, сопрано (*голос*), сопрано (*співачка*), жалюзі, авеню, Кармен, ватерполо, каное, динго, портьє (*швейцар у готелі*), страдиварі (*скрипка*), протеже, колібрі, бренді, тореро (*учасник бою биків*), су (*грошова одиниця*), суахілі (*мова*).

Вправа 65. Подані іменники перекладіть з російської мови українською. Визначте рід іменників в українській і російській мовах.

Боль, дробь, дверь, запись, картофель, корь, кризис, летопись, мебель, надпись, накипь, насыпь, полынь, посуда, продажа, путь, рукопись, сажень, Сибирь, собака, степь, степень, тополь, уголь, человек, шатёр, ярмарка, утёнок.

Вправа 66. Серед виділених слів знайдіть пари іменників з однаковим лексичним значенням. Поясніть особливості родових форм іменників у цих парах.

1. ***Вояк***, поставлений на варті, був простий селянин, новобранець (*І. Франко*). 2. Їх ждали, готувалися, прикрасивши концертний ***зал*** вінками з сивої ялини і туї (*Б. Кучер*). 3. Ану зараз же піди викинь [гвинтівку] у річку!.. Ти ба, який ***вояка*** сопливий! (*І. Цюпа*). 4. Ясна ***зала*** вся світлом палає, Грім плескання, громада без ліку, Гомонить люд, співця викликає, – Він придбав собі славу велику! (*Леся Українка*). 5. Ззаду [воза] упирається на ***мотузці*** корова, а спереду суворий мужик заніс над кіньми батіг. Се ярмаркова проза спішить на ніч додому (*М. Коцюбинський*). 6. Дівчата достали ***мотузка***, оперезали кругом білого гарбуза й понесли до воза *(І. Нечуй-Левицький)*. 7. Він був певний, що на нього ніхто не звертав уваги, а проте грав ***ролю*** (*М. Коцюбинський*). 8. Остаточно Василь знайшов шлях до його серця, коли з'явився до дяді Вані на квартиру – допомагати переписувати й засвоювати нову ***роль*** (*Ю. Яновський*).

Категорія числа іменника

Вправа 67. Випишіть із поетичних текстів Б. Томенчука іменники singularia tantum і pluralia tantum. Поясніть, чому вони не мають співвідносних форм однини або множини. За допомогою тлумачного словника розкрийте значення виділеного іменника.

***

Просто будь і просто посміхайся,
Ніби справжність між гучних фестин,
Як тонкий-тонкий промінчик щастя
У росі на линвах павутин...
Змучилась любов, немов у приймах,
Плаче край віконечка душі –
Хоче заблудитися в обіймах,
Краплею упавши між дощі.

***

Уста напіврозкривши, як ***левкої***,
Печальним поцілунком обпали,

Бо ми у цьому світі безтолковім
Зустрітися раніше не змогли.
Я вигадав свої таємні мрії,
І тінь свою у тебе на стіні,
Твоє волосся, родимки і вії
Цілуючи в розтерзаному сні.
У шторах із замацаного плюшу
Заплуталися заспані вітри.
Задумав загубити мою душу
Натхненний Бог, коли тебе творив...

***

Прозора лірика зими
Хитає яблуко замерзле.
Хтось нерозбірливий саньми
Цей лан, як долю, перекреслив.
Кудись летить самотній птах.
Озер задихані дзеркала.
Сніжинка слова на устах
Сльозою стала.

***

Пожовкле листя. Вуличне кафе.
І Ваш такий до болю рідний профіль.
У чашці кави – дзеркало криве
І день жорстокий, ніби Мефістофель.

Вправа 68. Прочитайте речення. Випишіть іменники, поставивши їх у початковій формі, у три колонки: 1) ті, які вживаються в однині і множині; 2) ті, які вживаються лише в однині; 3) ті, які вживаються лише у множині. Поясніть, до яких лексико-семантичних груп вони належать.

1. – Ну, – каже Ох, – піди ж, наймитку, дровець урубай та наноси. Хлопець і пішов. Чи рубав, чи не рубав, ліг на дрівця та й заснув (*З казки*). 2. Іде та йде – аж йому назустріч дід – увесь, як молоко, білий (*З казки*). 3. Ой ти, котик, коточок, Виїв бабин медочок... (*З колискової*). 4. Воротаре, воротареньку, Відчини воротонька (*З обрядової пісні*). 5. До нас, до нас, парубочки, бо в нас вечорниці, А в нашої ґаздинечки тисові полиці (*З коломийки*). 6. Ой чи ти, вдо-

вин сину, у меду купався, Що ти мені, вдовин сину, дуже сподобався? (*З коломийки*). 7. Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть (*Т. Шевченко*). 8. Ед спритно жбурнув мені банку з пивом. І ми ще кілька хвилин із задоволенням поглинали прохолодний напій, потім захрумтіли чіпсами (*І. Роздобудько*). 9. Сезонне заробітчанство українських селян, робітників і ремісників почало помітно зростати з середини XIX століття (*З газети*). 10. Жнива завжди клопітка справа (*І. Цюпа*). 11. Він [Шевченко] є немов великий факел з українського воску, що світиться найяснішим і найчистішим вогнем європейського поступу... (*І. Франко*). 12. Парубки ще більше нахмурились і люто махали граблями й вилками, мов уявляючи на них що інше замість полови та соломи (*В. Винниченко*). 13. За Дунаєм – Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... (*М. Коцюбинський*).

Вправа 69. Подані іменники, які вживаються лише в однині, запишіть за групами: назви рідин; назви сипучих речовин; назви страв; назви кущів; назви злаків; назви мінералів, металу; назви збірних понять; назви узагальненої дії, стану; назви узагальненої ознаки, властивості; власні назви та ін. Назви яких груп ви сформулювали самостійно?

Любов, вразливість, озокерит, просо, калина, залізо, доброта, дубняк, вода, азот, боротьба, коріння, срібло, бузок, перепочинок, сум, тюлька, хитрість, цукор, нафта, пісок, Івано-Франківськ, листя, бузина, кава, супровід, масло, студентство, Ольга, кукурудзиння, аґрус, шовк, парубота, анальгін, кисень, ситець, ячмінь, хліб, Буг, баскетбол.

Вправа 70. Згрупуйте за значеннями подані іменники, які вживаються лише в множині.

Альпи, нарди, вершки, перегони, гордощі, Карпати, дрова, макарони, ночви, двері, фінанси, пластівці, обжинки, Лубни, чипси, заручини, дріжджі, шашки, окуляри, сходи, сани, кліщі, штани, кеди, хрестини, дебати, прикрощі, жнива, іменини, сіни, лестощі, цимбали, Броди, вибори.

Вправа 71. Поясніть, яке значення мають виділені іменники у формі однини чи множини. Чи входять виділені спільнокореневі словоформи до однієї морфологічної парадигми? Відповідь обґрунтуйте.

1. Геніальна родина ***Тобілевичів*** багато в чому визначила шляхи розвитку українського театру, доклала зусиль до національного самоусвідомлення українського народу (*З газети*). 2. Найбільшого розквіту „Просвіта" у нашому краї досягла в 1918-20-х роках, коли її очолював син Івана Карпенка-Карого Юрій ***Тобілевич***: у місті [Кіровограді] діяли хор, бібліотека (*З газети*). 3. Складіться, хлопці, по ***грошу***, Купіть мені бинду хорошу (*П. Чубинський*). 4. Почин – дорожчий за ***гроші*** (*Остап Вишня*). 5. Хилить вітер ***жита*** понад шляхом (*П. Тичина*). 6. Я часто й спав у насінні – в ***житі***, в просі, в ячмені й горосі на печі (*О. Довженко*). 7. У студентському гуртожитку ***проводи***: оголошено, що завтра вранці хлопцям – у дорогу (*О. Гончар*). 8. Петрусь під ***проводом*** баби Василихи одного гарного осіннього дня вирушив здобувати світ (*І. Франко*). 9. Я пив газовану ***воду*** з кизиловим сиропом (*Ю. Яновський*). 10. На той год [рік] ми знову хочемо їхати куди-небудь на ***води*** (*Леся Українка*). 11. – Коли вже певно намірилася йти за кого-небудь, так іди за Миколу. – Піду, таточку, з великою ***радістю*** (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 12. Аж три пари на ***радощах*** Кумів назбирали (*Т. Шевченко*). 13. Привіт вам, ***Петрики***, ***Марусі***, ***Олі***, ***Гриці*** (*М. Рильський*). 14. Ради тебе [Україно] перли в душі сію, Ради тебе мислю і творю. Хай мовчать ***Америки*** й ***Росії***, Коли я з тобою говорю (*В. Симоненко*). 15. Встиг [Іван Марчук] пожити, потинятися по ***америках***, ***австраліях***, ***канадах***. Проте за двадцять років на чужині – жодного заморського сюжету (*Г. Киящко*).

Вправа 72. Прочитайте і відгадайте загадки. Відгадки запишіть. До якої частини мови вони належать? Яка граматична особливість категорії числа цих слів? Чим це можна довести?

І. 1. Стали гості на поріг – Відразу на носа плиг. І не просять пригощати, Дай газету почитати. 2. В променях купався, Силоньки набрався, Хоч за віком не дідусь, Та козацький має вус. 3. Коли був я молодий, Набрався лиха і біди. Всяк любив мене, кусав, Коли повз ішов, щипав. А коли я став старим, Хтось окропом обварив. 4. В сінях рипають і ходять, А до хати не заходять. 5. Що то за сорочка – Рукави ніврокуї І чомусь на ноги – Вбрали ту сорочку.

ІІ. 1. В зимовий студений час Люблять всі малята нас, З гірки ми рушаєм в путь, а на гірку нас везуть. 2. Грамоти не знають,

А книжки читають. 3. Лист зелений і міцний, Сніг для нього не страшний, А коли весну стрічає, сині очі розкриває. 4. Ой, порізала пальчик Оленка, І у друзів – стільки турбот: І промити ранку гарненько, І залити у ранку ... 5. Кристалиночки тверді, Світлі, аж іскряться. Народились у воді, А води бояться.

Довідка. *Барвінок, горох, двері, йод, овес, окуляри, сани, сіль, штани.*

Категорія відмінка іменника

Вправа 73. Прочитайте тексти. Знайдіть у них іменники, визначте їх відмінок, значення відмінка та синтаксичну роль у реченні.

І. Поезіє, порятувала
ти плоть мою не раз, не два.
Ти голову оповивала,
коли палала голова.

Не хочу більше твого дива –
я і в повітрі знав межу.
Прости, коли говорю: мстива,
але я знаю, що кажу (*В. Герасим'юк*).

ІІ. *Пам'яті А. Г.*
Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі серце України.
А ти шукай – червону тінь калини
на чорних водах – тінь її шукай,
де горстка нас. Малесенька шопта
лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зарання,
бо калинова кров – така ж крута,
вона така ж терпка, як в наших жилах.
У сивій завірюсі голосінь,
ці грона болю, що падуть в глибінь,
безсмертною бідою окошились (*В. Стус*).

Вправа 74. Прочитайте речення. Випишіть іменники у відмінкових формах, охарактеризуйте відмінок: 1) прямий чи непрямий; 2) на яке питання

відповідає; 3) функція (значення): а) семантико-синтаксична (суб'єкт, об'єкт тощо), б) формально-синтаксична (підмет, додаток тощо). Знайдіть і проаналізуйте такі явища: іменники вживаються в одному відмінку, але значення відмінка різне; іменники вживаються в різних відмінках, але значення відмінка однакове.

1. Не думай! Спи! Думки – отрута щастю (*Б.-І. Антонич*). 2. І підставляв я личко під срібні краплини дощику, що його щедро сіяв на нас кропилом отець Володимир (*Б. Голод*). 3. Співай, душе моя, похвальну псальму Богу (*Б.-І. Антонич*). 4. Аж ось несуть йому чаю – він п'є; дають поросятини – їсть він і поросятину (*П. Куліш*). 5. В закордонних колах української еміграції й діаспори ніколи не визнавали радянських редакцій українського правопису (*Л. Масенко*). 6. От у обідню годину бере Ох того коня за повід, веде до водопою (*Із казки*). 7. За ці дні вдома Наталка ще більше наче зчужіла – сторонилась Григорія (*Іван Багряний*). 8. І за вечерею і після вечері ми довго розмовляли (*Ю. Збанацький*). 9. Коні були густо вкриті памороззю (*П. Панч*). 10. Веселішають очі, тільки з глибини грудей не зникає провина, що мало, ой мало буває він з дітьми (*М. Стельмах*). 11. А в нас за селом на старій вербі жили лелеки (*О. Донченко*). 12. Остапові хотілося гукнути на всі легені словами пісні (*М. Коцюбинський*). 13. У лютому народилася моя найкраща подруга. 14. Було їм затишно від розмов.

Вправа 75. З'ясуйте значення відмінків виділених іменників.

Сукня ***сестри***, малювати ***олівцем***, налити ***води***, щебече ***соловей***, не зрозумів ***слів***, товариш по ***роботі***, він став ***священиком***, магазин ***„Меблі"***, кататися на ***велосипеді***, ***сорочка*** вишита, працювати впродовж ***дня***, вирости на ***поляні***, пора ***цвітіння***, плавати ***кролем***, плач ***дитини***, вийти біля ***театру***, подарувати ***коханій***, знайти ***вихід***, ***хворому*** спекотно, опікуватися ***бабусею***, згадати про ***запрошення***, писати ***чорнилом***, пригадується ***вчителеві***, співав ***годину***, намальовано ***художником***, жінка була за ***няньку***, вити ***вовком***, не бачитися ***вечорами***, прочитав на ***канікулах***.

Вправа 76. Визначте засоби вираження граматичного значення відмінка у виділених словах. Які особливості у вираженні граматичних значень відмінків ви спостерегли?

1. Пилип посіяв просо, ***Просо*** поспіло, Пташки прилетіли, ***Просо*** поїли, Пилип плаче. 2. ***Старість*** іде і хвороби веде (*Народна творчість*). 3. Всього надбали. Та діточок у їх бігма... Хто ж їх ***старість*** привітає, За дитину стане? (*Т. Шевченко*). 4. Здобудеш ***освіту*** – побачиш більше ***світу***. 5. Не учися розуму до старості, але до ***смерті*** (*Народна творчість*). 6. Чи живий він, чи ні. У сорок першому я залишив його в оточенні майже при ***смерті*** (*Ю. Бедзик*). 7. ***Любові*** віддаю усі чуття мої. 8. Не бійся смутку, що пливе З великої ***любові***, Ні вітру, що у серці рве Всі струни співакові (*М. Рильський*). 9. Спочатку вклонися ***батьку***, матері. 10. Добре, єси, мій кобзарю, Добре, ***батьку***, робиш (*Т. Шевченко*). 11. – Ви, каже, з'явитесь додому новими людьми, людьми зі світовим ***іменем*** (*О. Гончар*). 12. – Ой, лихо, Романочку, – зітхнула і довірливо поглянула на парубка. Не помітила, як і назвала його ніжним ***ім'ям*** (*М. Стельмах*). 13. Слухачі ***співцю*** за теє ділом скрізь давали раду. 14. Срібла, золота насиплю я ***співцеві*** дорогому (*Леся Українка*).

Вправа 77. Перекладіть українською мовою, прокоментуйте відмінність у вживанні відмінків для вираження одних і тих самих значень у російській та українській мовах.

Обучаться языку, называть по имени, благодарить отца, согласно приказу, по ошибке, вместо меня, из-за болезни, конспект по физике, по нашим подсчетам, в тот же год, на прошлой неделе, у микрофона, у руля, извините сына, больной корью.

Поділ іменників на відміни та групи. Словозміна іменників

Вправа 78. Випишіть із текстів окремо іменники I, II, III і IV відмін, поставивши їх у початковій формі. У якому тексті є іменник, який не належить до жодної з відмін? Відповідь обґрунтуйте.

I. Увірвалось у дні готичні
Необлітане янголя,
Пролітаючи по дотичній, –
І втікає з-під ніг Земля
У очей її тепле диво
Чи в її заворожливу суть?

В кіс її світанкову зливу
Чи в затаєну каламуть?
Жив на світі чи був присутній?
Гаснуть клени і ліхтарі.
На дощах посіріли будні
У пожовклім календарі... (*Б. Томенчук*).

II. Субетнос – це етнічна група, яка тривалий час зберігає певні відмінності культури та мови в межах більшої системи – етносу.

Субетноси виникають у результаті тривалого проживання частини етнічної спільноти в особливих умовах, відмінних від тих, у яких знаходиться решта етносу. Це переважно специфічні географічні умови, внаслідок яких виникає особливий культурно-господарський тип, консервуються мовні відмінності у конкретному регіоні. Найбільш відомі українські субетноси – українські горяни (гуцули, лемки, бойки) та жителі українського Полісся (поліщуки, пінчуки, литвини). Зрозуміло, що років двісті-триста тому субетносів було більше – козаки, галицькі русини, інші групи, але за умов модерного суспільства ті з них, які не живуть у специфічних природних умовах, швидко розчиняються. Ймовірними (лише ймовірними) залишками старих субетносів, що своїм корінням могли сягати навіть літописних племен, є сучасні історико-географічні області, які відрізняються рисами традиційно-побутової культури і дають нам самобутні складові українства: волиняки, галичани, покутяни, закарпатці, буковинці, подоляки. Особливості економічного розвитку українських теренів за останні сто років могли породжувати історично дуже недавню, але потужну регіональну самобутність, прикладом чого є Донбас (колишня Донщина), проте це не є утворенням субетносу. Вони не виникають унаслідок потужної індустріалізації та урбанізації, швидше навпаки – є реліктами давнини (*К. Галушко*).

Вправа 79. Письмово провідміняйте подані прізвища, імена та імена по батькові. Визначте відміну іменників. Усно прокоментуйте особливості відмінювання власних імен.

Головатий Ілля Кузьмич, Нижня Соломія Петрівна, Молодих Олег Юрійович, Булочка Тадей Йосипович, Булочко Геннадій Якович, Бу-

лочко Любов Іванівна, Швець Люба Степанівна, Швець Ігор Костянтинович, Шальке Олеся Іллівна.

Вправа 80. Ознайомтесь із довідником „Культура української мови" (К.: Либідь, 1990). У розділі „Як писати прізвища?" (с. 169 – 182) прочитайте інформацію про складні випадки правопису прізвищ, паралельні форми побутування прізвищ, відмінювання прізвищ іменникового та прикметникового типу, а також подвійних прізвищ.

І. Застосовуючи набуті знання, провідміняйте подані прізвища (як чоловічі та жіночі) і прокоментуйте особливості їх відмінювання.

Чорний, Верхня, Глух, Гриців, Петров, Савин, Чепіга, П'ятниця, Груша, Любеня, Іваньо, Давида, Бойчук, Рись, Рева, Рево, Логвиненко, Волошин, Литвин, Вільде, Півторадні, Куїнджі, Голод, Снігур, Грабар, Гончар, Корінь, Куліш, Перець, Врубель, Жнець, Чорний-Діденко, Кос-Анатольський, Завгородня-Медене, Медведецька-Луцак.

ІІ. Охарактеризуйте особливості правопису наведених власних назв.

Антон, Антін, Панасенко, Опанасенко, Задорожний, Задорожній, Білоус, Богач, Приймак, Примаченко, Іллєнко, Сірик, Стеф'юк, Мар'яненко, Лук'ян, Лук'янчук, Жабокряк, Карп'юк, Гринь, Гольц, Братунь, Чепель, Микитась, Глухенький, Голобородько, Гаврильців, Лимар, Бородач, Зінчук, Покиньчереда, Радченко, Безпоясько, Піддубний, Ковалишин, Купчинський, Драй-Хмара, Перебийніс, Панібудьласка (*прізвище*), Іван Волове Око (*прізвисько*), Федорів, Шевцов, Білозір, Тонконог.

Вправа 81. У поданих реченнях знайдіть іменники, які не належать до жодної з відмін. Поясніть, чому той чи той іменник перебуває поза відмінами.

1. Вночі ворота Лаври не гостинні, даремно тут і возвишати глас. Глас вопіющого в пустині, напевно, був чутніший, як у нас (*Л. Костенко*). 2. Хто знаходиться поміж живих, той має надію, бо краще собаці живому, ніж левові мертвому! Бо знають живі, що помруть, а померлі нічого не знають, і заплати немає вже їм, – бо забута і пам'ять про них, і їхнє кохання, і їхня ненависть, та заздрощі їхні загинули вже... (*З Біблії*). 3. Свідки захисту переконливо довели алібі

підсудних (*З газети*). 4. Він [Бальзак] поспішив написати статтю, у якій виклав своє політичне кредо (*Н. Рибак*). 5. – Недавно вийшов я з дому, щоб прочитати деякі часописи, і зайшов до нашого казино (*О. Кобилянська*). 6. Турне по США було насамперед цікавим з пізнавальної точки зору (*З газети*). 7. Банзай знайшов маленький коридорчик і сходи донизу, перегороджені ґратами (*Л. Дереш*). 8. Для запуску такого супутника [Землі] потрібна була ракета-носій дуже великої потужності (*З журналу*). 9. Наш співвітчизник К. Е. Ціолковський розробив основи ракетодинаміки й ракетного руху (*З газети*). 10. Попід гору оту піду, Де два дуби ростуть на виду, Де жукирогачі Пролітали вночі (*Л. Забашта*).

Вправа 82. Випишіть іменники, які не належать до жодної з відмін. Охарактеризуйте, які групи іменників перебувають поза відмінами. Поясніть чому.

Пальто, лібрето, учительська, віче, леді, книші, Піренеї, майбутнє, ракета, носій, ракета-носій, ракетоносій, райвно, Тишківська, хліб-сіль, чорнослив, Австро-Угорщина, кафе-бар, полумисок, Більшівці, мурашва, вартова, словозміна, Золя, Настя, попурі, нариси, мучне, нутро, нутрощі, диван-ліжко, перекотиполе, таксі.

Вправа 83. Прочитайте уривок тексту. До якого стилю він належить? Випишіть іменники I відміни, поставивши їх у початковій формі та розподіливши на групи.

Лінгвістика про душу

Дані лексикографії свідчать, що іменник *душа* з'явився в нашій мові ще за давніх часів. Появу абстрактних понять, а лексема *душа* служить найменуванням одного з них, відносять до часів давньої індоєвропейської спільності, яка мала складну систему іменникової та дієслівної словозміни і не могла не засвідчувати основних абстрактних понять, виражених іменниками.

Оскільки лексема *душа* ще праслов'янського походження й існує у всіх слов'янських мовах, то зрозуміло, що в лінгвістичних дослідженнях кожної з них ми можемо знайти інформацію про цю лексему.

У період панування порівняльно-історичної, а пізніше системно-структурної парадигм у мовознавстві аналізована лексема була

предметом уваги переважно у зв'язку із укладанням етимологічних, історичних та тлумачних словників, що представляють походження та семантичну структуру слова на різних синхронних зрізах мови. Насамперед варто назвати лексикографічні праці, укладачі яких, опрацювавши велику кількість наукової літератури та фактичного матеріалу, характеризували етимологію слова.

Окремі згадки про аналізовану лексему можна знайти у працях, присвячених характеристиці лексики того чи того періоду. Наприклад, Л. Полюга у книзі „Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст." припускає, що „початковий етап в історії появи абстрактних назв розпочався ще в дослов'янський період, в часи давньої індоєвропейської спільності"... (*М. Скаб*).

Вправа 84. Випишіть іменники I відміни, розподіливши їх на групи. З'ясуйте, іменники яких родів і з якими відмінковими закінченнями належать до I відміни.

Малеча, білченя, мама, буря, світання, груша, евакуація, вежа, сусід, сусіда, староста, Люція, бра, сльоза, Нікарагуа, миша, лелеча, гиря, вітрюга, вітрюган, курча, сирота, ручище, кров, тесля, хмарище, хата-читальня, байка, електрифікація, ланкова, таїна, значення, тиша, ніч, суддя, собака, формальність, листоноша.

Вправа 85. Зі словника синонімів випишіть до іменників I відміни синонімічні іменники II відміни (10 пар).

Зразок. *Листоноша – поштар, злива – дощ.*

Вправа 86. Провідмінюйте наведені іменники I відміни в однині та множині. Виділіть відмінкові закінчення. Поясніть, у яких відмінкових формах і чому розрізняються закінчення іменників.

Круча, кузня, губа, копія, сирота.

Вправа 87. Утворіть форми давального та місцевого відмінків однини поданих іменників. Поясніть морфонологічні явища, які виникають при відмінюванні.

Відпустка, дорога, комаха, Палажка, Полюга, сваха, крига, голубка, стріха.

Вправа 88. Утворіть форми родового відмінка множини наведених іменників. Виділіть відмінкові закінчення та охарактеризуйте їх уживання. Поясніть морфонологічні явища.

Які з наведених іменників уживаються лише в однині?

Корова, береза, розмова, дівчина, лелека, церква, сосна, сестра, сім'я́, війна, буква, крапля, сотня, їдальня, буря, суддя, легеня, мама, вілла, староста, миша, попадя, стаття, ескадрилья, дошка, гра, людина, підкова, череда, оселя, ворона, іскра, весна, шахта, черешня, робітниця, зоря, баба, Майборода, воша, свиня, породілля, мантилья, зморшка, дитина, гривня, панна.

Вправа 89. Поставте у формі кличного відмінка по 5 іменників І відміни різних груп: твердої, м'якої і мішаної. Виділіть відмінкові закінчення та прокоментуйте їх особливості.

Два іменники (назву істоти та назву неістоти) в кличному відмінку введіть у речення. За якої умови назви неістот уживаються у кличному відмінку?

Вправа 90. Прочитайте тексти. Випишіть з них іменники ІІ відміни, поставивши їх у початковій формі та розподіливши на групи.

І. Історія заробітчанства українських учителів у Росії сягає XVII століття. Спочатку українці приватно навчали царських дітей, вони ж заклали першу організовану школу. З 1721 року експансія наших співвітчизників і їхньої системи викладання в Московію стає масовою – про неї пише в „Історії української церкви" Іван Огієнко: „І українці пішли в Москву у великому числі, і перенесли туди свою педагогічну систему". Перші буквари та підручники для російських шкіл написали саме українці, вони ж привезли із собою граматику, яка лягла в основу російської літературної мови. Це була відома граматика Мелетія Смотрицького 1619 року. Вплив наших співвітчизників на російську освіту та літературу – як світську, так і духовну – не послаблювався аж до XIX століття (*З журналу „Тиждень"*).

ІІ. 19.VIII велике урочисте свято Преображенія. Як до Івана Купала не можна купатися у ріці, так до Преображенія не можна їсти садовину. Почерез умерлих. Треба їх уперед дати бідним за померші душі, аби ті покушали, відтак можна і собі їсти. Тому приносять на Преображеніє до церкви огірки, помідори, качулки маку, яблука-

паперівки, груші-спасівки, сливи, варені кукурудзяні качани, завиваники з маком, яблуками, букети квітів, особливо васильки, Боже тіло, солом'янки (безсмертник), самнасію – усе це разом із глечиками з водою піп святить коло церкви. Варто побачити ці дивовижні натюрморти з квітів, овочів, фруктів у різнобарв'ї сонячного серпневого дня! Веселоликі ґазди і ґаздині навперехрест носять одні одним садові і городні дари за простибіг: „Най Бог прийме перед дєдевої душі". – „Простибіг, най Бог прийме!" Обдаровані кушають книші, печені на капустянім листі, з бриндзою і кропом, молоду кукурудзу, винні жовті грушки, великі рум'яні і солодкі плоди білосливу, запивають водою. З ними попоїли і тоти душі, що їх згадали (*М. Влад*).

Знайдіть у другому тексті діалектні слова, з'ясуйте їх значення за коротким словником „Гуцульські говірки" (Львів, 1997). Доберіть до діалектизмів, коли це можливо, літературні відповідники.

Вправа 91. Випишіть іменники II відміни, розподіливши їх на групи. Охарактеризуйте, іменники яких родів і з якими відмінковими закінченнями належать до II відміни.

Ведмежа, ведмежатко, віче, життя, рілля, марево, татусь, вогнище, путь, стебло, плече, маля, хлопчисько, сонце, мати, мереживо, Ілля, Василь, репортаж, рій, теля, майно, вміння, Федько, вправність, птаство, море, верф, м'яч, горе, Марія, листя, дідуньо, ложе, доня, стегно, серце, тім'я, поліно, Довбуш, лоша, кінь, широчінь, яйце, біль, сіль, кореспондент, Петренко, іронія, родич, деревце, мир.

Вправа 92. Провідмінюйте в однині і множині подані іменники II відміни. Виділіть усі відмінкові закінчення. Порівняйте, у яких відмінках іменники мають однакові флексії, а в яких – різні.

Кожух, парубійко, край, газетяр, колесо, поле, завдання, прізвище.

Вправа 93. Наведені іменники II відміни поділіть на групи. Запишіть їх у формі родового та орудного відмінків однини й називного відмінка множини, порівняйте відмінкові закінчення іменників різних груп.

Кобзар, комар, кухар, сир, звір, ковзаняр, хабар, Ігор, пісняр, пухир, Лазар, вугляр, байкар, муляр, лікар, маляр, жир, єгер, кучер

(*про волосся*), кучер (*особа*), гектар, абажур, проводир, бригадир, пластир, каламбур, воротар, футляр, секретар, снігур, пузир, шахтар, директор, стовбур, пролетар, папір, скляр, календар, товар, дар, якір, варвар, бібліотекар, касир, сміттяр, ювіляр, бетоняр, екземпляр, санітар, лобур, пазур.

Вправа 94. Наведені іменники чоловічого роду II відміни поставте в родовому відмінку однини і поясніть їх правопис.

Годинник, мармур, Крим, соняшник, інститут, клен, горох, овес, оркестр, міст, товариш, гнів, Канів, Урал, Рим, туман, лист, стіл, Мороз, пирій, дуб, мороз, банк, процес, пеніцилін, Калуш, Дністер, Буг, спокій, тиждень, дощ, рік, характер, відмінок, абзац, префікс, диктант, ансамбль, роман, Роман, дах, одвірок, будинок, туман, малюнок, вигук, Донбас, сад, садок, мед, медок, барвінок, хліб, очерет, травень, кожух, ліс, трамвай, листопад, автобус, пароплав, лісосплав, лісоруб, грам, долар, полк, камінь, Іран, олівець, вальс.

Вправа 95. Наведені іменники запишіть у формі родового відмінка однини у дві колонки за зразком: зліва іменники із закінченням ***-а (-я)***, справа – із закінченням ***-у (-ю)***. Усно прокоментуйте, від чого залежить вибір відмінкового закінчення кожного іменника.

Зразок. *Екіпажа (ресорний візок) – екіпажу (команда).*

Алжир (*країна*), Алжир (*місто*), алмаз (*кристал, інструмент для різання скла*), алмаз (*мінерал*), апарат (*пристрій*), апарат (*установа*), бал (*танцювальний вечір*), бал (*оцінка*), бар (*одиниця виміру*), бар (*ресторан*), вал (*насип*), вал (*деталь машини*), джин (*дух*), джин (*напій*), звук (*термін*), звук (*ін. значення*), потяг (*почуття*), потяг (*залізничний*), пояс (*талія*), пояс (*просторове поняття*), детектив (*агент*), детектив (*твір*), магазин (*крамниця*), магазин (*пристрій*).

Вправа 96. Наведіть 10 іменників чоловічого роду II відміни, у яких форма родового відмінка однини залежить від лексичного значення. Якщо виникнуть труднощі, можна скористатись „Українським правописом" (Київ: Наукова думка, 2008, с. 86) або словником-довідником Н. Є. Лозової та В. Б. Фридрак „Дзвона чи дзвону? або -а (-я) чи -у (-ю) в родовому відмінку" (К.: Наукова думка, 2007).

Зразок. *Папір* (документ) – *папер-а, папір* (матеріал) – *папер-у.*

Вправа 97. Подані іменники поставте у формі орудного відмінка відповідно однини чи множини. Запишіть їх у три колонки: тверда, м'яка і мішана група. У яких словах при відмінюванні відбулося чергування звуків? Відмінкові закінчення яких іменників є залишками двоїни в сучасній українській літературній мові?

Рай, інкубатор, вогнище, м'яч, звір, бій, Андрій, календар, матч, фініш, день, ***рогач***, газетяр, промінь, ***біль***, понеділок, лікар, ювіляр, плащ, хлопець, палац, хвощ, серпень, вир, калач, гусляр, бібліотекар, театр, ***ключ***, Костянтин, Мелетій, Київ, Семенців, Пушкін, Ростов *(прізвище)*, Ростов *(місто)*, Литвин, Львів, Турчин, Турчинов, Дарвін, Глібов, Батурин, коні, чоботи, гроші, гості, добро, яйце, озеро, межиріччя, вогнище, горе, очі, плечі, крила, коліна, колеса.

Виділені слова у формах орудного відмінка введіть у речення.

Вправа 98. Запишіть подані іменники у кличному відмінку відповідно однини чи множини. Виділіть і прокоментуйте особливості їх закінчень.

Петро, гай, козак, море, соловейко, Чигирин, Михайло, Михась, швець, Швець, жнець, татарин, пан, пани, тато, пан Матвієнко, Господь, Олег, Ігор, човняр, товариші, хлопець, батько, Степан, друг Гриць, добродій Кирильчук, Аркадій Дмитрович, пан полковник, дідусь, голуб, доброволець, читач, кохання, киянин, комар, арф'яр, кобзар, пастух, ясен, ясень, син, орел, бджоляр, лицар, красень, шахтар, горобець, борець, Київ, водій, сторож, Ілько, юнак.

Вправа 99. Розгляньте іменники II відміни у формі місцевого відмінка. Виділіть відмінкові закінчення і прокоментуйте, від чого залежить вибір того чи того закінчення в кожному конкретному випадку.

При батькові, у товаришеві, при водієві, на слонові, на коневі, на солов'єві; у ліску, в Івано-Франківську, на містку, у столику; на льоду, у степу, у соку; у краю – у краї, у гаю – у гаї, на боку – на боці, на лугу – на лузі; на дивані, у вазі, в університеті; на порозі, в універмазі, на поверсі, у русі, в антракті; по Києву – у Києві, по світу – по світі, по Дніпрі – по Дніпру, по каналу, у Карабаху – у Карабасі, у Петербурзі, у Цюриху.

Вправа 100. Запишіть подані іменники II відміни у називному відмінку множини. Виділіть флексії і прокоментуйте, які відмінкові закінчення вла-

стиві в називному відмінку множини іменникам твердої, м'якої та мішаної груп? Які іменники мають форми називного відмінка множини, не властиві їхній групі? Які форми є залишками двоїни?

Батько, муляр, столяр, тато, оберіг, друкар, репортаж, гай, гість, маляр, школяр, комар, хабар, звір, снігур, друг, пазур, вус, рукав, орієнтир, коментар, чоботар, скляр, хліб, овес, татарин, осетин, небо, слово, місто, колінце, око, плече, дно.

Вправа 101. Запишіть наведені іменники II відміни в родовому відмінку множини. Виділіть закінчення і прокоментуйте їх особливості.

Міст, звичай, грам, кінь, почуття, плече, тато, партизан, християнин, гість, обличчя, румун, парафіянин, озеро, слово, подвір'я, око, вікно, весло, весілля, вухо, сторіччя, солдат, киянин, циган, чоловік, сувій, овес, небо, піддашшя, дігтяр, помідор, поле, відро, болгарин, грузин, снігур, серце, питання, очко, громадянин, кіловат, осетин, пальто, хазяїн, баклажан.

Вправа 102. Зі словника антонімів випишіть до іменників II відміни іменники I відміни з протилежним значенням (10 пар).

Зразок. *Бруд – чистота, море – суша.*

Вправа 103. Прочитайте тексти. Випишіть з них іменники жіночого роду, розподіливши їх на відміни та групи. Охарактеризуйте відмінкові закінчення іменників.

I. Дівчина з легенди

Є прадавні скарби, що намертво лежать у землі, і є живі скарби, що йдуть по землі, йдуть від покоління до покоління, огортаючи глибинним чаром людську душу. До таких національних скарбів належить і наша лірична пісня. Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтесь у прості й хвилюючі слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій – і вам відкриється багато поетичних таємниць, ви почуєте голоси великих творців, імена яких розгубила історія, та так розгубила, що вже навряд чи й знайдемо багатьох сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує по всій землі українській.

І тільки інколи, крізь тумани часу, окреслиться схожа на легенду постать творця. До таких легендарних постатей і належить славнозвісна народна поетеса Маруся Чурай.

Народжена для любові, вона не знала її радощів і всі свої надії, усе своє любляче серце по краплині сточила в неперевершені пісні, що й тепер бентежно озиваються в наших серцях і вражають нас глибиною й щирістю висловленого в них почуття, довершеністю форми, чарівністю мелодій.

Три віки ходить пісня Марусі Чурай по нашій землі, три віки любові вже подарувала дівчина людям. А попереду – вічність, бо велика любов і велика творчість – невмирущі (*М. Стельмах*).

ІІ. Пісні змінювали одна одну. Здавалося, ми хотіли переспівати все, що знали, усі пісні, якими багатий наш народ. Були тут і чумацькі, і бурлацькі, і давні козацькі, овіяні смутком і журою. Були й бадьористі та голосисті. Вони враз проливалися таким шалом і завзяттям, що навіть вогонь не в силі був змагатися з горінням тих пісень. На зміну старовинним мотивам приходили ніжні ліричні. На зразок нашої рідної зінківської „Тихо над річкою в ніченьку темную...". І тоді здавалося, що пісня народилася цієї миті, у цю ніч, так органічно впліталися в неї берези сріблястії, що зітхають під зоряним небом, зачарований ліс, повитий сном, темні води, у яких купалися лілеї.

Пісні сплітались в розмаїтий вінок, і були в ньому всякі барви та відтінки. Ми співали пісень своєї юності, і лунало тоді над озером: „Грими, грими, могутня пісне, як ті громи весняних бур...". Ледь затихали десь в очеретах останні звуки, як від багаття вже злітала нова глибоко задушевна пісня про рідну матір, яка обдарувала сина рушником, вишиваним на щастя-долю, чи пісня про дівчину Марічку, що навіки полонила серце юнака.

Ми були в якомусь незвичайному захваті, у чарівному екстазі. Пісні лилися просто з серця плавно й злагоджено (*І. Цюпа*).

Вправа 104. Провідміняйте в однині і множині подані іменники ІІІ відміни. Проаналізуйте утворення відмінкових форм. Які з них є омонімічними? Відповідь обгрунтуйте.

Вісь, мати, верф, радість.

Вправа 105. Визначте, до якої відміни належать іменники. Поставте їх у формі орудного відмінка однини. Закінчення виділіть. Поясніть правопис.

Міць, витривалість, галузь, любов, жовч, нехворощ, державність, осінь, фальш, туш, повість, повінь, кіновар, велич, доброчесність, доповідь, подорож, честь, блакить, мудрість, даль, відомість, височінь, кров, незалежність, сіль.

Вправа 106. Випишіть із наведених речень іменники IV відміни. Визначте рід, число й відмінок цих іменників та охарактеризуйте відмінкові закінчення.

1. Вслухаюся в поетичні образи колискових й уявляю немовлятко... А над усіма образами – величний образ матері, ніжне серце якої переповнене безмежною любов'ю до дитини (*З газети*). 2. Меморіальний альманах у двох томах під назвою „Народжені Україною" – це літопис історії України в іменах, літопис слави нашої землі (*З газети*). 3. Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду й племені (*В. Сухомлинський*). 4. Сказав зайчаті сонко: „Спи, заплющ косеньке око" (*М. Вінграновський*). 5. Бородатий цап півдня вчив лічити цапеня: – Ну-бо, мудра голова, скільки буде два і два? (*О. Пархоменко*). 6. В білих льолях сплять лілеї, чапленя – на чатах. Ці лілеї – дрімолеї, а ми каченята! (*М. Вінграновський*). 7. Корова, сама знаєш, щороку приводить теля, конячка – дає лоша, вівця – окочується ягнятком (*М. Стельмах*). 8. Сімена спільності Й згоди зійшли (*І. Франко*). 9. Ой спи, дитя, в колисоньці, Як горошок в билиноньці (*З пісні*). 10. По гарячім каменистім полі йде дівча татарськеє вродливе (*Леся Українка*).

Вправа 107. Випишіть іменники IV відміни. Доведіть, що вони належать до IV відміни.

Узбіччя, немовля, порося, поросятко, нещастя, сім'я, кузня, чаєня, чаєнятко, вороння, вороненя, безмежжя, дівча, скриня, ягня, коріння, ягнятко, рілля, хлопченя, хлоп'я, знання, цуценя, синиця, вим'я, квочка, голуб'я, голуб'ятко, хурделиця, лоша, лошатко, вдача, курча, круча, цвіріньканння, маля, малятко, ластівка, ластів'я, ластів'ятко, ластовеня, ластовенятко.

Вправа 108. Провідмінюйте в однині і множині подані іменники IV відміни. Проаналізуйте паралельні відмінкові форми. Доведіть, що відбувається руйнування сучасної IV відміни іменників.

Коліща, плем'я, теля, ім'я, вим'я, тім'я.

Вправа 109. Прочитайте. Погрупуйте слова за значенням. До наведених іменників доберіть спільнокореневі іменники IV відміни і поставте їх у формах орудного відмінка однини і множини. Охарактеризуйте утворені відмінкові форми.

Зразок. *Слон – слоненя, слоненям, слоненятами; курка – курча, курчам, курчатами.*

Бусол, лев, гуска, кит, лис, білка, заєць, кішка, птах, хлопець, дівчина, тигр, ведмідь, колесо, нога, рука, брова, око.

Вправа 110. Подані в дужках іменники поставте в потрібній відмінковій формі. Визначте відмінок, рід, число іменників та виділіть відмінкові закінчення.

1. Запорожці, як підмовлять, було, до себе на Січ якого (хлопець) з (Гетьманщина), то перше пробують, чи годиться буть (запорожець). 2. От занесла мене нечиста сила між ці (запорожець)! Лучче б було дома сидіти при (батько) та при (мати). 3. А далі вернуться до (курінь) та дадуть тому (хлопець) (кінь) і (гроші) на дорогу. 4. Гетьман же їде додому, а вони з хлопцем (коні) сідлають та їдуть у Січ. 5. І відпустили їх з великими дарунками і (почесть). 6. Недалеко від (Смотрич) є містечко Черча; під (Черча) яр скелистий, в глибині (яр) в половині скелі печера. 7. Відчиняються ворота, він один туди ввійде, а товариство з народом і музикантами зостанеться за (ворота). 8. Бігом летить із камінних (сходи) і біжить по (яр), понад (річка); і схилилась нагло, і зірвала великий жмут (барвінок). 9. Вона [попадя] як почула, що татарва у (замок), то вхопила шаблю і була б не пустила клятих (татари), та ніхто їй (підмога) не дав. 10. Спочатку добре пішло (Ясюк), вже сімох живих (татари) послав на послуги своїй (панна), вже шість (голови) мав у (бесаги), коли татарський цар, почувши про (лицар) Ясюка, що з (вогонь) і (меч) гостить у його (країна), виїхав зі своїм (військо) проти нього (*Зі збірки „Українські перекази”*).

Вправа 111. Подані в дужках іменники поставте у відповідній відмінковій формі. Визначте, який це відмінок, проаналізуйте особливості відмінкових закінчень.

1. – На тобі, (доня), це зернятко, та нікому не кажи, що в тебе воно є. 2. – Жени, – каже, – (ледащиця), бичка пасти! 3. – (Верба) яра, відчинися, Ганна-панна йде! 4. – (Панна) наша мила, що скажеш робити? 5. – Куди біжиш, (Жеретій)? – Бух Копитович питається. 6. – Надінь, (лицар), свою шапку-невидимку, от ті леви тебе й не побачать. 7. – А тепер, (браття), гайда в дорогу! – Бух Копитович їм каже. 8. – Тю на тебе, (чоловік)! Чи ти не здурів? – каже Хвиська. 9. „Ой (кумася) ріднесенька, що я чула!.. Та тільки глядіть, нікому не кажіть!" – і почала-а! 10. А Хвеська: – Та ну-бо, (Петрик), (голубчик), (ріднесенький), скажи! 11. Батько й мати журяться: – Що нам з тобою, (син), робити, що ти ні до чого не дотепний? 12. – Не журіться, (тато), все гаразд буде. 13. (Господар) мій милий, (господар) мій любий! Як же тебе нести: чи понад землею, чи о половині дерев, чи поверх дерев? 14. – Дивися, дурний (Розум), до чого ти довів бідного хлопця! 15. – Рубайся, (деревце), криве й праве! 16. – А щоб тобі добра не було, капосний (вовцюган)! (*З українських народних казок*).

Вправа 112. Випишіть невідмінювані іменники, розподіливши їх на такі групи: 1) чужомовні загальні назви з кінцевим голосним; 2) чужомовні загальні назви з кінцевим приголосним; 3) чужомовні прізвища з кінцевим голосним; 4) чужомовні географічні власні назви з кінцевим голосним; 5) чоловічі ймення чужомовного походження з кінцевим голосним; 6) жіночі ймення чужомовного походження з кінцевим голосним; 7) жіночі ймення чужомовного походження з кінцевим приголосним; 8) російські прізвища; 9) українські прізвища та псевдо; 10) жіночі прізвища українського походження на ***-о*** та на приголосний (українського та чужомовного походження); 11) складноскорочені назви; 12) власні назви неживих предметів – заводів, установ, фірм, часописів та ін.

Ейнштейн, Дідро, НАТО, до часопису „Таймс", Галина Копиленко, Василь Ющенко, Ле, фіаско, пальто, мадам, мадемуазель, Асабе (*чоловіче ім'я*), Бернард, Шоу, Куросава, анфас, бюро, бюрко, Улан-Уде, Помагайбо (*прізвище*), фойє, авто́, Черних, Микола Косач, Лариса Косач, Джанет, фрау, меню, об'єднанням „Світоч", ВАК, УРП,

Камю, пенсне, хачапурі, кіно, Россіні, Баку, Півторадні *(прізвище)*, Мерилін, колі, муміє, Сєдих, Бруно, Олег Тягнирядно, Софія Тягнирядно, Огайо, СНІД, УПА, від видавництва „Смолоскип", Елізабет, метро, Шиллер, Ельза Віхров, Пуерто-Рико, мадам, Бенуа, Пекін, Лі, Гельсінкі, райвно, камікадзе, віче, Анрі, міс, лібрето, Данте, СТО, Дніпрогес, Ніно, Перу.

Які з поданих іменників іншомовного походження уже відмінюються в українській мові?

Вправа 113. Провідмінюйте множинні іменники. Виділіть та охарактеризуйте відмінкові закінчення. Які закінчення мають іменники Pluralia tantum?

Ножиці, сходи, сани, вила.

Вправа 114. Подані множинні іменники запишіть із закінченням ***-і(-ї)***, ***-и*** або ***-а(-я)***.

Грош..., діт..., дров..., обійм..., штан..., грабл..., сін..., Гімала..., радощ..., поми..., висівк..., канікул..., ясл..., ласощ..., лещат..., конопл..., сход..., ворот..., двер..., роковин..., Пірене..., ясн..., ночв..., гусл..., окуляр..., жорн..., люд...

Вправа 115. Подані множинні іменники запишіть у родовому, давальному та орудному відмінках, за характером закінчень поділивши на чотири групи. Які іменники і в яких відмінках мають паралельні граматичні форми? Якщо виникатимуть труднощі у відмінюванні, зверніться до орфографічного словника.

Ночви, гроші, гуси, шахи, Карпати, вінця, кури, сани, ґринджоли, заздрощі, Прилуки, люди, ворота, Чернівці, штани, двері, сходи, цимбали, заручини, уста, фестини, веселощі, сіни, дебати, ясна.

Словотвір іменників. Субстантивація

Вправа 116. Визначте, яким способом, за допомогою яких словотворчих засобів і від слів якої частиномовної належності утворені іменники. У яких словах можлива полімотивація?

Асиметрія, алкоголізм, батько-мати, безперервність, безправ'я, Богородиця, Галичина, грішник, довгоносик, життєпис, заповідь,

зерносховище, Кобзар, льон-довгунець, майбутнє, медсестра, Мін'юст, нарукавник, неволя, непрацездатність, неспокій, Новгород, одвірок, перевтілення, перекотиполе, півострів, підлісся, Підлісся (*село*), плановик, прадід, птаство, свояк, сонцепоклонник, Творець, суцвіття, триповерхівка, товстун, учительська, УНР, шестикласник.

Вправа 117. Від поданих слів різної частиномовної належності утворіть якомога більше іменників. Охарактеризуйте спосіб творення похідних іменників за зразком.

Зразок. *Читати – читання* (іменник утворено суфіксальним способом, словотворчий засіб – суфікс ***-нн-***).

Носити, дружити, наступати, плече, слово, внук, лис, свій, хитрий, молодий, високий, духовний, троє, перший, десять.

Вправа 118. Прочитайте уривок тексту. Знайдіть речення, у якому йдеться про те, на базі якої частини мови утворено іменник *мрія*. Запишіть ще 10 іменників, які утворено таким самим способом.

У пошуках тронки

Кожен письменник шукає свою тронку – дзвінкоголосе слово, яке нерідко, якщо воно витворено у животворних традиціях рідної мови, сприймається як органічно належне їй, немовби вічно існуюче. Тоді забувається автор новоствореного слова – і воно повністю переходить у „власність" народу.

Хіба можна уявити сучасну українську літературну мову, наприклад, без чудового-пречудового слова „мрія"? Усім нам добре відоме це слово. Дехто скаже, що воно знане з давніх-давен, ще з діда-прадіда. Мовляв, це безсумнівне народне слово, видобуте літературною мовою з глибин душі народу-мовотворця.

Але не поспішаймо з таким категоричним висновком, візьмімо „Кобзар" основоположника нашої сучасної літературної мови, геніального поета Тараса Шевченка. Перегорніть сторінки „Кобзаря" – і ви переконаєтесь, що слова „мрія" нема навіть у Тараса Шевченка. У чому ж річ? Як могло трапитись, що поетично-ніжне слово „мрія" відсутнє в Шевченкових безсмертних твореннях? Бо ж мрія – це ж дума про щось прекрасне, про те, яке осонцене в наших сподіваннях. Без мрії, як співається, не можна жити...

А виявляється, що слово „мрія" виникло в пошевченківську добу. Його вигранив для української мови видатний письменник Михайло Петрович Старицький. Звичайно, так майстерно і так філігранно викувати слово можна тільки у злеті поетичного натхнення. Здається, неважка справа від дієслова утворити іменник „мрія". Отож, геніальне, довершене часто-густо (або й завжди!) буває простим...

Чудове слово „мрія", витворене за всіма найвищими мірками майстерності, влилося в океан української мови і стало в ньому необхідною і помітною золотою краплиною.

...Творець слова Михайло Старицький геніально вловив закони словотвору і подарував нам і всьому світові неповторні чари свого творіння. Слово стало потрібним, украй необхідним. Бо ж без мрії не можна жити... (*І. Вихованець*).

Чи можна слово *мрія* назвати авторським неологізмом? оказіоналізмом? Чи всі авторські неологізми стають загальнонародним надбанням?

Вправа 119. Із текстів сучасної художньої літератури випишіть 10 іменників, що є авторськими неологізмами. Проаналізуйте спосіб їх творення.

Зразок. *Мій травню трепетний, прозорий зверху! Ти повен* ***бистроплину****, звуку й шерху... (П. Тичина).* – ***Бистроплин*** – іменник утворено основоскладанням на базі підрядного прикметниково-іменникового словосполучення *бистрий плин* з допомогою сполучного голосного *-о-*.

Вправа 120. Випишіть із речень субстантивовані слова, охарактеризуйте їх граматичні значення.

1. Так били [у дзвони] в церкві перші преподобні, Коли ще ліс був Богу до колін (*Л. Костенко*). 2. Вороні, граючи місячними плямами, розкішно і дзвінко перебирають ногами деревини на гребельці... (*М. Стельмах*). 3. Шахай почав жартувати з малою (*Ю. Яновський*). 4. Сторож біля воріт суворо подивився на Юрчика і спитав: – Чого тобі, малий? (*Н. Забіла*). 5. Данини звались: поволокове, поральне, сторожеве, подимне, помічне, подушне, повозове, подворове, разове, мостове, поборне, переводне (в горах і пущах), митне, позовне, присяжне, торгове, ланове, польове, лісове,

станове, рогове, пішний слід, погоня, підвода, просіка, нарубне, чопове, обідне, млинове (від водяних млинів), сухомельщина (од млинів, порушуваних вітром, кіньми або волами) (*П. Загребельний*). 6. І з-під стоячого підошву випоре (*Народна творчість*). 7. Старому та слабому годи, як малому (*Народна творчість*). 8. Дурні лише в казці щасливі (*Народна творчість*). 9. Уже двічі перекривали газ, ціни підвищують, замишляють лихе (*З газети*). 10. Наше завтра будуємо наполегливою працею вже сьогодні (*З журналу*). 11. Те „меей" вийшло особливо гучне й соковите; полетівши по дорозі до виноградника, воно вдарило об стіну волоських горіхів, одбилось і прилетіло знов до Йона (*М. Коцюбинський*). 12. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, заростих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню (*М. Коцюбинський*). 13. Що чорняву від душі люблю, З білявою залицяюся, А з рудою, препоганою, Піду, мабуть, розпрощаюся! (*З пісні*). 14. Вони не стільки снідали, скільки балакали – про нареченого, який їм не дуже сподобався (*В. Нестайко*). 15. У цю пору найчастіше згадуються слова – до доброго звикаєш швидко (*З газети*).

Вправа 121. Уведіть кожну з поданих словоформ у два речення, продемонструвавши явище субстантивації. Поясніть, які зміни відбуваються при переході слів з інших частин мови в іменник.

Зразок. *„**Ура**! Сьогодні не буде пар", – вигукнули студенти у відповідь на оголошення декана* (*ура* – вигук). *– Гучне **ура** линуло з-за села* (*ура* – іменник).

Варене, громадське, двоє, зустрічний, кохана, мале, наші, операційна, осетрові, святий, але.

Вправа 122. Від поданих власних назв утворіть назви осіб чоловічої статі за місцем проживання й національністю. Виділіть словотворчі суфікси.

Україна, Болгарія, Росія, Полтава, Москва, Галичина, Тернопіль, Одеса, Івано-Франківськ, Русь, Грузія, Рівне, Черкаси, Сибір, Ялта, Кременчуг, Конго, Греція, Франція, Китай, Коломия, Вінниця, Іспанія, Надвірна, Київ.

Вправа 123. Від чоловічих імен утворіть чоловічі та жіночі імена по батькові. Виділіть суфікси, з допомогою яких утворені імена по батькові. Знайдіть іменники, у яких відбувається морфонологічна зміна твірної основи.

Михайло, Василь, Андрій, Лука, Ігор, Анатоль, Анатолій, Сава, Захар, Микола, Петро, Яків, Антін, Геннадій, Ілля, Костянтин, Хома, Опанас, Ничипір, Кузьма, Євстахій, Ярема.

Вправа 124. Спишіть подані слова, об'єднавши їх у групи за значенням суфікса: 1) зменшено-пестливе значення; 2) назва особи за місцем проживання; 3) назва особи за діяльністю; 4) назва особи за ознакою; 5) назва особи за належністю до організації.

Острівець, боєць, папірець, іванофранківець, продавець, промовець, англієць, молодець, ***бютівець***, тютюнець, стрілець, кавказець, мудрець, співець, борець, китаєць, ***комсомолець***, полтавець, партієць, вітрець, ***нашоукраїнець***, старець.

Виділені іменники проаналізуйте за належністю до активної чи пасивної лексики.

Вправа 125. Запишіть слова, поставивши на місці крапок відповідні букви. Поясніть правопис іменникових суфіксів.

Книж...чка, мис...чка, пальч...чок, кра...чок, вул....чка, бат...чко, хлопч…чок, ріж…чок, пал…чка, копі…чка, кош…чок, кон…к, кон...чок, дір...чка, піч...чка, нагрудн...чок, Гафі...чка, доріж...чка, трав...чка, кіш...чка, верш...чок, вікон...чко, кіл...чок, ключ...к, ріж...к, дяд...чко.

Вправа 126. Прочитайте слова, вставивши пропущені звуки. Обґрунтуйте правопис цих слів.

Малин...нька, доріж...нька, топол....нька, зір...нька, виш...нька, кринич...нька, серд...нько, дібров...нька, ябл...нька, мат...нка, місяч...нько, річ...нька, берез...нька, вол...нька; дід...сько, дід...ще, вогн…ще, видов…ще, видов…сько, гно…ще; добр…во, печ…во, мел..во, мар...во, берез...нь, квіт...нь, трав...нь, черв...нь; греб...нь, ступ...нь, кор…нь, пром...нь; лев...ня, сов...ня, миш...ня, кош...ня; медал...ст, актив...ст, бандур...ст, машин...ст, мотор...ст, національ...ст, національ...зм, патріот...зм; бобов...ння, маков...ння, жабур...ння, на-

с...ння, знач...ння, ход...ння, мол...ння, мел...ння, волод...ння, ворож...ння, виродж...ння, виснаж...ння.

Наголошування і правопис іменників

Вправа 127. Прочитайте текст. До якого функціонального стилю він належить? На основі тексту охарактеризуйте, у чому полягає граматична функція наголосу. Поставте наголос у виділених жирним іменниках і проаналізуйте, яку роль він виконує.

Частини мови виявляють у наголошенні певні особливості й закономірності. Віддамо належне іменникам не тільки за їх численність, а й за широке використання наголосу з граматичною метою. Він буває єдиним розрізнювачем граматичних значень. Часто наголос діє спільно з іншими засобами. Хоча в останньому випадку морфеми самі спроможні виразити граматичні значення, проте наголос значно посилює це вираження.

В іменникові, звичайно, граматичне значення найчастіше передають закінчення, а наголос супроводжує виражене вже значення. Але ж скільки в іменника слів! І морфем-закінчень для граматичних справ не вистачає. Тому доводиться послуговуватися наголосом. Особливо тоді, коли закінчення різних відмінків збігаються. Отут наголос виходить на перші ролі. Порівняйте: *Вечірнє сонце, дякую за день, за цю потребу* ***сло́ва****, як молитви (Л. Костенко)* і *Пахнуть хлібом* ***слова́****, Що мене їх навчила мати (Д. Павличко)*. У першому реченні наголос вказує на родовий відмінок однини, а в другому – на називний відмінок множини.

Іменникам дуже до вподоби така особливість українського наголосу, як рухомість. Типи іменникового наголосу граматично впорядковані. Ось вишикувалися слова *гілка, зірка, казка, квітка, пісня, хмарка, чутка*. У них тільки наголос допомагає відрізнити форму родового відмінка однини (***гі́лки, зі́рки, ка́зки, кві́тки, пі́сні, хма́рки, чу́тки***) від називного відмінка множини (***гілки́, зірки́, казки́, квітки́, пісні́, хмарки́, чутки́***). Наприклад: *І подвиг сторожа на маяку Достоїн* ***пі́сні****, пензля і граніту (М. Рильський); Один Дніпро у вас і в нас,* ***Пісні́*** *– посестри вільні... (М. Рильський); Вже більше року ні звістки, ні* ***чу́тки*** *не було від Данька (О. Гончар); Ще за рік до арешту долинули до Тараса Григоровича* ***чутки́****, що Брюллов*

переживає якусь внутрішню кризу, якесь переоцінювання колишніх естетичних норм (З. Тулуб). Щоправда, числівникам *два, три, чотири* не сподобалася несамостійність наголошення. І вони у сполуках із цими іменниками в множині наголос переставляють. Нехай, мовляв, не відходить від наголосу в однині: ***гі́лку***, але *дві* ***гі́лки***, *три* ***гі́лки***, *чотири* ***гі́лки***; ***хма́рку***, але *дві* ***хма́рки***, *три* ***хма́рки***, *чотири* ***хма́рки*** (*І. Вихованець*).

Вправа 128. Складіть самі або випишіть із текстів різних стилів 5 пар речень з омонімічними граматичними формами іменників за зразком.

Зразок. *Так ми застигли в злеті, повні* ***ди́ва*** [родовий відмінок, однина] *(Д. Павличко). – Благословенна мудрості ріка, Що не дрімає тихо в сповиточку, А творить на землі такі* ***дива́*** [знахідний відмінок, множина], *Що аж сміється далеч світова! (М. Рильський).*

Вправа 129. Виділіть у поданих іменниках наголошений склад. Правильність наголосу перевірте за словниками. У яких словах можливе варіантне наголошування? У яких випадках зміна наголосу змінює лексичне або граматичне значення слова? Як називаються такі пари слів, що розрізняються лише наголосом?

Атлас, Василя, вимова, весни, відомість, гуртожиток, донька, дочка, Євангеліє, завдання, заголовок, землі, кілометр, кіптява, композит, літопис, мережа, націнка, невидимість, невиразність, об'єднання, ознака, отаман, паша, передзвін, подруга, посміх, рефлектометр, Степана, Тараса, феномен, чорнослив, Шрі-Ланка, ягідник.

Вправа 130. Поставте наголос в українсько-російських відповідниках. Проаналізуйте, у яких парах наголос збігається, а в яких – наголошеними є різні склади.

Знайдіть пару іменників, які в різних мовах мають неоднакове лексичне значення.

Українська мова	*Російська мова*
абажур	абажур
дочка	дочка
дощечка	дощечка

жалоба	жалоба
загадка	загадка
іконопис	иконопись
каталог	каталог
колесо	колесо
кропива	крапива
олень	олень
робітник	работник
шофер	шофер
чорнослив	чернослив
яблуня	яблоня

Вправа 131. Розкривши дужки та опустивши риски, запишіть правильно власні назви і поясніть їх правопис.

І. (Ф, ф)ранкфурт/на/(М, м)айні, (К, к)иївський (П, п)оет, (К, к)иївський (В, в)окзал (у Москві), (Г, г)енеральний (П, п)рокурор (У, у)країни, (Н, н)ародний (Р, р)ух (У, у)країни, (Д, д)он/(Ж, ж)уан, (В, в)олодимир/(В, в)олинський, Нестор/(Л, л)ітописець, (Д, д)ід (М, м)ороз, (К, к)аменяр *(про Івана Франка)*, (П, п)резидент (У, у)країни, (Г, г)олова (В, в)ерховної (Р, р)ади (У, у)країни, (З, з)ірка (А, а)льтаїр, (М, м)іністр (О,о)світи і (Н, н)ауки (У, у)країни, (Л, л)ауреат (Д, д)ержавної (П, п)ремії (У, у)країни ім. Т. Г. Шевченка, (В, в)еликий (В, в)із *(сузір'я)*, (П, п)ивденне (П, п)олісся, (Б, б)ульдог, (Б, б)ілий (Н, н)алив, (П, п)івнічно/(К, к)римський (К, к)анал, (Г, г)ордіїв (В, в)узол.

ІІ. (М, м)ис (К, к)апітана (Д, д)жеральда, (С, с)ело (Я, я)сна (П, п)оляна, (Л, л)ос/(А, а)нджелес, (Т, т)рептов/(П, п)арк, (П, п)роспект (Д, д)ружби (Н, н)ародів, (Є, є)вропейське (Е, е)кономічне (С, с)півтовариство, (А, а)втономна (Р, р)еспубліка (К, к)рим, (У, у)манська (М, м)іськрада, (Н, н)аціональна (А, а)кадемія (Н, н)аук (У, у)країни, (Л, л)ьвівський (П, п)алац (О, о)друження, (В, в)идавництво „(Л, л)ибідь", (Е, е)поха (В, в)ідродження, (К, к)олізей, (Д, д)ень (У, у)чителя, (Б, б)лаговіщення, (В, в)еликий (П, п)іст, (Б, б)ог, (С, с)вятий (П, п)етро, (Т, т)рипільська (К, к)ультура, (В, в)ерсальський (М, м)ир, (О, о)рден (П, п)ошани, (Ф, ф)ранківська (К, к)імната, (Ф, ф)ранкові (П, п)оезії.

Вправа 132. На місці крапок вставте літери ***и*** або ***е***. Прокоментуйте, у яких словах ненаголошені ***е, и*** можна перевірити за певними правилами, а правопис яких іменників слід запам'ятати.

І. К…шеня, кел…х, …гоїзм, Ст…ф'юк, ч…рв'як, л…вада, шел…ст., бер…з…нь, віт…р, тр…вога, пр…освященний, Пр…карпаття, пр…стол, пр…кордонн…к, пр…зирство, пр…дставник, б…зголосся, пряд…во, зар..во, мороз…во, уболівальн…к, буц…гарня, бл…скавиця, г…рой, справ…дливість, коз…ня, руч…нька, хлоп…ць, д…р…вце, д…р…ватологія, вел…ч, л…міш, кр…ниця, в…снянка, в…шнівка, п…р…втіл…ння, д…сятка, к…сет, вел…т…нь, скр…паль.

ІІ. Д…крет, д…ф…р…нціація, д…зінт…грація, д…ректор, д…вальвація, код…фікація, код…кс, Ґр…нландія, ґр…нджоли, Бад…н-Бад…н, анг…л, ас…міляція, д…с…міляція, м…даль, інт…рв'ю, д…р…гент, р…гулятор, пр…м'єр, пр…з…дент, інт…грал, г…нет…ка, кап…льмейст…р, д…в…ргенція, д…візія, г…ндляр, д…в…рсант, д…ш…фратор, джемп…р, дж…нтльмен, д…ц…метр, д…р…вація, бум…ранг, ас…гнація, алг…бра, ал…ча, альт…рнатива, акс…л…рація, акс…суар, ф…ном…н, абр…віатура.

Вправа 133. Перепишіть, виправивши помилки, допущені у правописі іменників. Усно поясніть орфограми у словах.

Бюро, Вячеслав, жюрі, надяр'я, воз'єднання, Вінниччина, перстня, хворостняк, дитясла, Мін'юст, Чінгісхан, Сирія, Мароко, голандець, нарічь, статтею, аперцепція, фінн, ад'ютант, Андора, Іліада, Одісея, барокко, мадонна, гето, колач, богатир *(багач)*, компанія *(система заходів)*, пульмонологія, паталогія, Шіллер, каміньчик, Уманщина, женьшень, кішлак, іміграція, інновація, аннали, фейєрверк, фойє, дзвінниця, агенство, мишьяк, ін'єкція, буци, джінси, дізель, Тібет, нехворощщю, верфю.

Вправа 134. Опустивши риски, напишіть правильно складні іменники. Усно поясніть орфограми.

Стоп/кран, лісо/степ, екс/прем'єр/міністр, розрив/трава, перекоти/поле, авто/страда, людино/день, чорно/зем, генерал/лейтенант, міні/футбол, зірви/голова, Свят/вечір, норд/вест, люби/мене *(рос-*

лина), ріка/Дніпро, Дніпро/ріка, льон/довгунець, світло/водо/лікування, розтяг/стиск, Зайчик/Побігайчик, сто/річчя, мати/й/мачуха *(рослина)*, Не/пий/пиво, жар/птиця, само/хід, пів/яблука, пів/Ялти, пів/ящика, пів/океану, пів/Одеси, пів/години, полу/мисок, на/пів/сон, лікар/еколог, трудо/день, кіловат/година, дизель/мотор, фото/монтаж, член/кореспондент, лісо/руб, прес/реліз.

Стилістичне використання іменників

Вправа 135. Прочитайте. Поясніть стилістичну функцію форм множини виділених іменників. З якими відтінками значення вони вживаються? Чи всі вносять відтінок експресивності у висловлювання? Як це пов'язується зі стилями мовлення?

1. Що мені телефони, ***Версалі***, експреси? Нащо грім ***Аргентин***? Чудеса ***Ніагар***? (*Є. Маланюк*). 2. Народе мій, коли тобі проститься крик передсмертний і тяжка сльоза розстріляних, замучених, забитих по ***соловках, сибірах, магаданах*** (*В. Стус*). 3. Дикі гуси пливуть ***небесами*** (*М. Нагнибіда*). 4. Веселку ***рос*** обтрушують ***отави*** (*М. Рильський*). 5. Лийся тихо вдалині на ***гречки*** та ***ячмені*** (*А. Малишко*). 6. Тверді ***пшениці*** вирощують переважно в південних і південно-східних районах України (*З підручника*). 7. ***Пшениці*** шумлять, шумлять на волі. Де початок їм, де край? (*Т. Коломієць*). 8. ***Солі*** азотної кислоти в дуже великій кількості можуть зашкодити рослинам. 9. Чавун і сталь належать до чорних ***металів***, мідь, свинець, нікель – до кольорових ***металів***, а срібло, золото, платина – до благородних ***металів***. 10. Прикарпаття багате на внутрішні ***води*** – річки і озера (*Із журналу*).

Вправа 136. Визначте смислові відмінності між словами у формі однини і множини. Складіть із цими словами словосполучення. Поясніть, чи розрізняються слова в парах сферою вживання.

Ґрунт – ґрунти, сталь – сталі, чай – чаї, жир – жири, масло – масла, жито – жита, пісок – піски, трава – трави, Процюк – Процюки.

Вправа 137. Встановіть відтінки значень виділених іменників у формі однини і множини. Обґрунтуйте стилістичну доцільність добору кожної з форм у конкретній мовленнєвій ситуації.

1. Зараз такий іде ***дощ***, як із відра (*М. Коцюбинський*). 2. Настала осінь з вітрами холодними, з ***дощами*** дрібними (*Леся Українка*). 3. Яка гарна буде та гора взимку серед чорних лісів, коли її вкриє білий ***сніг*** (*І. Нечуй-Левицький*). 4. По ровах, де ще недавно лежали ***сніги***, стояла густа і чорна, як дьоготь, вода *(Григір Тютюнник)*. 5. Тут було затишно і пахло ***смолою*** (*М. Коцюбинський*). 6. Львівський і Дніпропетровський лакофарбові заводи освоїли виробництво... ***смол*** із застосуванням жирних кислот замість рослинної олії (*З газети*). 7. ***Мороз*** холодні вікна помережав (*М. Рильський*). 8. Вікна з подвійними рамами мали знадвору віконниці, а у великі ***морози*** на віконниці ще навішували для тепла товсті мати з сіна (*З. Тулуб*).

Вправа 138. Від поданих іменників чоловічого роду утворіть усі можливі іменники жіночого роду зі значенням фемінітивності. Поясніть лексичне значення та стилістичні особливості іменників жіночого роду.

Професор, лікар, учитель, друкар, цар, король, внук, Олекса, студент, робітник, князь, бондар, орел, осавула, отаман, староста.

Вправа 139. Визначте стилістичну належність наведених речень. Поясніть, яку стилістичну роль відіграють виділені іменники і як вони утворені. Які з них є оказіоналізмами?

1. ***Іваночку***! Ти чуєш, доброокий! 2. Покірні вітру, ***нахлюпи*** щедрот з убогого жебрацького бенкету, відвирувавши, котяться у Лету, в ***таночок*** взявши кревних і заброд. 3. Так хороше і моторошно так: шаріє ***повечір'я***, мов ***підпалок***. 4. І вже болить душа, на дуб здубіла, в цій ***чужаниці, чужбі, чужині***! 5. Прости мені, що ти, така свята на тім огні, як ***свічечка***, згоріла... 6. Надії ***озеречка*** – довкола тьмявих вій, як курячі ***яєчка*** в соломі золотій (*З творів В. Стуса*). 7. А національна еліта благоденствує. Мовчать вожді і ***вождята***, охлократи і демократи. Ох, які ж ми демократичні! 8. У селі хотіли би довідатися, чим нині промишляють „технічні" кандидати у президенти, на яких потратився Янукович з олігархами, бо в телевізорі показують лише ***вождиху*** партії агресивного соціалізму з її ***„наташистами"***. 9. ...кожен урядовець просто зобов'язаний досконало володіти не розмовною – літературною українсь-

кою мовою. Інакше він – ***ганебище*** для своєї держави, гальмо в її цивілізаційному розвитку. 10. Скажу відразу: вчитатися в цю ***брошуренцію*** обсягом понад сотню сторінок, перетравити – однаково, що спробувати вгризти цеглину і проковтнути. 11. І його нова книжка... нагадує, що ***„бубабістів"*** і ***„бубабізмотворців"*** в українській літературі значно більше, ніж це зазвичай уважається (*З газет*). 12. Талого снігу ***платочки*** сивенькії, ***дощик*** дрібненький, холодний ***вітрець***, проліски в рідній ***травиці*** блідненькії, то ж була провесна, щастя вінець. 13. Поблискують ***черешеньки*** в листі зеленькім, ***черешеньки*** ваблять очі ***діточкам*** маленьким (*Леся Українка*). 14. Квітки рослин родини розоцвітих мають розширене або увігнуте квітколоже. На ньому розташовані: ***чашечка*** з п'ятьма чашолистками, ***віночок*** з п'ятьма вільними пелюстками і ***тичинки*** у великій кількості (*З підручника*).

Вправа 140. Від поданих іменників утворіть за допомогою суфіксів іменники: а) з новим лексичним значенням, б) з новим смисловим відтінком у значенні (здрібніло-пестливим, згрубіло-зневажливим тощо).

Зразок. *Вітер – вітряк; вітрець, вітерець, вітрик; вітрисько, вітрище, вітрюган.*

Береза, дід, ліс, талант, ідея, бог.

Поясніть, у яких стилях і з якою метою можуть уживатися наведені вами похідні іменники.

Вправа 141. Прочитайте речення. Випишіть із них іменники, які є авторськими неологізмами. Усно поясніть, яку стилістичну роль у художньому тексті вони виконують.

1. Здійми мені якесь літатенятонько нещасне (*М. Вінграновський*). 2. Брів розкрилля (*І. Гаврилович*). 3. Мій батько – для всіх односельців порадько (*М. Сом*). 4. Місяць просяває сонніч (*І. Калинець*). 5. А в мене у душі сонцебиття (*В. Кордун*). 6. Залебедій до мене лебедивом (*В. Коломієць*). 7. Мій світе, світку, світотенько, мій світонько, світище (*М. Вінграновський*). 8. Чом же похнюпився наш казкар, дідо-всевідо наш (*В. Герасим'юк*). 9. Весна! Весна! Яка блакить, який прозор! Садками ходить брунькоцвіт, а в небі – злотозор (*П. Тичина*). 10. Є люди, що мало чим цікавляться, я їх дрібнодуха-

ми чи й зовсім пустодухами називаю (*О. Гончар*). 11. І густо-джмелиним роєм гугнів в огудинні-натинні вітер (*А. Мойсієнко*). 12. Із цього дня Снодар кожному посилав сон, якого той був гідний (*Г. Петріашвілі*).

Вправа 142. Із творів Б.-І. Антонича, П. Тичини, О. Гончара, В. Стуса випишіть 10 речень, у яких ужито іменники, які є авторськими новотворами. Усно поясніть, яку стилістичну роль вони виконують у художньому тексті.

Вправа 143. Із публіцистичних текстів випишіть 10 речень з емоційно-забарвленими іменниками, у тому числі неологізмами. Поясніть стилістичну роль цих іменників у тексті.

Вправа 144. Визначте стилістичну належність наведених речень. Поясніть, який відтінок вносить у висловлювання кличний відмінок іменника – назви неістоти.

1. Ось ви, полиски щасть моїх! Ось ти, щемна поро прозрінь! Будь же, мите, на віддалі і не ближся! 2. І світ благословенний, караючи, у душу увійшов. І душу геть обліг. Душе, святися. Як цей сліпучий – в кучугурах – сніг. 3. Так – прожити! Так – усміхнутися біді! О навісний, о навіжений! А літ, а збавлених – замало? Йди геть, патетико облудна. Гучи ж – і серце, і струно. 4. Плач, небо, плач і плач. Пролляйся, небокраю, і, зорі, опадіть з потьмарених небес. 5. О Господи, скажи, хіба тобі не досить погромів і офір, і гвалтів, і руїн? Струмуй, ясна водо! Ти, смолокрила хмаро, благослови мене. Ти, блискавко, звістуй. Нехай святиться світ – йому бо ніч до пари. То ти, водо, струмуй, а ти, бідо, лютуй. 6. Ще трохи краще край Господніх брам людська душа себе відчути може. Я спекався тебе, моя тривоже. Немає світу. Я існую сам. 7. Ми вже твої коханці, смерте: життя нам світить крізь туман. 8. Поро вечорова, поро тонкогорлих розлук! І я вже не знаю, не знаю, не знаю, чи я ще живий, чи помер, чи живцем помираю, бо все відгриміло, відгасло, відграло довкруг. 9. Розпросторся, душе моя, на чотири татамі. 10. Верни до мене, пам'яте моя!.. Пам'яте, верни із чебреця, із липня жаротою. Хай яблука осіннього достою в мої червонобокі виснуть сни (*Із поезій В. Стуса*).

Морфологічний аналіз іменника

Вправа 145. Прочитайте тексти. Зробіть морфологічний аналіз виділених іменників.

І. Іноді лунко тріщало ***галуззя*** і було чути: хро-хро, хря-хря...

Арсен знав, що то вепри з виводками ***вепренят*** вертаються з нічного ***пасовиська*** у свої ***сховища***.

А одного разу, коли Арсен, зігрітий ***сонцем***, куняв у човні, то підводячи, то опускаючи голову, за спиною у нього почулося тоненьке скімління. Арсен прокинувся і огледівся.

Високо на ***кручі***, супроти човна, схиливши голову набік, стояло лисеня. Воно дивилося здивованими і зовсім не хитрими очима. Потім перевело ***погляд*** на задок човна і облизнулося: на дні, засланім травою, лежала риба.

– Ану! – сказав Арсен і ляснув себе ***долонею*** по коліну.

Лисеня трохи позадкувало, проте не втекло.

– Бойове! – сказав Арсен. – То що тобі – ***рибини*** захотіло?

Лисеня тоненько писнуло.

– Ну, на вже, – Арсен трохи подумав і додав: – Ласочка (За *Гр. Тютюнником*).

ІІ. Що наворожив місяць

Іще не встиг я вийти за ***ворота*** з обійстя, як усе стало мінятися довкола. Мокрі хмари з неба зникали, мовби хто ***граблями*** згортав покоси сіна, й тепер під тими покосами відкривались неосяжні луги темної ***блакиті***. І, увінчуючи всю картину, зрештою появився місяць. І такий він був славний у своїй красі, що мимоволі згадалися мамині слова: „Виросла верба посеред села, розпустила ***гілля*** на все ***Поділля***". А батько ***матері*** відказував, чукикаючи мене, малого, на колінах: „Над бабиною хатою стоїть байда ***хліба***, собаки гавкають, не можуть дістати". Мати не хотіла зоставатись у боргу і, миючи босі ноги криничною водою (недавно повернулася від землі, з городу), весело говорила: „Без рук, без ніг, тільки з рогами, а ходить попід ***небесами***". Я ще вище злітав на батькових колінах, стогнучи від солодкої втіхи, а батько моргав на місяць і казав: „Ой за током, за притоком стоїть свиня з одним ***оком***". І вони обоє починали сміятись у якійсь вечірній сумовитій злагоді, і мені здавалось, що їхній

сміх, приглушений, пахне м'ятою, ***любистком***, кануперо, усією тією свіжою гіркотою весняного зілля, яке так гостро звістує ***народження*** нового життя. І сміх їхній іще був такий іскристий, наче в його шовкових хвилях переблискували малесенькі зірочки...

Усе відійшло в небуття, ось тільки місяць зостався такий, як і колись. Чому саме в цю ніч згадалися батько-мати, дитинство? Мабуть, місяць наворожив (За *Є. Гуцалом*).

Питання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення іменника як частини мови.
2. Обґрунтуйте, чому іменник є центральною частиною мови.
3. Яке загальнокатегоріальне (узагальнене лексичне) значення іменника?
4. Чи тотожні поняття *предмет* і *предметність*?
5. Назвіть граматичні категорії, властиві іменнику, охарактеризуйте їх.
6. Назвіть первинні і вторинні синтаксичні функції іменника. Проілюструйте на прикладах.
7. Перелічіть основні семантичні групи іменників (назви осіб, ... тощо).
8. Які лексико-граматичні розряди (категорії) виділяють в іменниках? У чому полягає їх різниця від семантичних груп і граматичних категорій?
9. Охарактеризуйте лексико-граматичну категорію істот/неістот. Назвіть приклади, коли поняття живого/неживого в природі не збігається з поняттями істоти/неістоти в граматиці. Наведіть приклади взаємопереходу в межах цієї категорії. Які граматичні ознаки назв істот і назв неістот?
10. Які іменники називаємо власними, а які – загальними? Наведіть основні семантичні групи власних назв. Як називається наука, яка вивчає власні назви? Проілюструйте прикладами явище переходу загальних назв у власні і навпаки. Як називаються ці процеси? Укажіть граматичні ознаки власних і загальних назв.
11. Що є підставою для розрізнення іменників з конкретним та абстрактним значенням? Чи можуть слова з конкретним значенням уживатися в абстрактному значенні? Яке явище лежить в основі такої зміни? Назвіть граматичні ознаки іменників з конкретним значенням, з абстрактним значенням.
12. Охарактеризуйте категорію збірності. Чи є тотожним лексичне значення в парах на зразок *листки – листя, насінини – насіння, студенти –*

студентство тощо? Чи належать до збірних лексеми на зразок *полк, гурт, команда, ліс, армія, ансамбль, зграя, стадо, спільнота, череда* тощо? Обґрунтуйте. Назвіть граматичні ознаки збірних іменників. Наведіть приклади відприкметникових іменників зі значенням збірності.

13. Які іменники мають значення речовинності? Перелічіть лексико-семантичні групи іменників з речовинним значенням. Чи здатні такі іменники утворювати співвідносні форми за числом? Чи тотожне лексичне значення в таких іменниках, як *пшениця – пшениці, жито – жита, кукурудза – кукурудзи, молоко – молока, ковбаса – ковбаси, сік – соки* тощо? Назвіть граматичні ознаки іменників з речовинним значенням.

14. Які іменники називають одиничні предмети? Назвіть їх граматичні ознаки. За допомогою яких суфіксів утворюються іменники зі значенням одиничності?

15. Які ознаки лягли в основу поділу іменників за родами? Які іменники належать до іменників семантико-граматичного роду? Чому? Які іменники належать до іменників формально-граматичного роду? Чому?

16. Назвіть способи вираження граматичного значення роду. Проілюструйте на прикладах семантичний (лексичний), морфологічний, синтаксичний, словотвірний способи вияву граматичного роду.

17. Які іменники належать до спільного роду? Чим це зумовлено? Поясніть, як виявляються ознаки двох родів у одній лексемі.

18. Які іменники здатні номінувати істот (осіб) обох статей? Чим пояснюється таке вживання? Як трактують такі іменники в граматиці?

19. Як визначають рід невідмінюваних іменників: а) в іменниках іншомовного походження; б) абревіатурах; в) українських жіночих прізвищах?

20. Чи визначають значення роду в множинних іменниках (*сани, шахи, лижі, двері* тощо)? Якщо визначають, то який рід? Обґрунтуйте.

21. До якого роду належать субстантивовані іменники?

22. Наведіть приклади хитання в роді іменників.

23. Чим розрізняються родові форми іменників у парах *Дніпр – Дніпро, вояк – вояка*? Користуючись орфографічним словником, наведіть ще кілька прикладів таких іменникових форм. Чи завжди такі спільноосновні іменники мають однакове лексичне значення?

24. У чому полягає і виявляється граматична категорія числа іменника? Чому її називають словозмінно-класифікаційною?

25. На які групи поділяються іменники за здатністю виражати поняття одиничності/множинності? Чи завжди поняття одиничності/множинності збігається з граматичним значенням однини/множини?

26. Назвіть семантичні групи іменників, які вживаються лише в однині. Проілюструйте прикладами.

27. Назвіть семантичні групи іменників, які вживаються лише в множині. Проілюструйте прикладами.

28. Охарактеризуйте семантичні особливості та стилістичне вживання форм множини у парах: *жито – жита, вода – води, потужність – потужності, швидкість – швидкості*.

29. Дайте визначення категорії відмінка. Скільки граматичних значень входить до граматичної категорії відмінка? Чим зумовлене вживання двох питань стосовно кожного відмінка?

30. Назвіть семантичні функції називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків.

31. Які засоби вираження граматичного значення відмінка ви знаєте?

32. Які відмінкові форми називають синонімічними, а які – омонімічними? Проілюструйте прикладами.

33. Назвіть типи відмінювання іменників. Які критерії лягли в основу поділу іменників на чотири відміни за типом відмінювання?

34. Назвіть групи іменників, що стоять поза відмінами. Проілюструйте прикладами.

35. Які іменники належать до невідмінюваних іменників? Яким способом визначаємо граматичне значення роду, числа та відмінка цих іменників?

36. Охарактеризуйте поділ іменників на групи в межах 1 відміни.

37. Охарактеризуйте поділ іменників на групи в межах 2 відміни. До якої відміни належить іменник *бабище*?

38. Проаналізуйте особливості відмінювання іменників 1 відміни. Назвіть: а) закінчення іменників у кличному відмінку однини (проілюструйте прикладами); б) іменники, які мають варіанти в родовому відмінку множини; в) слова, які мають паралельні форми в орудному відмінку множини; г) чергування, які відбуваються при словозміні іменників в однині і множині.

39. Проаналізуйте особливості відмінювання іменників 2 відміни. Які іменники чоловічого роду однини мають у родовому відмінку закінчення *-а (-я)*, а які – *-у (-ю)*?

40. Наведіть 10 пар іменників на зразок *акту* (процес) – *акта* (документ), у яких закінчення в родовому відмінку однини чоловічого роду *-а (-я)* чи *-у (-ю)* пов'язане зі значенням слова.

41. Наведіть приклади іменників з паралельними закінченнями в родовому відмінку однини чоловічого роду *-а (-я)* та *-у (-ю)*, які не впливають на зміну лексичного значення слова.

42. Проаналізуйте особливості вживання закінчень *-ові, -еві (-єві), -у (-ю), -і (-ї)* у місцевому відмінку однини 2 відміни.

43. Які слова набувають форми кличного відмінка у звертаннях, що складаються з двох і більше слів: двох загальних назв, загальної назви та імені, загальної назви та прізвища, власних назв – імені та імені по батькові?

44. Які закінчення мають іменники 2 відміни в орудному відмінку множини? Наведіть приклади. Назвіть іменники, які мають паралельні форми в орудному відмінку множини.

45. Які особливості відмінювання іменників 3 відміни? Охарактеризуйте правопис іменників 3 відміни в орудному відмінку однини.

46. Обґрунтуйте, чому в сучасній мовленнєвій практиці окремі засоби масової інформації, видавництва вживають у родовому відмінку однини іменників 3 відміни замість закінчення *-і* закінчення *-и*: *радости, любови, незалежности*. Чи підтримуєте ви таке вживання?

47. Які особливості відмінювання іменників 4 відміни? У яких відмінках іменники 4 відміни мають паралельні форми? Охарактеризуйте відмінкові форми іменників 4 відміни в орудному відмінку однини.

48. На думку науковців, у сучасній українській літературній мові відбувається руйнування 4 відміни іменників. У чому воно полягає?

49. Назвіть особливості відмінювання іменників pluralia tantum. Наведіть приклади іменників, які мають паралельні форми в певних відмінках.

50. Які особливості відмінювання власних особових назв? Чим і чому розрізняються у відмінюванні власні назви в парах *Ростов* (прізвище) – *Ростов* (місто), *Литвин – Литвинов*, *Дарвін – Семенців*?

51. Охарактеризуйте на власних прикладах особливості словотвору іменників (іменники, утворені морфологічним способом: суфіксальні утворення, префіксальні утворення, суфіксально-префіксальні утворення; іменники, утворені основоскладанням; іменники, утворені словоскладанням; неморфологічні способи творення іменників: лексико-семантичний, лексико-синтаксичний, морфолого-синтаксичний).

52. Що таке субстантивація? Проілюструйте це явище на прикладах.

ПРИКМЕТНИК

Значення прикметника

Вправа 146. Запишіть подані прикметники з іменниками, зазначеними в дужках. Поясніть лексичне значення прикметника в кожному випадку, доберіть синоніми. Чи в усіх значеннях прикметники здатні утворювати ступені порівняння? Обґрунтуйте.

Білий (хмара, гриб, сорочка, ліс, жінка, вірш, ворона, стіл, скатертина, хліб);

гарячий (залізо, обробка, слід, вода, сонце, поцілунок, голова, сковорода, сльози, пора, робота);

легкий (валіза, хмарка, повітря, завдання, рука, поведінка, ґрунт, хода, хліб, ноша);

літній (день, вода, помешкання, сукня, людина, відпочинок, дощ, канікули, обличчя);

важкий (бочка, колос, сумка, атлетика, вага, серце, хрест, шафа, кулак, промисловість, втрата, ґрунт, метал);

короткий (сукня, справа, замикання, ланцюг, дорога, розум, пам'ять, вірш, пояс, звук);

темний (хата, одяг, ліс, погляд, гай, розум, садок, хмара, діло, окуляри, очі).

Вправа 147. Розкрийте дужки, підібравши до кожного прикметника відповідні за змістом іменники. Обґрунтуйте свій вибір, з'ясувавши лексичне значення прикметників. Перевірте правильність визначення за допомогою тлумачного словника.

Гарантійний, гарантований (договір, дохід, капітал, кредит, заробіток, збут, прибуток, лист, мінімум, паспорт, урожай, успіх); систематичний, систематизований, системний (контроль, виклад, зв'язок, збірник, матеріал, опис, підхід, боротьба, тренування, характер, відвідування); дружний, дружній (загін, візит, колектив, народ, погляд, тон, спів, шарж, критика, робота, сім'я, порада, розмова, вітання); рекомендований, рекомендаційний (лист, бандероль, записка, характеристика, література, лікування); авторитетний, престижний (кандидатура, автомобіль, меблі, учений, думка, одяг, знайомство, зв'язки); дійсний, чинний (спосіб, вартість, законодавство, стан, правопис, капітал); поверхневий, поверховий (вода, думка, концепція, порода, стаття, аналіз, підхід, обробіток, враження, узагальнення).

Вправа 148. До наведених прикметників іншомовного походження доберіть українські відповідники.

Авральний, актуальний, галантний, елітний, домінантний, імпозантний, кардинальний, перманентний, потенційний, спорадичний.

Довідка. Терміновий, найкращий, важливий, поважний, важливий, панівний, люб'язний, невідкладний, прихований, нагальний, одиничний, ґречний, постійний, солідний, значущий, істотний, добірний, першочерговий, замаскований, окремий, сталий, вагомий, суттєвий, переважний, злободенний, можливий, шанобливий, привітний, вибраний, найпоширеніший, випадковий, величний, серйозний, безперервний.

Граматичні ознаки прикметника

Вправа 149. У поданих реченнях підкресліть прикметники, визначте, з якими іменниками вони узгоджуються. З'ясуйте граматичні ознаки прикметників (рід, число, відмінок, синтаксичну функцію).

За селом, за посірілим тином, В лопухах великої весни, Під бджолиним і хмариним пилом Причаївся півень навісний… Повен мрій дівочої загуби, кине крила в білий медоцвіт, Дасть пір'їну вітрові у губи І засне, вдивляючись у світ. Сива стомлена сутінь снігів, Слід сорочий і лисячий слід. І під крилами хмар-снігурів сонця зимнього жевріє глід.

Вона була задумлива, як сад. Вона була темнава, ніби сад. Вона була схвильована, мов сад. Вона була, мов сад і мов не сад. Вона була урочиста, як ніч. Вона була одненька, ніби ніч. Вона була в червоному, мов ніч. Вона була мов ніч і мов не ніч.

Зеленим голосом сади зовуть зозулю, Зелений борщ збігає на плиту. Розплющив очі вітер на цибулю, Картопля дивиться у землю золоту *(*За *М. Вінграновським).*

Вправа 150. У наведених реченнях визначте синтаксичну функцію прикметників. З'ясуйте, як синтаксична функція прикметника корелює з обов'язковістю/факультативністю вживання прикметника.

1. Серце куди важливіше від зовнішності *(О. Романчук).* 2. Твої нинішні труднощі – наче сигнали, що заповідають майбутнє щастя *(Б. Ферреро).* 3. Надія реальніша за розпач, віра реальніша за зне-

віру, а любов реальніша за страх *(Г. Ноуен).* 4. Величезне невігластво – це найбільше зло: накопичення погано засвоєних знань ще гірше *(Платон).* 5. Саме найпростіші істини людина осягає найпізніше *(Л. Фейєрбах).* 6. Мова істини проста *(Платон).* 7. Найбільше щастя для композитора – написати звичайну пісню, яка через п'ять-десять років стане народною, а ім'я її автора забудеться *(Р. Штраус).* 8. Одна година сьогодні варта двох годин завтра *(Т. Фуллер).* 9. Дід був людина проста і малописьменна *(О. Довженко).* 10. Рідна мова – це безкінечний лан, на якому вічно квітують найкращі квіти – слова *(І. Вихованець).*

Лексико-граматичні розряди прикметників

Вправа 151. Подані прикметники розподіліть за трьома розрядами: а) якісні; б) відносні; в) присвійні. Які з наведених прикметників дехто з науковців не відносить до жодного з розрядів? Чому?

І. Густий ліс, мамина хустка, присадибна ділянка, літній день, легка ноша, міцне слово, ведмежі вушка (*рослина*), українська мова, риб'ячий жир, перелітні птахи, ковалева жінка, золоте серце, лисяча нора, стрункa дівчина, Софіїн зошит, зелена сукня, оксамитовий голос, важка металургія, материнська ласка, легка промисловість.

ІІ. Доньчин капелюх, бузкова сорочка, широке поле, сліпий чоловік, вовче лігво, материн наказ, доччине весілля, залізний брухт, жовта раса, довга дорога, гусячі лапки (*рослина*), лебедина хода, Шевченкові твори, сталеві м'язи, лимонний колір, бузковий запах, кришталеве повітря, високі будинки, зелений борщ, глибока річка.

ІІІ. Буланий кінь, Петрів двір, петрів батіг (*рослина*), вовча зграя, молочна імла, молочна каша, орлиний зір, морська пригода, зимовий сад, сонячні промені, дружній сміх, молода дівчина, пташиний галас, сестрина сукня, мишача нора, братів портфель, заячий характер, стара людина, столярна майстерня, столярів інструмент, суддів вирок.

Вправа 152. Із поданого тексту випишіть разом з означуваними іменниками прикметники, поділіть їх на групи – якісні, відносні, присвійні.

Колискова пісня! Скільки їх створив народний геній! Цей особливий фольклорний жанр позначений високим поетичним світо-

сприйняттям, глибиною мелодійного звучання, багатством образів. Лагідний материн спів засівав дитячу душу любов'ю до людей, до природи, до усього живого. Під спів неньчиної пісні виростали композитори і поети, хлібороби і захисники рідної землі, філософи та мудреці, просто люди. Якби не мамина пісня, сказав якось один древній історик, яким убогим було б наше життя. Спить натруджене село, тільки у нашій хаті допізна поблимує вогонь. Неньчина пам'ять дбайливо розсновує золоті ниті народної поезії, і дзвенять вони, немов струни бандури, живою мовою поколінь. Кожна прибережена співаночка оддзеркалює поетичною неповторністю, казковим дивосвітом, дитинним світосприйняттям образів: "буде листя з дуба опадати та синочка забавляти", "буде дощик іти, дитину купати" *(В. Скуратівський)*.

Вправа 153. Розподіліть подані словосполучення на три групи, з'ясувавши належність прикметників до якісних, відносних чи присвійних.

Ослячі вуха, горобина зграя, горобине гніздо, баранячий розум, лебедина вірність, ведмежий барліг, лисяча голова, яструбині крила, вовчий хвіст, ведмежа послуга, качине м'ясо, осляча впертість, баранячий ріг, лебединий пух, горобина ніч, лисяча шуба, ведмежа шкура, яструбина злість, вовчий апетит, качині повадки, ослячі чоботи, баранячий кожух, лебедина подушка, лисяча хитрість, качиний ніс.

Вправа 154. Випишіть із речень відносні (присвійно-відносні) прикметники, класифікуючи їх за значенням: а) відношення до матеріалу, з якого виготовлено річ; б) відношення до предмета, явища; в) відношення до людини, істоти взагалі; г) відношення до місця розташування предмета; ґ) відношення до часу; д) відношення до числа; е) відношення до дії.

Визначте у вказаних прикметниках словотворчі засоби.

1. За Богуславом дорога біжить на Медвин, Лисянку і далі на Звенигородку. Благодатний шевченківський край розгортає перед нами свої рамена *(І. Цюпа)*. 2. До цього страшного вечора він мав дуже багато любові: і до вірних дівочих очей, що чаїли в собі знаду і чари... *(М. Стельмах)*. 3. День розпрозорився, сонце стоїть у зеніті, навіть припікає. І ми зупиняємося коло однієї з придорожніх альта-

нок, забачивши біля неї криницю з журавлем. Там відпочиває на лавці літній чоловік, певно, колишній солдат, бо на протезі. Одну ногу підібгав у коліні, друга, залізна, – впирається в землю, немовби третій стовпець, що тримає на собі вистругани обапіл. На вицвілому піджаку фронтовика орденські планки *(І. Цюпа).* 4. Двері на балкон були завішені одинарною парчевою шторою, хто вже зна де роздобутою хазяйновитим завгоспом *(Ю. Збанацький).* 5. Він [Данило] любив, коли вдосвіта липень клепав коси, коли серпень цілими днями тиховійно сіяв у рахманну землю зерно й надії і вересень стишував напівсонну пісню джмеля; він любив, як літні вечори бриніли маківками, а осінні – тримали в підволохачених гніздах зорі... Довірливий і вразливий, він бентежно прислухався до чийогось життя, і до плину води, що жебонить і грає у корінні, і до всієї хліборобської сторони, що трималась на сивому житі і добрих, спокійних орачах *(М. Стельмах).* 6. Монастир був наче велике підприємство з багатьма цехами: церковним, свічковим, вишивальним, хрестиковим і навіть деревообробним *(О. Донченко).* 7. Невисока, приземиста, з потемнілою покрівлею, тільки стіни завжди білі, ніби позичили вони того кольору в березового гаю, що росте неподалік *(І. Цюпа).* 8. Дід говорить, що так співають лебедині крила *(М. Стельмах).* 9. Ще тільки-но проціджувався сизий, як голубине крило, прохолодний весняний досвіток, а мама, повернувшись з дійницею, нахилилася над моїм ліжком: “Синку, вставай гостей зустрічати!” *(В. Скуратівський).* 10. Війт намотав на ноги потрійні онучі, взувся в шкіряні ходаки *(І. Франко).* 11. І птаха не погребувала людською увагою. Під середину літа наш хлів кучматився лелечим гніздом, яке нагадувало перевернуту догори смушкову шапку *(В. Скуратівський).* 12. Лелеки знають, яка доля вготована їм над білими горами, ... усі вони ... народилися у тих далеких зелених краях і мають вертатися щоразу туди, вертатися знов і знов, бо їхнє лелече життя є не що інше, як безупинне повертання до своїх народжень *(П. Загребельний).*

Вправа 155. Випишіть присвійні прикметники. Укажіть на морфонологічні особливості їх творення.

І. 1. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів – у лузі. Плескіт води весняної. І жаб’яче ніжно-

курливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна *(О. Довженко).* 2. Пронька безпомилково, з першого погляду може відрізнити сорочаче яйце від ґавиного, ластівчине від горобиного *(І. Волошин).* 3. Не вимили біле личко Слізоньки дівочі *(Т. Шевченко).* 4. У небі сонце і весна, І журавлиний крик *(О. Підсуха).* 5. Соловейковий спів навесні Ллється в гаю, в зеленім розмаю... *(Леся Українка).* 6. Петрів батіг примружив синє око *(Л. Талалай).* 7. Як проходили повз Федорчин город, справді спинились і загукали на подругу *(А. Головко).* 8. Собача вірність – це про собаку; собачий характер – це про людину *(М. Полотай).* 9. День був ясний, сонячний та теплий. Починалося бабине літо *(І. Нечуй-Левицький).* 10. Лагідний материн наспів засівав дитячу душу любов'ю до людей, до природи, до усього живого *(В. Скуратівський).*

II. 1. Удовина хата пахла всяким зіллям, не тільки влітку та восени, а й взимку *(І. Цюпа).* 2. Я беру з татових рук полив'яний глек, стернями виходжу на дорогу, а далі житами, та пшеницями, та вівсами біжу на долинку... *(М. Стельмах).* 3. Ніяку хату так не любили бусли, як дідову *(Г. Кримчук).* 4. Злетілися сини-соколи, Чумака старого діти, на клич батьків. Запізнилися, та шлях був далекий. Одначе жоден не переступив через волю батьківську. Так, наче визбирало їх материне серце по світах та й звело докупи *(Іван Багряний).* 5. Максимову душу завжди зворушували слова цього рядка вірша до самої глибини *(Іван Багряний).* 6. Матері... Вони мудро й терпеливо зносять те, що їх витісняють з синівських і доччиних сердець обранці й обраниці, спочатку кохані, потім дружини і чоловіки *(О. Сизоненко).* 7. У невеличкій осельці від рання й до пізніх сутінків щебетало дитяче різноголосся, бо, як велося за давнім звичаєм, діточок своїх звозили до теплого бабусино-дідусевого кубельця *(В. Скуратівський).* 8. Сергій же як молодий господар, в обов'язок якого входило турбуватися за своїх гостей, не обійшов своєю увагою і Кузю: у своїх далеких родичів по материній лінії дістав кулик тютюнового бадилля, змішав його із сухим потертим листям та й поставив в коритечку біля дверей *(Г. Тютюнник).* 9. Десь тихо, не видимі окові, подзвонюють журавлі, чистим струменем спадає згори жайворова пісня *(І. Цюпа).* 10. Під спів неньчиної пісні виростали композитори і поети, хлібороби і захисники рідної землі, філософи та мудреці, просто люди *(В. Скуратівський).*

Перехідні явища в лексико-граматичних розрядах

Вправа 156. До якого розряду належать прикметники, що входять до складу вказаних сполучень прикметників з іменниками? Обґрунтуйте.

І. Авгієві стайні, бліда поганка, Магелланова протока, ахіллесова п'ята, солодкий корінь, собача кропива, гордіїв вузол, жовта раса, езопівська мова, легка атлетика, прокрустове ложе, жаб'яча кислиця, чорна віспа, юдині срібняки, Гнила Липа (*річка*), архімедова спіраль, чорна металургія, малий бізнес, віттова хвороба, середній клас.

ІІ. Гайморова порожнина, піфагорова теорема, загальне мовознавство, аріаднина нитка, татарське зілля, важка металургія, зозулині черевички, Старий Самбір (*місто*), вороняче око, бертолетова сіль, удодів чобіт, біла ворона, дамоклів меч, петрів батіг, біла пляма, ведмеже вушко, Чорне море, синя птаха, золоте весілля, базедова хвороба.

Вправа 157. З наведених речень випишіть у три колонки прикметники з іменниками: а) відносні, ужиті в значенні якісних; б) якісні, ужиті в значенні відносних; в) присвійні, ужиті в значенні відносних. Поясніть значення термінологічних та фразеологічних сполук.

І. 1. У 1534 р. французький мореплавець Жак Картьє, досліджуючи північно-східні береги Нового Світу, досяг гирла невідомої великої повноводної річки *(Г. Скарлато)*. 2. – Ой і наплакались ми. Ну так же було жалісно... Одні тільки приїжджі мовчать. От кам'яні душі! *(О. Довженко)*. 3. Відомо, що Магелланова протока відокремлює від Південної Америки острів Вогняну Землю, відкриту Магелланом у 1520 р. *(Г. Скарлато)*. 4. Чомусь пригадалася розповідь про вовчу зграю *(А. Шиян)*. 5. Хвиля сорому за себе, за свою ведмежу незграбність залила Федоренкові обличчя гарячим рум'янцем *(Я. Качура)*. 6. На тонкуватій шиї шарніром рухається адамове яблуко *(М. Стельмах)*. 7. А чи знаєте ви, де розташована Аравійська пустеля? На протилежному від Аравії березі Червоного моря, в Африці, а не в Європі, як це може здатися: у Мозамбіцькій протоці лежить і острів Європа *(Г. Скарлато)*. 8. Ганка рвала рожевий дикий горошок і м'якенькі ведмежі вушка *(О. Іваненко)*. 9. Всихаючи, вони [яблуні] розчахувалися на вітрах, трухлявіли... і зотліва-

ли іржавим огнем *(М. Стельмах).* 10. Вона хотіла як слід розгляді-ти Каргата, вгадати його настрій.., відчути його тим особливим жіночим почуттям, що швидко знаходить ахіллесову п'яту в найнеприступнішій людині *(Ю. Шовкопляс).*

II. 1. Дістав... мідний ключ, відімкнув замок і, згинаючись в дверях, зупинився перед своїми буланими *(М. Стельмах).* 2. Але, мабуть, найбільш помилковою є назва одного з чотирьох океанів земної кулі – Тихого. Так назвав його відомий мореплавець Фернан Магеллан. Цей океан аж ніяк не можна вважати спокійним, тихим. Щоправда, він мав і більш вдалу назву – "Великий", але вона не прижилася *(Г. Скарлато).* 3. Засніжені Татри... Ялиці, Смереки та буки ставні, Сліди ланцюжкові лисиці, Ведмежої віддрук ступні *(М. Рильський).* 4. З-під широких нахмурених брів хижо вовчим поглядом визирали його сірі, як полуда, очі *(О. Стороженко).* 5. Хвилі ніжні і прозорі Змивають берег кам'яний *(Олександр Олесь).* 6. Що вони думають, ці кремезні, флегматичні люди з мідними від сонця й вітру обличчями? *(З. Тулуб).* 7. О, горе тим рукам, що звикли у неволі Носить кайдани ржаві та важкі *(Леся Українка).* 8. І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірнє стависько, і потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси і перший скрип деркача, ...і дитячий схлип річечки, в яку на все літо повходили рута-м'ята, павині вічка, дикі півники, та й не журяться, а цвітуть собі *(М. Стельмах).* 9. Голос у нього гучний, але якийсь дерев'яний. Так ніби людині зовсім байдуже, про що говорити, аби говорити *(В. Козаченко).* 10. М'яка група цієї відміни формована іменниками з основою на м'який приголосний: окунь, рій, поле, завдання *(І. Вихованець).*

Ступені порівняння прикметників

Вправа 158. У поданих текстах знайдіть прикметники, ужиті у формі вищого та найвищого ступенів порівняння. Які прикметники здатні утворювати ступені порівняння? Чи наявні в текстах якісні прикметники, які не можуть утворювати ступені порівняння? Обґрунтуйте.

I. Мова народу – кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього духовного життя, яке починається далеко за межами історії. …Мова – найживіший, найбагатший і найміцніший

зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одно велике, історичне живе ціле *(За К. Ушинським).*

II. Мова – це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнєва діяльність народу *(За О. Гончаром).*

III. Рідна мова – це найособистіша і найглибша сфера обстоювання свого "я", коли воно є, своєї особистої і національної гідності. Та річ не тільки в цьому. [...] Річ у тому, що з умиранням усякої, а особливо розвиненої національної мови, людство назавжди втрачає одну зі сторінок своєї духовної історії, стає біднішим і несправедливішим (За *І. Дзюбою*).

IV. До найкоштовніших надбань кожного народу належить мова. Тому й називаємо це надбання рідна мова. Рідна, як мати, як Батьківщина, як усе найдорожче серцю. Мова – найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем, передає нащадкам свій досвід і мудрість, перемоги і славу, культуру і традиції, думи і сподівання (За *І. Вихованцем*).

Вправа 159. Перепишіть, вживаючи прикметники, подані в дужках, у зазначеній формі ступеня порівняння, у відповідних формах роду, числа та відмінка.

1. Нема в світі (гарний – *проста форма вищого*) одежини, як наша проста свита *(П. Куліш).* 2. Хто спиняє розвій вільної думки, хто вбиває життя душі, той не (малий – *проста форма вищого*) проступник від того, що відбирає тілесне життя *(У. Кравченко).* 3. Навіть (прогресивний – *складена форма найвищого*) партія – це змова проти нації *(Д. Галіфакс).* 4. Як не дивно, (стійкий – *складена форма найвищого*), незмінні переконання – (поверхневий – *складена форма найвищого*). Глибокі переконання завжди гнучкі *(Л. Толстой).* 5. Все має свій досвіток. У цієї криниці світанок теж, безумовно, був. (Сивий – *проста форма вищого*) од туману, (далекий – *проста форма вищого*) од зорі. Може, вона (древній – *проста форма найвищого*) і (живучий – *проста форма найвищого*) криниця на всій нашій грішній землі, яка щомиті щось втрачає й не встигає ні помічати

того, ні журитися *(К. Мотрич)*. 6. (Великий – *проста форма найвищого*) невігласом виявляється той, хто вважає, що знає все *(М. Наваррська)*. 7. Лише (дикий – *складена форма найвищого*) варварство, (підлий – *проста форма найвищого*) зиск, абсолютно тупе марнославство могли вигадати догму про вічні пекельні муки *(П.-А. Гольбах)*. 8. Чим (широкий – *проста форма вищого*) своєю діяльністю людина, тим далі після її смерті ширяться пам'ять про неї. Чим (ясний – *проста форма вищого*) своєю моральністю й (правдивий – *проста форма вищого*) голос творця, тим (чистий – *проста форма вищого*) і (звучний – *проста форма вищого*) стає цей голос з часом у віках *(П. Тичина)*. 9. Переконання є (страшний – *складена форма вищого*) ворогами істини, ніж брехня *(Ф. Ніцше)*. 10. Недарма ж мовиться, що травнева роса (гарний – *проста форма вищого ступеня порівняння*) од вівса *(М. Ткаченко)*.

Вправа 160. Утворіть прості форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників. Відзначте паралельні форми з неоднаковим лексичним значенням. Проаналізуйте морфонологічні явища.

Холодний, гарячий, добрий, товстий, гіркий, кислий, свідомий, активний, легкий, старий, симетричний, контрастний, гладкий, тонкий, далекий, гарний, демократичний, низький, багатий, вузький, швидкий, дужий, рідкий, високий, здоровий, грубий, дорогий, тихий.

Вправа 161. Випишіть якісні прикметники, які не можуть утворювати ступені порівняння, класифікуючи їх за значенням: а) назви абсолютних ознак, що не виявляються більшою або меншою мірою; б) назви масті тварин; в) назви кольорів, утворені від іменників відносно недавно; г) прикметники, у яких інтенсивність вияву ознаки має словотворче вираження за допомогою суфіксів або префіксів; ґ) складні прикметники; д) віддієслівні прикметники з префіксом ***не-***. З'ясуйте значення виділених слів.

І. Вузький, жонатий, чорний, ***пурпуровий***, кисло-солодкий, холодний, недоторканний, тонкуватий, сердитий, ***буланий***, кислий, ***смарагдовий***, важкий, босий, нездоланний, зозулястий, ясний, колоподібний, голий, ***мурий***, бордовий, лагідний, невпинний, ***вороний***, німий, шоколадний, жовтавий, пречудовий, теплий, салатовий, ***гнідий***, надлишковий, розумний, задовгий, великий, мертвий, ***ультрамодний***.

II. Маленький, рішучий, зелененький, добрий, тонюсінький, твердий, чистісінький, гіркувато-солоний, широкий, косий, цеглястий, нескінченний, червоний, гіркий, величезний, червоно-білий, настирливий, змієвидний, білобокий, дзвінкий, сліпий, високочолий, невихований, живий, невідступний, смачний, попелястий, худий, круглий, багатющий, пахучий, невмирущий, ***чалий***, непохитний, заміжня, тихий, ***архіважливий***.

III. Гострий, щасливий, ***буланий***, лисий, ріднесенький, солодкий, бузковий, сміливий, світло-рожевий, кавовий, кулястий, синій, білявий, далекий, широченний, пречудовий, добрий, ***вороний***, невблаганний, ***холостий***, злющий, ***ультралівий***, високий, червонуватий, сердитий, ***архіскладний***, гарний, довжелезний, слабкий, малиновий, жовтавий, німий, вузький, ***гнідий***, бурштиновий, сильний, кривий.

Вправа 162. Випишіть із поданих речень прикметники, ужиті в певному ступені порівняння, указавши форму та засіб творення. Від інших якісних прикметників утворіть форми ступенів порівняння. Якщо це неможливо, укажіть на фактор, що перешкоджає їх утворенню.

I. 1. Нема ліпшого на небі над зорю в погоду, – Нема кращого на світі над дівочу вроду *(П. Куліш).* 2. Кажуть, отим товстелезним дубам, що могутньо вп'ялися в землю і верхів'ями сягають хмар, немало-небагато сотні літ *(М. Олійник).* 3. Візьміть курс на благословенну Шевченкову землю і йдіть шляхами, лугами, полями, байраками, повз села веселі, старі, нові й новітні, через містечка й хутори *(К. Мотрич).* 4. Уже відспівав свою мелодію на вербовій сопілці березень і поплив з гір у доли швидкими потоками. Зазеленів молодим зелом на лугах юний квітень, розсипав навколо райдужні, різнобарвні квіти. А найперші з них – то яскраво-жовті, ніби даровані сонцем, золоті ключики, квіти первоцвіту весняного. ...Чуєте? Озвалися, забриніли бруньки крислатого осокора, а онде затріпотіли ніжні сережки берізки білокорої. Знялася аж до неба пісня жайвора... *(За Ф. Мамчуром).* 5. Слова, навіть найпрекрасніші, – ніщо, коли їх не підтверджує життя *(С. Луцаж).* 6. Вчасно прочитана книга – величезний успіх. Вона здатна змінити життя, як не змінить її кращий друг і наставник *(П. Павленко).* 7. Так минали їх дні, так літа

пропливли, І незчулись вони, як життя прожили. А коли відійшли за сумні небосхили, Стала вища земля на дві скромні могили *(М. Луків).* 8. Стежка гадюкою вилася поміж віковічні буки; щокрок її перебігало грубезне, круте коріння дерев *(І. Франко).* 9. Найщасливіша та людина, яка дає щастя найбільшій кількості людей *(Д. Дідро).* 10. Здоровенний дуб розлягся, розширився кострубатим гіллям, так що аж темно під ним *(М. Коцюбинський).*

II. Не всі на світі радощі священні –
Є радощі, народжені з проклять,
Коли, метнувши громи навіжені,
Став Єву Бог із раю проганять.
Він їй сказав: "Ослушнице зухвала!
Мені твого не треба каяття".
Адам ходив насуплений, мов хмара,
У розпачі кривила Єва рот,
Бо ще не знала ця наївна пара,
Що та жорстока помста і покара
Дорожча всіх утрачених щедрот *(В. Симоненко).*

III. Все минає і все проходить, але продовжується життя, джерело якого любов. І як найгустіший дим не в силі заступити сонця, так і найчорніше зло не в силі подолати добро, що виходить з любові. Невмирущим є все, що здібне любити. В любові тріумфує над тьмою світ – сонячний, прекрасний, божественний світ. Над чорними кратерами бомбових вирв пробиваються ніжні пагінці трав і квіток. Над прірвою буйним цвітом зацвітає весна!..

Непереможним є все, що роджене для творчості, для радості і цвітіння *(Іван Багряний).*

IV. Найцінніше і найкраще в кожнім чоловіці, а тим більше в письменнику, – се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіма його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини, зглядно письменника. До таких прикмет, що відповідають складові душі письменника, належить і мова. Здається, мова – се щось спільне нам усім, а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках виробляє собі свій окремий жаргон, так і кожний письменник, особливо талано-

витий, виробляє свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова. Письменник, у кого нема своєї індивідуально забарвленої мови, – слабий письменник, він пише безбарвно, мляво і не може числити на довшу, тривку популярність *(І. Франко)*.

Словозміна прикметників

Вправа 163. Випишіть із речень прикметники, розподіливши їх на три групи: а) повні стягнені форми прикметників; б) повні нестягнені форми прикметників; в) короткі форми.

У кожному прикметникові визначте рід, число, відмінок.

1. Ой у полі три криниченьки, Любив козак три дівчиноньки – Чорнявую та білявую, Третю руду та поганую (*Народна пісня*). 2. Один товариш – ясне сонечко, другий товариш – та місяченько, Третій товариш – та дрібен дощик *(Колядка)*. 3. І від сліз тих гарячих розтане Та кора льодовая, міцна, Може, квіти зійдуть – і настане Ще й для мене весела весна *(Леся Українка)*. 4. Не рад явір хилитися, вода корінь миє! Не рад козак журитися, так серденько ниє! *(Народна творчість)*. 5. Полями журними – на Схід – Його вчуває тужні зови... Та груди, повнії любові, З розгону б'ють в гірський граніт, І сніжно-білії покрови – У крові... *(С. Черкасенко)*. 6. Видно шляхи полтавськії і славну Полтаву *(І. Котляревський)*. 7. Виплива на сині ріки ясен вечір іздаля. Ходить пісня берегами, ходить селами й містами, в золот бубон б'є *(М. Рильський)*. 8. Дощі ваші дрібненькії Обернуться в перли дрібні, Поломляться ясненькії Блискавиці ваші срібні *(Леся Українка)*. 9. Розгулявся [Коник] на всі боки, все байдуже, все дарма... Коли гульк – аж в степ широкий Суне злючая зима *(Л. Глібов)*. 10. Хто може випити Дніпро, Хто властен виплескати море, Хто наше злото-серебро Плугами кривди переоре, Хто серця чистого добро Злобою чорною поборе? *(М. Рильський)*.

Вправа 164. Випишіть із тексту прикметники, поділивши їх за типом відмінювання: а) прикметники твердої групи; б) прикметники м'якої групи.

Які прикметники не належать до названих груп? Поясніть.

1. Край синіх гір і золотих криниць! Тут влітку грім наказує дощеві іти *(С. Пушик)*. 2. Розцвітає осіння калина над Дніпром у моє-

му саду *(Л. Первомайський).* 3. Поля попід небо прослались безкрайні *(Б. Грінченко).* 4. Так смутно прекрасні осінні дні *(В. Кобилянський).* 5. В погожі літні ночі, В морозні ранки і вечірній час, І в свята гомінкі, і в дні робочі Ми думаємо, правнуки, про вас *(В. Симоненко).* 6. Одна лише Десна зосталась нетлінною у стомленій уяві. Свята чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій *(О. Довженко).* 7. Ти не прийдеш, не прилетиш – і тільки дальніми піснями в моєму серці продзвениш *(М. Рильський).* 8. І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні *(Олександр Олесь).* 9. В полях вечірніх гречка зацвіла, прибралась в роси, в акварельні тони, і забриніли сивуваті гони, і золотом засяяла бджола (*А. Малишко)*. 10. Надбігла хмарка чорна і закрила останній клапоть неба *(Б. Лепкий).* 11. Високий літній день підвівся в ясне небо і вовну білих хмар тримає при землі *(М. Зеров).*

Вправа 165. Перепишіть текст, дописавши замість крапок відповідні закінчення. У прикметниках визначте рід, число, відмінок. Обґрунтуйте вживання закінчень.

Ти прийшла-таки до мене, довгождан.., вимріян.., сріблясг... Ти завітала до заснул.. межигірськ.. гаю, і там, де ти пройшла цієї ночі, лягло на землю, на дерева, на почорніл.. кущі пухнаст.. срібло.

Здрастуй, чарівн.. зимов.. казко!

Ти прийшла чист.. і непорочн.., як снігурочка-чародійка, що з'явилась із холодн.. завій півночі, прийшла й заворожила гай, кожну сосну, березу, осокорину. І заворожила мене самого.

Вийшов я зранку з будинку на поріг та й застиг від подиву. Зелен.. сосни стояли по коліна в снігу, надівши на себе біл.. кожухи, вгинаючи під срібн.. хутром охолол.. плечі.

А берези! Яким дивом іскрились берези! Здавалось, вони піднялися з снігів, білокор.., пружн.., кован.. з кришталю. Вони були схож.. на царівен, на гордовит.. дочок землі, що владарювали серед біл.. безгоміння.

Все, все було запорошено ворохами сніжинок, і ніхто ще не пройшов по тих килимах. Тільки червоногруд.. снігурі носилися над чагарями, збиваючи з гілочок срібн.. пил.

У глибині нашого межигірськ.. ліска стояла занесена снігом хатина. З ранн.. весни до пізн.. осені в ній люблять відпочивати ху-

дожники або музиканти. З настанням холодів хатина пустіла. Нині, серед засипаного снігом лісу, вона здавалась якоюсь таємнич.. і загадков.. : “Може, в ній приховується зараз лісова Мавка?” – подумалось мені. Адже в лісі зараз холодно. А в цій хатині люди живуть тільки літом. З приходом зими біл.. сніги замітають стежку біля її порога.

Я ввесь у полоні незвичайн.. зимов.. пейзажу, біл..-пребіл.. тонів, темн.. ліній, голуб.., блакитн.. відтінків. Щось незбагненн.. і потаємн.. є в чарах природи. Здається, зима хоче засліпити красу зелен.. весни, жовтогаряч.. літа й золот.. осені. Її краса виткан.. не з буйн.. зелен.. листу, не з розмаїтості трав і квітів, не з золотист.. колосу, не з осінн.. щедрот дозрівання. Ні! Вона створен.. з води! Із звичайн.. води, що перетворилась у чарівн.. сніжинки, які заграли під сонцем холодн.. кришталем (*І. Цюпа*).

Вправа 166. Перепишіть текст, дописавши замість крапок відповідні закінчення. У прикметниках визначте рід, число, відмінок. Обґрунтуйте вживання закінчень.

Садок ріс на волі в глибок.. долині. Та долина була не більш.., як широк.. розколина в кам’ян.. ґрунті. Долина то звужувалась між кам’ян.. стінами, то розширювалась між крут.. косогорами. А на дні тієї долини шуміла маленьк.. річечка Боровиця по кам’ян.. дну, падаючи з каменя на камінь, і вливалась у Рось під самою висок.. скелею. Вся долина заросла висок.. стар.. вербами, осокорами, акаціями, липами та тополями. Розкішн.. дерево гналося понад водою вгору скільки в його було сили. Осокори й верби гніздами зелен.. здоров.. гілля виганялися вище од скель. Місцями дерево розстеляло свої верхи над скелями по зелен.. траві. Над крут.., як стіни, скелями зверху був насаджений дик.. виноград. Цілі куделі, цілі гнізда густ.. винограду хапались за верхи зелен.. дерева, проривались через його й звішувались униз по кам’ян.. стінах, як розкішн.. дівоч.. коси, як руна дорог.. зелен.. шовку. Тонк.. кінчики винограду були жовто-зелен.. й звішувались з сір.. скель, часом зарослих зелен.. оксамитов.. мохом, як нитки, як китиці оксамиту на дорог.. зелен.. тканці. Над густ.. зелен.. масами дерева подекуди вискакували вгору висок.. тополі, рівн.. та тонк.., як восков.. свічки...

От доріжка вийшла з-під скелі на маленьк.. долину, вкриту акаціями та густ.. стар.. кленками, й побігла знов під скелі в печеру. Камінь висунувся з гори, як шапка, й прикривав зверху куток між двома кам'ян.. стінами. Доріжка з печери круто повернула на кам'ян.. дорогу по кам'ян.., зумисне покладених східцях й дійшла до брами стар.., давн.., трохи не в руїнах, костьолу з двома баштами, обведеного висок.. біл.. стіною... *(І. Нечуй-Левицький).*

Вправа 167. Провідміняйте вказані прикметники.

І. Блідолиций, довговія, самітний, самотній, короткошия.

ІІ. Дружній, блідолиця, дружна, безкраїй, блідолиці.

Вправа 168. Провідміняйте вказані слова як прикметники і як іменники.

І. Луків, Сербин, Снятин, Глух, Турчин.

ІІ. Пушкін, Харків, Литвин, Кохан, Волошин.

Словотвір прикметників. Ад'єктивація

Вправа 169. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники. Укажіть на морфонологічні особливості їх творення.

Свекруха, дочка, Мелашка, муха, внучка, Ілля, Микола, суддя, Василь, Іван, Джордж, Петро, Микита, Наталка, Наталя, Наталочка, Ганна, Оля, Ольга, мачуха, Любов, товариш, Михайло, Солоха, Палажка, Шульга, лялька.

Вправа 170. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники (усі можливі форми). Укажіть на морфонологічні особливості їх творення.

Зразок: *черепаха – черепашачий (х // ш), лев – лев'ячий, левиний, левовий*.

Баран, бик, ведмідь, верблюд, вівця, віл, вовк, гагара, гадюка, горобець, гусак, джміль, заєць, зубр, індик, карась, качка, коза, комар, корова, крокодил, кролик, курка, ластівка, лев, лисиця, мавпа, олень, перепел, птах, риба, свиня, слон, собака, соболь, соловей, сорока, страус, цап, черепаха, щука, яструб.

Вправа 171. Від поданих іменників утворіть відносні прикметники. Поясніть морфонологічні явища, які відбуваються у процесі творення прикметників. Підкресліть винятки.

І. Абхазія, ацтеки, Баку, Буг, герцог, Владивосток, Гринвіч, Золотоноша, Кагарлик, латиш, Ладога, Туреччина, Ла-Манш, Перемишль, солдат, Камчатка, парубок, серце, тунгус, Онега.

ІІ. Агент, Бахмач, Бангкок, Великі Луки, Волга, грек, Дамаск, Дакка, Карабах, Мекка, чуваш, Прага, Страсбург, узбек, тюрки, Овруч, Харків, Кавказ, Калуш, чумак.

ІІІ. Аляска, боягуз, баски, Ветлуга, волох, Гамбург, дошка, інтелігент, казах, Нью-Йорк, товариш, Рига, чех, Цюрих, Запоріжжя, Острог, Киргизія, Кабарда, Ялта, Хмільник.

Вправа 172. Від наведених іменників утворіть за допомогою суфіксів усі можливі прикметники. Проаналізуйте значення похідних, з'ясуйте їх сполучуваність з іменниками.

І. Клас, клуб, книга, вік, лице, крохмаль, ліс, плече, круг, життя.

ІІ. Ясен, брат, серце, число, взуття, дія, вечір, кров, віск, черепиця.

ІІІ. Болото, золото, квітка, вода, м'ясо, брат, хмара, хрест, скеля, пух.

Вправа 173. Поділіть слова на морфеми.

І. Скрипучий, тернистий, звичайнісінький, понадхмарний, безсмертний, добросусідський, вібраційний, волгоградський, заварювальний, однозмінний, омонімічний, приатлантичний, хитруватий, антихудожній, гордуватий, напіврозібраний, протимінний, післявоєнний, проамериканський, міжрайонний.

ІІ. Міжпарламентський, профранцузький, небезгрішний, напівгнилий, далеченький, напівпатріархальний, тьмянуватий, м'якесенький, предовжелезний, ультрависокий, зависокий, непривітний, незаскиртований, надприродний, нерукотворний, безсумнівний, недовговічний, бездіяльний, надліктьовий, аполітичний.

Вправа 174. Визначте спосіб творення вказаних прикметників. Виділіть словотворчі засоби.

І. Правдивий, працездатний, безталанний, екстраординарний, кам'яновугільний, надзвичайний, премудрий, без'язикий, непроникний, повсякчасний.

ІІ. Гречаний, прездоровий, народно-демократичний, прибережний, життєрадісний, досвітній, повсякденний, наплічний, співзвучний, незначний.

Вправа 175. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова. Поясніть, за яких умов відбувається процес ад'єктивації. Які частини мови переходять у прикметники?

І. 1. ***Звиті*** ластівками гнізда в будинку віщують щастя, тому руйнувати їх не можна *(З журналу).* 2. Ой, із загір'я сонечко, з загір'я, із-за далеких марев і морів. Щоранку йде в ***холонучі*** сузір'я одвічний дим одвічних димарів *(Л. Костенко).* 3. Юнак зірвав кілька стебел конвалії, понюхав, вдихнув аромат весни, ***вкраплений*** у квіточки, і кинув на землю *(В. Гжицький).* 4. Зате був радий Коснятин і ***торжествуючий,*** вивозячи назустріч княжим охоронцям свою здобич... *(П. Загребельний).* 5. [Безсмертна:]. Ніби все приготувала: є картопля ***варена,*** і ***печена***, і ***смажена***, і так, кусками, тільки хліба святого нема *(М. Стельмах).* 6. На ***залитому*** живим золотом подвір'ї стоїть батько *(І. Цюпа).* 7. Чи думав колись у дні Запорозької Січі невідомий співець-нетяга, припадаючи ***осліплим*** видом до кобзи, що його пісня від п'янких південних степів дійде до ***напівзабутої*** землі холоду й снігу!? *(М. Стельмах).* 8. Осінь на околиці рве ***пожовкле*** листя, і дощами колеться, і вітрами злиться *(В. Крищенко).* 9. Свободи предтеча – ***розхристана*** втеча з ***мудрованих*** дум у ***мандруючий*** дим *(Л. Костенко).* 10. Латин по царському звичаю Енею дари одрядив: Лубенського шмат короваю, Корито опішнянських слив, Горіхів київських ***смажених,*** Полтавських пундиків ***пряжених*** І гусячих п'ять кіп яєць; Рогатого скота з Лип'янки, Сивухи відер з п'ять Будянки, Сто решетилівських овець. І зараз попросив до столу Латин Енеєвих бояр, Пили горілку до ізволу І їли бублики, кав'яр; Був борщ до шпундрів з буряками, А в юшці потрух з галушками, Потім до соку каплуни; З отрібки баба, шарпанина, ***Пе-***

чена з часником свинина, Крохналь, який їдять пани *(І. Котляревський).*

ІІ. 1. Впоперек сідла попереду себе тримав оленя, ***спливаючого*** кров'ю, сам увесь був у крові, шапка йому збилася набік, в русявій бороді заплутався жовтий листок з берези, де й поділася чепурність і прибраність посадника *(П. Загребельний).* 2. ***Роз'ятрений*** нудьгою, ***затоплений*** в задумі, плентавсь я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори *(М. Коцюбинський).* 3. Не вчи кота ***ученого*** їсти хліба ***печеного*** *(Народна творчість).* 4. Вітер-пустун ніби бавиться з ***посивілими*** деревами, намітає трепетно й поривно, гойдає, трусить осокори ... *(І. Цюпа).* 5. Обабіч стежки мерехтить самоцвітами ***вмита*** росою трава *(В. Гжицький).* 6. Отут я стою під ***замисленим*** небом на чорних вітрах світових веремій, і в сутичці вічній святого з ганебним світлішає розум ***зацькований*** мій *(Л. Костенко).* 7. Собаки важко й часто дихали, і, висолопивши язик, ***збайдужілі*** до всього, залазили вдень далеко під ґанки та комори, і їх не було чути у висілку *(Б. Антоненко-Давидович).* 8. Повернувшися з церкви, люди розговлялися мандриками. Мандрики – це пампушки, ***печені*** з пшеничного тіста, яєць і сиру. Сама назва походить ніби від того, що, мандруючи по світі, Петро з Павлом живилися "мандриками" *(О. Воропай).* 9. Співає ліс ***захриплими*** басами, веде за повід стежечку худу *(Л. Костенко).* 10. І ці схожі на два ***перестиглі*** пшеничні колоски вуха, і ***розстебнутий*** кожух, і сіра каракулева шапка-папаха робили його схожим на молодого, веселого чумака *(К. Мотрич).*

Вправа 176. Складіть із поданими словами по два речення так, щоби в одному з них вони виступали дієприкметниками, а в іншому – прикметниками.

І. Розмерзлий, намальований, посивілий, вишитий.

ІІ. Розквітлий, вивчений, скам'янілий, зачарований.

Наголошування і правопис прикметників

Вправа 177. Перепишіть слова, поставте у них наголос.

І. Абетковий, безстроковий, бочковий, виворітний, гайковий, доплатний, євангельський, жолудевий, закладний, камфорний, квітко-

вий, квітниковий, кавовий, корисний, листовий, мовчазний, межовий, м'якушевий, надкістковий, новий.

II. Ансамблевий, бадьористий, блазнівський, виразний, гілковий, голковий, єдиноплемінний, жилавий, завдатковий, кистьовий, кісточковий, листопадовий, млиновий, незручний, неприязний, одноразовий, палацовий, підреберний, пільговий, пологовий.

III. Адресний, асфальтовий, багрянистий, бузиновий, вичерпний, вогневий, відсотковий, картковий, каталоговий, кусковий, крицевий, лососевий, прогулянковий, розповідний, рясковий, сільськогосподарський, смушевий, суєтний, черговий, чарівний.

Вправа 178. Подані слова запишіть у дві колонки: а) з подвійним наголосом; б) з різним наголосом, що змінює значення слів. Укажіть ці значення. За потреби звертайтесь до "Орфоепічного словника української мови" М. І. Погрібного.

I. Адресний, господарський, допоміжний, жадібний, жолобчастий, загоновий, капустяний, картопляний, кахляний, милостивий.

II. Коконовий, колонковий, комірний, корицевий, крапковий, ладановий, лещатний, лікарський, маківковий, манговий.

III. Зв'язковий, марганцевий, марний, медяний, млиновий, мускусовий, соляний, ялинковий, фарфоровий, ясний.

Вправа 179. Перепишіть слова, вставляючи пропущені букви. Поставте в них наголос. Чи залежить написання суфікса в поданих прикметниках від їх наголошування?

Березн..вий, борщ..вий, вишн..вий, ситц...вий, казк..вий, святк..вий, грош..вий, ранц..вий, дощ..вий, стал..вий, пол..вий, тін..вий, криц..вий, галуз..вий, гай..вий, сутт..вий, алюміні..вий, сорок..вий, овоч..вий, порцелян..вий, палац..вий, верб..вий, взірц..вий, кварц..вий, спарж..вий, служб..вий.

Вправа 180. Запишіть слова, поясніть, від чого залежить правопис суфіксів ***-ов-, -єв-*** у поданих прикметниках.

Життєвий, життьовий, ясеновий, ясеневий, взуттєвий, взуттьовий, борщевий, борщовий, дієвий, дійовий, безгрошевий, безгрошовий, бездощевий, бездощовий, лицевий, лицьовий.

Вправа 181. Запишіть слова, вставляючи замість крапок відповідні букви.

І. Ра...ій, незліче́...ий, півде...ий, качи...ий, неска́за...ий, ці...ий, букве...ий, невблага́...ий, нескі́нче...ий, тума...ий, довгожда...ий, карти...ий, жада...ий, гороби...ий, сви...ий, гости...ий, сови...ий, мільйо...ий, безці...ий.

ІІ. Безви...ий, недоторка́...ий, ра...ій, леви...ий, нечисле́...ий, голуби...ий, пли...ий, знаме...ий, бджоли...ий, неоці́не...ий, ячмі...ий, орли...ий, десяти...ий, масля...ий, незрівня́....ий, маши...ий, трав'я...ий, соте...ий, смире...ий, нездійсне...ий.

Вправа 182. Запишіть слова, обґрунтуйте їх написання разом, через дефіс, окремо.

І. Австро/угорський, автоматично/керований, авто/механічний, емоційно/оцінний, аномально/високий, арабо/персидський, баня/луцький, біло/рожевий, біло/рукий, весняно/літній, випукло/плоский, високо/ідейний, військово/цивільний, віце/президентський, дорожньо/ремонтний, дон/кіхотський, економічно/розвинений, експедиційно/науковий, електро/плавильний, емоційно/забарвлений.

ІІ. Зорово/слуховий, ідейно/витриманий, ідейно/виховний, клеє/желатиновий, клеїльно/фанерувальний, колесо/прокатний, макаронно/кондитерський, матеріально/виробничий, масло/варний, матеріально/забезпечений, масляно/кислий, повздовжньо/фрезерний, машинно/ручний, масло/сиро/молочний, наземно/повітряно/космічний, південно/західний, південно/африканський, плоско/грудий, плоско/опуклий, машино/будівний.

ІІІ. Плодо/розсадницький, ост/індійський, поетично/ідеалізований, поетично/пісенний, сіро/кам'яний, сиро/копчений, системно/зумовлений, системно/структурний, народно/етимологічний, народно/обрядовий, народно/пісенний, сіро/рожевий, народно/розмовний, народно/визвольний, науково/теоретичний, науково/доведений, суспільно/необхідний, науково/дослідний, суспільно/корисний, суспільно/історичний.

Вправа 183. Запишіть слова, уживаючи малу або велику букву.

І. (С/с)имоненкові вірші, (А/а)вгієві стайні, (С/с)имоненківський стиль, (П/п)отьомкінські села, (Г/г)еркулесові стовпи, (Р/р)ентгенівський знімок, (Д/д)амоклів меч, (Ф/ф)ранкове слово, (П/п)рокрустове ложе, (Н/н)обелівська премія, Принц (У/у)ельський, (А/а)рхімедова спіраль, (Ш/ш)евченкова мовотворчість, (З/з)ахідні вітри, (З/з)олота Орда, (Б/б)ертолетова сіль, (В/в)іттова хвороба, (Ш/ш)евченківська енциклопедія, (П/п)івнічний (Л/л)ьодовитий океан, Дюма (С/с)тарший.

ІІ. (Ш/ш)евченкові поезії, (Б/б)альзаківський вік, (А/а)хіллесова п'ята, (М/м)иколаївські часи, (Г/г)ордіїв вузол, (Є/є)катеринінська Росія, (Ш/ш)евченківський стиль, (Е/е)зопівська мова, (Г/г)рінченків словник, (Ю/ю)дині срібняки, вулиця (Г/г)оголівська, Карл (С/с)міливий, (Б/б)аздова хвороба, (Г/г)рицева наука, (П/п)івденні степи, (З/з)апорозька Січ, (Г/г)айморова порожнина, (П/п)іфагорова теорема, (Г/г)онкурівська премія, (З/з)ахідний Буг.

Вправа 184. Запишіть слова, усуваючи скісні риски.

І. Пан/європейський, торф/яний, без/ядерний, Захар/їн, морк-в/яний, транс/європейський, зор/яний, мавп/ячий, арф/яний, дерев/яний, св/ятковий, коров/ячий, впор/ядкований, без/язикий, горох-в/яний, без/іменний, тьм/яний, зв/язний, духм/яний, бур/ячковий, об/єктивний.

ІІ. Бур/янистий, рум/яний, жираф/ячий, солов/їний, кам/яний, сол/яний, під/язичний, кор/явий, риб/ячий, вітр/яний, пор/ядний, різдв/яний, пам/ятний, р/ясний, м/ятний, м/юнхенський, м/язистий, зм/якшений, звір/ячий, ад/єктивний.

Стилістичне використання прикметників

Вправа 185. Простежте за вживанням повних нестягнених та коротких форм прикметника. Назвіть сфери вживання таких форм, з'ясуйте їх стилістичне навантаження.

1. Ні, мамо, не можна нелюба любить, Нещасная доля із нелюбом жить *(Є. Гребінка).* 2. Великеє місто. Будинки високі, людей тих – без ліку! Веселую чутно музику. Розходяться людськії лави

широкі, Скрізь видно юрбу ту велику *(Леся Українка)*. 3. Ой чи то я Леда, ой чи тоя Лада, аж на мене біл лебедик з небесонька пада... Аж на мене чорен лебідь з хмаровища пада... Аж на мене... Марусечко, ріднесечка, Не люб мені, сивесечка *(І. Драч)*. 4. Горами-ярами туман налягає. Поміж тими туманами сив голуб літає. А в мого коня золотая грива, золотая грива, срібнії копита *(Народна творчість)*. 5. Рад би він ще раз побачить отаку зиму *(П. Тичина)*. 6. Полями журними, як сни, Блукає, лине Біла Панна – Моя печаль неподолання В безмежжі зим і чужини, Моя солодкая, кохана Омана... *(С. Черкасенко)*. 7. У тебе воли всі половії, У тебе плуги все золотії, У тебе двори все кедровії, У тебе столи калиновії, На них скатерті все шовковії, На них тарелі все циновії *(Щедрівка)*. 8. Воістину прекрасен світ вночі *(Є. Плужник)*. 9. Благословен той день і час, Коли прослалась килимами Земля, яку сходив Тарас Малими босими ногами, Земля, яку скропив Тарас Дрібними росами-сльозами *(М. Рильський)*. 10. Там, де синь-Дунай, Там, де зелен гай, А вже серця мого трудного, Мамо, не займай *(А. Малишко)*.

Вправа 186. З художніх текстів випишіть 10 прикметників, ужитих у формах вищого та найвищого ступенів порівняння, що суперечать граматичним нормам. З'ясуйте їх стилістичне навантаження.

Зразок. *З ярка воно [небо], мов з ями, здавалось нижчим і куцішим,* ***а сам ярок – глибшим, крутосхилішим*** *(Г. Тютюнник)*.

Вправа 187. У поданих реченнях знайдіть оказіональні прикметники. З'ясуйте їх функціональне навантаження в авторському тексті.

І. 1. На ніжки зіпнеться дитина, А ти на неї спогляни, Чи ця посмішка пелюстинна Не звище вічної вини?! 2. Віра – циганиста вся, промениста. – Сила у ній коверзує нечиста, Ото вона шалом своїм і зойка, – Про неї зітхнула баба Маройка. 3. Чи впізнав ти її, енергетик, Атоммашна Величносте, ти, Що з твоїх скороспілих абеток Людську мову ніяк не знайти. 4. Лисомудрі пихаті лахудри – Ваших внуків вона затуля: Боса йде на вогонь кривомудрий, Бо Вода вона є і Земля. 5. Чого ж ти горлаєш, коханий мій друже, На це синьооке твоє, синьонебе, Що мудрості хоче, не ґвалту від тебе? В церковнім приході закінчивши школу, Твій батько їв хліб прекрутого помолу. 6. Трава як пахне! Як горить суниця! Яка морозна дзвонкова вода!

Летить з дитинства сизопера птиця І прямо в душу тяжко загляда! 7. ...Троє червоних яблук винесла з того тьмотьменного льоху І без слів мені в руки тицьнула Троє червоних циганок, Що палали під цвітом яблунь. 8. Я пам'ятаю їх, барвінків навесні. Цвіли вони, синющі, навісні, Такі блакитні, буйні, небоокі, Такі безжальні і такі жорстокі. 9. Дню мій стоболісний, дню чорногрекий, Навзір – правдивий, від правди – далекий, Буйний, громохкий, підступний, солодкий, Предовгий для марень, для дій – закороткий. 10. Ви духмяні, запашні, басисті – Всі акорди пахнуть теплим сном І, в тривожні сині ноти втиснуті, Котяться шафранним полотном. Вдарить скерцо висонценим сяйвом, Лихо в лантух зсиплеться пшоном, – І ряхтять мелодії русяво, Мерехтять шафранним полотном *(З творів І. Драча)*.

II. 1. Заховай багатогорлий крик в морській безодні. Давнього дня буйнограйними сплесками Тіні хилили долоні до моря… 2. Бо в кожнім покрику гучнім, У кожнім слові, Ми наші мрії, наші дні Згубить готові… Свої радіння і жалі, Свої тривоги. Велеречивих на землі Рятуйте, боги. 3. Цупких не роздереш обійм – обложно став твій день недільний і закурів, як дощ, як димний, як вілглий смерк, як крик – добі. 4. Дольний чоловік, збагнув я першу смерть – і урвався стерп. Побігло древнє сонце на ущерб…5. Тож – в неба провалля, в бездоння, бездолий нагірний, невірний, западистий рай, всебідий, всегнівний, всещедрий, всекволий. А що під крилом твоїм? Кара – карай. 6. ...і незабуді світанковий рій легенько пінять журкітною мовою метелики, комашки, комарі. 7. Днедавнє завзялось у снінні чарувати. Та й знакомиті дати мені проставив хтось! 8. За частоколом років і зчастих бід, за німотою снів лягла долина. Мати і мосянжний ранковий подзвін од монастиря. 9. Стигми тіл – це стигми душ. Це – з віку од олігоценових епох, пірофорний, ти, як квітка, виткався, ставши боржником – уже за двох *(З творів В. Стуса)*.

Морфологічний аналіз прикметника

Вправа 188. Випишіть прикметники, зробіть їх морфологічний аналіз.

1. Лагідні веснянії ночі зористі! Куди ви од нас полинули? Пісні соловейкові дзвінко-сріблисті! Невже ви замовкли, минули? *(Леся Українка)*. 2. Ти постаєш в ясній обнові, Як пісня, линеш, рідне сло-

во, Ти наче диво калинове, Кохана материнська мово! Несеш барвінь, гарячу, яру В небесну синь пташиним граєм І, спивши там від сонця жару, Зеленим дихаєш розмаєм. Плекаймо в серці кожне гроно, Прозоре диво калинове. Хай квітне, пломенить червоно В сім'ї великій, вольній, новій *(Д. Білоус)*. 3. Як це перегукується з тими фактами українського життя, які породили Шевченків великий біль за грабовану царськими посіпаками Україну, його прокляття "потомкам гетьмана дурного", "Кирилові з старшиною", що за рахунок своїх селян вели широке "культурне" життя філософствуючих розумників-лібералів, поступовців: "Тисячами гинуть Голодній люде. А скирти гниють" *(І. Дзюба)*. 4. Зелен гай, де сиві буки Полонили нас красою, Після довгої розлуки Ми зустрілися з тобою. В храмі букового раю Солов'їний спів чарує, Від душі його благаю, Хай любов нам подарує *(Ю. Васильківський)*. 5. Прислухайтесь, як океан співає – Народ говорить. І любов, і гнів У тому гомоні морському. Немає Мудріших, ніж народ, учителів; У нього кожне слово – це перлина, Це праця, це натхнення, це Людина *(М. Рильський)*. 6. За синєє небо, За жовте колосся Боротися треба, Щоб краще жилося *(Ф. Тишко)*. 7. Ніч – хай буде тьмяніша за темну. День – хай буде ще чорніший за ніч. Хай проллється нам – твоє потаємне в сяйві ласки – найсвітліше з облич *(В. Стус)*. 8. "Красен Дніпро ясної погоди". Спрадавна на берегах його працюють хлібороби, житом-пшеницею хвилює родюча земля *(М. Рильський)*. 9. Що вищий національно-політичний ідеал поета й політичного діяча, то більший сором пече його за вади своєї нації, то нетерпеливіше він з ними воює і радісніше пишається такими здобутками національної історії... *(І. Дзюба)*. 10. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими *(М. Коцюбинський)*.

Питання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення прикметника як частини мови.
2. Обґрунтуйте, чому прикметник є периферійною частиною мови.
3. Яке загальнокатегоріальне (узагальнене лексичне) значення прикметника?
4. Чи тотожні поняття „ознака" і „ознаковість"?

5. Чи погоджуєтесь ви з концепцією, згідно з якою до класу прикметника віднесені порядкові числівники (*перший, другий...*) та займенники, співвідносні за граматичними ознаками з прикметниками (*мій, якийсь, ввесь...*)?

6. Назвіть граматичні категорії, властиві прикметнику, охарактеризуйте їх. У чому полягає їх відмінність від іменникових граматичних категорій?

7. Назвіть первинні і вторинні синтаксичні функції прикметника. Проілюструйте на прикладах.

8. Перелічіть основні семантичні групи прикметників (назви кольору, розміру, смаку...).

9. Які лексико-граматичні розряди (категорії) виділяють у прикметниках? У чому полягає їх відмінність від семантичних груп; граматичних категорій?

10. Перелічіть основні семантичні групи якісних прикметників.

11. Назвіть лексичні, словотвірні та граматичні ознаки якісних прикметників.

12. Охарактеризуйте значення відносних прикметників.

13. Назвіть словотвірні та граматичні ознаки відносних прикметників. Які морфонологічні зміни відбуваються при творенні відносних прикметників?

14. Утворіть відносні прикметники за допомогою суфіксів ***-ов- (-'ов-)*** та ***-ев- (-єв-)*** (*ясеновий, життьовий* та *вишневий, чуттєвий*) і поясніть, від чого залежить вибір того чи іншого суфікса. Наведіть приклади прикметників, які мають паралельні форми, утворені за допомогою суфіксів ***-ов-*** та ***-єв-***.

15. Охарактеризуйте значення присвійних прикметників. Лексеми з яким значенням виступають твірною базою для їх творення?

16. За допомогою яких суфіксів утворюються присвійні прикметники, чим зумовлений вибір того чи іншого суфікса? Чи є різниця у творенні присвійних прикметників від назв осіб та назв тварин, у чому вона полягає? Назвіть морфонологічні зміни, які відбуваються при творенні присвійних прикметників.

17. У чому полягає причина виникнення проміжних лексико-граматичних розрядів: присвійно-відносних, відносно-якісних, присвійно-якісних?

18. Охарактеризуйте перехід присвійних прикметників у відносні. Наведіть приклади.

19. Охарактеризуйте перехід відносних прикметників у якісні. Наведіть приклади.

20. Охарактеризуйте перехід присвійних прикметників у якісні. Наведіть приклади.

21. Охарактеризуйте перехід якісних прикметників у відносні. Наведіть приклади.

22. Якими способами можна передати різну міру якості?

23. Які граматичні форми називаються ступенями порівняння? Які є ступені порівняння?

24. Як утворюється вищий ступінь порівняння прикметників? Які форми йому властиві? Які зміни відбуваються при творенні форм за допомогою суфікса ***-ш-***? Назвіть суплетивні форми вищого ступеня порівняння. Наведіть приклади паралельних форм у вищому ступені порівняння. Чи тотожні вони семантично?

25. Як утворюється найвищий ступінь порівняння прикметників? Які форми йому властиві?

26. Назвіть групи якісних прикметників, що не утворюють ступенів порівняння. Чим це зумовлено?

27. За якими ознаками в прикметниках визначають повну (стягнену і нестягнену) та коротку форми? Поясніть історію їх утворення. Наведіть приклади коротких форм іменників. Чи всі вони здатні виконувати функцію означення в реченні?

28. На які групи за типом відмінювання поділяються прикметники? У чому полягає особливість відмінювання прикметників з частиною *-лиций*?

29. Охарактеризуйте основні способи творення прикметників (суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, основоскладання, конверсія). Проілюструйте на прикладах.

30. Які типи субстантивації прикметників ви знаєте? Наведіть приклади субстантивованих прикметників і утворіть з ними речення.

31. Наведіть приклади прізвищ та географічних назв прикметникового походження і провідміняйте їх.

ЧИСЛІВНИК

Значення числівника

Вправа 189. Прочитайте текст, випишіть з нього у дві колонки: а) числівники; б) іменники з кількісним значенням.

І. Назви десяти цифр у всіх слов'ян дуже схожі... Ми кажемо, наприклад, двадцять п'ять, а чехи – п'ять і двадцять, ми кажемо сорок, а поляки – чтердзесці (чотири десятки). Ви, може, знаєте про те, що раніше і наші предки казали чотиридесят(є), а вже пізніше почали говорити сорок. Чотири десятки шкурок соболя або білки потрібно було для того, щоб пошити сорок – старовинний хутряний одяг. Спочатку словом "сорок" рахували тільки шкурки, але поступово це слово зовсім витіснило довжелезне "чотиридесяте".

Коли ви чуєте двадцять (два десятки), тридцять (три десятки), п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, подумаєте, мабуть: "Люди завжди рахували на десятки, бо починали рахувати колись дуже давно на пальцях, а пальців якраз "десяток". А що ж тоді таке "за тридев'ять земель", "у тридев'ятому царстві"? А це означає, що колись люди рахували не лише на десятки. Ми вже зустрілися з рахунком на сороки, а тепер з рахунком на "дев'яносто". А ще є рахунок на дюжини, на пари. Слово "дюжина" – латинське, означає воно дванадцять, рахували на дюжини дрібні предмети: ґудзики, яйця, білизну та інше.

Пара – теж латинське слово. Пар означало "рівний, однаковий". У нас воно означає "два" і вживається, коли рахують так звані парні, тобто рівні, однакові предмети: рукавички, панчохи, взуття, сережки, погони тощо. У слові "тисяча" заховалося два дуже давніх слова, які сучасною нам мовою можна "перекласти" так: "це товста сотня" або "це велике сто".

Слово "мільйон" має свою окрему історію. Венеціанський купець Марко Поло повернувся додому після мандрів, які тривали двадцять чотири роки. Це було сімсот років тому, тоді усі подорожі були такими довгими. Марко Поло побував у Китаї, його там найбільше вразили багатства монгольського хана Хадилая. Щоб описати це багатство, Марко Поло до італійського слова мілле – "тисяча" додавав суфікс -оне. Цей суфікс схожий за значенням на наш суфікс -ище. І виходило у нього мілліоне – "величезна тисяча", "тисячище". Так народилося слово "мільйон", яким згодом почали на-

зивати число “тисяча тисяч”. Вперше це зробив у математиці друг геніального художника й винахідника Леонардо да Вінчі, якого звали Лука Пачолі.

А тепер повернемося назад до купця й мандрівника Марко Поло. Ніхто не вірив його розповідям, усі глузували з нього, дражнили “мессер Марко Мільйон”. Зберігся документ, у якому так і написано: “благородний пан Марко Поло Мільйон”. Коли пізніше в Китаї побували інші європейці, то виявилося, що Марко Поло розповідав про цю країну чисту правду.

До нас слово “мільйон” потрапило значно пізніше, років двісті п’ятдесят тому, прийшовши через німецьку або французьку мову (*А. Коваль*).

II. В основі числення в українській мові лежить десяткова система. Лічба ведеться розрядами, кожний вищий розряд включає в себе десять одиниць нижчого розряду. Вся складна система числівників базується на невеликій кількості непохідних числових назв, до яких належать назви чисел першого десятка – один, два, три, чотири, п’ять, шість, сім, вісім, дев’ять та ще шість числових назв – нуль, сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд. Назви більйон, трильйон, квадрильйон, квінтильйон і т. д. є вже фактично науковими термінами. Усі інші числівники утворені за допомогою цих шістнадцяти слів. Лише невелика група неозначено-кількісних числівників має інші корені. Числівники належать до основного словникового складу мови.

Систему числівників українська мова в основному успадкувала від давньоруської, однак для одиниць вищого розряду давньоруська мова мала свої назви: 10 000 – тьма, 100 000 – легіон, 1000 000 – леодр, 10 000 000 – ворон, 100 000 000 – колода.

Не всі слова, що мають кількісне значення, належать до числівників. Поза системою сучасних числівників перебувають кількісні іменники: *пара, десяток, дюжина, сотня,* а також іменникові еквіваленти дробових числівників: *чверть, третина, половина, десятина* (рідко). Вони виступають як дублетні назви кількості при числівникових назвах деяких числових понять, пор.: *десяток* і *десять, дюжина* і *дванадцять, сотня* і *сто, половина* і *одна друга, третина* і *одна третя* і т. д. Окремо стоять іменники, що утворилися су-

фіксальним способом від назв числівників: *одиниця, двійка, трійка, четвірка, п'ятірка, шестірка, сімка, дев'ятка* та ін. *(З підручника).*

Вправа 190. Запишіть слова у дві колонки: а) числівники; б) інші частини мови з кількісним значенням.

І. Два, подвоїти, двохтисячний, двоповерховий, двоє, вдвоє, двійко, надвоє, двічі, дванадцять, дванадцятий, дванадцятиповерховий, другий, одна друга, двійка, пара, половина, подвоєння, обидва, двійник, двозначний, двадцятий, двадцять один, по-друге.

ІІ. Чотири, четверо, учетверо, четвірка, четвертий, четвірко, три четвертих, четвертина, чотиризначний, сорок чотири, чверть, одна четверта, четвертувати, чотирьохтисячний, начетверо, четвертак, почетверте, чотириста, чотирнадцять.

ІІІ. Сто, сотня, половина, одна друга, десятка, десятирічний, десяток, одна десята, півтори, обидва, вдесяте, десятеро, вдесятеро, десятий, десятина, сто десять, подесятерити, півтораста, обоє, сотка, трьохсотий.

Вправа 191. Напишіть твір про народні назви одиниць вимірювання ваги, довжини, площі, використовуючи числівники. Довідковим матеріалом може слугувати книга Б. Грицка "Нариси з історії метрології на теренах України" (Львів: Афіша, 2005).

Вправа 192. Перепишіть речення. Визначте числівники та їх субстантивовані кореляти. Поясніть, за яких умов відбувається перехід числівників у іменники.

1. Мені приходять телеграми, Мені сповнилось двадцять п'ять. Нічого лиш нема від мами, Та їй не будем докорять. До мене четверо вродилось, Ще й після мене мала двох... І каже: "Четверо лишилось, А трьох забрав до себе Бог" *(Д. Павличко).* 2. В хаті блимав вогник. Четверо добрих коней – сірий, буланий, вороний і гнідий – пирскали коло ґанку і стояли слухняно, звичні до такої операції *(Іван Багряний).* 3. Послав листа і телеграму, Подякував за все, як міг... За те, що я не мерз в морози, У школу йшов – хай між панят, За те, що я не випав з воза Літ рівно двадцять п'ять назад *(Д. Павличко).* 4. Одне поліно і в печі не горить, а два горять і в полі *(Народна*

творчість). 5. А прибиральниці у нашім домі Все теревенять про одне завзято: “Ви ж, певно, із міністрами знайомі – Чи правда, що підвищать нам зарплату?” *(Д. Павличко).* 6. Потім ще двоє коней – буланий і гнідий. Всі йдуть черідкою *(Іван Багряний).* 7. Двоє несуть, третій за ними йде, а четвертий сліди замітає *(Народна творчість).* 8. На той час суддями були: якіїсь два Осли, одна нікчемна Шкапа та два старенькі Цапа *(Л. Глібов).* 9. Якось біля нашого джерела зупинилося троє бійців *(О. Іваненко).* 10. Де двоє б’ються, третій перемагає *(Народна творчість).*

Вправа 193. Перепишіть текст. Визначте, у яких випадках слова *тисяча, мільйон, мільярд* вживаються як: а) числівники з означено-кількісним значенням; б) числівники з неозначено-кількісним значенням; в) іменники. Як належність до різних вищеназваних груп впливає на граматичні ознаки цих лексем?

І. 1. Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стелються чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспиналися та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку *(І. Нечуй-Левицький).* 2. До речі, саме газові мільйони прокачувались через Латвію *(З газети).* 3. Тисячі бутельок [для бенкету] виставляли рядочками *(О. Стороженко).* 4. Хоча переважна більшість затриманих практикуючих були відпущені, багато хто був затриманий знов після виходу з в’язниці і, як повідомляється, тисячі продовжують знаходитися в трудових таборах перевиховання *(З газети).* 5. Сонце – наша зоря – відіграє в Сонячній системі центральну роль. Воно містить 95 % усієї речовини Сонячної системи. Решта припадає на небесні тіла, які обертаються навколо Сонця. До них належать дев’ять планет, понад шістдесят місяців, мільярди астероїдів і мільярди комет *(З підручника).* 6. Огонь сяга тобі до віч, палає дуб в мільйони свіч *(А. Малишко).* 7. Приблизно п’ять мільярдів років тому речовина, з якої складаються Сонце і планети, входила до складу величезної газопилової хмари, названої сонячною туманністю *(З підручника).* 8. А як, мільйонів куплений сльозами, День світла, щастя й волі засвітає, То чень в новім, великім людськім храмі Хтось добрим словом і мене згадає *(І. Франко).* 9. Кішка – одна з тварин, приручених людиною з давніх-давен. Ще єгиптяни п’ять тисяч років тому мали приручених кішок, яких вважали священними тварина-

ми чи зв'язаними з богом сонця Ра *(З підручника).* 10. Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання. В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання... *(В. Сосюра).*

II. 1. Приплила Із Сіракуз і та небога Благати кесаря і Бога. І чи одна вона? Мій Боже! Прийшло їх тисячі в сльозах, Прийшло здалека. Горе з вами! *(Т. Шевченко).* 2. І без огня, і без ножа Стратеги Божії воспрянуть. І тьми і тисячі поганих Перед святими побіжать. Молітесь, братія! *(Т. Шевченко).* 3. Більше ніж чотири мільярди років тому цей камінь був сформований як частина марсіанської кори. Через мільярди років він був вибитий з поверхні планети у всесвіт, і розпочав свій шлях до Землі, що тривав шістнадцять мільйонів років. Тринадцять тисяч років тому він впав на Землю з метеоритним дощем. І в 1984 році американський вчений знайшов його в Антарктиді – це був перший метеорит, знайдений того року, завдяки чому він отримав номер 84001. Зараз цей метеорит надає нам свідоцтва того, що відбувалось мільярди років тому за мільйони миль від Землі. І це – свідоцтва існування життя. Якщо наявність слідів життя буде доведено, це стане одним з найбільш вражаючих відкриттів, зроблених дослідниками Всесвіту *(Б. Клінтон).* 4. Мільярди перлин мерехтіли на всьому, випромінюючи маленькі сонця, розсипаючи спектри, на лапатім листі дубів і ліщини, на травах, на квітках, на тисячолітніх, укритих мохом пнях і колодах і на вершинах височенних кедрів та осик... *(Іван Багряний).* 5. Український мільярд, який через Aizkraukles banka потрапив до офшору на острові Науру, наробив чимало галасу *(З газети).* 6. Він не вмер, він ще живе! Хоч від тисяч літ родився, Та аж вчора розповився І о власній силі йде. І простується, міцніє, І спішить туди, де дніє; Словом сильним, мов трубою, Міліони зве з собою, – Міліони радо йдуть, Бо се голос Духа чуть *(І. Франко).* 7. – Згадую 1999-й, Київ. Похорони В'ячеслава Чорновола. За все своє життя не пам'ятаю в Києві стільки людей. Більше було, мабуть, лише під час Майдану. Тисячі йшли і плакали, втративши того, хто, без сумніву, був моральним авторитетом нації *(З газети).* 8. Людей мільярди і мільярди слів, А ти їх маєш вимовити вперше! Повторювалось все: й краса, й повторність, Усе було: асфальти й спориші. Поезія – це

завжди неповторність, Якийсь безсмертний дотик до душі *(Л. Костенко).* 9. Мільйони зір повільним бігом Течуть над нами, мов ріка *(Т. Масенко).* 10. І всі ми, як один, підняли вгору руки, І тисяч молотів о камінь загуло, І в тисячні боки розприскалися штуки Та відривки скали; ми з силою розпуки Раз по раз гримали о кам'яне чоло *(І. Франко).*

Вправа 194. Випишіть із художньої літератури з поданими словами по два речення, у яких вони виступали б іменниками: а) з предметним значенням; б) з кількісним значенням.

Зразок. *Темна* ***хмара*** *озвалася громом гучним, стала світліти огнем блискавиці (Леся Українка). З гори аж до греблі суне поволі* ***хмара*** *народу (М. Коцюбинський).*

Граматичні ознаки числівника

Вправа 195. Перепишіть текст, записуючи числівники словами. Визначте їх граматичні ознаки (рід, число, відмінок, синтаксичну роль).

Минуло 119 років з дня народження видатного українського літератора – творця класичних мистецьких шедеврів української поезії Олександра Олеся. Як тільки зринала хоча б маленька можливість донести їх до українського народу, з'являлися книги. У видавництві "Дніпро" вийшло найповніше – двотомне видання творів Олександра Олеся. До цього видання включено 6 книг його поезій, яка налічує близько 600 неопублікованих досі віршів.

27 років – з 1930 по 1957 рік – вірші Олександра Олеся не друкувалися в нашій країні. Чому так сталося? Чим завинив майстер перед своїм народом? Олесь завинив тим, що не розділив із народом страхіття голоду 1932 – 1933 років, жахів ненависної фашистської окупації. Та він себе жорстоко і покарав. Покарав тим, що у 1919 році залишив рідний край і опинився на чужині (*М. Жулинський*).

Вправа 196. Запишіть текст, доповнивши його конструкціями з числівниками, словами з кількісним значенням (*двійка, третина, чверть*) та назвами одиниць вимірювання. У використаних числівниках визначте відмінок і синтаксичну роль.

Числівник – то не іменник, за яким одразу щось бачимо, приміром сову чи школу. То також не прикметник, який допомагає виразніше уявити собі те, про що йде мова. Числівник, скільки разів не повторюймо його, залишиться числівником: один, два, три... Він – то мізкування, то мовчанка. Учні Піфагора не порушували мовчанки протягом п'яти років, і лише потому, ознайомившись із його творами, збагачені мовчанкою, випробувані нею, могли бачити свого вчителя і вести з ним бесіду. Скажімо, про те, що одиниця – початок усього; що їй, причині, належить щось невизначене – двійка; що від них походять числа.

Числівник – то також пальці, що їх, підраховуючи щось, загинаємо один по одному, то камінчики, а також калькулятор – їх далекий нащадок.

Числівник – то палички, каштани, яблука... Чим тільки не послуговувалася лічба, аби увиразнити, зробити чимось матеріальним ті абстракції – один, два, три?

Що тільки не рахувала людина?... (*А. Содомора*).

Вправа 197. Випишіть із поданих загадок числівники з іменниками, з якими вони вжиті. Визначте морфологічні ознаки числівників (рід, число, відмінок), синтаксичну роль. Загадки відгадайте.

І. 1. Шість ніг, дві голови, один хвіст, чотири ока, два носи. 2. Шістдесят синів підперезано, а мати – ні. 3. Під одним козирком чотири козаки. 4. Реве віл на сто гір, на сто кроків, на сто потоків. 5. Сімсот соколят на одній подушці сплять. 6. Сиділа старуха в дев'ятьох кожухах; хто побаче, той заплаче. 7. Має сім шкір, витискає сльози всім. 8. Виходило дванадцять молодців, випускало п'ятдесят два соколи та триста шістдесят п'ять лебедів.

Довідка: *відро в колодязі; місяці, тижні, дні року; копа снопів; цибуля; соняшник; вершник на коні; грім.*

ІІ. 1. Головата, дженджуриста, сорочок наділа триста, а нога одна. 2. Бігає Марушка у ста кожушках, як вітер повіє, то й спина замріє. 3. Що то за птах, що на вісьмох ногах. 4. Скільки було: баба, дві матері, дві дочки і онука? 5. Летіло п'ять голубів, три мисливець убив, скільки зосталося? 6. Коли сьогодні о дванадцятій годині ночі іде дощ, то чи можна сподіватися, що через сімдесят дві години

буде сонячна погода? 7. Скільки кроків зробить горобець за сім років?

Довідка: *ні, бо тоді теж буде ніч; цибуля; три, бо двоє полетіло; ніскільки, бо горобець стрибає, а не ходить; комар; капуста; троє.*

III. 1. Чи може дощ іти два дні поспіль? 2. Стоїть дуб, а на нім дванадцять гіль, а на кожній гілці по чотири гнізда, а в кожному гнізді по семеро пташенят. 3. Сім братів віком рівні, іменами різні. 4. Жило чотири брати, всі чотири Кіндрати, два біжать, два доганяють і ніяк не доженуть. 5. Під одним ковпаком сімсот козаків. 6. Було собі два брати і обидва Кіндрати, через доріжку живуть і один одного не бачать. 7. Барилко без обручів, без дна, а в нім два сорти вина. 8. Сімсот воріт, та один вхід.

Довідка: *дні тижня; мак; ні, бо між ними буде ніч; колеса у возі; очі; рік, місяць, тижні, дні; невід; яйце.*

Вправа 198. Перепишіть фразеологізми, записуючи числівники словами у відповідній граматичній формі. Визначте в них рід, число, відмінок. Поясніть значення фразеологізмів.

I. Наговорити 7 мішків гречаної вовни; під 7 вітрами; під 7 замками тримати; 7 п'ятниць на тиждень; без 7 клепки у тім'ї; відчути себе на 7 небі; до 7 віників пам'ятати; працювати до 7 поту; за 7 печатками; обмиватися 7 потом; 7 вода на киселі.

II. Без 5 хвилин; знати, як свої 5 пальців; ні в 5, ні в 9; 10 справа; 10 дорогою обходити; до 10 поту; 1 нога тут, а 2 там; за 2 зайцями ганяти; убивати 2 зайців; палиця з 2 кінцями; до 3 віників.

Розряди числівників за значенням

Вправа 199. Перепишіть текст, записуючи числівники та скорочені назви одиниць вимірювання словами, ставлячи їх у потрібному відмінку. Запишіть у три колонки числівники: а) власне кількісні, дробові, порядкові; б) прості, складні, складені.

Верства (верста) використовувалася для вимірювання великих відстаней, дорівнює 1, 06 км.

Гривня набуває поширення у сучасному мовленні. Вона використовувалася до 19 ст. переважно як одиниця ваги благородних ме-

талів чи виробів із них. Давньоруська гривня відповідала 408, 512 г, тобто відповідала за вагою пізнішому фунтові.

Гон – відстань від одного кінця оброблюваної ділянки землі до іншої.

Жменя як міра ваги використовувалася для битих конопель. 10 жмень звали повісмом, що дорівнювало 3 фунтам.

Карат – одиниця ваги коштовних каменів і дорівнює приблизно 0, 2 г.

Миля походить від скороченого латинського виразу 1000 кроків. Зараз офіційно існує поняття морська миля, що дорівнює 1, 852 км.

Пучка – дуже поширена міра. Раніше нею міряли сіль, борошно, перець. Пучка – це така кількість сипних речовин, яку можна було б утримати кінчиками великого, середнього і вказівного пальців. В українській мові є ще такі гарні слова – дрібка, дрібок.

П'ядь – найдавніша міра довжини, яка відзначалася відстанню між кінчиками великого і вказівного чи середнього пальців. Довжина малої п'яді дорівнює близько 19 см, великої – 22 – 23 см.

Сажень певної сталої величини тривалий час не мав. З 18 ст. дорівнював 2, 134 м. Побутував у давнину косий сажень, яким зручніше було міряти висоту. Він дорівнював 2, 13 м, тобто близько 2 м.

Фунт заступив гривню, завжди перебуваючи з нею в певному співвідношенні. Фунт не був сталою метрологічною одиницею, у народі здебільшого асоціювався з кілограмом, але щодо фунта масла існувала конкретна міра – до 400 г. *(В. Герасимчук)*.

Вправа 200. З поданих речень випишіть числівники, розподіливши їх за розрядами: а) власне кількісні; б) дробові; в) збірні; г) неозначено-кількісні; ґ) порядкові.

Визначте рід, число, відмінок у числівниках.

І. 1. У кожному році два Юр'ї, і обидва дурні: один голодний, а другий холодний *(Народна творчість)*. 2. Перед ним... відчайдушно танцювало двійко циганчат: хлопчик і дівчинка (*Олександр Олесь*). 3. Якщо на Мокіїв день паде дощ, то буде сорок днів падать *(Народна творчість)*. 4. Свято Вознесіння відзначають на сороковий день після Великодня, і воно має збігатися з четвергом. У цей час з обійстя доносяться веселі погуки. Біля вуличного вікна кілька

дужих хлопчачих басів заспівали: “Ой чи є, чи нема пан господар вдома” *(В. Скуратівський)*. 5. Треба добре дбати, аби не купувати: сіно до одного Юрія, а хліб – до другого Юрія *(Народна творчість)*. 6. Система частин мови не жорстка. По-перше, є гібридні слова, які поєднують ознаки декількох частин мови; по-друге, має місце перехід слів з однієї частини мови до іншої. [...] Не було колись і числівників. Для позначення кількості використовували імена-еталони. Число п’ять, наприклад, у багатьох мовах позначалося словом, яке називало руку (малося на увазі п’ять пальців). Ще й тепер чукотське мынгыткен “десять” буквально означає “дві руки”, а ескімоське югинак “двадцять” – “вся людина” (дві руки і дві ноги, тобто двадцять пальців) *(М. Кочерган)*. 7. У червні перша ягідка в роток, а друга в козубок *(Народна творчість)*. 8. П. Білецький-Носенко прагнув розширити функції української мови до літературної. Підтримуючи ідею видання “Украинского журнала”, він зазначав: “...якщо декілька його сторінок будуть присвячені для задоволення мільйонів жителів родючої України (на малоросійській мові) від гір Карпатських до Тихого Дону”, то цей журнал досягне своєї мети, аби українська мова цілком задовольнила потреби літератури (*І. Фаріон*). 9. Якщо на Бориса і Гліба багато хрущів – урожай на просо *(Народна творчість)*. 10. Вона робила найтяжчу роботу, спочатку жіночу, а після смерті Карпа й чоловічу. На доброму житі нажинала півтори копи *(М. Стельмах)*. 11. Від Миколи до літа дванадцять приморозків *(Народна творчість)*. 12. Був собі дід та баба. З давнього давна, у гаї над ставом, Удвох собі на хуторі жили, Як діточок двоє, – усюди обоє *(Т. Шевченко)*.

II. У цьому плані [типологічної класифікації мов] на увагу заслуговує типологічна класифікація мов сучасного американського мовознавця Джозефа Грінберга (нар. тисяча дев’ятсот п’ятнадцятого року) на основі статистичних індексів. Так, зокрема, індекс синтетичності вираховується за формулою M: W, де M – кількість морфів у певному відрізку тексту, а W – кількість слів у тексті. Мови з індексом від одного до двох вважаються аналітичними, від двох до трьох – синтетичними, а від трьох і далі – полісинтетичними. За підранками Дж. Грінберга, найнижчу величину має в’єтнамська мова – одна ціла шість десятих, тобто на сто слів припадає сто шість

морфів, найвищу має ескімоська мова – три цілих сімдесят дві сотих, тобто на сто слів припадає триста сімдесят два морфи. Англійська має показник одна ціла шістдесят вісім сотих, російська – дві цілих тридцять три сотих (за іншими даними – дві цілих сорок п'ять сотих), санскрит – дві цілих п'ятдесят дев'ять сотих (*М. Кочерган*).

III. Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло у вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невелика дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь. По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не огороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами (*І. Нечуй-Левицький)*.

Вправа 201. Запишіть подані числівники в п'ять колонок: 1) власне кількісні; 2) дробові; 3) збірні; 4) неозначено-кількісні; 5) порядкові.

І. Один, троє, кілька, четвертий, одна п'ята, одинадцять, обидва, одинадцятий, півтора, небагато, п'ять, шестеро, кільканадцять, десятий, три четверті, двадцять сім, сто дев'ятий, стонадцять, три з половиною.

ІІ. Обоє, другий, чотири треті, багато, мільйон, семеро, двадцять другий, кільканадцять, вісімсот, перший, сорок вісім, півтораста, сім з чвертю, тридцятеро, дві тисячі сьомий, двадцятеро, трохи, тридцять сьомий, вісімнадцять двадцятих.

ІІІ. Чотири з третиною, чимало, обидві, тисяча, чотирнадцятий, шістсот, п'ятнадцятеро, сімнадцять сотих, дев'ятнадцятий, кількасот, півтори, двадцять п'ять, багатенько, двохмільйонний, кільканадцятеро, дві тисячі триста, сорок перший, стонадцять, одна, дві десяті.

Вправа 202. Випишіть із поданих речень сполучення числівників з іменниками. Визначте, до якого лексико-граматичного розряду (означено-кількісних чи неозначено-кількісних) числівників вони належать. Сфор-

мулюйте правила, за яких умов відбувається зміна семантики: означена кількість → неозначена (приблизна) кількість.

1. Коли пощастить, то днів за два-три наткнетесь на лосячі сліди... 2. А яка насолода бігти на лижах густим-прегустим лісом, що простягся ген-ген аж на тисячі кілометрів!!! 3. То нічого, що лось залишає вас позаду кілометрів на п'ятнадцять-двадцять, ви з цього в розпуку не вдавайтеся, а весело й упевнено йдіть його слідами, бо перемога все одно буде ваша! 4. Він почув вас, бо звір він дуже сторожкий і обережний, і коли за вітром, то він чує вашу присутність за кілька кілометрів. 5. Харчів так місяців на два, бо полювання, як ви потім побачите, потребує чималого часу. Величезну діжку, щоб у ній можна було засолити пудів з п'ятдесят лосятини. Пудів з п'ять солі. 6. Чистої породи песик за два-три дні збагне цю науку, а вже за два-три тижні біля вашого ліжка уже лежатимуть усі пантофлі вашої родини й усіх сусідів, що живуть у спільній з вами квартирі. 7. – Од Зачепилівки кілометрів не більш як з п'ять буде. 8. Підпустивши звіра метрів на п'ятдесят, Кіндрат Калістратович вистрілив. 9. А через хвилин п'ять ясно вже було все: – П'ятдесят і не менше. Зійшлися на тридцяти. 10. Набій коштує чималенько: для того, щоб вивчитись, тисяч десять патронів, що не кажи, треба, ну, значить, одягнуться обоє: будуть і черевики, і костюм, і пальто – все буде. 11. – Та ні, була в мене років із п'ятнадцять тому двадцятка, ох, і ружжо було! Било, щоправда, дуже гучно, але все ж як удариш, хоч де б дичина була, – дістане. 12. Убити двісті-триста гагар, зняти з них шкурки (у гагар дуже міцна шкура і густий-прегустий пух!) – таке вийде оригінальне тепле пальто, що ні в кого в світі такого не буде! *(З творів Остапа Вишні).*

Групи числівників за будовою

Вправа 203. Випишіть із речень числівники, визначивши їх відмінкову форму та групу за будовою.

1. Стільки вигод! Стільки трунків! Стільки розкошів!.. 2. Широко роздимаючи ніздрі, він захлинався нею на бігу, розривав грудьми зелену стіну. Всі двадцять п'ять літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючи кожний нерв, кожний суглоб. 3. Двоє гуляйпільців, засмалених вітрами, вивуджених

десь кримським чи одеським сонцем, м'язистих, дебелих і суворих. А п'ятий – кубанець з Новоросійська і разом контрабандист з Батума; але про те ніхто не знає. 4. Їй понад п'ятдесят років, а вона виглядає ще молодо і бадьоро. І голос у неї такий, як у дочки, тільки не такий гострий, якийсь тепліший, ближчий. Такий, як у всіх матерів там, за двадцять тисяч кілометрів звідси. 5. Мовчазна зелена пустеля. Проте він же сполохав раз уночі якусь тварину. Значить, вона є. Але... чим він її добув би, коли б і здибав? Зі ста шансів дев'яносто дев'ять було за те, що його самого заполонювало б таке страхіття. 6. Дивно, як він цього раніше не помічав? Ось біля кедра поприлипала щетина і шерсть до кори, – терлось щось, щось здоровенне, бо щетина обліпила кору на півтора метра від землі. 7. Присудили до двадцяти п'яти років і везли десь поховати в сніги. 8. Це далеко. Сюди й ворон не залітає. По-тутешньому, то воно близько, якихось п'ятсот верстов... 9. Метнувся до комори, а тоді скочив на буланого і подався через падь, туди, де ген під синьою сопкою, зіходячи на неї по сонячній галявині, стояли рядком старі високі кедри. Туди було щонайменше шістсот метрів. 10. В оленячій голові не було жодної дірочки. Зате над головою, півліктя вище, ніби хто жменю ткнув, – п'ять куль *(За Іваном Багряним).*

Вправа 204. Запишіть подані числівники у три колонки: а) прості; б) складні; в) складені.

І. Багато, кількасот, сто перший, обидва, півтора, дев'ятнадцять, дві соті, шестеро, дев'яносто, двадцять два, четвірко, сорок, тридцять, вісімдесят один, кільканадцять, три, двадцять п'ятий, чимало, стонадцять.

ІІ. Десять сотих, мільйон, одна десята, чотириста, десять, кількасот, сто двадцятий, стодвадцятимільйонний, півтораста, триста, шістнадцять, півтори, семеро, одна ціла дві десяті, десятий, чотириста сорок п'ять, п'ятдесят, п'ятий, трійко, тридцять один, тринадцять.

ІІІ. Чимало, півтораста, кількадесят, сімнадцятий, одна сьома, семеро, дев'ять, семитисячний, сім тисяч, кільканадцять, сімнадцять, двадцять сім, обоє, обидва, двадцять, два, двійко, двадцятий, другий, п'ять десятих.

Словозміна числівників

Вправа 205. Перепишіть текст, запишіть цифрові вирази словами та розкрийте дужки.

Є в просторах Тихого океану невеликий самотній вулканічний острів, відомий під назвою острова Пасхи. Її він дістав з ласки голландського мореплавця Якоба Роггевена, який відкрив цей загублений в океані клаптик землі у день християнського свята 14 (квітень) 1722 (рік). Те, що земля вже мала місцеву назву Рапану, аж ніяк не збентежило чужоземця.

Острів Пасхи має форму трикутника, його площа 165, 5 (квадратний кілометр). Належить він Чилі й лежить від неї майже за 3 (тисяча) (кілометр). Нині на острові проживає близько 1, 5 (тисяча) (чоловік), які займаються скотарством та рибальством. Це, мабуть, найзагадковіший з островів нашої планети: тут міститься цілий скульптурний музей під відкритим небом, у якому налічується понад 600 (гігантська статуя). Він привертає до себе увагу вчених усього світу. Статуї видно здалеку. Вони стоять ніби велетні, які окупували острів і зайняли кругову оборону. Цікаво, що всі вони надзвичайно схожі між собою, можна сказати, як 2 (крапля) води. Різниця тільки у висоті: від 3 (метр) (найнижча) до 22 (метр) (найвища) (*Г. Скарлато*).

Вправа 206. Запишіть словосполучення, замінивши числа словами.

1947 чоловіків, у 823 країнах, 39 університетами, 19 країнам, 7650 депутатами, в 1, 5 будівлі, займає $^{1}/_{3}$ площі, 962 особами, за номером 597, у 94 населених пунктах, на 635 студентів, у 862 містах, у $^{2}/_{3}$ лісових насаджень, адресоване 12 759 випускникам, дорівнюватиме 17, 9 відсотка, керуватиме $^{1}/_{8}$ населення землі, у 1, 5 ведмежати, на $^{5}/_{8}$ га, одержить біля $^{3}/_{8}$ продукції, 19 учнями, у 90 випадках.

Вправа 207. У поданому тексті цифрові назви запишіть словами. Визначте граматичні ознаки числівників (рід, число, відмінок), групу за будовою.

Найбільшими у світі є кінні статуї Д. Джефферсона (1808 – 1889), генерала Р. Е. Лі (1807 – 1870) і Т. Дж. Джексона (1824 – 1863). Вони займають площу 0, 5 га на горі Стоун поблизу Атланти (штат Джор-

джія, США). Скульптор Р. Фолкнер працював над ними з помічниками з 1963 до 1972 року.

Найбільшою у світі вважається мозаїка в Центральній бібліотеці Національного університету Мексики в Мехіко. Вона розташовується на 4 стінках зали, у якій тільки 2 стінки мають площу 1203 квадратні метри, і розповідає про минуле країни до завоювання її іспанцями.

Найбільше живописне полотно – панорама Міссісіпі, написане Д. Баннардом у 1946 році. На полотні з 1524 м в довжину й з 3, 66 м в ширину зображена ділянка річки довжиною в 1930 км. Ця картина-гігант загинула під час пожежі 1891 року.

Серед творів майстрів епохи Відродження найбільшим є картина пензля Тінторетто та його сина Доменіко, яка прикрашає стіну однієї із зал Палацу дожів у Венеції. Картина створена між 1587 і 1590 роками. На полотні, довжина якого сягає 22 метрів, а ширина – 7 метрів, зображено 350 людських фігур.

Найкоштовнішим скарбом за всю історію живопису вважається "Мона Ліза" Леонардо да Вінчі, написана в 1503 – 1507 роках. Першим покупцем твору італійського генія був французький король Франциск I – він запропонував майстру за неї 4000 золотих флоринів. У наші дні важко визначити вартість цього шедевру, який зберігається в Луврі. Тільки страховка "Мони Лізи" становить близько 150 мільйонів доларів *(Ю. Полякова)*.

Вправа 208. Перепишіть, записуючи числа й скорочення повними словами в потрібному відмінку.

Земля – одна з 9 планет Сонячної системи. Відстань її до Сонця змінюється від 147, 1 млн. км на початку січня до 152, 1 млн. км на початку липня. Повний оберт Землі навколо Сонця дорівнює 365, 242 доби, а навколо своєї осі – 23 год. 56 хв. 5 с. Місяць супроводжує Землю в її русі навколо Сонця, обертаючись навколо Землі на середній відстані біля 384 400 км. Це середнє значення, оскільки орбіта Місяця еліптична і відстань від Землі до місяця змінюється. Місяць робить повний оберт навколо Землі за 27, 3 доби.

Довжина земного екватора вимірюється 40 075 704 м. Уся поверхня Землі дорівнює 510 млн. кв. км. Приблизно дві третіх поверхні

Землі вкриті водою, тобто на 361, 1 млн. кв. км, або 71 %, розлився Світовий океан.

Атмосферу Землі розділяють на кілька шарів. Біля поверхні планети знаходиться тропосфера, яка містить більше 75 % усієї маси атмосфери. Верхній шар, екзосфера, що починається на висоті близько 500 км від поверхні, містить дуже мало повітря і поступово переходить у безповітряний простір *(З енциклопедії).*

Вправа 209. Провідміняйте числівники.

І. Один, півтора, два, дев'яносто, двісті тридцять, обидва, четверо, одинадцятий, одна друга, багато.

ІІ. Одна, півтори, три, сто, триста п'ятдесят, обидві, п'ятеро, чотирнадцята, дві треті, кільканадцять.

ІІІ. Одне, півтораста, чотири, тисяча, шістсот вісімдесят, обоє, семеро, вісімнадцяте, три п'ятих, кількадесят.

ІV. Одні, немало, сорок, мільйон, сімсот шістдесят, кілька, восьмеро, двадцяті, дев'ять дванадцятих, стонадцять.

Вправа 210. Запишіть числа словами. Визначте відмінок числівників.

Від 1987 відняти 12; сума 243 і 785 дорівнюватиме 1028, добуток 38 і 96 дорівнюватиме 3648; від 1, 15 відняти 0, 86; у скільки разів 2184 є більшим від 39; з 1976 року до 1978 року; скільки разів число 86 міститься в 7396; скільки разів 558 міститься у 2790; скласти 786 272 з 89 653 315; сума чисел дорівнюватиме 2 467 841.

Сполучуваність числівників з іменниками

Вправа 211. Запишіть словосполучення, узгодивши кількісні числівники з іменниками.

956 (кілограм), 563 (рік), 981 (школяр), 1, 5 (мільйон), 35 (хвилина), 34 (доба), $^{3}/_{8}$ (площа), 79 (гривня), 975 (кілометр), 12 (тато), 12 (сани), півтори (доба), 9255 (кілометр), 967 (відсоток), 0, 5 (ліс), півтораста (метр), 90 (дно), 256 (поле), 7 (ведмежа), 16, 26 (процент), 11 (шахи), 2 (ім'я), 5 (кошеня), 23 (селянин), 84 (солдат), 48 (громадянин).

Вправа 212. Перепишіть текст, запишіть цифрові вирази словами та розкрийте дужки. Запишіть числівники у три колонки: а) прості; б) складні; в) складені.

Найбільшу єгипетську піраміду – піраміду Хеопса – будували близько 20 (рік). Над її спорудженням працювали 4000 (муляр-професіонал), і ще кілька (тисяча) (проста людина) були зайняті на підсобних роботах. Висота піраміди – 147 (метр), ширина одного боку – 230 (метр). На її будівництво пішло 2300 (тисяча) (блок) вагою близько 2, 5 (тонна) кожний.

Знамениті вежі світу: Падаюча вежа в Пізі (Італія) висотою 56 (метр), побудована в 1174 – 1372 (рік); Ейфелева вежа в Парижі (висота близько 300 (метр)), побудована для Всесвітньої виставки в 1889 (рік) інженером А. Г. Ейфелем; Останкінська телевізійна в Москві висотою 533 (метр), побудована в 1960 – 1967 (рік).

У Тайвані наприкінці 2004 (рік) було введено в експлуатацію хмарочос зі 101 (поверх) висотою 508 (метр). Будинок прославився не тільки своєю висотою, але й інженерними досягненнями – найшвидшими ліфтами у світі, що піднімаються зі швидкістю близько 63 (кілометр) за годину. Для того, щоб потрапити з першого поверху на 89, де знаходиться головний оглядовий майданчик будинку, знадобиться всього 39 (секунда).

Найвищий готель у світі – Бурж Аль Араб, що знаходиться в 15 (кілометр) від міста Дубай (Пакистан). У будинку 56 (поверх), а висота – близько 321 (метр) *(Т. Лагунова)*.

Вправа 213. Запишіть речення, замінюючи цифрові вирази словами та розкриваючи дужки.

1. Щодо титульної нації, то українців в Україні мешкає 37 (мільйон) 542 (тисяча), що становить 77, 8 % (загальна кількість населення України на 5 (грудень) 2001 (рік) склала 48 (мільйон) 41 (тисяча) (особа) *(Л. Масенко)*. 2. Спекотний і посушливий континентальний клімат панує на більшій площі. Опадів тут менше 200 (міліметр) на рік, а температури протягом року коливаються від +16 до +32 (градус) за Цельсієм. Інколи температура повітря зростає до +48 (градус) за Цельсієм, а дощів не буває кілька (рік) поспіль. Проте бувають сильні зливи, коли за 2 – 3 (доба) випадає

нічна норма опадів (*З підручника*). 3. У цій промові Г. І. Петровський підкреслив, що за переписами 1740 (рік) і 1748 (рік) в 7 (полк) Гетьманщини на території Полтавщини та Чернігівщини в 1094 (село) було 866 (школа) з викладанням на українській мові (1 (школа) припадала на 746 (душа) (*П. Плющ*). 4. Так, за даними опитування, проведеного в 2000 (рік) в Києві, переважно російською мовою спілкується 52, 5 (процент) опитаних, а переважно українською – 10, 5 (процент), причому тільки російську мову у всіх ситуаціях вживає 21, 2 (процент) (киянин), а тільки українську – 4, 3 (процент) (*Л. Масенко*). 5. Основою цього атласу [“Атлас бойківських говірок”] стали матеріали, зібрані С. Грабцем під керівництвом З. Штібера в 1937 – 1939 (рік) із 69 (населений пункт) західної та середньої Бойківщини. До них автори атласу залучили матеріали з бойківсько-лемківсько-надсянського суміжжя, 7 (населений пункт) “Мовного атласу давньої Лемківщини” та заново опрацювали 22 (село), а також повоєнні записи, здійснені в Україні (*В. Ґрещук*).

Вправа 214. Запишіть речення, замінюючи цифрові вирази та скорочення словами.

І. Найбільші родовища алмазів знаходяться в Африці. Тут добувають близько 95% усіх алмазів світу. Найбільший із алмазів “Кулліан” був знайдений у 1905 р. і мав масу 3106 карат, або 621, 2 г.

Найбільшим і найвищим птахом світу є африканський страус. Його маса досягає 80 – 100 кг, а інколи навіть 136 кг при рості до 2,5 м. Очі дуже великі: в діаметрі близько 5 см. Обидва ока важать вдвічі більше, ніж мозок. Африканський страус несе найбільші яйця серед птахів: їх довжина – 14 – 15,5 см, а маса – 1,5 – 2 кг. Ще більші яйця, ніж африканський страус, ніс вимерлий птах епіорніс, що жив на острові Мадагаскар. Яйця містили 8 – 9 л рідини, що дорівнює 7 страусовим або 180 курячим. Довжина яєць цього птаха досягала 35 см (*З підручника*).

ІІ. У лісах тропічної Азії росте найдовша рослина у світі – індійська ротангова пальма-ліана. Її стебло сягає 300 м завдовжки.

Найміцніше дерево у світі – береза Шмідта, що росте на Далекому Сході в Росії. Її міцність у 1, 5 раза вища за чавун.

На острові Комодо в архіпелазі Зондських островів водяться найбільші у світі варани масою до 165 кг та до 3 м заввишки.

Однією з найдавніших тварин нашої планети є латимерія. Ця риба існувала вже 300 – 400 млн. р. тому. Чотири плавці латимерії трохи нагадують кінцівки земноводних. Тривалий час ці риби вважались вимерлими. Але в 1938 р. одну з них випадково виловили біля Коморських островів в Індійському океані. Ці рідкісні риби живуть на значних глибинах у розколинах скель. Вони досягають довжини 1, 8 м і мають масу до 100 кг (*З підручника*).

Наголошування і правопис числівників та відчислівникових похідних

Вправа 215. Замініть цифри словами; поясніть правопис.

1-поверховий будинок, 100-тисячний, 2-кілометрова відстань, 3-річні курси, 2-елементний сплав, 2-осьовий прилад, 5-відсотковий вклад, 4-річна дитина, 6-тижнева відпустка, 20-мільйонний житель, 40-процентний розчин, 28-квартирний будинок, 8-кратний чемпіон, 36-градусний мороз, 19-річний юнак, 3-вимірний простір, 600-річний ювілей, 2000 рік, 25-копієчна монета, 77-метрова глибина, 3-колісний велосипед, 2-окий, 4-мільярдний, 3-тисячний.

Вправа 216. Перепишіть, замінюючи числівники словами. Поставте в утворених словах наголос.

1. На Землі існують 2-поверхові річки. Протягом майже всієї 300-кілометрової довжини, до впадіння в Амурську затоку Японського моря під руслом річки Суйфун криється ще одна приблизно така сама за величиною і водоносністю підземна річка (*З підручника*). 2. Коли, покинутий всіма на світі 80-літній дідусь, стояв він на майданах безпритульний у фашистській неволі і люди вже за старця його приймали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний (*О. Довженко*). 3. Евкаліпти – дуже корисні дерева. Ростуть вони дуже швидко: уже в перший рік їх висота становить 2 – 3 м, у 5-річному віці – 12 м, а стовбур потовщується до 20 см. У 20-річному віці гектар евкаліптового лісу дає 800 куб. м цінної деревини. У 35 років евкаліпт досягає розмірів 200-річного дуба (*З підручника*). 4. Словникове творення в Україні має майже 400-літню історію –

від словників Лаврентія Зизанія, Памви Беринди (XVI – XVII століття), тлумачного словника Івана Котляревського (1769 – 1863 рр.), укладеного до поеми-жарту "Енеїда", 4-томного "Словаря української мови" Бориса Грінченка, "Історичного словника українського язика" Євгена Тимченка, "Правописного словника" Григорія Голоскевича, "Практичного словника синонімів української мови" Святослава Караванського до величного 11-томного академічного видання – "Словника української мови" (1970 – 1980 рр.) (За *В. Бусе-лом*). 5. Азовське море серед усіх морів земної кулі найбільше врізується в глиб материка. Воно наймілкіше серед морів нашої планети. Середня глибина його досягає лише 8 м, а найбільша – не перевищує 14 м, тобто висоти 4-5-поверхового будинку (*З підручника*). 6. Висока, 3-ярусна стріха низько насувалася на вікна (*З. Тулуб*). 7. Хоч було вже пізно, величезний 16-поверховий будинок гудів, як вокзал або аеропорт (*П. Загребельний*). 8. Під час сходження на вершину 1200-метрової гори людина витрачає таку саму кількість енергії, скільки їх потрібно для подолання 50-кілометрової відстані по прямому й рівному шляху (*З підручника*). 9. Проімперську політику влади засвідчує і проголошення "Року Росії в Україні", й указ Президента "Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 р.", і святкування 85-річного ювілею В. Щербицького (*Л. Масенко*). 10. В експедиції англійця Роберта Скотта до Південного полюса брав участь наш співвітчизник Антон Омельченко, 27-річний погонич маньчжурських поні. Нині його ім'ям названо затоку на березі Отса в Антарктиді (*З підручника*).

Вправа 217. До поданих числівників доберіть спільнокореневі слова, які б належали до різних частин мови. Виділіть у них морфеми. Поставте наголос.

І. Один, два, нуль, десять.

ІІ. Чотири, п'ять, сто, багато.

ІІІ. Сім, вісім, тисяча, кілька.

ІV. Три, шість, дев'ять, мільйон.

Стилістичне використання числівників

Вправа 218. Прочитайте тексти, з'ясуйте стилістичне навантаження числівникових форм та спільнокореневих з ними слів у поезіях.

Поема для жіночого голосу

I

На сто колін перед стома богами
Я падаю: прийди мені, прийди.
Звучать лихі немилосердні гами,
Несуть журу холодні поїзди.
А як же ти, а як же ця молитва,
А як же ця змордована клятьба
І рук моїх заломлена гонитва
За тим, що зветься доля і судьба?

Я сто століть затято колінкую,
Я сто століть підводжуся з колін.
Як золоте ім'я твоє зачую –
Віддам і світ, і це життя взамін.

Живу, живу лише єдиним кличем,
Бо світ цей – наш, а ти і я – це ж ми.
Занурюся до рук твоїх обличчям,
Не вирину із ніжної пітьми.

На сто колін перед стома богами,
На сто століть єдине лиш – прийди!
Візьми мій світ жадливими руками
І в поцілунки небо зазвізди!..

III

Ми – двоє крил.
І ти, і я.
Ти – двоєкрил,
Бо я – твоя.

Ми – двоє вуст.
Тобі й мені

В губах цих глузд
На самім дні.

Ми – двійко серць,
Ми подих трьох.
Затятий герць,
Звитяжці – вдвох.

Вдвох – переможці,
Вдвох – переможені,
Втоплені – в ложці.
В краплині кожній.
А океани –
Нам по коліна,
Подвійні рани –
Віно до віна.

Вдвох – безневинна
Одна вина,
Вдвох – таїна
Одним одна... *(І. Драч).*

Не відволодити душі –
біль груди переріс.
Єдине: хочеш – задушись
чи – головою вниз.
Один! Один! Як є – один,
Один – на цілий світ!!!
І усамітнених годин
цей опівнічний лід.
Як сонце по смерку пече!
Як приском обдає!
І так повільно час тече,
і так – життя твоє.
Ой жаль стоїть по всіх кутках,
ой фіолетовий жаль,
і трясця садить гопака,
і вурдиться печаль.

Вже не знайтись межи поразк,
хоч сто мене – в мені,
коли у грудях – сто відраз
і кожна з них – до днів,
котрі прожив, припавши ниць
до болю. Ридма – ріс
(так хмара плаче – горілиць
і так – чумацький віз) *(В. Стус).*

Вправа 219. Знайдіть у поданих реченнях стилістично марковані числівники, з'ясуйте їх функціональне навантаження.

І. 1. Готова страва вся стояла, Спішили всі за стіл сідать; Хоть деяка позастивала, Що мусили підогрівать, Просілне з ушками, з грінками, І юшка з хляками, з кишками, Телячий лизень тут лежав, Ягни і до софорку кури, Печені разної три гури, Багацько ласих тож потрав *(І. Котляревський).* 2. Двійко дитячих очей Їх помирити хотіли. Як вони тускно синіли – Двійко дитячих очей! *(М. Луків).* 3. Я буду птахом – ти ж зостанься птахом / з четвірка звуків витворивши мову / яка усім подобатись не мусить / а буде просто мова – просто інша *(І. Андрусяк).* 4. Довкола огню сиділо кількоро людей, малих і великих *(І. Франко).* 5. У нашого Омелька невелика сімейка: тільки він та вона, та старий та стара, тільки Сидір та Нестірко, та діток шестірко, та батько та мати, та їхні три брати *(Народна творчість).* 6. В тридесятім славнім царстві, де колись був цар Горох, є тепер на господарстві мудрий пан, вельможний Ох *(Леся Українка).* 7. За тих часів, що про них піде наше оповідання, себто за часів великого руху українського народу під проводом Богдана Хмельницького, у Корсуні було не менше як сот три хат та дві невеликі церкви; на високому ж клині, що Рось обмивала з трьох боків, стояв невеликий замок, збудований власником Корсуня Вишневецьким *(А. Кащенко).*

ІІ. 1. Кількоро рук шанобливо вмочають у махорці пальці *(Я. Качура).* 2. Очі видючі – за тридев'ять земель бачить *(Ю. Яновський).* 3. Не кількоро, а надцять четвертин – / вони таки вкривалися шляхами, / і бризкав сік, і відкривались брами / для комишами вкритих іменин *(І. Андрусяк).* 4. От десь горе: ми ще самі, двоєчко нас, а то,

борони Боже, сім'я велика, діточки дрібні, пищать з голоду, а тут ні крихіточки *(М. Коцюбинський).* 5. Якби я підсадив тих штири яйця під квочку, було би штири куряти. Тих штири куряти були би виросли, неслися би ціле літо і знесли би по сто п'ятдесят яєць кожна, то було би шістсот яєць. Тих шістсот яєць підсипати під квочки, то би було шістсот курят. Якби тих шістсот курят виросли і зачали всі нестися та й знесли по сто п'ятдесят яєць кожна, то ви самі обрахуйте, скільки то було би *(Із казки "Мудрий хлопчик").* 6. І ви бачите й чуєте, що не тільки в Ефесі, але мало не в усій Азії цей Павло збаламутив і відвернув багатенно народу, говорячи, ніби то не боги, що руками пороблені *(З Біблії, переклад І. Огієнка).*

Морфологічний аналіз числівника

Вправа 220. Випишіть числівники, зробіть їх морфологічний аналіз.

1. Лисенкові належать класичні обробки кращих народних пісень і більше вісімдесяти вокальних та фортепіанних творів, у яких широко використані національні українські мотиви. 2. Діти Карпа Тобілевича, троє братів і сестра, набули популярності під іншими іменами – на той час було прийнято, вступаючи на професійну сцену, брати звучний псевдонім. Іван Карпенко-Карий, Марія Садовська-Барилотті, Микола Садовський, Панас Саксаганський – кожний із них поєднував у собі кілька талантів – драматурга, актора, режисера, музиканта, співака. 3. Але навіть не блискуча акторська гра, а майстерність драматурга принесла славу Іванові Тобілевичу. Як літератор він пробував себе в прозі – опублікував у тисяча вісімсот вісімдесят третьому році оповідання "Новобранець". За цим послідували вісімнадцять п'єс – психологічні драми, мелодрами, драматичні балади, сатиричні комедії, трагедії, трагікомедії, гротески й фарси. 4. Так, більше ста років тому, у тисяча дев'ятсот вісімдесят шостому році, оглядаючи стіни котловану, викопаного для будівництва на вулиці Кирилівській у Києві, археолог Вікентій Хвойка зненацька побачив серед сміття уламок бивня мамонта, покритий загадковими малюнками. Будівельні роботи було зупинено, і після надзвичайно складних розкопок перед поглядом учених з'явилося кілька землянок і безліч предметів, що належали не відомій науці культурі. Сліди подібних поселень були виявлені ще в декіль-

ких місцях Києва – на Андріївській і Старокиївських горах, на Ярославовім валу, у Пирогові. 5. Тільки одну з книг Василя Сухомлинського, реформатора основ педагогіки, чудового письменника й публіциста – "Серце віддаю дітям" – перекладено п'ятдесятьма трьома мовами й опубліковано тиражем більше п'ятнадцяти мільйонів екземплярів. А його невтомному перу належать іще сорок вісім монографій, більше шестисот статей і півтори тисячі казок і оповідань для дітей. 6. Видатний український лірик, автор вісімдесяти поетичних книг і роману "Третя рота" народився в Донбасі, на станції Дебальцеве. 7. Близько двадцяти років Євген Маланюк прожив у США, і це були нелегкі роки: йому довелося працювати чорноробом, пізніше – працівником інженерного бюро. Наприкінці життя він видав два томи "Книг спостережень" – збірки філософських, історичних, культурологічних і літературознавчих статей та есе, у яких постав перед читачами як яскравий і самобутній мислитель і тонкий дослідник явищ літератури *(*За *книгою А. Клімова "Україна. Видатні постаті").*

Питання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення числівника як частини мови.
2. Обґрунтуйте, у чому полягає специфіка числівника як частини мови. Які ви знаєте інші погляди щодо трактування числівника в межах лексико-граматичних класів слів, хто їх автор?
3. Яке загальнокатегоріальне (узагальнене лексичне) значення числівника?
4. Які ознаки відрізняють числівники від інших частин мови (іменників, прикметників, прислівників, дієслів), що містять сему "кількість" (*двійка, десяток, потрійний, вчетверо, подвоїти...*)? Обґрунтуйте за допомогою прикладів.
5. Чи тотожні поняття „нумеративність" і „квантитативність", якщо ні, то в чому полягає різниця?
6. Чи погоджуєтеся ви з думкою, згідно з якою до класу числівника відносять займенникові слова (*скільки, стільки, скількись...*) та водночас не зараховують порядкових числівників (*перший, другий...*)? Обґрунтуйте.
7. На базі яких частин мови сформований числівник? Чи поповнюється він новими одиницями і тепер?
8. Назвіть граматичні категорії, властиві числівнику, охарактеризуйте їх. У чому полягає їх відмінність від іменникових та прикметникових граматичних категорій?

9. У чому полягає відмінність між граматичними ознаками числівників *один* і *п'ять, дві* і *десять, три* і *кількадцять, півтораста* і *декілька, п'ять* і *мільйон, троє* і *багато*?

10. Назвіть синтаксичні функції числівника. Чи залежить синтаксична функція числівника від його семантики (називання абстрактно-математичного числа чи кількості)? Проілюструйте на прикладах.

11. На які групи за значенням поділяються числівники? Чому кількісні числівники поділяємо на підгрупи?

12. Охарактеризуйте власне кількісні числівники. Чи змінювалися з часом назви одиниць вищого розряду? Якщо вживали інші лексеми, то назвіть давньоруські відповідники 10 000, 100 000 тощо.

13. Охарактеризуйте збірні числівники. Які власне кількісні числівники є базою творення збірних? Назвіть збірні числівники, які не утворені за допомогою формантів *-ер(о), -ой(е)*.

14. Чи утворюють збірні числівники відповідні здрібніло-пестливі форми? Якщо так, то наведіть приклади.

15. Які значення виражають числівники *обидва, обидві, обоє?* Охарактеризуйте їх сполучуваність з іменниками.

16. З якими групами іменників поєднуються збірні числівники? Чи нормативними є такі конструкції: *двоє жінок, троє столів, двадцять двоє чоловіків, семеро ложок* тощо?

17. Охарактеризуйте дробові числівники. Як вони утворюються, що позначає чисельник, а що – знаменник у дробовому числівнику?

18. Які сполуки дробових числівників називають мішаними?

19. У яких числівниках іменники *половина, третина, чверть* нейтралізують іменникові ознаки і, набуваючи ознак числівника, стають елементами складених числівників?

20. Назвіть прості та складні лексеми, які належать до розряду дробових числівників.

21. Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що у словах *пів'яблука, півгодини, півхлібини, півогірка* та подібних частина ***пів*** виступає числівником, а не компонентом складного слова і за проектом найновішої редакції українського правопису повинна писатися окремо?

22. За якими ознаками розрізняються лексеми *півмісяця, півдоби, пів'юрти* та *півмісяць, півострів, півпальто*?

23. Як узгоджуються з іменниками числівники *півтора, півтори, півтораста*?

24. Які числівники називаємо неозначено-кількісними? Наведіть приклади.

25. Які частини мови здатні вживатися у функції неозначено-кількісних числівників? Проілюструйте.

26. Наведіть приклади неозначено-кількісних числівників, що називають: а) малу кількість; б) велику кількість; в) дуже велику кількість.

27. На які групи за структурно-морфологічними особливостями (будовою) поділяються числівники?

28. Які числівники називаємо простими? Перерахуйте, які назви чисел належать до простих.

29. Які числівники називаємо складними? Перерахуйте, які назви чисел належать до складних.

30. Які числівники називаємо складеними? Перерахуйте, які назви чисел належать до складених.

31. Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що числівники з елементами *-надцять, -дцять* належать до простих, оскільки ці компоненти набули функції суфіксальних морфем унаслідок фонетичних і морфемних трансформацій? Поясніть утворення числівників із вказаними елементами.

32. Як відмінюються числівники *один, одна, одне, одні*?

33. Провідміняйте числівники *два (дві), обидва (обидві).*

34. Провідміняйте числівники *три, чотири.*

35. Як відмінюються числівники від *п'яти* до *десяти*?

36. Як відмінюються числівники на *-дцять* і *-десят*?

37. Як відмінюються числівники на позначення сотень?

38. Як відмінюються числівники *сорок, дев'яносто* і *сто*?

39. Як відмінюються числівники *тисяча, мільйон, мільярд, нуль*?

40. Які особливості відмінювання складених числівників?

41. Як відмінюються числівники *кілька, декілька, багато, небагато, кільканадцять*?

42. Як відмінюються збірні числівники?

43. Які особливості відмінювання дробових числівників?

44. Які особливості відмінювання порядкових числівників?

45. Назвіть особливості сполучення числівника *один (одна, одне, одні)* з іменниками.

46. Яких відмінкових та родових форм іменника вимагають числівники *два* і *дві, обидва* і *обидві, півтора* і *півтори?*

47. З якими відмінковими та числовими формами іменників узгоджуються числівники *два, три, чотири*? З якими іменниками ці числівники не сполучаються?

48. З якими формами іменників уживаються числівники від *п'яти* і далі?

49. Яких форм іменника вимагають дробові числівники?

50. Як узгоджуються з іменниками порядкові числівники?

51. Яких форм набувають числівники як компоненти складних прикметників?

ЗАЙМЕННИК

Значення займенника, його граматичні ознаки

Вправа 221. Прочитайте фрагменти текстів. Виділені займенники замініть тими словами, замість яких вони вживаються. На основі аналізу семантики виділених займенників у різних контекстах доведіть, що: а) значення займенників стає зрозумілим тільки тоді, коли ми сприймаємо їх у контексті; б) займенник не має свого постійного лексичного значення, він кожного разу залежно від мовної ситуації вказує на інші явища, наповнюється іншим змістом.

І. Іван Марчук. Нині ***він*** сивовусий, знаний у світі майстер, народний художник України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.

– Творчий Дух витворює зі мною, що хоче, – говорить художник. – ***Він*** дозволяє мені лягти спати лише опівночі, а підкидає до праці вдосвіта – о третій (*Г. Кияшко*).

ІІ. Інколи, коли ми співали „Тихо над річкою" або „Розпрягайте, хлопці, коні", маленька Зухра разом з нами видзвонювала своїм високим голосочком. Після таких наших концертів, бувало, хтось кине Зухрі:

– Зухрочко, заспівай нам якусь татарську пісню. Але переклади ***її*** зміст, щоб і ми знали, який тепер татарський народ.

Зухра вставала на повен свій маленький зріст. Обличчя ***її*** осявало натхнення. І ***вона*** починала співати по-татарськи. Пісня та про стару матір. ***Вона*** в роки недолі розгубила своїх дітей і не може ***їх*** скликати назад до хати... (За *Г. Берізкою*).

ІІІ. Принаймні двічі книга стала першопричиною зміни обставин у житті Спиридона Черкасенка.

Першою книгою, яка повністю змінила його світогляд (на той час ***він*** був учителем із восьмирічним стажем роботи) стала антологія української літератури під назвою „Вік". ***Вона*** включала п'ятдесят творів вітчизняних поетів: Л. Глібова, Є. Гребінки, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, В. Самійленка та інших. Прочитавши ***їх***, поет-початківець Черкасенко надіслав свої твори до журналу (За *Н. Антонець*).

Вправа 222. З'ясуйте частиномовне значення кожного слова. Випишіть займенники, відмежувавши їх від спільнокореневих слів. Охарактеризуй-

те морфологічні особливості займенників порівняно з іншими частинами мови.

І. Свояк, свій, присвоїти, своєчасність, по-своєму, присвоєний, своєчасно, я, якати, якання, ніяк, ніяка, абияке, ніяковіти, аніякісінький, абияк, абичий, чийсь, нічий, інший, по-іншому, інакший, переінакшувати.

ІІ. Мій, по-моєму, самота, сам, самотній, самітник, самотою, самостійний, отакий, отакісінько, отакісінький, казна-що, казна-де, декотре, котрийсь, усячина, всякий, увесь, всебічний, всебічно, все (*завжди*), все (*жито*).

ІІІ. Себелюб, себе, собівартість, усобиця, міжусобний, наші, по-нашому, тикати, ти, тикання, по-всякому, всяко, всяка, ніщо, ніде, хтозна-де, хто-небудь, оцей, скількись, невідь-що, невідь-коли, невідомо, самісінький, усамітнитися.

Вправа 223. Перепишіть речення, підкресліть у них займенники. Визначте граматичні значення роду, числа, відмінка, особи займенників.

1. Ці руки все життя заробляли нам хліб і ні разу не покарали мене, шибеника! 2. Золоті й добрі батькові ручечки... Як робив він тими руками! Красиво й старанно, за що не візьметься. 3. Такі ж у нього рівні покоси, так низенько бере коса, при самій землі, і ніколи пилинка з-під неї не схватиться! Викосить, як вибриє. 4. А сам все любовно оглядається на свої покоси, на рівнесеньку сіножать і вдоволено усміхається сам до себе (*З творів О. Сизоненка*). 5. Сивоок сплачував борг за своє вміння і талант. 6. Бо коли є в тобі обдарованість, то вже ти не належиш собі, а світові. 7. Пускаєш свій витвір між людей, мов дитину. 8. Вмираєш поступово у своїх творах, бо ніхто ніколи не задумується, чию співає пісню, ніхто не повірить, що ікона, перед якою всі моляться, написана твоєю рукою, що оці сяйні мусії, які світитимуться крізь віки, викладені тобою. 9. Та й хіба важить, хто зробив? Однаково належить усім, а тебе нема. 10. Людину завжди забувають. Про неї згадують мало й неохоче (*За творами П. Загребельного*). 11. Нема нужденнішої на землі людини, яка нікого у житті не любить (*І. Драч*). 12. Для мене немає інтересу знати що-небудь, хоча б і найкорисніше, якщо тільки я сам буду це знати (*Сенека*). 13. Хто сердитий спозаранку На подвір'ї

біля ґанку? – Ой булди, булди, булдик, – З півнем свариться індик (*М. Пономаренко*).

Вправа 224. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому займенники й визначте, яку синтаксичну роль у реченні вони виконують.

„Парубочок, як хмельочок"

Кажуть у народі: „Хмеликом хлопчина в'ється, а в дівчини серденько б'ється".

Дивна, своєрідна ця рослина. Її стебла ростуть чи, скоріш, в'ються вгору до десяти метрів. У дикому вигляді росте майже повсюдно – у лісистих місцевостях, переважно в чагарниках, вільшаниках, по берегах річок – скрізь, де є волога. Рослина має здатність обплутувати все, що на своєму шляху зустрічає, а надто ж дерева й кущі. Іван Нечуй-Левицький ось як описує цю надзвичайну життєздатну спритність рослини: „Хміль ухопився за стовбур високої верби, обмотав її, в'язкою упав на вишню, обплутав увесь верх, перескочив на бузину, обмотав її рясними низками і сховався десь у сливах та в калині".

Культивується хміль і як декоративна рослина. Здавна в українців був звичай мати в'юнкого красеня у себе на городі.

Народ оспівує хміль у своїх піснях, у яких він виступає то символом самого життя, то символом молодого козака, парубка. Існував звичай: хлопець освідчувався дівчині в коханні там, де росте хміль. Тут і побачення відбувалися. У пору цвітіння хмелю найчастіше й одружували молодят. Зрідка зустрічається інша символіка рослини, яку демонструє прислів'я: „Хитра людина в'ється, як хміль".

Створені чудові загадки про цю рослину: „Без рук, без ніг, без черева – злізе на дерево", „Зелений звір на дерево тікає", „Що в'ється круг деревця?" та інші. Багато населених пунктів в Україні мають у своєму складі цю назву. Хміль – і вид узору в народних вишивках.

Батьком Хмелем у піснях називали Богдана Хмельницького:

Ой Богдане, батьку Хмелю,
Славний наш гетьмане!
Встала наша Україна
На вражого пана (За *А. Кондратюком*).

Розряди займенників за значенням

Вправа 225. Прочитайте текст. Випишіть із нього займенники, розподіливши їх на розряди за значенням. Самостійно наведіть приклади займенників тих розрядів, які не представлені в тексті.

Ластів'ячі легенди

Одним із найшанованіших в Україні птахів є ластівка. Це Божа пташка. Благословив її Господь за те, що, коли розпинали Христа, ластівки крали в катів цвяшки. Якщо ластівка в'є під оселею гніздо, то це передвіщає родині щастя. Розоряти гніздо ластівки – гріх, бо все обличчя у винних усіється веснянками. Щоб вивести ряботиння, потрібно, як уперше побачиш ластівку, вмитися молоком і втертися тим рушником, у якому носили святити паску. Тоді не тільки зійде ластів'яче ряботиння, а й станеш білолицим.

Декотрі, побачивши вперше навесні ластівку, беруть із-під правої ноги землі і примічають: якого кольору трапиться в ній вовна, такої масті скотину треба тримати. Якщо ластівки раптово відлітають із якої-небудь місцевості, то там слід неодмінно чекати мору на людей.

Не меншої поваги й любові зажила ластівка і в інших народів. У Чехії та Німеччині вона зветься „пташкою Божої Матері", уважають доброю ознакою, якщо ластівка влетить у вікно. Розорити гніздо ластівки чи вбити її – тяжкий гріх, і, як кара за це, у корів тієї людини, що розорила гніздо, молоко перетворюється на кров або ж зовсім пропадає. Давні письменники свідчать, що навіть хижі птахи вважають ластівку священною. Ластівка попередила Олександра Македонського про небезпеку.

Дагестанська легенда розповідає, що богатирі, зупинившись на ночівлю, увіткнули прапор біля свого вогнища. Прокинувшись уранці, вони побачили, що ластівки носять землю на кінець списа, до якого було прикріплено прапор, і лагодять собі гніздо. Учені пояснили це як добре знамення, і богатирі вирішили оселитися тут (За *Г. Булашевим*).

Вправа 226. Прочитайте й відгадайте загадки. Випишіть із них займенники, розподіливши їх на розряди за значенням.

1. Чорна корова всіх людей поборола, А біла кобила всіх побудила. 2. Що коло тебе біжить, а не доженеш? 3. Хоч сам не біжить,

а стоять не велить. 4. Хто малюнок на вікні уночі зробив мені? 5. Прийшов хтось та взяв щось; бігти за ним – не знаю за ким, бо пішов туди – не знаю куди. 6. Стоїть верба серед села, Розпустила гілля у кожне подвір'я. 7. Іде пані в золотім жупані; Хоч жупан той латка на латці, Та приймають в кожній хатці. 8. Стоїть на дорозі, усім заважає. Хто йде, той штовхне, А з дороги ніхто не прийме. 9. Через тебе я бив себе, Через себе я бив тебе; Убив тебе, а кров моя тече. 10. Біле, як сорочка, Пухнасте, як квочка, Крил не має, А гарно літає. Що це за птиця, Що сонця боїться?

Довідка: *дорога, ніч і день, сніг, цибуля, мороз, двері, вітер, комар, тінь.*

Вправа 227. Прочитайте. Розподіліть займенники за значенням.

Кожен виділений займенник уведіть у два різні речення так, щоби в першому він належав до одного розряду за значенням, а в другому – до іншого.

Декотрий, ніщо, якийсь, хто, вона, ми, наш, їхній, ***його,*** скільки, такий, чий, ніскільки, котрий, будь-який, ***чий,*** декотрий, нічий, сам, кожний, жодний, скільки, весь, себе, той, оцей, абихто, аніякий, всякий, ваш, ***їх,*** хтозна-чий, самий, вони, ти, абиякий, казна-що, інший, мій, хто-небудь, собою, щось, стільки.

Вправа 228. Прочитайте прислів'я та приказки. Поясніть їх значення. Випишіть із них займенники й визначте, з якими частинами мови вони співвідносяться за значенням і морфологічними ознаками.

1. Чого навчився, того за плечима не носить. 2. Розумного пошли – одне слово скажи, дурня пошли – три скажи та й сам за ним піди. 3. Тяжко тому жить, хто не хоче робить. 4. Не учися розуму до старості, але до самої смерті. 5. Яка кроква, така й лата, яка праця, така й плата. 6. Не шукай в інших людей правди, як у тебе її нема. 7. У нього стільки правди, як у решеті води. 8. Чого собі не зичиш, того іншому не жадай. 9. Всякому овочу свій час. 10. Яке дерево, такі його квіти, які батьки, такі й діти. 11. Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде знати.

Вправа 229. Пригадайте самі або випишіть із фразеологічного словника 10 фразеологізмів, у яких ужито займенники. Займенники підкресліть,

зверху надпишіть, до якого розряду за значенням та співвіднесенням з іменними частинами мови вони належать.

Вправа 230. Випишіть із текстів займенники, визначте розряд кожного займенника: а) за значенням; б) за співвіднесенням з іменними частинами мови.

І. День святого Петра починався ще у переддень звечора, коли, женучи худобу додому, пастушки уквітчували роги кожної корови. А теляткам вінки одягали на шиї. Яким зворушливим було це видовище! Усі Зірки, Лиски та Красуні ступали повагом, наче розуміючи важливість цього моменту. Вони гордовито тримали свої заклечані голови, ніби промовляючи: „Ось які ми гарні!"

А наступного дня зранку матінки споряджали своїх любих пастушків усім, чим треба. Пиріжки із сиром, пляшка домашньої чорничної або ожинової наливки, від котрої злипались губи, бо такою вона була солодкою, – це було обов'язково, а решта – що Бог послав: шматок сальця чи вареної курки, городини різної чимало, цукерок жменька-друга. Пастушки сьогодні бігли радісно до своїх Лисок, вже не так дуже й хотілось спати, як ще вчора. Усі вони від старшого до молодшого сходились на пасовиську. Хлопці вирізали з дерну столика, стинали деревце, переважно молоду берізку, ставили його посередині цього зеленого стола. Довкола викладали усе своє багатство і починали „петрати". Дивно, але корови цього дня були дуже спокійними та тихими. Паслись собі любесенько побіля своїх господариків, і жодна з них навіть не думала кудись податись у пошуках смачнішої травички. Навіть надокучлива комашня цього дня десь сиділа тихо по своїх гніздах та норах, а не жалила безжалісно пастушків і їхню худібку (*З газети*).

ІІ. І, безперечно, Бог має красу, яку прагне розкрити. Ось чому чоловіка зачаровує жінка. Єва є вінцем творіння. Якщо ви уважно прочитаєте оповідь книги Буття, помітите, що кожна нова стадія творіння краща за попередню. Спочатку все є безформним, порожнім і темним. Бог починає формувати сирі матеріали, мов художник, який працює з пробним ескізом чи грудкою глини. Світло і темрява, суша і море, земля і небо – все починає набирати форми. Одне слово – і ціле квіткове царство прикрашає землю. Сонце, місяць і зорі з'являються на небі. Безперечно, Його робота має більше де-

талей і виразности. Далі йдуть риби і птаство, дельфіни і яструби. За ними – дикі тварини. Всі ці створіння – вражаючі. Форель – прекрасне створіння, а кінь – справді величний. Чуєте, як наростає крещендо, мов у великій симфонії, яка здіймається щораз вище і вище?

Тоді з'являється Адам, тріумф праці Божих рук. Не представникові тваринного світу каже Бог: „Ти є моїм образом, іконою моєї подоби". Адам має подобу Бога у своєму шаленому, дикому і пристрасному серці. І проте є ще один завершальний штрих. Це Єва. З нею творення підходить до своєї найвищої вершини, до кульмінації. Вона є завершальним дотиком Бога. І все, що може сказати Адам, – це „Ого-го!" Єва втілює красу, таємницю і ніжну вразливість Бога. Як каже поет Вільям Блей: „Оголене жіноче тіло – це частка вічності, надто велика для чоловічого ока" (*З книги Джона Елдреджа „Дике серце: таємниця чоловічої душі", з англ. переклала О. Фешовець*).

Вправа 231. Прочитайте уривок, визначте, про що в ньому йдеться і з якого твору Ліни Костенко його взято. Поясніть значення виділеного слова.

Випишіть речення із займенниками, охарактеризуйте займенники за такими ознаками: розряд за значенням, морфологічні ознаки та синтаксична роль.

Увесь блідий, аж під очима чорно.
– Я прошу, люди, вислухать мене.
Багато слів страшних тут наговорено.
Ніхто не говорив про головне.

Я, може, божевільним тут здаюся.
Ми з вами люди різного коша.
Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа.
Коли в похід виходила ***батава***, –
її піснями плакала Полтава.
Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні.

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.

Вона ж була як голос України,
що клекотів у наших коргвах!

А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти!
Важкий закон. І я його не зрушу.
До цього болю що іще додам?
Вона піснями виспівала душу.
Вона пісні ці залишає нам (*Л. Костенко*).

Вправа 232. Прочитайте тексти. Знайдіть особові та присвійні займенники, з'ясуйте їх значення. Прокоментуйте стилістичні функції переносного вживання займенників.

1. – А дозвольте спитати вас, Олімпіадо Савично, як ви дивитесь на любов?

Тут замислилась уся вона і тільки віями блимає.

– Єсть це, – каже, – поезія і мій ідеал. А тільки важко тепер покохати когось, бо некультурність усюди і самі мужики... А мені сниться кожної ночі великий світ, та тільки тато мої не пускають мене до моєї тітки в Тулу! А там би я швидко героя собі знайшла... (*Є. Плужник*).

2. Ти ж дивись, Тарасику, не бігай від діда, вони старі, за тобою не вженуться (*О. Іваненко*).

3. **О панно Інно**
О панно Інно, панно Інно!
Я сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив –
Дитинно, злотоцінно.
Любив? Давно. Цвіли луги...
О панно Інно, панно Інно,
Любові усміх квітне раз – ще й тлінно.
Сніги, сніги, сніги...
Я Ваші очі пам'ятаю,
Як музику, як спів.

Зимовий вечір. Тиша. Ми.
Я Вам чужий – я знаю.
А хтось кричить: ти рідну стрів!
І раптом – небо... шепіт гаю...
О ні, то очі Ваші. Я ридаю.
Сестра чи Ви? Любив... (*П. Тичина*)

4. Наша дипломна робота присвячена проблемі функціонування української мови в релігійній сфері. У дослідженні ми докладно розглянули особливості вживання української мови як богослужбової в різні історичні періоди.

5. „Ну, добре, – говорить він сам до себе, – добре, не ний, що вони тобі зроблять, ну заберуть водяру..." (*С. Жадан*).

6. – Ну, як ми себе почуваємо? – зачув я професійно бадьорий голос і, повернувши голову, побачив біля ліжка лікаря – чоловіка сорока з гаком років з добрим, привітним обличчям (*В. Заяць*).

Вправа 233. Прочитайте речення і знайдіть у них питальні та відносні займенники. Прокоментуйте, у яких реченнях (розповідних чи питальних, простих чи складних) уживаються питальні займенники, а в яких – відносні.

1. Хто бував на Україні? Хто зна Україну? Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати у вишневих садках... (*Марко Вовчок*). 2. На ній, особливо з тієї сторони, по котрій тяглася біла стежка, де зеленіли полонини багачки, саме недалеко її шпиля, висадила Чабаниця з себе біляву скалу, яку прозвали люди впрост Білим каменем (*О. Кобилянська*). 3. „Що ж його зробить? – думав я, залишивши ластівок. – Піду на вулицю шанувати великих людей..." (*О. Довженко*). 4. Минуло кілька років, князь скуштував усього, що дає йому влада, і понад усе боявся її втратити (*В. Врублевська*). 5. І він спитав: – Яку б найти принаду, щоб привернуть тебе до рук моїх? (*М. Рильський*). 6. В українській поезії на той час переважали народницькі традиції, що стали плоттю і кров'ю всієї нашої літератури, зумовлювалися потребою збереження духовного генофонду народу, ґвалтовно розірваного Російською та Австро-Угорською імперіями (*Ю. Ковалів*). 7. – Чий це зошит? – запитав Петрик у дівчаток. – Ми не знаємо, чий це зошит, – відповіли ті. 8. Власне, до чого все це

веду? (*Є. Баран*). 9. Скільки слів в українській мові? Чи спроможні ми порахувати всі слова? На жаль, ніхто точно не відповість на питання, скільки ж слів у сучасній українській мові (*З газети*). 10. Тоді Спілка письменників організувала якусь конференцію про постмодернізм, чого вона вже не робить відтоді, і на конференцію приїхали молоді літератори зі всієї соборної України (*Є. Баран*). 11. Лікар і хвороба протистоять одне одному, але з них виграє той, на чиєму боці буде третя сторона – пацієнт (*Із журналу*). 12. На чиєму боці правда у „газовому конфлікті"? Наші київські кореспонденти запитали про це випадкових перехожих на вулиці (*З газети*).

Вправа 234. Прочитайте рядки з художніх текстів Б.-І. Антонича. З'ясуйте значення присвійних займенників. До займенника ***свій*** доберіть відповідний присвійний займенник-синонім.

І. Теслів син

Дубова скриня, в скрині пісня і сокира.
Сокирою хвалив щодня твій батько Бога.
Твій дід теж тесля був. Стоять церкви чотири,
що ними завершив своє життя убоге.
На жаль, твоя долоня вже не до сокири,
не мрії з дерева тесатимеш крилаті.
Так відлітають птахи наших гір у вирій
долин квітчастих, на дівчата й льон багатих.

ІІ. Поезія?
– Ні, не питай,
який рецепт її есенцій!
П'ючи свій золотавий чай,
так пробалакаємо день цей.

ІІІ. Від спеки місто важко дише,
й чоло його шорстке й червоне
під віялом нічної тиші
поволі стигне і холоне.

Тремке натхнення віддзвеніло,
застигло в мудрій вірша брилі.
Твоє чи не твоє це діло,
Ти сам збагнути вже не в силі.

IV. Вгорі зелена яма світла,
ядро – гвоздика електрична.
Ні, ми до того ще не звикли,
що наша молодість не вічна.

V. 1. Мій брат – кравець хлоп'ячих мрій, зішив з землею небо. 2. О, чи зумієш, майстре сяєв, своє мистецтво протерпіти? 3. Пливе овець отара в білім молоці своєї вовни, минає місяць квітів – звіть його трояндень! 4. О, відкрий нам свої таємниці, дивний місяцю мідянорогий! 5. Хай ваші терези розумні відважать форму, зміст, прикраси, достоту зміряють безумне і скажуть: небагато важить. Хай! 6. *Дзвінка*: Ти не мій, і не мені в'язать своє життя з твоїм. 7. *Довбуш*: Тут кожний з нас, як кому завгодно, вільний жити міг, і на чуже ніхто не був голодний, але хто кликав їх із їхнім ладом, із їхнім правом?

Вправа 235. У поданих реченнях визначте лексичне значення займенників ***сам, самий***. Поставте наголоси в цих словах. У разі труднощів звертайтесь до тлумачного та орфоепічного словників.

1. По діброві вітер віє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу (*Т. Шевченко*). 2. Котрих дівчат то матері не пустили в дружки, которі й самі не пішли (*Марко Вовчок*). 3. – Стійте, – спинив їх Панас Кандзюба, – я сам (*М. Коцюбинський*). 4. Із цього і народилося заклинання: „Тіпун тобі на язик!". Тепер зміст його такий: „Не роби неприємних передбачень, а інакше хай з тобою самим трапиться погане: тіпун тобі на язик!" (*З газети*). 5. Хлопець чує: щось ударило його біля серця, в самі груди... Потемніло навкруги (*М. Познанська*). 6. Дмитро веде з ярмарку коня, такого самого, як і Карий був (*М. Стельмах*). 7. Для хлопця поклала [Христя] окраєць хліба й пучечок зеленої цибулі, сама пішла з серпом на лан (*П. Панч*). 8. Незчулася Галя, як і заснула. На столі свічка догоріла й сама потухла (*Панас Мирний*). 9. Улітку, саме серед дня, Пустуючи, дурне Ягня Само забилося до річки – Напитися водички (*Л. Глібов*). 10. За Брянським Багіров справді, не вагаючись, пішов би в вогонь і воду... Брянського сама Батьківщина призначила йому в командири (*О. Гончар*). 11. Раз восени, перед самою Покровою,

Микола сидів увечері над лиманом і одпочивав (За *І. Нечуєм-Левицьким*). 12. Внизу прудка об скали б'ється річка, А над провалля, на самім краю, Стоїть висока, рівна, ніби свічка, У гостроверхій шапочці смерічка (*Д. Павличко*).

Вправа 236. Прокоментуйте лексичне значення займенника ***всякий*** у поданих реченнях. У яких реченнях його можна замінити займенниками ***кожний, будь-який***, а в яких – прикметником ***різний***?

1. Щоб більше жаху їм завдать і щоб усяк боявся так робити, у річці вражу щуку утопити (*Л. Глібов*). 2. Всякий мені буде вказувати. 3. На столі лежали всякі страви. 4. Не всяка риба запливає на цю глибину (*М. Трублаїні*). 5. Комора, бачите, як струк, повна всякого добра (*І. Франко*). 6. Усякий страх покинув хлопця. Ним володіла одна тільки думка (*О. Ільченко*). 7. Звуки теж бувають всякі – тільки треба вміти їх слухать (*Ю. Смолич*). 8. Тепліше стає на серці, коли бачиш, що ти не цілком одинокий на світі, що є добрі, сердечні, люди, які без всякого власного інтересу дбають про тебе (*М. Коцюбинський*). 9. Він ходив за кіньми і волів доглядав, орав у полі і на лобогрійці прів. Але на всякий терпець буває кінець (*Г. Коцюба*). 10. Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві не абищо він: Про це гаразд усякий знав (*Л. Глібов*). 11. Їм усім [бурлакам] здавалось, що вони не жили, а тільки животіли на чужині, тиняючись в наймах по усяких місцях (*І. Нечуй-Левицький*). 12. У всякого своя доля І свій шлях широкий (*Т. Шевченко*).

Словозміна займенників

Вправа 237. Провідміняйте займенники. Які з них відмінюються, як прикметники твердої групи, а які – як прикметники м'якої групи? Які займенники відмінюються, як числівник ***два***?

Наш, ваш, всякий, інший, їхній, сам, самий, стільки, такий, який котрий, скільки.

Вправа 238. Провідміняйте займенники. За особливостями відмінювання (відмінковими закінченнями) поділіть їх на три групи.

Які займенники і в яких відмінках мають паралельні форми? У яких займенників і в яких відмінкових формах при відмінюванні з'явля-

ється початковий ***н***? Які займенники при відмінюванні мають суплетивні форми?

Я, ми, мій (моя, моє, мої), ти, твій (твоя, твоє, твої), він, вона, воно, вони, свій (своя, своє, свої), ми, ви, чий (чия, чиє, чиї), той (та, те, ті), цей (ця, це, ці), себе, весь (вся, все, всі), хто, що.

Вправа 239. Провідміняйте словосполучення, у складі яких є займенники. Усно прокоментуйте особливості відмінювання всіх слів у словосполученнях.

Чийсь овес, ніхто з батьків, свій секретар, скільки курчат, весь масив, якийсь віце-президент.

Вправа 240. Поставте займенники в початковій формі. Визначте групу за значенням та групу за співвіднесенням з іменними частинами мови.

Мене, нашої, скільком, кому?, ні з чим, будь до кого, чиїх, кожним, такого, на якому-небудь, котрогось, деяку, йому, собі, того, нами, скількох?, до неї, іншими, казна-чиїм, хтозна-якого, будь на чому, жодною, отаких, стільком, ким, нас, їх, їхньої, з котрим?, саму, ні від кого, абияким, його, вам, своєю, нічийого.

Вправа 241. За наведеними словоформами визначте відмінок, рід (якщо є) і число (якщо є) займенників, а також розряд займенників за значенням та співвіднесенням з іменними частинами мови. Які з поданих займенників при відмінюванні мають суплетивні форми?

Тобою, у собі, мені, свого, таку, деяким (словником), ніякого (успіху), нашими, жодною, кому, ні з чим, у якому (слові), декотрої, іншому, їхніх, ним, цей, таке, нам, скільком, якому-небудь, себе (любити), себе (не розуміти), до неї, кожну, чого-небудь, чиєюсь, її, якийсь, на самому, стільком, без кого?, у жодне (віконце).

Вправа 242. Наведіть приклади особових займенників, які можуть уживатися в значенні присвійних. У якому відмінку ці особові займенники використовуються в значенні присвійних? Складіть з ними речення.

Вправа 243. Знайдіть у поданих реченнях паралельні форми займенників. Прокоментуйте функціонально-стилістичні особливості кожної форми.

1. Чого лежиш, чом не ореш, чом до мене не говориш? (*Народна пісня*). 2. Водиці я не сколотив, бо ще й не пив, а хоч би й пив, то шкоди в тім немає, бо я стою зовсім не там, де треба пити вам (*Л. Глібов*). 3. Чому згасають зірки? І цього ще не відкрито. Спитай у метеорита, чому згасають зірки (*В. Коротич*). 4. Сотник: Чом же ти, Настусю, справді не читаєш? (*Т. Шевченко*). 5. Саме тої ночі прискакав гонець із Стамбула і привіз нарешті листа від Роксолани (*П. Загребельний*). 6. Такая-то доля тая, хоч і не шукайте: кого схоче – сама найде, у колисці найде (*Т. Шевченко*). 7. І вже ж цяя слава по всім світі стала (*Народна пісня*). 8. Найдужче серце боліло за Гафійку – таке молоде, єдина дитина і мусить голодом моритись (*М. Коцюбинський*). 9. Раптом ця красива пташка хлюпнула у воду, сховалась на мить і, зразу вихопившись, помчала над водою з різким свистом, схожим на синю стрілу (*О. Копиленко*). 10. Ну скажи – хіба не фантастично, Що у цьому хаосі доріг Під суворим небом, Небом вічним, Я тебе зустрів і не зберіг! (*В. Симоненко*). 11. Лічу в неволі дні і ночі, І лік забуваю. О Господи, як то тяжко Тії дні минають (*Т. Шевченко*). 12. Високої мовної довершеності, як правило, досягає та людина, яка багато працює над оволодінням мовою, прагне правильно говорити, виявляти у мовленні – усному і писемному – свою індивідуальність, усвідомлюючи, що „Я є мова" (*О. Сербенська*). 13. Дві тут у селі жили, а одна – в Писарівці. Я і вона – от і вся родина на цім світі (*З газети*). 14. Але ті весни, коли ми дивилися на них дитячими очима, відкриваючи для себе красу природи, пізнаючи світ, залишаться в пам'яті як особливі й неповторні (*Н. Кочубей*). 15. Євросоюз повинен мати різні підходи до країн-сусідів – така позиція партії Європейської ліберальної молоді (*З газети*). 16. Такеє-то на світі сталось! Дивітеся ж, о матері! Що роблять іроди царі! ... Бодай не довелось нікому Узріть такеє! (*Т. Шевченко*). 17. Тієї весни я вперше закохався.

Вправа 244. Перепишіть речення, розкривши дужки й поставивши займенники в потрібному відмінку. Поясніть, у чому особливість відмінювання цих займенників. У яких випадках у займенниках 3-ої особи однини і множини додається ***н***?

1. Син мій, а розум у (він) свій. 2. (Що) розумний стидається, тим дурний величається (*Народна творчість*). 3. Чи спить вона?

Чи збудилась? Спитай (вона), з (хто) любилась, З (хто) любилась і кохалась, І кохати присягалась (*С. Руданський*). 4. Як умру, то поховайте (Я) на могилі, Серед степу широкого, На Вкраїні милій (*Т. Шевченко*). 5. Зі (я) розсталась дружина моя – Зостався на світі без сонечка я (*В. Александров*). 6. Ох, тії очі, темніші ночі, Хто в (вони) задивиться, – й сонця не схоче (*І. Франко*). 7. Ми проводжали (вони) одним хижим поглядом на кожну вершину... 8. Я не знаю того, хто привів. Крізь ліси я (він) не уздрів. 9. Ти – по той бік полум'я. Несила очей від (воно) відвести. 10. Над (ми) інший лік епох, душі і праху. Ми світ поділимо на двох, Безмежжя – птаху. 11. Ти, вигнана Богом, стоїш при свічі на чорній землі, питаєшся в (Він): для (хто) мечі кують ковалі? Не каже, для (хто) (*З творів В. Герасим'юка*). 12. Схили круті, всуціль зарослі цупкою степовою травою. Ковзаючись по (вона), піднімаємось на вершину. Перед (ми) – наче кратер вулкана: навколо сліди розкопок (*О. Гончар*). 13. Мені згадуються слова Генріха Гейне: „Кожна людина – це світ, який з (вона) народжується і з (вона) вмирає. Під кожною могильною плитою лежить всесвітня історія..." (*І. Цюпа*). 14. Даруймо людям те, що хочемо отримати від (вони) (*Д. Карнегі*).

Словотвір займенників

Вправа 245. Зробіть морфемний аналіз займенників.

Я, мене, ми, нас, ти, тебе, тобі, ви, вами, він, його, ним, (на) ньому, їй, себе, собі, хто, кому, що, чому, якої, чийого, скільки, кількох, стільки, моя, мого, мойого (*діал.*), моєї, свій, своя, свого, своєму, твого, твій, цей, оцього, ця, та, ніхто, жоден, що-небудь, якийсь, абихто, декотрі, нічий, казна-котрий, будь-чого.

Вправа 246. Назвіть твірні основи та словотворчі засоби поданих займенників. Зробіть висновок про те, яким способом і за допомогою яких словотворчих засобів утворюються займенники.

Хтось, який-небудь, будь-чий, ніщо, декотрий, абихто, скільки-небудь, хтозна на чому, казна-хто, ніскільки, аніякий, будь-хто, що-небудь, дечий, абиякий, дехто, котрийсь, хтозна-який, будь-що, казна до кого, ні з чим.

Вправа 247. Від наведених питально-відносних займенників утворіть усі можливі заперечні та неозначені займенники.

Хто, що, який, чий, котрий, скільки.

Прономіналізація. Перехід займенників до інших частин мови

Вправа 248. Прочитайте речення. Знайдіть у них займенники, відмежувавши їх від омонімічних слів інших частин мови. Проаналізуйте, у які частини мови переходять займенники і як змінюються їхні семантико-граматичні ознаки.

І. 1. Весна! Весна! Яка блакить, Який кругом прозор! (*П. Тичина*). 2. Люди, які живуть біля підніжжя гір, дуже рідко вибираються на вершини (*Т. Малярчук*). 3. Ми буквально врізалися в зграю сріблястих пласких риб, що металися навколо і тріпотіли плавцями, як перелякані пострілом птахи (*І. Роздобудько*). 4. От як побачив князенко ту дівчину з золотим баранцем, то забрав їх до себе, а дівчину так уподобав, що взяв з нею шлюб (*Із казки*). 5. Були собі сестричка та братик (*Із казки*). 6. Найдорожче в людини – це життя… (*М. Островський).* 7. Сів він, кінь як поніс його – аж земля гуде (*Із казки*). 8. Зненацька неподалік від себе побачив двох пташин. Це одразу нагадало дитинство, коли мати всю зиму пряла і людям, і собі, і завжди вона крутила колесо босою ногою (*М. Стельмах*). 9. Будеш їй по-нашому тлумачити те, що вчуєш від мене (*Із казки*). 10. Не прийдеш? Дружини боїшся? Адже я не боюсь свого (*А. Шиян*). 11. Раз поїхав Петро орати та й виорав гроші, скарб. Та й думає: „Як довідається пан війт, то одніме. Що його робити?” (*Із казки*).

ІІ. 1. Іван, було, помнеться-помнеться, помовчить-помовчить та й піде собі. 2. Далі Іван почав собі на розум брати, чому так виходить (*Із казки*). 3. А Василь, серйозний і мовчазний, пильно й повагом дивився на все і ніби ховав собі те все в душу (*В. Винниченко*). 4. Дядько Марко зовсім своя людина, про це і очі, і навіть вуса говорять (*М. Стельмах*). 5. Не все співати нам про квіти та любуватися Дніпром (*П. Грабовський*). 6. Брянський був людиною твердого характеру, за що його всі любили (*О. Гончар*). 7. Мені защеміло в душі, бо знав, що зараз їхня зграя, оце велетенське колесо між небом

і землею, саме прощається при відльоті з села (*Є. Гуцало*). 8. Вечір, мов чарівне решето, сіє і сіє звідусіль то перші шматки пісень, то жіноче цокотіння, то парубочий перегук, то рипіння санок, то поскрипування промерзлих дерев (*М. Стельмах*). 9. Ах, скільки струн в душі дзвенить! Ах, скільки срібних мрій літає! В які слова людські їх влить? (*Олександр Олесь*). 10. Мого люди слухають дуже... Що скаже, так вже й буде (*М. Коцюбинський*). 11. У фортуни не такі вже довгі руки, як ми думаємо: вона бере лише того, хто сам до неї горнеться (*Сенека*).

Вправа 249. Прочитайте тексти. З'ясуйте, до якої частини мови належить слово ***я*** в кожному з них. Відповідь обґрунтуйте.

І. ...Коли мені було років дев'ять, як зараз моєму синові, вранці привітав свою маму із днем народження і був здивований якоюсь буденністю батьків. Вони говорили про щось стороннє і, як на мене, неважливе: роботу, гроші, незрозумілі доручення, а про найголовніше – про день народження мами – зовсім не говорили. Повернувшись зі школи, я очікував якихось змін у розмові батьків, їхньому настрої: ні, все залишалося так само буденним і монотонним. Не витримавши, тихенько вийшов на вулицю і пішов до сусідів. Якраз на подвір'ї щось робила цьотка Магда. Не пам'ятаю, про що з нею розмовляв, але я запросив її до нас на мамин день народження. Потім пішов до стрийка Маркіяна, татового двоюрідного брата, й запросив його. І тільки тоді повернувся додому, нічого батькам не сказавши, але з нетерпінням і тривогою очікуючи вечора (*Є. Баран*).

ІІ. У кожного Я є своє ім'я,
На всіх не нагримаєш грізно,
Ми – це не безліч стандартних „я",
Ми – це народу одвічне лоно,
Ми – океанна вселюдська сім'я.
І тільки тих поважають мільйони,
Хто поважає мільйони „я" (*В. Симоненко*).

Вправа 250. Із фразеологічного словника випишіть 10 стійких зворотів, у яких прикметникові займенники субстантивувалися. Усно проаналізуйте морфологічні та синтаксичні ознаки субстантивованих займенників.

***Зразок. Кожному** мила своя сторона. Навчай **інших** – сам навчишся.*

Вправа 251. Уведіть подані слова в речення так, щоби в одному випадку вони були займенниками, а в іншому – належали до іншої частини мови. Доведіть належність слова до тієї чи тієї частини мови.

Воно, які, що, собі, саме, це, все.

Вправа 252. З'ясуйте, до якої частини мови належать виділені слова. Визначте їх лексичне значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль. Прономіналізовані слова замініть відповідними займенниками.

1. Череп'я довше живе, як ***цілий*** глек (*Народна творчість*). 2. Нині особистість, її праця, її інтелект, її громадська позиція мають визначати не лише долю кожного українця, а й долю ***цілого*** народу (*Л. Красицька*). 3. ***Одні*** одно говорили, а ***другі*** друге – і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця ні початку (*М. Коцюбинський*). 4. Якби один ***другому*** не допомагав, то світ би пропав (*Народна творчість*). 5. На ***другий*** день прокинувсь [Кирило] пізно – і перша думка була про лист (*М. Коцюбинський*) 6. ***Один*** літній день зиму годує (*Народна творчість*). 7. Подивиться – серце ниє. Кругом ні билини! ***Одна***, одна, як сирота, На чужині гине! (*Т. Шевченко*). 8. Молоді дерева стримано шуміли, і в цьому шумі Семенові вчулася ***певна*** мелодія (*В. Собко*). 9. Не ***один*** повіт знав о. Хведора; його знала навіть уся губернія (*І. Нечуй-Левицький*). 10. Пішла я на заробітки в город; стала в ***одних*** панів за наймичку (*Марко Вовчок*). 11. Бушують юрбами майдани, ясна для кожного мета. І ***певний*** крок гримить і тане (*В. Сосюра*).

Вправа 253. Наведіть українські відповідники. Прокоментуйте, які займенники вжито в українському варіанті.

Одна и та же, в подобной ситуации, и тому подобное, в другой день, другими путями, другими словами, ни в коем случае, совсем другие преимущества, в другой жизни, не понимать других, не совпадают ни в одном случае.

Наголошування і правопис займенників

Вправа 254. Поставте наголос у займенниках і прокоментуйте особливості наголошування займенників. У яких випадках наголос змінює значення займенників?

Хто-небудь, дещо, абикому, абияким, нічий, аніскільки, нікого вона не зустріла, їй нікого було зустрічати, нічого він не зробив, йому нічого було сказати, ні з ким не бачився, йому ні з ким було поговорити, нічому, котрий, нікотрий, казна-який, своя, твоє, мої, кого, до кого, свого, цього, без цього, мого, вашого, твою, нашу, свою, мою, ваше, на моїй, тебе, до тебе, без цього, завдяки цьому, на тому, тому, себе, до себе.

Вправа 255. Перепишіть речення, опустивши риски й записавши займенники правильно. Поясніть орфограми в займенниках.

1. Своїх багато, а як прийдеться топиться, то ні/за/кого й ухопиться (*Народна творчість*). 2. Усі принишкли. Ні/хто не мав права ні співчувати, ні радіти. Бо мусив би селянин за емоції своїм життям відповісти. 3. З якого/сь часу Михайлові чомусь почало здаватися, що він з кожним днем стає меншим. 4. Довго радилися Михайло з Катериною, коли і яке весілля робити. Зійшлися на одному: не пасує для старшинської дочки аби/яке робити. 5. І все це шкварчало, шипіло, парувало, кипіло і... пахло. Та так приємно, так апетитно, так смачно, що де/хто думав: чому ж воно не сьогодні за стіл саджатимуть. 6. Ні/чого не підозрюючи, йшла собі [Оксана], як і щонеділі, на службу Божу. 7. І хоч ні/хто ні/в/чому винен не був, бо ті партизани були такими ж зайдами, як і калмики, селянам дісталося (*З творів Б. Голода*). 8. Власне, ми те і робимо, що забалакуємо будь/яку проблему, коли за горами словес губиться внутрішня суть самої постановки питання (*Є. Баран*). 9. Якби розказать про якого/небудь магната історію-правду, то перелякать саме б пекло можна. 10. „Бреше, – скажуть – сякий/такий!" (Звичайно, не в очі). „А так тілько псує мову та людей морочить" (*Т. Шевченко*). 11. Під ногами почала м'яко вгинатися прогнила земля, яка невідь/що ховала під собою і для чого/сь смертельні продухи затягувала безневинними незабудками (*М. Стельмах*). 12. Мав він [Володимир] зав-

жди безліч клопотів, частіше був у походах, аніж у Києві, збирав землі, впокорював непокірливих, дбав невідь/про/що і за/що, а діти його росли без ласки й любові (*П. Загребельний*). 13. Я ні/кого так не люблю, як дідів. Це жива мудрість, неписана історія нашого народу. На своїх зігнутих плечах несуть вони стільки краси і ніжності, що може позаздрити їм будь/хто (*В. Симоненко*). 14. Вибираюся в далеку подорож, і рож не дасть мені ні/хто, й не бажаю ні/від/кого я ні/чого, й вже ні/що мене не лякає, хоч у очі зазирає заздрісно ліхтарень сто (*Б.-І. Антонич*).

Вправа 256. Запишіть займенники правильно, опустивши риски.

Ким/небудь, ні/з/ким, де/яким, який/сь, ні/при/чому, ні/чий, хтозна/чий, на/будь/чому, будь/на/чому, аби/хто, казна/котрий, ані/скільки, що/сь, де/що, де/з/чим, ні/стільки, який/небудь, у/де/чому, де/в/чому, будь/чий.

Стилістичне використання займенників

Вправа 257. Прочитайте уривки текстів, у яких ужито займенники. Установіть відповідність між наведеними фрагментами текстів із займенниками та функціями (їх перелік подано в довідці), які виконують ці займенники в тексті.

1. Західнонімецькі дослідники Юрген Браун і Пауль Кунстман сконструювали велосипед з електродвигуном, ***який*** одержує струм від сонячної батареї. Струм живить електродвигун, ***що*** забезпечує підвищення швидкості руху велосипедиста, коли той натискає на педалі (*З газети*).

2. У найтривалішу і дорогу подорож на таксі вирушили днями австрійці Г. Платтнер і Х. Кнофлахер. За десять діб ***ці*** жителі Зальцбурга мають намір подолати шлях до північної точки материкової Європи – норвезького мису Нордкап – і повернутися назад. ***Їм*** належить проїхати територією 16 країн і подолати відстань понад 14 тисяч кілометрів. Якщо ***все*** пройде, як задумано, шукачі мандрів, напевно, потраплять до „Книги рекордів Гіннеса" (*З газети*).

3. Від того вечора ми більше не заводили розмов ні про слизьку дорогу, ні про ожеледь; ***я*** не починала їх, ***він*** допізна був на заводі, і лише ділові балачки пов'язували ***нас*** (*В. Добровольський*).

4. „Свою Україну любіть...” Саме під ***такою*** назвою розпочнеться в неділю чергове засідання клубу „Юний художник” (*З газети*).

5. ***Вона*** досконало-вишукана й коштовно-прекрасна – невтомно шита з покоління в покоління і турботливо передавана з роду в рід для найвищого, повного довершення, що йому не буде кінця.

Вона вся з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сяйвом місяця, зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом – кожна її ниточка вимочена в Дунаї, криницях і струмках людської звитяги...

Вона з колискової молодої-молодої матері над первістком – уся з шелесту дерева життя й пізнання зі старого в новий світ. ***Вона*** вся з тучі й грому, як з води і роси, – ***така*** українська мова (*Б. Харчук*).

Довідка. *1. Займенники допомагають виражати послідовний зв’язок між одиницями висловлювання. 2. Займенники пов’язують початок тексту із заголовком. 3. Займенники об’єднують абзаци цілого фрагмента. 4. Займенники формують паралельний зв’язок у висловлюванні. 5. Займенники пов’язують частини складного речення.*

Завдання 258. Прочитайте художній текст, визначте, яку роль відіграють у ньому виділені займенники. Яким словом можна замінити їх у тексті? Чи однакові слова дібрали студенти? Якщо ні, то чому? Проаналізуйте, які ще займенники вжито автором, яку роль виконують вони в тексті і до яких семантичних груп належать.

ВОНА

Сніг помолодів під подувами вітру, сипав манною крупою з неба, і ледве вірилось, що початок квітня. Древній священик з хорами кружляв церковним подвір’ям, і довкола неслося „Смертію смерть поправ...”. Моя побіліла голова стала подібна до батькової, засмагле лице якого було по-святочному супокійне. Дивлячись час від часу на нього, я врешті зрозумів: „Це – Великдень”.

Мої гінці не вернулися ще до цього часу з далекого міста, і я не знав, що робити далі. Відомостей про ***Неї*** не було. Безладний плин годин перетасовував впорядковані ще зранку плани. Залишалось лише сподівання.

Промовляючи щиро молитву, хрестячись тремтячою рукою, я думав про ***Неї***. Пахло паскою, паленими свічками та свяченою

водою. Мені ввижалося – маленький Ісус, розіп'ятий на хресті, босими ногами сходить на засніжений камінь.

Не було жінок без хустки серед людей, лиш одна якась, певно, чужа. Підвів очі до неба, шукаючи знаку, намарне. Я силкувався розгадати кожен порух гілки чи скрип дерева, ієрогліфічний плин хмар. Глухо бамкав дзвін. Нині також жодної звістки, ніякого крику, відсутність жалю.

Хори тягнули „І сущим во гробі...". З вулиці ввірвався схарапуджений білий кінь, день застиг від жаху. Я кляк на коліна і відчув – ***Вона*** повертається (*І. Ципердюк*).

Вправа 259. Охарактеризуйте стилістичну роль виділених займенників у реченнях.

1. – Чого ***ти*** чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а ***воно*** принидиться. Кажу, – наймай. Каятимешся потім (*М. Коцюбинський*).

2. – ***Нас*** можуть спитати, який вихід ***ми*** бачимо із цієї ситуації. На ***нашу*** думку, необхідно залучати більше студентів до наукової праці, – підсумував керівник гуртка.

3. А вона й каже: – ***Ви*** писали мені листа про любов, і єсть це нахабство. Подивіться – ***хто*** я така, і ***що ви***? Я в гімназії науки з медаллю вчила і по-французьки балачки знаю. Знову ж і багатство у мого батька... А ***ви*** – кухар і зовсім ***ніщо***. Так що й любов тут ні до чого! А що у ***вас*** у листі про те, що люди однакові, так це через ***вашу*** заздрість. А єсть люди, котрі благородні і всім керують і культурні, а єсть такі, що мужики і тільки закони виконують або на хліб заробляють. От спробуйте стати героєм – тоді й говоріть! Я ***вам*** тепер усе сказала, а ще матиме з ***вами*** побачення батько...

Тут розчинилися двері і вступив сам Сава Петрович Сметанкін.

– Зараз мені йди звідси, Олімпіядо! – гукає. – А **ти**, сучий син, – це вже до мене, дозвольте сказати, – слухай-но сюди, що **тобі** казатиму! (*Є. Плужник*).

4. – ***Ми*** вважаємо хибою діяльності ***нашого*** наукового гуртка те, що студенти не беруть участі у всеукраїнських наукових конференціях, – висловив свою думку староста гуртка.

Вправа 260. Прочитайте текст. З якого твору цей уривок? Знайдіть у ньому вислови, що стали крилатими. Які займенники вжито в афоризмах? Яка роль займенників у фразеологізмах?

Випишіть з тексту займенники, указавши: а) розряд за значенням; б) морфологічні ознаки; в) синтаксичну роль.

Випадковий перехожий, глянувши на мою троянду, скаже, що вона достоту така, як ви. Та мені вона любіша над усіх вас. Бо то її, а не вас я поливав щодня. Її, а не вас накривав скляним ковпаком. Її затуляв ширмою, оберігаючи від вітру. Для неї нищив гусінь, лише двох чи трьох залишив, щоб вивелися метелики...

І маленький принц вернувся до Лиса.

– Прощавай... – мовив він.

– Прощавай, – сказав Лис. – Ось моя таємниця, вона дуже проста: лише серце бачить. Найголовнішого очима не побачиш.

– Найголовнішого очима не побачиш, – повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

– Твоя троянда люба тобі, бо ти віддав їй усю душу.

– Бо я віддав їй усю душу... – повторив маленький принц, аби краще запам'ятати.

– Люди забули цю істину, – мовив Лис, – але ти не забувай; ти завше відповідальний за всіх, кого приручив. Ти відповідальний за свою троянду (*А. де Сент-Екзюпері*).

Вправа 261. Знайдіть у наведених реченнях діалектні форми займенників. Чому вони вживаються в поданих текстах? Наведіть літературні відповідники до них. Чим діалектні форми займенників відрізняються від нормативних?

1. Сеся вечірка була присвячена електронній музиці (*Л. Дереш*). 2. До вікна мойого теплий промінь ласциться (*З пісні*). 3. І кожний з нас те знав, що слави нам не буде, Ні пам'яти в людей за сей кривавий труд, Що аж тоді підуть по сій дорозі люди, Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди, Як наші кости тут під нею зогниють. 4. Єї пізнавши, чи ж я міг Не полюбить єї сердечно. 5. Кріпіть, щоб ті безумства, муки, враз Мойого Духа глиб не помутили! 6. От бач, твою зневажив волю, З твойого шляху геть утік (*З творів І. Франка*). 7. Зібрала мати коло хати маленьких діточок своїх, сама заснула коло їх (*Т. Шевченко*). 8. Сполошиш ми долю і проженеш щастя,

день ми споморочиш і світ ми западе, нуждов мя вдариш і нашлеш ми злидні... (*М. Шашкевич*). 9. – Се лиш Бог знає! – повторили інші всуміш. – Се лиш Бог знає! (*О. Кобилянська*). 10. – Отам на панських ланах почав уже хтось ще тамтого тижня орати, – докинув Онуфрій... (*О. Кобилянська*). 11. Іншії гори згадались мені, вулиці інші й будинки, Тільки той самий ясний місяченько освічує їх в сю хвилину (*Леся Українка*). 12. Покинь ті божі, ясні ідеали, що в серці твому ярко запалали (*У. Кравченко*).

Вправа 262. Виправте стилістично неправильно побудовані речення і запишіть їх. Поясніть, у чому полягала помилка.

1. А мала все допитується у бабусі. Де знати малій, чого такі ті очі, чого саме цієї осені, теплішої за всі на її віку, почало з нею таке діятись. 2. У зовсім непристосованому приміщенні знаходиться молодняк великої рогатої худоби. Його слід реконструювати. 3. Раптом хлопчик наштовхнувся на цапа. Він злякався і почав тікати. 4. Уже давно не відбуваються творчі вечори в клубах підприємств, які давно не працюють. 5. Юля зустрінеться на вечірці з подружкою. Вона буде неперевершена. 6. Увійшов лауреат музичного конкурсу, який зацікавив усіх пластунів. 7. Я виконую моє домашнє завдання, а ви виконуйте своє. 8. Ти зробиш свій вибір, а ми – наш. 9. Учні вирішили, що посадять такі квіти, що цвістимуть від ранньої весни до пізньої осені.

Морфологічний аналіз займенника

Вправа 263. Прочитайте текст. Зробіть морфологічний аналіз займенників.

У нашому місцевому зоопарку є один із найбільших африканських левів, яких я бачив за все своє життя. Величезний самець, вагою біля п'ятисот фунтів, з прекрасною гривою і просто велетенськими лапами. Panthera leo. Цар звірів. Безперечно, він був у клітці, але я запевняю вас – ґрати заспокоюють мало, коли ви стоїте на віддалі шести футів від чогось такого, що в іншій ситуації подивилося б на вас, як на легкий сніданок. Чесно кажучи, я відчував, що маю наглядати за своїми хлопцями, тримаючи їх на безпечній відстані, мовби він міг скочити на нас, якби раптом захотів. Однак

він був моїм улюбленцем, і, тимчасом як інші ходили подивитися на мавп чи тигрів, я вертався назад заради кількох хвилин у присутності когось настільки могутнього, благородного і смертоносного. Можливо, це був страх, змішаний із захопленням, можливо, моє серце просто розривалося за цього великого старого кота.

Цей прекрасний жахливий звір мав би блукати в савані, пануючи над усіма, наганяючи страх на антилоп, зебр і газелей, попри те, де не застав би його голод. Натомість він щодня і щоночі кожну годину проводив на самоті, у клітці, меншій за нашу спальню, а їжу отримував через металеві дверцята. Інколи пізно вночі, коли все місто засинало, я чув, як з пагорбів накочувалося ревіння. Воно звучало не шалено, а радше жалісливо. Лев ніколи не дивився мені в очі. Я дуже хотів, щоб він поглянув, хотів заради нього самого, щоб він міг збентежити мене поглядом. Мені сподобалося б, якби він замахнувся на мене. Але звір просто лежав, утомлений тією глибокою втомою, яка приходить із нудьгою, лежав, дихаючи неглибоко, перевертаючись час до часу в різні боки.

Адже за роки життя у клітці цей звір уже навіть не вірить, що він є левом... Аналогічно і чоловік, загнаний у клітку, вже не вірить, що він є чоловіком (*З книги Джона Елдреджа „Дике серце: таємниця чоловічої душі", з англ. переклала О. Фешовець*).

Питання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення займенника як частини мови.
2. Порівняйте український термін *займенник* і латинський відповідник *pronomen*.
3. Замість яких частин мови можуть уживатися займенники?
4. Яке загальнокатегоріальне значення займенника?
5. Що таке дейктичність?
6. На конкретних прикладах продемонструйте, що займенники не мають постійного лексичного значення і їм властивий абстрактний характер семантики. У чому полягає специфіка займенника порівняно з іншими частинами мови?
7. Хто з мовознавців і чому заперечує наявність займенників як самостійної частини мови?
8. Хто з мовознавців обстоює традиційний погляд на займенник як окрему частину мови?

9. Як ви розумієте твердження про те, що займенники, як і числівники, утворюють закритий щодо кількісного складу лексико-граматичний клас слів?

10. Чому займенник належить до іменних частин мови? Назвіть усі іменні частини мови. Які граматичні ознаки їх об'єднують?

11. Які морфологічні категорії має займенник? У чому полягає своєрідність морфологічних категорій займенника порівняно з морфологічними категоріями іменника та прикметника?

12. У іменника рід є незалежною категорією, у прикметника – залежною. Якою є відповідно категорія роду в займенника?

13. Які займенники змінюються за родами? Наведіть приклади.

14. Які займенники мають незалежну категорію роду і належать до одного з трьох родів? Наведіть приклади.

15. Які займенники поза контекстом не виявляють категорії роду, а в різних контекстах можуть бути різних родів? Наведіть приклади.

16. Які займенники ні поза контекстом, ні в контексті не мають категорії роду? Наведіть приклади.

17. Які займенники змінюються за числами? Наведіть приклади.

18. Які займенники мають синкретичну, нерозчленовану категорію числа, яку визначаємо з контексту? Наведіть приклади.

19. Які займенники вказують: а) лише на однину; б) лише на множину? Наведіть приклади.

20. Які займенники мають синтаксичну парадигму прикметникового типу? Наведіть приклади.

21. Які займенники відмінюються, як іменники? Наведіть приклади.

22. Які займенники мають неповну (дефектну) парадигму? Наведіть приклади.

23. Наведіть приклади розірваних словоформ займенників.

24. Наведіть приклади своєрідних займенникових закінчень, які не мають аналогії серед іменникових та прикметникових закінчень.

25. Наведіть приклади займенників, які поєднують в одній морфологічній парадигмі кілька типів відмінювання.

26. Яку синтаксичну роль виконують займенники в реченні? Продемонструйте на прикладах.

27. Яка специфічна синтаксична функція займенника?

28. Наведіть приклади словосполучень, у яких займенник виступає то головним, то залежним компонентом.

29. Придумайте два однослівні та два багатослівні речення, які би складалися лише із займенників.

30. Які функції виконують займенники в тексті?

31. На які розряди за значенням поділяються займенники? Проілюструйте прикладами.

32. До якого розряду за значенням належить займенник *жодний*?

33. Чому займенники *він, вона, воно, вони* називають предметно-особовими?

34. Що спільне і відмінне між питальними та відносними займенниками?

35. Займенники якої групи за значенням послужили твірною базою для утворення інших семантичних груп займенників? Наведіть приклади таких похідних займенників і прокоментуйте, з допомогою яких словотворчих засобів вони утворені.

36. На які групи поділяються займенники за співвіднесенням з іменними частинами мови? Які ознаки займенників лежать в основі такого поділу?

37. Які групи займенників за морфологічною будовою виділяють?

38. За допомогою історичних коментарів поясніть, чому: а) займенники *ми, він, вона, воно, вони* в непрямих відмінках мають суплетивні форми; б) займенники *він, вона воно, вони* в непрямих відмінках після прийменників та в орудному мають приставний звук [***н***].

39. У чому подібність і в чому відмінність у відмінкових закінченнях займенника *цей* та прикметників на *-лиций*?

40. Які займенники пишуться через дефіс? Які похідні займенники, утворені з допомогою часток, пишуться разом? У яких відмінкових формах і чому ці займенники пишуться окремо?

41. Що таке прономіналізація? Проілюструйте це явище на прикладах.

42. У які частини мови найчастіше переходять займенники? Наведіть приклади таких переходів і поясніть, як називаються такі явища.

ДІЄСЛОВО

Значення дієслова, його граматичні ознаки

Вправа 264. Виберіть і запишіть лише дієслова. Яке значення мають дієслова на відміну від інших частин мови в кожній групі?

Подвоїти, двійка, два, двічі, удвоє, двоїтися; видав би, видання, виданий, видавництво; веселий, веселити, веселка; зелений, зеленіє, зеленка; купи́, ку́пи, купіть; спів, співай, співаючи; пере́пади, перепади́, перепаде, перепад; ніс, довгий ніс, ніс портфель.

Вправа 265. Проілюструйте прикладами відповідних слів лексико-семантичні групи дієслів. Наведіть ще 5 семантичних груп дієслів самостійно, заповнивши їх прикладами.

Поміркуйте, чому слова таких різних семантичних груп належать до однієї частини мови – дієслова. Яке спільне категоріальне значення їх об'єднує?

1. Дієслова конкретної фізичної дії: ...
2. Дієслова руху (пересування, переміщення): ...
3. Дієслова мислення: ...
4. Дієслова мовлення: ...
5. Дієслова волевиявлення: ...
6. Дієслова бажання: ...
7. Дієслова вияву почуттів: ...
8. Дієслова вияву ознаки: ...
9. Дієслова стану: ...
10. Фазові дієслова: ...

Вправа 266. Прочитайте речення. Випишіть дієслова, визначте, до якої лексико-семантичної групи вони належать.

1. Злим людям не заздри, не бажай їх товариства (*З Біблії*). 2. Лише гуртом і пущі, і пустині з піснями, з гуком можна перейти (*М. Рильський*). 3. А тут качки порозлітались і сюди і туди (*О. Довженко*). 4. Міркували і сяк і так (*Григір Тютюнник*). 5. Чи то галич налетіла чорна, чи то турки гору обступили? (*Леся Українка*). 6. Люблю я день і поклоняюся грому (*А. Малишко*). 7. Сплять часи, і віки, і літа (*М. Вінграновський*). 8. Обличчя міниться, враз поблідне, аж посиніє (*Панас Мирний*). 9. А вже світає. Сумно, сумно, сумно благословляється на світ (*Л. Костенко*). 10. Я весну з тобою буду ждати, ждати у холоднім царстві білої зими (*В. Сосюра*). 11. Цикл

зимових свят починається у грудні і триває фактично цілий січень (*З газети*).

Вправа 267. Прочитайте текст. Випишіть з нього дієслова, розподіливши їх на групи за семантичною повнотою: а) повнозначні дієслова; б) допоміжні (семантично неповноцінні) дієслова; в) службові дієслова (зв'язки).

Мазепа-коханець – популярний персонаж численних творів доби романтизму

Легенда про Мазепу, що надихала романтиків, почала гуляти світом ще наприкінці XVII століття. Саме в той час написав свої спогади придворний пліткар Ян Хризистом Пасек, який служив при дворі короля Яна Казимира разом із молодим Іваном Мазепою, котрого відверто недолюблював.

Сюжет придворного оголосу відомий ще з часів античності. Пасек лише переповів давню легенду: неподалік від маєтку Мазепи на Волині знаходився маєток Станіслава Фальбовського. Між молодим шляхтичем і юною дружиною підстаркуватого сусіда спалахнув роман. Фальбовський вистежив коханців і наказав слугам роздягнути юнака, прив'язати його до коня і пустити навпростець крізь зарості терну та глоду. Колючі гілки шмагали тіло хлопця. Коли, нарешті, напівмертвий Мазепа дістався свого дому, сторожа та челядь спочатку не впізнали й не пустили його, тому майбутній гетьман мало не помер.

Підґрунтям легенди стали реальні події, про які пліткував королівський двір. Справді, молодий красень Мазепа закохався в шляхтянку Олену Загоровську й зруйнував її сім'ю. Навряд чи ображений чоловік у реальності міг прив'язати коханця голим до коня, та сюжет виявився настільки цікавим, що згодом почали з'являтися легенди з певними видозмінами...

Традиційним, хоча й неправильним, є трактування романтичного героя Мазепи лише як героя-коханця. ...Якщо любовні пригоди й були в житті молодого Мазепи, то він умів чітко розмежовувати, як-то кажуть, роботу й особисте життя. У зрілому віці його поведінка й стосунки з жінками цілком відповідали нормам моралі та його соціальному становищу.

Пушкінський сюжет, у якому Мазепа виглядає як старий розпусник, який намагається звабити свою юну похресницю Мотрю, – не більше ніж художній вимисел (*Із журналу „Український тиждень"*).

Вправа 268. Уведіть у два різні речення кожне з поданих дієслів так, щоб у першому реченні воно було повнозначним, а в другому – допоміжним або службовим. Чи розрізняється синтаксична роль таких дієслів у реченнях?

Бути, ставати, закінчувати, хотіти.

Вправа 269. На прикладі наведених груп дієслів доведіть, що дієслову властиві такі граматичні категорії (вид, стан, спосіб, час, перехідність/неперехідність, особа), яких не мають інші частини мови.

1. Бачити – побачити, забити – забивати, кричати – крикнути.
2. Дарувати, читати – ломитися, споруджуватися.
3. Перехвилювався – перехвилювався б – перехвилюйся.
4. Запрошувала – запрошую – запрошуватиму.
5. Вивчати мову, ремонтувати взуття – бігти через вулицю, сидіти в кріслі.
6. Захоплюся – захопишся – захопиться; захопимося – захопитеся – захопляться.

Вправа 270. Проаналізуйте валентність (сполучуваність) дієслів у поданих реченнях.

Зразок. *Гості подарували дітям іграшки.* – Дієслово ***подарували*** є тривалентним, тому що поєднується із *суб'єктом дії* ***(гості)***, *адресатом дії* ***(дітям)*** та *об'єктом дії* ***(іграшки)***.

1. Поміж людьми я жив і ріс, поміж людьми шукав я щастя (*М. Стельмах*). 2. Розквітли яблуні в садах, цвітуть каштани в парку (*М. Познанська).* 3. Уже достигло жито на підгір'ї. 4. У поле вийшла жниця в надвечір'я, нажала перший сніп на свіжий хліб (*М. Ткач*). 5. Вечорами в хлібах захлиналися перепели (*І. Цюпа*). 6. Мати дрібненько порізала ножем кріп і петрушку. 7. Світає. 8. Над лісом світає.

Вправа 271. Прочитайте текст. Визначте синтаксичну роль дієслів (усіх дієслівних форм) у реченні. Яка синтаксична функція є типовою для дієсло-

ва як частини мови? Яка дієслівна форма може виступати будь-яким членом речення?

1. Та що б там не було, а без первісних вірувань, оформлених у календарну структуру, нам важко, точніше, неможливо уявити світогляд наших попередників. 2. До речі, Тарас Шевченко свого часу мріяв підготувати книгу з української етнографії, куди мали ввійти й аграрні студії. Але задумок також лишився нереалізованим. 3. Вже те, що ми маємо змогу повніше спізнати життя і побут своїх попередників, дає нам законне право пишатися високим рівнем культури українського народу, яка в світовій цивілізації посіла належне місце. 4. Зображення розміщені на двох горизонтальних поясах, які доповнюють один одного, – кожному верхньому малюнку відповідає нижній квадратик. 5. Через двісті років після прийняття християнства згадуваний митрополит Іоан II скаржився, що весільний обряд проводиться за старим звичаєм, тобто після церковного вінчання все робиться так, як і раніше. 6. І християнство змушене було піти на певні поступки. 7. В основу „Українського народного календаря" покладено аграрний рік українців, який структурно поділений на місяці. 8. Попід вікнами, ощасливлені пробудженням природи, радісно попискують синички, а табунці горобців, зібравшись у ватаги, з'ясовують свої „парубоцькі стосунки"... 9. Справді-бо, позбавляти життя деревця заради тимчасової забаганки – невдячна затія. 10. Пречиста по груші ходила, Пречиста мішок загубила. – Спасику-братику, оддай мені мішочок – Не буду ходити у твій лісочок! (*Із книги В. Скуратівського „Український народний календар"*).

Дієслівні форми

Вправа 272. Наведіть повну морфологічну парадигму дієслова ***писати***. Поясніть, які дієслівні утворення вона включає.

Вправа 273. Прочитайте текст. До якого стилю він належить?

Випишіть з тексту дієслівні форми, розподіливши їх на такі групи: а) способові форми; б) інфінітив; в) дієприслівник; г) дієприкметник; ґ) безособові форми на ***-но, -то***.

І. Поминальні дні

У поминальні дні на початку листопада подорож через Польщу нагадує казку або сон. У темряві світяться вогні. На схилах, за ме-

жами міст, на чорних пустках. Завислі в безодні ночі, наче літаючі килими, наче полум'яні марева. Як несправжні видива, виткані із золотих, червоних і зелених вогників, оживають цвинтарі. Над найбільшими з них піднімаються заграви і чорні парафінові дими. Міста насичуються запахом запалених священних вогнів. Це дивне, позачасове світло зовсім не відповідне нашому часові. Воно відволікає увагу від прагматичної щоденності. Ми починаємо витрачати час, переміщуючись тисячами, десятками і сотнями тисяч – залежно від довгості і широкості краю – щоби відвідати закопані у землю крихти, рештки тих, котрі були колись з нами.

Це племінне і дике світло. Нам не вистачає самої пам'яті. Мусимо відчути своїх померлих фізично. Мусимо знати, що вони спочивають за півтора метра під нашими ногами, поволі перетворюючись на землю, розкладаючись на молекули і мінералізуючись. І все це відбувається посеред вечірніх вогнів, серед стовпів чорного диму.

Поганський дохристиянський культ предків збережено. Можливо, що це свято – після Різдва і Великодня – є третім за значенням у нашому календарі. До того ж це єдине свято, яке не піддалося комерціалізації. Не здеградувало до порожнього обряду, до сімейної церемонії при заставленому столі.

Померлі дають нам можливість повернути собі втрачену частину людяності. Один раз на рік стаємо релігійними найпростішим, архаїчним способом і повертаємося до часів, коли починали усвідомлювати власну людськість (*А. Стасюк*).

II. Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.
Та ба! Нема з ким. Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться одиноким
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись.
Або... Ні. Треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріть

В самотині. Пшениця, жито
На добрім сіялись лану,
А люде так собі пожнуть
І скажуть: „Десь його убито,
Сердешного, на чужині...”
О горе, горенько мені! (*Т. Шевченко*)

ІІІ. Буває хліб гіркіший полину –
коли окрайцем кидають у спину...
Чи встигнеш зрозуміти глибину
і неповторність кожної хвилини?
Чи встигнеш, проростаючи з віків,
себе відчути пагоном, стрілою?
Долоні твого слова шкарубкі,
перлини – пересипані золою.
І в листі перетлілому – зола,
в невинному гріхові і покарі.
І, небо притуливши до крила,
летиш ти між мільйонами Ікарів (*Н. Стефурак*).

Вправа 274. Прочитайте фрагменти листів В. Стуса до сина. Визначте головну думку текстів. До якого стилю вони належать?

Випишіть із тексту дієслівні форми, розподіливши їх на такі групи: а) дієвідмінювані форми; б) незмінні форми; в) відмінювані форми.

І. Дмитрику, Ти пишеш про Лесю Українку, про її „Лісову пісню”. Про все це я міг би багато провадити. І про те, що Леся почала писати, коли наша література була вкрай бідна, як мова. Тому вона вчила іноземні мови, щоб побагатити і свою, але вірші писати їй було тяжко – своєю мовою, дуже пересолодженою суфіксами (вечір тихесенький, місяць яснесенький), мовою, що не знала іншого, крім замкненого циклу сільської праці й сільської радості. Але все ж таки вона багато зробила, щоб вирватися із цього кола – світу в малому вікні. Вона кликала на ширші простори. ***Кликала,*** передусім. Тому її вірші здебільша кличні, їй не ходило про саму себе. На свій час вона була для України могутньою поеткою. А сьогодні читати її не дуже втішно. Бо ми вже розпанькані на могутніших, зріліших віршах Лорки, чи Цвєтаєвої, чи Еліота. Франко це чув, як і Леся. І замолоду

писав прегарні вірші („Смерть Каїна" – здається, так зветься його поема, написана десь до 30 років життя, одна з наймогутніших у нього і видатна й по сьогодні). Леся почула, що її вірші не дають їй змоги висловитися до кінця – і почала свої прегарні драми. Із віршів Лесі я люблю, може, 5–6, найбільше – десяток. Решта мене не зачіпає. А драми її я люблю. „Лісова пісня" – не найкраща, звичайно. Вона тільки найніжніша, найтонша, але – не найглибша. Те, що вчать у школі її, а не іншу драму – нічого не важить. Ось прочитай „У пущі", „Руфін і Прісцілла" – вони тобі сподобаються більше (може, на Твій вік – і ні, але пам'ятаю по собі: „Лісову пісню" я обожнював у школі, а решту драм – вже в інституті). А смисл „Лісової пісні" – такий, як Ти і пишеш. Є така приказка: краще синиця в жмені, аніж журавель у небі. На жаль, є. Мені такі приказки вкрай не подобаються: журавель у небі – прегарний. Є ще така приказка: дурний думкою багатіє. Вкрай гидка приказка. Такі дурні, що багатіють думкою, – літають перші в космос, пускаються з Магелланом довкола світу, йдуть на багаття з Джордано Бруно. Отож: Мавка – для дурних, Килина – для „розумних". Бо Мавка – це мрія, це коротке сонце в сірому житті, Мавка – це свято, Великдень душі. А Килина – це сірі будні, це сало з часником, це повна макітра вареників і жодної зірки над головою. „Життя" любить килин, а мавок убиває. Бо Мавка за день проживе більше, як Килина за 100 років. Бо Мавка – це обрій, світанок, а Килина – як пшоно, висипане курям під ноги. Життя більшості людей – це одна опасиста Килина (пудів на 7 вагою), а Мавка їм ненависна, бо все зове до чогось непевного, нездійсненного, завжди ошукає, залишить у дурнях. А дурнями не бояться бути лише мудрі. Дурні ж хочуть бути мудрими – тому тримаються за Килину, як чорт за грішного душу. Одне слово, драма-феєрія Лесі – це драма людського життя: трагедія журавля в небі і гопак свиней на оборі. Коли ваша вчителька каже, що твори важать тільки ті, що дають серцю й розуму – то вона добра вчителька, вона розуміє літературу і добре відчуває її. Я не знаю, чи Ти мене розумієш: уся література – це оповідь про трагедію. Трагедію життя, яку література вчить не відчувати як трагедію. Ось у „Всесвіті" (читай цей журнал) надруковано вірші Назима Хікмета (80 років, як він народився, і, здається, 15 – як помер). Він не був

трагічним поетом, хоч 15 років перебував без волі. Він знав, що таке життя, як у нього, – тільки й заслуговує на життя.

II. Ось так і треба жити. Отак і триматися, виборюючи самого себе з лінощів, бездіяльності, безінтересу і т. д. Учися жити – то високе мистецтво, якого чимало людей так і не навчилися, хоч прожили життя. Але тут і дивувати ніяк: хто вчить жити? Люди, народившись, вважають, що жити вони вміють. Для багатьох це – прибільшувати свою власну порожнечу всякими набутками – давай купимо те чи те. Оце – і все життя: заслонити свою порожнечу громаддям машин, телевізорів і т. д. Але – це смішне вміння, наївна спроба втекти од життя на луки задоволення. Життя не є насолода. І не є задоволення. Воно має свій насущний житній, із остюками, смисл. У тому насущникові – міра життя.

Вправа 275. Назвіть кожну з поданих дієслівних форм і проаналізуйте її морфологічні ознаки. Ті дієслівні форми, які можна трактувати по-різному, уведіть у речення, знявши двозначність.

Починайте, їдемо, позначене, вкритий, падають, думаючи, шелестітиму, подумавши, тріщали, розлито, розлите, будеш пам'ятати, підстрижіть, нехай рознесе, названо, в'янучий, назвати, прагну, кажучи, хотіла б, красувалися, боротися, відсвяткувавши, политі, скошено, зведеш, підривай, носить, беремо, берімо, розхмарена, озлобилося, усвідомлюючи, вдумайтесь, буду виконувати, піклуватимуться, жадав, хай підпишуть, виявили б, спатоньки, посивіла, розбудиш, зберіг, збережено, сяюча.

Вправа 276. До поданих дієслів наведіть усі можливі різновиди дієслівних форм.

Зразок. *Ставитися – ставишся, ставитимешся, будеш ставитися, ставився, ставився б, стався, ставлячись; принести – принесемо, принесли, принесли би, принесімо, принесений, принісши, принесено.*

Очікувати, простелити, озватися, білити, говорити, підвезти.

Проаналізуйте морфемну будову всіх дієслівних форм.

Інфінітив

Вправа 277. Прочитайте речення. Підкресліть у них дієслова в неозначеній формі, визначте їх морфологічні ознаки та синтаксичні функції.

1. Знати свою ваду – це вже перший крок до здоров'я (*Епікур*). 2. Удовіти – горе терпіти (*Народна творчість*). 3. Я хотів би жити й померти в Нью-Йорку (*І. Померанцев*). 4. Хто викохав тонку, гнучку В степу погибати? (*Т. Шевченко*). 5. Нестерпна мука і тяжка ганьба – нести впокорено тавро раба (*Б. Олійник*). 6. Мистецтво кожної епохи намагається створити образ прекрасної людини, що уособлює в собі найкращі риси свого часу. 7. За тих часів [в епоху середньовіччя] панівною була релігійна ідеологія, що намагалась переконати людей, нібито головне – придушити у собі все живе, умертвити плоть і прагнути в потойбічний світ. 8. В епоху Відродження зароджувався новий прогресивний клас – буржуазія, що відчувала свою силу, потребу утвердитись у світі, реалізувати свої історичні можливості. 9. Люди зрозуміли, яке багатогранне й прекрасне саме життя, як радісно бути людиною. 10. Мине ще якийсь час, і людям стануть здаватися красивими зовсім інші жінки: сповнені здоров'я, задоволені життям, дещо розповнілі й дуже земні (*Н. Волчок*). 11. Будуть завжди сіять мені В душу, повну вітрів і грому, Сіруватих очей вогні (*В. Симоненко*). 12. Слово, моя ти єдиная зброє, Ми не повинні загинуть обоє! (*Леся Українка*). 13. Всяк мусить пізнати свій народ і в народі себе (*Г. Сковорода*). 14. Любив блукати я по них [дорогах] роками І душу від сліпих марнот зберіг (*М. Руденко*).

Вправа 278. Складіть колискову пісню, використавши інфінітиви в пестливій формі. Виділіть суфікси пестливості.

Вправа 279. До поданих дієслів запишіть відповідну неозначену форму.

Розбилось, пізнаю́, пізна́ю, сидячий, схаменися, подаючи, подавши, віднесімо, відносімо, покинемо, покидай, вкладаю, вкладеш, трудиться, перемерз би, пролечу, пролітайте, заведуть, заводитимуть, зашитий, проросту, проростаю, створюй, створи, здогадався, здогадувалися, жнеш, шлеш, їдемо, їжджу, люблять, гнемо, женемо, стелишся, стелються, шлемо, соплю, сопу, сопла, сопіла, стережімо,

в'ють, виють, дихаю, дишу, веде, підіпру, розіб'ється, наллємо, полощеш.

Вправа 280. Випишіть із коломийок 10 речень з інфінітивом. Визначте синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі.

Вправа 281. Подані дієслова перекладіть українською мовою. Поясніть відмінність у морфемній будові дієслів у російській та українській мовах.

Артикулировать, афишировать, тренировать, ассоциировать, пародировать, санкционировать, репетировать, мужать, стареть, зеленеть, стереть, уйти, унести, уберечь, отобразить, отослать, вкопать, воспалять, воспеть, прислать, плотничать, бортничать, сторожить, свидетельствовать, бороться, взвалить, объявиться, вздрогнуть, вобрать.

Дві основи дієслова. Структурні класи дієслів

Вправа 282. Прочитайте вислови відомих людей про мову. Сформулюйте одним реченням головну думку кожного вислову. Випишіть усі дієслівні форми, розподіливши їх на дві групи: а) ті, які утворені від основи теперішнього часу; б) ті, які утворені від основи інфінітива.

І. Мова виконує, серед інших, дуже важливу філософськи-світоглядову функцію: вона прив'язує етнос до його природного оточення, до ландшафту, до того кревного, предметно обжитого космосу, з рослинністю та звіриною включно, котрий становить неорганічне тіло народу. За повідомленням литовських учених, складена геофізиками карта електромагнітних полів на території республіки збіглася з картою литовських діалектів з точністю до 1 км!.. Кожна мова „прописана" в цілком певному земному просторі й тому, переселяючись на інший терен, міняється, пристосовуючись до нових природних умов: так неозорі обшири американського континенту, приміром, проковтнули, згладили, „зрівняли із землею", афектовану, перепадисту виробленість інтонацій Старої Англії... [...] „Лани широкополі, і Дніпро, і кручі" – цей хвилястий, горбистий („за байраком байрак"!), жіночно-теплий рельєф серцевинної України недарма викликає сльози зворушення (сама бачила!) у сивоусого укра-

їнця, народженого в Пенсільванії, який уперше ступив на землю предків: та „генетична пам'ять", котрою він пронизливо „впізнає" досі ним не бачений краєвид, закодована в рідному слові, – вперше на віку наш американець відчуває, як його трудно збережена, забур'янена англіцизмами українщина легко, без жодних зусиль допасовується до навколишньої землі, води і неба: будь-яка інша мова тут неприродна, неадекватна, неістинна! – і сльози, що набігають йому на очі, є слізьми полегкости, – чоловік віднайшов свою тожсамість (*О. Забужко*).

II. Страшний мисливець вийде знов на лови.
В єдину сітку всіх птахів згребе.
Раби – це нація,
котра не має Слова.
Тому й не може захистить себе (*О. Пахльовська*).

III. Згадаймо при цьому хоча б сторічної давності мовні баталії між чехами і чеськими німцями про те, якою мовою слід розмовляти у всуціль німецькомовній Празі; згадаймо, що за всієї ліберальности Масарикового уряду мовна політика нової Чехо-Словаччини була сформульована настільки жорстко, що вже на початку 20-х Франц Кафка сумовито констатував свою відірваність від навколишнього мовного середовища; погодьмося, що наслідком цієї „перемоги чеськості" стала перемога культури у глобальному вимірі – передусім як перемога тенденції до різноманітности світу, а ще – перемога „слабшого" над „сильнішим", „меншого" над „більшим", „молодшого" над „старшим" (*Ю. Андрухович*).

Вправа 283. Подані дієслівні форми залежно від твірної основи розподіліть у дві колонки. Прокоментуйте, від якої дієслівної основи та з допомогою яких суфіксів і флексій утворені дієслівні форми в кожній групі. Як ви визначали твірну основу в аналітичних дієслівних формах?

Шукають, посіяна, посіємо, посіяла, посіявши, атакуючий, віршував би, чекайте, будеш захищати, ріжучи, хай ходить, виростивши, виросту, ростячи, ростуть, пожовтіле, буду ждати, миємо, вирило, прочитаєш, щебетав би, чаруюча, збереглися, питиму, будемо ставитися, сяючи, організую, посинівши, викрикне, виконане, перекладіть, проросло б, нехай розповідають, віддавали, стоячий.

Вправа 284. Визначте основу інфінітива та основу теперішнього (простого майбутнього) часу дієслів.

Звучати, закрасуватися, любити, шукати, заросити, горіти, сипнути, сіяти, стратити, вимагати, тяжіти, спостерігати, лити, кредитувати, повернути, повертати, дозволяти, стерегти, переводити, засвідчувати, мити, вимагати, чути, супроводжувати, жити, налаштовувати, вважати, косити, гоїти, красти, жати, зберегти, сікти.

Вправа 285. Визначте структурні класи дієслів.

Підстрибувати, ревіти, змиритися, крикнути, купувати, їхати, бажати, перенести, відтанцювати, мчати, синіти, сидіти, водити, вишивати, бувати, кохати, чорніти, носити, грюкнути, брати, гноїти, хотіти, бродити, бігти, гнати, замикати, одружуватися, одружитися, рівняти, смиконути, жувати, вертіти, класти, шити.

Вправа 286. Визначте й проаналізуйте особливості вживання дієслівних форм у наведених реченнях.

Гаряче полум'я вдарило в обличчя.
Гарячим полум'ям ударило в обличчя.

Суддя поставив крапку в кримінальній справі.
Суддею поставлено крапку в кримінальній справі.

Пахне кип'ячене молоко.
Пахне кип'яченим молоком.

Подаруйте коханій дівчині квіти.
Можна подарувати коханій дівчині квіти.
Старші люди часто вдосвіта не сплять.
Старшим людям часто вдосвіта не спиться.

Справжні друзі пізналися в біді.
Справжніх друзів пізнали в біді.
Справжніх друзів ми пізнали в біді.
Справжніх друзів пізнано в біді.
Справжні друзі пізнані нами в біді.
Справжніх друзів можна пізнати в біді.
Ми усвідомлюємо багато, пізнавши справжніх друзів у біді.

Категорія виду

Вправа 287. Прочитайте текст і сформулюйте його головну думку. Випишіть із нього всі дієслівні форми й визначте для кожної з них граматичне значення виду.

Предки-„бідолахи”?

У чому полягає „звичайна схема” української історії для більшості сучасних українців? Згідно з поглядами найвизначнішого українського історика Михайла Грушевського та його послідовників, які взяла на озброєння (дещо змодифікувавши) сучасна історіографія, українці – упосліджена бездержавна нація, позбавлена власної еліти, миролюбна хліборобська маса холопів без військового хисту і прагнення до експансії, перманентно кривджена всіма своїми сусідами. Вона розташована у „фатальних” географічних умовах – без природного кордону на сході, що відкривало шляхи для безкарних нападів на її землі. Вся українська минувшина в уявленні більшості наших істориків – це безперервний ряд поразок та невдач, гноблення й приниження, безсенсових неорганізованих бунтів, зрад і розбрату; це така собі мазохістська вистава, спостерігати за якою важко навіть із бромом.

Та якщо не вдаватися в подробиці, виникають обґрунтовані запитання – як такий „безхребетний” народ зміг не лише втриматися на цій вузловій у геополітичному сенсі території, а й від сторіччя до сторіччя поширював власний життєвий простір за рахунок „войовничих та агресивних” сусідів? Чому ми досі велика нація з усіма шансами на великодержавний успіх, а наші історичні вороги зі степового кордону або канули в Лету, або перетворилися на маргінальні етнографічні релікти? Що забезпечило нам цей історичний успіх – невже миролюбність і нездатність до державотворення і панування?

Відповіді на ці запитання лежать на поверхні, попри те що їх уперто не хоче помічати історична наука. Якщо оцінювати українську історію об’єктивно, то наше минуле в цілому виглядає як перманентне військове змагання з усім світом. Кожна сторінка української історії, як і кожен сантиметр української землі, политі нашою кров’ю, а ще більше кров’ю наших ворогів.

Gesta Ruthenorum (діяння українців) – це безперервні військові походи, завоювання, нищення ворогів та етнічна експансія. Історія України – це насамперед історія українських військових еліт (княжих дружин, руської шляхти, козацької старшини тощо), пасіонарності яких вистачало не лише на творення власних держав, а й наднаціональних імперій. Сенс усієї української історії полягає в цих великодержавних устремліннях. Наші предки були жорстокими завойовниками, творцями імперій та холоднокровними гнобителями чужинців, інакше вони не змогли б залишити нам у спадок того, що ми зараз маємо (*О. Однороженко*).

Вправа 288. Від кожного з наведених дієслів утворіть можливі часові форми. Поясніть, як належність дієслова до того чи того виду впливає на можливість утворення часових форм.

Щезати, відлучити, відлучати, пов'язати, морозити, принести.

Вправа 289. У наведених парах слів визначте вид кожного дієслова й граматичні засоби вираження виду.

Будувати – збудувати, підсмажити – підсмажувати, пекти – спекти, скликáти – склúкати, виповзти – виповзати, забрати – забирати, будувати – побудувати, малювати – намалювати, ловити – піймати, красти – украсти, випити – випивати, німіти – оніміти, підбігти – підбігати, розрізáти – розрíзати, винести – виносити, нумерувати – пронумерувати, підпорядкувати – підпорядковувати, світліти – посвітліти, говорити – сказати.

Вправа 290. Визначте напрям видоутворення в наведених видових парах і розподіліть їх на дві групи: 1) імперфективні; 2) перфективні.

Рвати – нарвати, наривати – нарвати, виливати – вилити, викидáти – вúкидати, відкочувати – відкотити, дрібнішати – подрібнішати, брати – взяти, нищити – знищити, підмальовувати – підмалювати, ревнувати – приревнувати, присилати – прислати, дорожчати – подорожчати, топити – втопити, застерігати – застерегти.

Вправа 291. До поданих дієслів доберіть парні дієслова протилежного виду. Поясніть, які граматичні засоби використано.

Спитати, вмирати, виміряти, забити, доривати, почервоніти,

реєструвати, говорити, винести, зв'язати, жовкнути, написати, знебарвлювати, розсипати, заводити, мазати, зашифрувати, озвучити, перепливти, знищувати, відпочити, забирати, зсукати, затвердіти, будувати, перепливати.

Вправа 292. Визначте, у яких дієслівних парах зміна виду викликає зміну значення слова.

Писати – відписати, стукати – стукнути, хижіти – охижіти, кричати – закричати, дрібнішати – подрібнішати, гніватися – перегніватися, співати – поспівати, галасувати – розгаласуватися, шифрувати – зашифрувати, рахувати – порахувати, гризти – надгризти, боронувати – заборонувати, ловити – піймати, солити – пересолити, стукати – постукувати.

Вправа 293. Наведені префіксальні дієслова за значенням розподіліть на дієслівні роди: 1) починальний дієслівний рід; 2) фінітивний дієслівний рід; 3) однократний дієслівний рід; 4) дієслівний рід зі значенням неповного вияву дії; 5) дієслівний рід зі значенням надмірної інтенсивності.

Закахкати, гримнути, надгризти, відбриніти, перепекти, прим'яти, грюкнути, одспівати, закурликати, розпищатися, перегніватися, зазеленіти, сіпонути, пересушити, заспівати, підсолити, штовхонути, дошити, пересмажити, полетіти, присолодити, заніміти, черпнути, підпороти, розхворітися.

Вправа 294. З'ясуйте значення родів дієслівної дії у виділених дієслів.

1. Раптом у небі ***закурликали*** журавлі (*О. Гуреїв*). 2. – Боюсь, що ***посумує***, ***понудьгує*** отак якийсь час, а потім зірветься... (*М. Стельмах*). 3. В гаїв зеленій глушині уже конвалії ***одквітли***... (*В. Сосюра*). 4. ***Затоваришували*** вони з галичанином відразу, з першої зустрічі (*А. Хижняк*). 5. Мотря ***сіпнула*** глиняника до себе; шматок горшка зостався в Карпових руках (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Степанович дістав люльку, ***підсипав*** тютюну, притоптав його великим пальцем і закурив (*Л. Юхвід*). 7. ***Наліпили*** [дівчата] бубликів, жайворонків, із жартами, співами виклали все на траві, як на ярмарку (*К. Гордієнко*). 8. Серединою вулиці, підскакуючи на вибоїнах, мчали санки, ***покрикували*** візники, тендітно дзвеніли дрібні дзвіночки

на упряжі (*Ю. Збанацький*). 9. Куховарка, мабуть, закохалась, бо все ***пересолює*** страву, то ***перепікає***, то ***пересмажує*** (*І. Нечуй-Левицький*).

Вправа 295. Серед наведених дієслів відшукайте одно- та двовидові.

Намазати, підспівувати, будувати, покрикувати, читати, нагулятися, добігатися, відшуміти, нарвати, виповзати, розслідувати, розрізати, модернізувати, завести, акредитувати, відіслати, форсувати, підписувати, мовити, оженити, поінформувати.

Вправа 296. Складіть речення, у яких подані нижче дієслова виступатимуть то як дієслова недоконаного, то як дієслова доконаного виду.

Мовити, газифікувати, форсувати.

Категорія перехідності / неперехідності. Категорія стану

Вправа 297. Проаналізуйте дієслова, встановіть, які з них можуть мати при собі залежний іменник у знахідному відмінку без прийменника (прямий додаток), а які не можуть. Запишіть дієслова у дві колонки: а) перехідні дієслова; б) неперехідні дієслова.

Аналізувати, боротися, згадувати, бігти, нести, нестися, апробувати, зазеленіти, зазеленити, пишатися, шанувати, згадати, спати, вирізати, стрибати, диктувати, кохати, сидіти, обеззброїти, осучаснити, кивнути, повечеряти, розцвітати, вистрибнути, знаходити, вижити, висловити, підтвердити.

Вправа 298. У наведених словосполученнях підкресліть дієслова й охарактеризуйте їх за ознакою перехідності/неперехідності. Визначте, на які питання відповідають залежні від них іменники.

Законспектувати статтю, висушити болото, написати роман, обожнювати вірші, не визнати помилки, позичити картоплі, копати лопатою, усміхатися другові, зустрічати весну, не любити підлості, спотіти від спеки, бігти стежкою, подарувати посмішку, не зрозуміти сина, попрощатися з батьками, пам'ятати про вічність, випити соку, передплатити журнал, відчинити кватирку, подивитися до поштової скриньки, читати сестричці.

Вправа 299. Прочитайте текст, знайдіть у ньому перехідні та неперехідні дієслова, визначте засоби вираження перехідності/неперехідності.

Ледве світає, а ластівки вже дзьобонять по стріхах. Півні перекликаються. Вертаються пастухи з кіньми. Свіжий холодок і хмарки на сході віщують погідний день. Стайня відчинена, худоба ще відпочиває.

Олена йде до хати за коновками. Відхилила двері і стала на порозі. Тут усі ще в досвітнім сні. По кутках тіні. Чорний кіт розтягнувся на припічку. В душній хаті чути лише рівномірні віддихи. Василиха розвернулася горілиць, худа, опалена, розхристана. Довкола нахмареного обличчя розсипалося чорне волосся. Одну руку відкинула на край постелі і стисла кулак, наче надумалася когось ним почастувати. Дитина в колисці ворухнулася і, всміхнена, почала лебеділи крізь сон. Олена хитнула колиску, вхопила коновки і вийшла.

Сусід на дровітні коле поліно. З-під стріх виповзає лінивий дим. Кури починають гребти коло призьб. Телята озиваються, корови підтягують басом.

Олена набрала води, вмилася біля криниці і шепоче дорогою молитву. Коновки поскрипують химерно на коромислі. Ранні ґаздині виходять по воду і здоровкаються з Оленою.

Василиха встала люта. Буркоче щось, тягнучи на себе спідницю, миється і зав'язує хустку:

– Ти не виділа ґазди?

– Ні, – відповідає Олена.

Василиха пішла до корів. Олена принесла дров, затопила в печі і кинулась замітати хату. Василиха внесла дійницю і поставила на лаві (*М. Яцків*).

Вправа 300. Прочитайте текст, випишіть із нього перехідні дієслова разом із залежними від них словами. Усно прокоментуйте, на основі яких ознак ви зарахували дієслова до перехідних.

Спогад про Василя Стефаника

У Кракові, вивчаючи медицину, якою взагалі не цікавився, Стефаник не втрачав гумору. Жив з колегою Йосафатом Шмігером, Владиславом Орканом, з елітою „Молодої Польщі". Одного вечора

в українськім казино сенсація: Стефаник і Шмігер схилилися над столом і, закривши обличчя руками, плачуть.

Виявляється, вони прочитали новий номер львівського гумористичного журналу „Комар". Іншим разом, сміючись як навіжені, пишуть до редакції „Діла" лист такого змісту: „Півроку тому редакція повідомила, що в селі Товстобаби корова народила двоє телят, мати і діти здорові". Ця гідна наслідування подія зацікавила нас. Тричі питали ми редакцію, як почувають себе достойна мати і її діти, але досі, на жаль, не одержали ніякої відповіді. Просимо не легковажити читачів і дати нам телеграфну відповідь, бо ж від неї залежить важлива економічно-торговельна справа". Стефаник не був говіркий. Його слово не випереджувало думки. Часом впадало воно в сатиричний тон з терпким нервовим забарвленням. Стефаник зовні ніби не виглядав нервовим, але на свої нерви скаржився від першого нашого знайомства.

Не раз бачив я його збудженим.

Обурювала Стефаника критика, яка навівала на нього песимізм.

Стефаник не любив читати своїх творів. Робив це рідко, і тільки в невеликому товаристві, до якого мав довір'я.

Пишучи, хвилювався. Глибоко переживав вчинки своїх героїв, зживався з ними в такій мірі, що писав не про них, а про себе (За *М. Яцківим*).

Вправа 301. Складіть речення парами так, щоб наведені дієслова вживалися то як перехідні, то як неперехідні.

Декламувати, майструвати, орати, танцювати, шити.

Вправа 302. Проведіть експеримент: до наведених дієслів додайте постфікс ***-ся***. Що станеться з дієсловами?

Витирати, збирати, лікувати, обнімати, переконувати.

Якщо вам не вдалося відповісти на питання, складіть речення із наведеними дієсловами, а також із дієсловами із постфіксом ***-ся***. Зіставте речення і зробіть висновок.

Вправа 303. Згрупуйте зворотні дієслова за семантичними типами: власне-зворотні, взаємно-зворотні, загально-зворотні, безоб'єктно-зворотні, пасивно-якісні, непрямо-зворотні, зворотно-пасивні.

Хлопчик купається, діти сваряться, дідусь веселиться, кішка дряпається, учитель сердиться, тканина рветься, їй пригадується, наречена одягається, зерно сиплеться, півень кусається, студенти листуються, мені чується, кропива жалиться, син будується, запасатися продуктами, маля дивується.

Вправа 304. Користуючись словником, доберіть дієслова з постфіксом ***-ся***, розподіливши їх на три групи: 1) ті, у яких постфікс ***-ся*** має граматичне значення; 2) ті, у яких ***-ся*** має словотвірне значення; 3) ті, які без ***-ся*** не вживаються.

Зразок. *1. Будуватися, ... 2. Займатися, ... 3. Боятися, ...*

Вправа 305. Прочитайте речення. Установіть, до якого стану належать дієслова на ***-ся***, керуючись різними концепціями категорії стану.

1. Усе міняється, оновлюється, рветься, у ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є, замулюється мулом, порохом береться – і знов зеленим з-під землі встає (*П. Тичина*). 2. А поет усе то грає, то щось пише на папері й роздає писання людям. Тут вступили слуги в двері. Всі метнулись хутко з хати, і поет один зостався, подивився на слуг спокійно, гордовито привітався (*Леся Українка*). 3. По всій долині розгорталося бурхливе будівництво. Виростали, як з води, кузні й майстерні. Виявилось, що все вміють робити оці мудрі солдатські руки. Вже тягнуть дроти до палаток, ламають камінь і втрамбовують ним лінійки. Не табір, а струнке біле місто народжувалося в межигір'ї (*О. Гончар*). 4. Ти мене накличешся ночами, несучи розлуку за плечами, і навиглядаєшся одна. Настраждаєшся в своїй надії, пригадаєш літа молодії, рідну землю, де гуде війна (*А. Малишко*). 5. Забруньковуються, забруньковуються понад шляхом нові дерева, а шляхи ґрунтові забруковуються, під бруківкою в'яне трава. Прихилятиметься і ховатиметься, та крізь товщі оті кам'яні пробиватиметься, пробиватиметься, і не знаю – радіти чи ні (*І. Муратов*).

Вправа 306. Із поданими в парах словоформами активного й пасивного станів придумайте речення. Проаналізуйте речення й доведіть, що форми дієслів без постфікса ***-ся*** передають значення активного стану, а форми із ***-ся*** – пасивного.

Будувати – будуватися, вишивати – вишиватися, сприймати – сприйматися.

Вправа 307. Прочитайте текст А. П. Коваль. Підкресліть дієслова, визначте стан та засоби його вираження, керуючись різними концепціями категорії стану.

Соломон мудрий

Ім'я Соломон (Шеломо) в давньоєврейській мові означає „мирний", „благодатний". Це третій цар Ізраїльсько-Юдейської держави (приблизно 965–928 роки до н. е). У Біблії Соломон – мудрий правитель, сповнений чеснот.

Батько його, цар Давид, на прохання Вірсавії, матері Соломона, зробив його своїм спадкоємцем, оминувши старших синів.

Коли Соломон прийшов до влади, він жорстоко розправився зі старшими братами – можливими суперниками – і тим зміцнив свою владу. Ставши царем, Соломон приносить Богові жертву, і Бог, з'явившись йому вві сні, обіцяє виконати будь-яке його бажання. Соломон просить дати йому „серце розумне, щоб судити народ Твій, щоб розрізняти добре від злого" (Перша книга Царів 3: 9). І за те, що Соломон не попрохав жодних земних благ, Бог наділив його не лише мудрістю, а ще й великим багатством і славою.

Соломон нагромадив такі величезні багатства, що срібло в його царстві зовсім не цінувалося. З різних земель владики приходили, щоб слухати його мудрі слова.

Вислови ***„Соломон мудрий"***, ***„мудрий, як Соломон"*** вживаються, коли хочуть (часом жартома або й іронічно) підкреслити чийсь розум, кмітливість, інтелектуальну перевагу:

В и б о р н и й. ...Тілько нігде правди дівати, трудненько тепер убогій дівці замуж вийти; без приданого хоть будь вона мудріша од ***царя Соломона***, а краща од прекрасного Іосифа, то може умерти сідою панною (*І. Котляревський*).

Категорія способу

Вправа 308. Випишіть із поданого тексту дієслова, розподіливши їх на такі групи: а) дієслова дійсного способу; б) дієслова умовного способу; в) дієслова наказового способу. Проаналізуйте, як утворені граматичні форми кожного способу. У якому способі дієслова розрізняються за часами?

Усі ми – діти природи, та не всі однаково добрі до своєї матері. Без її ласки, а часом і кари, ми не могли б обійтися, а все ж далеко

не кожен з нас може сказати, що сповнив свій обов'язок перед природою.

Ми – діти природи і водночас у боротьбі з нею ми стали людьми. Ми переросли свою праматір, стали дужчими від її стихійної неприязні чи ласки. Та ми водночас і діти суспільства. Тож не забуваймо, що природа наша – суспільне багатство, і ми не можемо поводитися з нею, як заманеться, а повинні діяти в природі в інтересах суспільства.

Боротися з природою ми навчалися. Та, підкоривши своїй волі її сліпі сили, повинні навчитись оберігати (*З книги „Наш друг – природа"*).

Вправа 309. Прочитайте речення. Випишіть із них дієслова у способовій формі, визначте їх спосіб, а також особу й рід. Проаналізуйте засоби вираження кожного граматичного значення. Зробіть узагальнення про те, у яких способових формах дієсловам властиве значення особи, а в яких – роду.

1. Спочатку будь своїм обвинувачем, потім – суддею, а вже насамкінець – захисником (*Сенека*). 2. Майже три десятиліття тому я гостював у видатного українського філолога та есеїста Юрія Шевельова (*І. Померанцев*). 3. Та ким не був би ти в житті, яка б не склалася дорога, запам'ятай стежки оті, що біля отчого порога (*Л. Дмитерко*). 4. Плавай, плавай, лебедонько, По синьому морю, Рости, рости, тополенько, Все вгору та вгору! 5. Якби не він спіткав мене При лихій годині, Давно б досі заховали В снігу на чужині (*Т. Шевченко*). 6. Поки у воду не забредеш, плавати не навчишся. 7. Стережися зради, коли шукаєш поради (*Народна творчість*). 8. Дослухала новий альбом „Перкалаби" до приспіву-рефрену „Грубабаба" і задумалась (*Із журналу*). 9. Пишучи, ти водночас припускаєш можливість того, що твоє письмо принесе втіху комусь іншому (*К. Москалець*). 10. Чекай-но, я візьму ситечко. Ти ж бо знаєш, у приготуванні та споживанні чаю я не міняю власних звичок (*В. Кашка*). 11. У Святому Письмі немає жодного заперечення щодо хрещення дітей. Але якби благодать Божа не надавалася дітям, то, певне, Господь їх не благословляв би, а в одній зі своїх розмов з апостолами обов'язково на цьому наголосив би (*Із церковного календаря*).

Вправа 310. Наведіть усі можливі способові форми дієслів.

Гнати, гнути, дивитися, їсти, кохати, крикнути, лежати, лягати, лягти, мастити, віднести, присісти, стерегти.

Вправа 311. Запишіть у дві колонки всі можливі особові та родові форми дієслів різних способів.

Копати, поїхати, одягнутися, зберігати, зберегти, морозити, перебратися, гомоніти, зустрітися, вити.

Вправа 312. Прочитайте текст. Випишіть із нього дієслова дійсного способу, розподіливши їх на групи: а) дієслова теперішнього часу; б) дієслова минулого часу; в) дієслова майбутнього часу. Поясніть, які ще морфологічні категорії, окрім категорії часу, властиві дієсловам дійсного способу.

Які з дієслівних форм не мають морфологічної категорії способу?

Ліс стоїть задумливий, печальний: йому ось-ось треба пишне своє вбрання скидати, підставляти свої віти дощам холодним, хуртовинам сніговим.

Листя з суму жовтіє, а деяке з туги кривавиться. Ось падає кленовий лист, – умер він, одірвався з рідної йому галузки і падає. Він не падає сторч на землю – ні. Йому так не хочеться йти на вічний спокій, лежати і тліти серед завмерлих собратів своїх. Він кружляє на галявині, то вгору підноситься, то хилиться до землі. Ой, як не хочеться йому тліти! Останнім конвульсійним рухом він поривається вгору, до світла, до сонця, що так пестило його, так голубило...

Але нема вже сили в кленовому листі, нема вже життя в нього, падає кленовий лист на землю і затихає... Навесні на його місці молодий буде лист, зелений, він з вітром розмовлятиме, хапатиме жилками своїми сонячний промінь, під дощем купатиметься й росою умиватиметься... Щоб потім умерти... Старе одживає, нове – народжується (*Остап Вишня*).

Вправа 313. Випишіть із художніх текстів речення, у яких ужито дієслова різних способів (по 5 дієслів кожного способу). Виділіть особові та родові закінчення дієслів. Визначте засоби вираження граматичного значення способу, охарактеризуйте тип граматичної форми.

Обов'язково зазначте авторів і прокоментуйте, чому саме цих письменників ви вибрали.

Вправа 314. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особовій формі наказового способу. Виділіть й охарактеризуйте особові закінчення. Яке значення передають дієслова наказового способу? Від якої дієслівної основи (презенсної чи інфінітивної) утворені дієслівні форми наказового способу? Які морфонологічні зміни відбуваються при утворенні цих форм дієслова?

I. Молитва до Святого Духа

(Прийти), Святий Духу. (Наповнити) серця Твоїх вірних і (запалити) в них полум'я Твоєї любові.

(Зіслати) на них Твого Духа, і вони перетворяться. І Ти обновиш лице землі.

Боже, Ти навчаєш серця своїх людей світлом Твого Святого Духа. Через того самого Духа (дарувати), щоб ми правильно судили про всі речі і раділи завжди, коли Він нас втішає. Ми просимо про це через Христа, нашого Господа.

(Надихнути) мене, Святий Духу, щоб всі мої думки були святими. (Працювати) у мені, Святий Духу, щоб мої труди також були святими. (Наповнити) моє серце, Святий Духу, щоб я любив лише те, що є святе. (Скріпити) мене, Святий Духу, щоб я завжди боронив те, що є святе. (Стерегти) мене завжди, Святий Духу, щоб я все залишався святим. (Захоронити) мене, Святий Духу, щоб моє тіло завжди було Твоїм помешканням. В мою останню годину (покликати) мене, Святий Духу, щоб я радувався святістю Небес.

II. (Робити) [друга особа множини] добро.
(Відгукуватися) [друга особа множини] участю своєю
на крик зазивний і безмовне SOS
людини, птаха, навіть деревця,
(робити) [друга особа множини] добро.
Не (ждати) [друга особа множини] від цього слави,
не (ждати) [друга особа множини] багатства, знань чи похвали...
(робити) [друга особа множини] добро.
Непоказно, буденно.
Це принесе найвищу з нагород –
ні з чим не порівняне відчуття,
що ти живеш не марно на цім світі (*В. Крищенко*).

Вправа 315. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі наказового способу. Проаналізуйте, які з дієслівних форм наказового способу є синтетичними, а які аналітичними і як вони утворюються.

(Іти) [друга особа однини] в кубельце спогаду – (зогрітися) [друга особа однини]!

Хай зашпори від серця (відійти).
І, терплячи покору, (покоритися) [друга особа однини]
і (поцуратися) [друга особа однини] навертати путь
до зустрічі. Хай пам'ять (відбігати),
як кров тобі з обличчя відійшла.
Вже погорою голос сновигає,
згубивши рідні контури села.
З крайокраю, з цієї високості,
(падати) [друга особа однини], згорнувши крила, до долин,
де ясмину набрякли білі брості
і склеплено повіки білих стін.
У пустці тій – метелики чотири
усілись по кутках – і тугу тьмять.
Кохана спить. У ярому потирі –
вино кохання і вино проклять (*В. Стус*).

Вправа 316. Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми наказового способу, поясніть морфонологічні явища (чергування звуків), проаналізуйте тип граматичної форми.

Атакувати, барабанити, боротися, взяти, вибрати, відійти, відлучати, відлучити, вірити, забігти, казати, колоти, лити, підноситися, порадити, прийняти, перерізати, плакати, ткати, увімкнути, ударити, сісти, сідати, стерегти, стояти, стати, цокотати, цокотіти, шити.

Вправа 317. Прочитайте речення. Визначте в кожному з них засоби вираження спонукання.

1. Учітесь, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь (*Т. Шевченко*). 2. Годі мудрувати! Підеш пішки; А якщо відкрию вже відкрите, Друзі! Ви підкажете мені... (*В. Симоненко*). 3. Нам дуже хотілося всередину пройти. Може, ви, дідусю, якось тишкомнишком провели б нас (*І. Шаповал*). 4. – Припинити розмови, – не-

терпляче звернувся до них доцент, підвищуючи голос (*О. Гончар*). 5. Вставай, Україно, вставай, Виходь на дорогу свободи, Де грає широкий Дунай, Де ждуть європейські народи (*Д. Павличко*). 6. – Давайте вертатись (*А. Головко*). 7. Все! Починаємо (*Г. Тютюнник*). 8. – Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганятися за бурлаками (*І. Нечуй-Левицький*). 9. Геть, уславлений спокою! Ми в труді, у боротьбі! (*М. Рильський*). 10. Поїхали, як хочете, по м'яту, – запропонувала вона (*Г. Тютюнник*). 11. Хай промінням застелеться путь (*А. М'ястківський*).

Вправа 318. З'ясуйте відмінність між дієслівними формами. Виділіть особові закінчення.

Біжимо – біжімо, відкидаймо – відкидаємо, наймаємося – наймаймося, несемо – несімо, носимо – носімо, одружуємося – одружуймося, подружимося – подружімося, пишемо – пишімо, ходимо – ходімо, цитуймо – цитуємо.

Вправа 319. Від наведених дієслів утворіть форми 1 особи множини дійсного та наказового способів.

Поїхати, гуляти, озватися, просити, жувати, задуматися, вдавати, зрозуміти, простягнути, народжувати, полюбити, змінювати, змінити, примножувати, сидіти, дякувати, вибрати, виміряти, переказати, зажити.

Категорія часу

Вправа 320. Випишіть із тексту дієслова, визначте граматичне значення часу. Які часові форми мають значення особи, які – роду? Чи можна визначити значення роду у формі множини?

І. Ось ви виїхали на невисоку гору. Синім змієм плазує шлях з гори у долину поміж зеленою травою безкрайого степу. Ясне сонце геть підбилось вгору, розсіває своє золоте марево по зеленій долині. Ні пером не списати, ні словом сказати тієї несподіваної краси, якою до вас усміхнулася долина!

Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає і сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса; то стрельне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого цвіту, то зачервоніє круглою

горошиною, то засиніє синьоцвітом, то посипле зеленими іскорками... І то ж по праву руч і по ліву руч. Куди ви не повернетесь – все горить-палає, вся долина пишається, мов зверху веселками вкрита!

Ви дивитесь і дивуєтесь; вам здається, що ви їдете не по вбитій дорозі зеленого степу, а якимсь невідомим краєм краси та чару вільного пахучого повітря. Вам легко дишеться, легко живеться. Все, що вас колись давило та смуток будило, зникло; знову любі та милі почування почали вас огортати, сни якісь душу колишуть; з самого глибу серця виринають думки непримітні; гадки легкокрилі самі мчаться і вас мчать за собою... Куди? Не питайте! Не шукайте *(Панас Мирний)*.

II. За татарським бродом коні топчуть яру руту й туман. За татарським бродом, на козачому, із сивого жита, з червоного маку, викотився місяць, а біля козацької могили заскрипів, обертаючись навколо свого короля, старий вітряк. У цьому році буде йому вдосталь роботи: намахається крилами, нагуркочеться жорнами, навітається з людьми. Данилові аж запахло свіжим борошном, першим хлібом, який старі хлібороби не крають ножем, а побожно розламують руками. Як він любив цю переджнив'яну і жнив'яну пору, коли після всіх тривог тиха містерія нив ставала радістю душі, коли, дивлячись на схилений колос, ясніли людські думи і щось добре шептали вуста. Над степом зависла розімліла теплінь. Бреде в ній Данило Бондаренко, а обабіч сиве жито й червона пшениця шепчуть свою колискову. І вся земля, росяніючи, тепер здається колискою, колискою життя, надій. То нічого, що будень молотить його ціпами практицизму, щодня обвалюється великими й малими турботами, щодня ставить віч-на-віч не тільки з правдою, а й з гріхоплутством, Данило має в душі велику віру, а в очах оте, що одні звуть наївністю, другі – поезією. Та, зрештою, хіба оце похилене жито, оця червона пшениця, оце чорноките просо не поезія? Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радощі й тривогу хліба, радощі й тривогу людини *(М. Стельмах)*.

Вправа 321. Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми часу. Поясніть, чому від усіх дієслів неможливо утворити всі часові форми. Яка граматична категорія впливає на утворення часових форм?

І. Стояти, стати, поставити, встановлювати.

II. Сидіти, посадити, сісти, сідати.

III. Сіяти, засівати, насіяти, пересіювати.

IV. Гонити, наздогнати, підганяти, відгонити.

Вправа 322. До поданих аналітичних форм майбутнього часу запишіть відповідні синтетичні форми обох видів.

I. Буду вивчати, будеш сіяти, буде догоджати, будемо читати, будете готувати, будуть пекти.

II. Буду співати, будеш іти, буде бігти, будемо танцювати, будете малювати, будуть розказувати.

III. Буду літати, будеш виконувати, буде аналізувати, будемо розглядати, будете любити, будуть сміятися.

IV. Буду сумувати, будеш хвалити, буде згадувати, будемо класти, будете будувати, будуть вишивати.

Вправа 323. Із поданого тексту випишіть дієслова майбутнього часу, з'ясуйте їхні форми. До синтетичних форм недоконаного виду запишіть відповідні аналітичні. Поясніть історію утворення синтетичних форм недоконаного виду.

Іду узвозом від глухенької пристані до крайнеба...

Йти мені далеко. Одначе не біда. Зате набачуся і начуюся.

Бачитиму стежки і протопти весняні, що, мов гілля від стовбура, простягатимуться від дороги у всі боки – до сіл, хуторів, до Дніпра та видолинків при ньому, де рибалки ріжуть ліщинові вудлища на вудки, діти скубуть квасець на борщ, а молодь шукає конвалії або ж бузок, найповніший побіля давніх печищ на кручах і поміж кручами.

Чутиму пісні, бо сьогодні неділя, то вже ж хтось заспіває, хоч сам, хоч гуртом. Потім будуть озерця й озерчата, порослі лепехою. Я натраплятиму на них в молочно-голубій імлі зненацька й обходитиму кружка. Озерця ті казатимуть про себе ще тоді, коли я їх не бачитиму: шелеснуть у лепесі крила, крякне злякана качка.

Далі я зіб'юся з дороги. Або в ліву руку заберу, або в праву. І якщо й не радітиму тій пригоді, то й не печалитимусь за турботою. Все кругом засинає або спить, а мені непереливки, треба виблуджуватися – лягти грудьми на теплу ще зо дня землю і довго

дивитися при самій траві в далечінь. Коли зір мій вигостриться, звикне до припізнілих нічних випарів над видолинками, тоді я знову побачу крайнебо між кручами і знову піду *(За Г. Тютюнником).*

Вправа 324. Випишіть із тексту дієслова майбутнього часу, визначте їхні форми. До синтетичних форм недоконаного виду запишіть відповідні аналітичні та навпаки. Визначте основи дієслів, від яких утворені дієслова майбутнього часу.

І. Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.

І від сліз тих гарячих розстане
Та кора льодовая, міцна,
Може, квіти зійдуть – і настане
Ще й для мене весела весна.

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвильку очей,
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть думи сумні! *(Леся Українка).*

ІІ. До тебе, Україно, наша бездольная мати,
Струна моя перша озветься.
І буде струна урочисто і тихо лунати,
І пісня від серця поллється.

По світі широкому буде та пісня літати,
А з нею надія кохана

Скрізь буде літати, по світі між людьми питати,
Де схована доля незнана?

І, може, зустрінеться пісня моя самотная
У світі з пташками-піснями,
То швидко полине тоді тая гучная зграя
Далеко шляхами-тернами.

Полине за синєє море, полине за гори,
Літатиме в чистому полю,
Здійметься високо-високо в небесні простори
І, може, спітка тую долю.

І, може, тоді завітає та доля жадана
До нашої рідної хати,
До тебе, моя ти Україно мила, кохана,
Моя безталанная мати! *(Леся Українка).*

Вправа 325. Перепишіть речення. З'ясуйте, які дієслова у формах теперішнього часу позначають: а) дію, яка збігається з моментом мовлення; б) дію, яка повторюється; в) дію, що триває якийсь проміжок часу; г) дію як постійну властивість предмета; ґ) дію як вираження узагальненого значення, колективного досвіду.

І. 1. Змішана лісостепова зона України, що простягається на південь від Полісся, займає 34% загальної території нашої держави, відрізняється різноманітністю ландшафтів *(З енциклопедії).* 2. Ніч зайшла. Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хуторець *(С. Васильченко).* 3. Весною, коли рясним білоцвіттям каштанів і акацій закипає Київ, вечорами синіми виходжу я на круті й зелені схили Дніпра *(І. Цюпа).* 4. Внаслідок обертання Землі вітри Північної півкулі відхиляються вправо, а Південної – вліво. Тому пасати дмуть із північного сходу в Північній півкулі і з південного сходу у Південній *(З енциклопедії).* 5. Ловлю легенький запах диму, що лине з лану, де копають картоплю. Пастухи печуть її на багаттях з сухого бадилля, а корови бродять тут же, підбираючи то картоплину, то бур'янець *(В. Гжицький).* 6. Де орач від напруженої роботи плаче, там жниця від гарної пшениці скаче *(Народна творчість).* 7. Небо пломеніє зорею. Я стою біля

розквітлого поля конюшини. Велетенський розмаїтий килим тремтить, щомиті міняючи своє забарвлення, ніби по ньому пересипаються тисячі різнокольорових камінців – голубих, рожевих, оранжевих, багряних, золотих *(І. Цюпа).* 8. Влітку на хресті краплинами крові червоніють вишні, восени здригається лист, узимку намерзає сніг, а весною він нанизується сльозами *(М. Стельмах).* 9. Улітку дощ іде не там, де ждуть, а там, де жнуть, не там, де просять, а там, де косять *(Народна творчість).* 10. Круг за кругом ходить кривий Онисько, вхопившись за чепіги, і хоч його давно ломить у попереку, не признається сам собі зраділий від праці хлібороб *(І. Цюпа).*

II. 1. Ніби щоразу ранньої весни, коли з Єгипту летять на далеку Україну табуни лелек, стрічають їх у путі темні зграї анатолійських орлів. Орли збираються з найдальших гір до узбережжя і, коли стомлені надморським перельотом лелеки пробують з Єгипетських островів перебратися на материк, над білими від сонячного жару горами мирних мандрівників зустрічає смерть *(П. Загребельний).* 2. Характерною особливістю Шацьких озер є те, що вони здебільшого сполучаються між собою та річкою Прип'ять протоками і каналами. У Шацьких озерах водяться лящ, окунь, плітка, в'язь, річковий вугор та інша риба *(З енциклопедії).* 3. Наді мною тихо шумлять акації, стоять, мовби загорнувшись у білі, ніжні прозорі тканини; срібне мереживо заплітає в їхні рясні крони місяць, ласкавий вітер голубить їхні кучері *(І. Цюпа).* 4. Не тільки штормові хвилі викликають повені. У гірських районах потоки води можуть обрушуватися вниз по крутих схилах після зливи або в результаті швидкого танення снігу *(З енциклопедії).* 5. Палахкотять біля вікон животрепетним вогнем розвихрені мальви, шугають червоними язиками багаття під самісіньку стріху, того й гляди, від їхнього полум'я загориться хата... *(І. Цюпа).* 6. Прекрасний ліс навесні, коли вкривається салатно-зеленими, ніжними листочками; казково-чарівний взимку, закутаний у сніжні завої, незрівнянний восени. Кожний осінній день одягає дерева в інші шати... *(В. Гжицький).* 7. Молитовну тишу лісу то тут, то там порушує суха галузка або їжак, який збирає листя, щоб накрити свою хатку на зиму. У піднебессі ширяє яструб. Його журливе квиління тільки підкреслює тишу осені *(В. Гжицький).* 8. З брехні люди не мруть, та вже їм більш віри не

ймуть *(Народна творчість).* 9. Заходила ніч. Німіє степ і тьмариться. Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини *(С. Васильченко).* 10. Не тим крапля камінець довбає, що сильна, а тим, що часто падає *(Народна творчість).*

Вправа 326. Перепишіть речення. З'ясуйте, які дієслова у формах минулого часу позначають: а) одиничну дію, яка відбулася до моменту мовлення; б) повторювану дію, яка відбувалася до моменту мовлення; в) дію, що тривала якийсь проміжок часу до моменту мовлення; г) дію як вираження узагальненого значення, колективного досвіду.

І. Василько з батьком підійшли до ялинки. Їм обом стало жаль молодого деревця. Струнке, зелене, веселе, воно маяло гілочками, наче раділо гостям. Яким підійшов ближче, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурові. Ялинка затремтіла від низу до вершечка, наче злякалася несподіваного лиха, і кілька зелених глиць упало на сніг... Яким рубав, а ялинка тремтіла, як у пропасниці. Василькові здавалося, що вона от-от застогне. Аж ось деревце похилилося, хруснуло і, підтяте, впало на сніг... Василько мало не плакав з жалю. Він бачив, як батько взяв ялинку за стовбур, закинув за плечі і поніс. Вершечок з ялинки волікся за батьком і лишав по снігу довгу, мов стежечка, смужку. Василько глянув на свіжий пеньок, і дві сльозини скотились йому по щічках. Він не міг бачити того пенька, того місця, де за хвилину перед цим стояла ялинка, і почав нагортати снігу на пеньок. Незабаром з-під купи снігу не стало видно пенька *(М. Коцюбинський).*

ІІ. 1. Ураз усе покращало біля мене: і ясени з блакитними тінями і зеленим шумом, і нагорблена клуня з чотирма вітрами, і скрипливі ворота, і маківки, і навіть ледачі гарбузи в різнобарвних сорочках... *(М. Стельмах).* 2. Все своє дитинство я ходив по насінню. Я часто й спав у насінні: в житі, в просі, в ячмені й горосі на печі *(О. Довженко).* 3. Мати вже не тужила, сиділа під комином, упавши головою на руки, і тільки час від часу зводила голову й дивилась тупо перед собою великими од жаху та болю очима *(А. Головко).* 4. Загриміло – і полегшено зітхнув степ, і радісніше стало навкруги *(О. Гончар).* 5. Розкішні здорові тополі високо шуміли понад дахами, густі, аж чорні *(М. Коцюбинський).* 6. У вікно моє ври-

вались від часу до часу дивні гуки, такі виразні серед глибокої ночі *(Леся Українка)*. 7. З самої неділі тепер щоденно йшли дощі *(Ю. Збанацький)*. 8. Стежка гадюкою вилася поміж віковічні буки; щокрок її перебігало грубезне, круте коріння дерев *(І. Франко)*. 9. На жито орали та й гречки не мали *(Народна творчість)*.

III. 1. Змалку Павло щоліта полов з матір'ю то на городі вдома, то на артільних гонах *(А. Хорунжий)*. 2. Внизу, на рівнині, вже відцвітала весна, а в горах вона лише починалася *(О. Гончар)*. 3. Просився вовк у пастухи, а свиня в городники *(Народна творчість)*. 4. А що вікно задля задухи мусило бути день і ніч відкрите.., то я щорання будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна *(М. Коцюбинський)*. 5. Замела ніжні квіти зима, і умерли під снігом вони. Інші квіти в диханні весни розцвітуть, але тих вже нема *(В. Сосюра)*. 6. На Івана Богослова хто не посіяв жита, не варт і доброго слова *(Народна творчість)*. 7. І на плацу, коло криниці, де він ходив щоранок і щовечір води брати і де сходилось багато людей, рідко хто вважав на поважного і тихого хлопчика, що він що день, то робився похмурій та понурій *(Марко Вовчок)*. 8. Всі райдуги відмайоріли, лишився довгий сірий шлях. Відпасли всі вогні, що гріли мене по самітних ночах. І порожнеча скрижаніла, і скрижаніла німота, і вся душа, на дуб здубіла, і плоть, мов знята із хреста *(В. Стус)*. 9. Під ногами прокидався туман, а над нами падало й падало листя – золоті сльози осені *(М. Стельмах)*. 10. Обмок, як вовк, обвис, як лис, обмерз, як пес, та все задурно *(Народна творчість)*.

Вправа 327. Перепишіть речення. З'ясуйте, які дієслова у формах майбутнього часу позначають: а) одиничну дію, яка відбудеться після моменту мовлення; б) повторювану дію, яка відбудеться після моменту мовлення; в) дію, що триватиме якийсь проміжок часу після моменту мовлення; г) дію як вираження узагальненого значення, колективного досвіду.

І. Відгримлять сморідні грози, відшаліють страшні урагани залізні, одбахкають блискавки зла й злоби... Прийдуть знову й знову громи весняні. Проллються проливні дощі громові і змиють, очистять усе. І зацвіте рясним цвітом те, чому цвісти належить, що народжене цвісти й буяти, і поросте бур'янами те, чому порости бур'янами належить. І згниє геть те, що своїм серцем злобним умер-

ло, захлинулось у зненависті, вдушилось у жорстокості, – все те, що не жило, а чаділо.

І ввійде той час і сморід у сиру землю, в глибини її найдальші.

І тоді високо в небо підійметься сад чарівний, над чадом, над злом і над смородом, буйно розквітлий, на цій, на родючій землі. І пливтимуть над ним білосніжні хмарки, воркуватимуть в ньому закохані горлиці, радітимуть в ньому люди щасливі, а з високих його верховіть, сонцем осяяних, падатимуть радісні сльози, як перламутрові блискітки рос *(Іван Багряний)*.

II. 1. То вітер часами закине у віконечка снігом-крупою і в двері покинуті лине, злий холод несучи з собою *(Леся Українка)*. 2. Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ! Пощезнуть всі перевертні й приблуди, І орди завойовників-заброд! *(В. Симоненко)*. 3. Слово – не горобець: випустиш – не піймаєш *(Народна творчість)*. 4. Неподалік радісно й велично літали журавлі над молодими травами, і знала Настя-Спасителька, що ніхто ті трави не толочитиме цього літа, не толочитиме багато літ. Вони засіватимуться, зеленітимуть, вмиратимуть без людей коло Прип'яті. В лісах, по шляхах... І лише пам'ять землі і трав воскрешатиме тих, що ходили, сміялися тут і любили *(К. Мотрич)*. 5. Я буду щонеділі приїздити у Дзвонкове *(О. Корнійчук)*. 6. О, знаю я, багато ще промчить Злих хуртовин над головою в мене, Багато ще надій із серця облетить, Немов од вихру листячко зелене *(Леся Українка)*. 7. Як будеш рано орати, то не будеш бідувати *(Народна творчість)*. 8. Глибока ніч. Будинки сплять і люди. Лиш інколи промчить автомобіль та не знать відкіль озветься голос *(М. Рильський)*. 9. Коли будемо всіх повчати, то нам не лишиться часу на самоосвіту *(Ірина Вільде)*. 10. Прийде літо – все розмаїте, прийде зима – нічого нема *(Народна творчість)*.

III. 1. Линьмо, линьмо в гори! Там мої сестриці, там гірські русалки, вільні літавиці, будуть танцювати коло по травиці, наче блискавиці *(Леся Українка)*. 2. І риби наловить, і ніг не замочить *(Народна творчість)*. 3. Лише де-не-де над їхньою темною синню чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов *(О. Гончар)*. 4. Коли на Стрітення нап'ється гуска зі сліду води, набереться господар біди

(Народна творчість). 5. Води наносять, нарубають дров, Запорають в хліві і на городі. Утомлені, присядуть у господі: Не вгледіли, коли і день пройшов *(М. Луків).* 6. Я на гору круту крем'яную Буду камінь важкий підіймать І, несучи вагу ту страшную, Буду пісню веселу співать *(Леся Українка).* 7. Мала дитина – не виспишся, більша дитина – не наїсися, велика дитина – не уберешся *(Народна творчість).* 8. В золотім океані вас все Буде спрага томити, І не зможе вас хліб золотий ані раз накормити *(І. Франко).* 9. Ніхто не уникне люті грози, якщо не буде попереджений *(Вергілій).* 10. Посієш коли треба – вродить аж до неба *(Народна творчість).*

Категорії особи, числа і роду дієслова. Безособові дієслова

Вправа 328. Перепишіть текст. Визначте, у якій особі вжиті дієслова при іменниках та займенниках. Якого значення набуває особова форма за відсутності іменника чи займенника?

І. Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палаючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле – що безкрає море: скільки глянеш – розіслано зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо: ні пляминочки, ні хмариночки, чисте, прозоре, – погляд так і тоне...

З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею співає хліборобська доля... Легенький вітерець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билину. І ведуть вони між собою тиху таємну розмову: чутно тільки шелест жита-травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, – тремтить, переливається, застигає в повітрі... Переливає його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не зірвуться, – і все те зливається докупи у якийсь чудний гомін, вривається у душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєм кожному щастя *(Панас Мирний).*

II. Іду в полях. Нікого і ніде.
Півнеба захід – золото червоне.
Я йду, і одуд стежкою іде,
моїх полів маленький чичероне.
Де бджоли носять сонячний пилок
і муравель над здобиччю міркує, –
ледь я зміню дистанцію на крок,
він перепурхне і далі чимчикує.
Я чую смутку пальці крижані.
Розрісся цвинтар. Груша постаріла.
Мабуть, людину десь на чужині
отак би жодна пташка не зустріла.

І він іде, і я собі іду.
Йдемо удвох під вечір по стежині.
А він мені дудукає: ду-ду!
А далі яр і діти у ожині *(Л. Костенко)*.

Вправа 329. З'ясуйте, у якому значенні в наведених реченнях уживаються дієслова: а) означено-особовому; б) неозначено-особовому; в) узагальнено-особовому.

I. 1. Нас дурманом обпоїли, в наші вуха цвяшки вбили, наші голови скрутили і такими жить пустили... *(Олександр Олесь)*. 2. Відмикаю світанок скрипичним ключем. Чорна ніч інкрустована ніжністю *(Л. Костенко)*. 3. З дурнішими од себе не водись, шукай мудріших... *(Д. Павличко)*. 4. Бери вершину і матимеш середину *(Г. Сковорода)*. 5. У собаки цінують не тільки здатність гавкати, а й уміння не робити цього *(Л. Сухоруков)*. 6. Покремсали життя моє на частки, на тьмяну січку слів і суєти *(Л. Костенко)*. 7. Подаруй мені, доле, сто літ і ще день *(Д. Павличко)*. 8. Копитом до душі не достукаєшся *(М. Полотай)*. 9. З книжних слів набираємося мудрості і стриманості *(Нестор Літописець)*. 10. Вино мудрості п'ють із келиха розчарувань *(Л. Сухоруков)*.

II. 1. Цінную міру, але схиляюся лише перед Безмірним *(А. Коваль)*. 2. Вечеряли – з солов'ями, спали – з солов'ями, зоставалися до ранку солов'ї із нами *(Є. Гуцало)*. 3. На кожного вандала культу-

ри не настарчиш *(В. Чемерис)*. 4. Не називай солодким те, що породжує гіркоту *(Г. Сковорода)*. 5. Іноді треба замовкнути, щоб тебе вислухали *(Лец Єжи)*. 6. Як часто для досягнення шляхетної мети вдаються до варварських методів *(В. Чемерис)*. 7. Не розправляй крила у вузькому місці *(Л. Сухоруков)*. 8. І ось іду по осінньому лугу, збиваю з трави молоду росу *(Б. Мозолевський)*. 9. Не живемо, а вибачаємося *(Л. Костенко)*. 10. Сійте добре і вічне в межах розумного *(Ю. Рибников)*.

III. 1. Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому. За тих лісів просвітлений Едем і за волошку в житі золотому *(Л. Костенко)*. 2. Панів за те там мордували і жарили зо всіх боків, Що людям льготи не давали і ставили їх за скотів *(І. Котляревський)*. 3. Більше думай і тоді вирішуй *(Г. Сковорода)*. 4. З нудного себе вислизаю, як равлик із палаючої хати *(І. Малкович)*. 5. За правду, браття, єднаймось щиро *(Леся Українка)*. 6. Одвінчали геніїв лавром *(Л. Костенко)*. 7. Дарованому коневі в зуби не дивляться *(Народна творчість)*. 8. Бо мене хоч били, добре били. А багато дечому навчили *(Т. Шевченко)*. 9. Не зобидь ні старця, ні дитину, Поділись останнім сухарем. Ми ж не вічно на землі живем, у могилу не бери провину *(Д. Луків)*. 10. Нас називають втраченим поколінням *(Н. Стефурак)*.

IV. 1. Тепер ходжу стежками і стежинами і прокладаю шлях крізь болота *(Л. Костенко)*. 2. Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру *(Г. Сковорода)*. 3. Поки дихаю – сподіваюсь *(П. Овідій)*. 4. Сійся-родися, колосом розвивайся, засівайся, ниво, людям на добро! *(В. Симоненко)*. 5. На однакові квадрати поділили білий світ. Рівне право – всім страждати і один терпіти гніт *(В. Стус)*. 6. Марнували літечко, марнували. А тепер осінні вже карнавали *(Л. Костенко)*. 7. Рожеві сосни... Арфа вечорова... Але прислухайсь: ми тут не одні. Он гномики заготовляють дрова в смарагдовій вечірній тишині *(Л. Костенко)*. 8. Не дозволяй своєму язику випереджати думку *(Хілон)*. 9. Незамінних замінюють першими *(А. Коваль)*. 10. Так і живуть: робота, діти, дім. У гості ходять – але то на свято, І як святиня – рідне слово їм *(Д. Луків)*. 11. Дозиметром не виміряєш дози тотального спустошення душі *(Л. Костенко)*.

Вправа 330. У наведених реченнях знайдіть: а) безособові дієслова; б) особові, ужиті в безособовому значенні; в) особові, ужиті в узагальнено-особовому значенні; г) особові дієслова.

І. 1. Як у серпні дбаєм, так зимою маєм. 2. На убогого всюди капає. 3. Якщо вранці трава суха – з обіду захмариться. 4. Не спиться – хліб сниться. 5. Зі ставка пахне свіжою рибою – цього ж дня піде дощ. 6. Багатого за стіл саджають, а убогого і так випроваджають. 7. Багато мурашок – готуйте на гриби козубок. 8. Каші маслом не зіпсуєш. 9. В гурті і каша їсться. 10. У збитім горшку доброї каші не звариш *(Народна творчість)*.

ІІ. 1. В дощ хату не покривають, а в погоду й сама не капає. 2. Усякому на старість розуму прибавиться. 3. Коли зубів не стало, горіхи принесли. 4. Коня керують уздами, а чоловіка словами. 5. На коляду вночі тріщить, а вдень плющить. 6. Коня кують, а жаба й собі ногу підставляє. 7. Курчат рахують восени. 8. На чужий кусок не роззявиш роток. 9. На те коня кують, щоб не спотикався. 10. Загоїться, поки весілля скоїться *(Народна творчість)*.

ІІІ. 1. Стріляного горобця на полові не обдуриш. 2. Не вчи орла літати, а рибу плавати. 3. Не діліть шкіру ще не вбитого ведмедя. 4. Їлося б смачно, та робити страшно. 5. Не знаєш – навчать, не хочеш – заставлять. 6. Ждали, ждали та й жданики поїли. 7. Не кажи "гоп", поки не перескочиш. 8. В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, мете, гуде і зверху йде. 9. Не клади пальця в рот, бо одкусить. 10. Нашій Катрі полегшало: то не їла, а тепер і не балакає *(Народна творчість)*.

Вправа 331. Перепишіть речення. З'ясуйте, які дієслівні особові форми виражають узагальнені значення або вжиті в значенні іншої особової форми.

І. 1. Чужу біду на воді розведу, а своїй і кінця не знайду *(Народна творчість)*. 2. [Мотря:] Уже зашила. Іди собі, я не маю часу теревені править, та он вже батько приїхали *(І. Карпенко-Карий)*. 3. Аби на волю, знайдемо долю *(Народна творчість)*. 4. Ідеш собі один чи ріллею, чи озиминою, чи бур'янами і "витоптуєш" зайця, який, як відомо, вдень лежить і відпочиває… Ви підходите до його лігвочка, заєць і вискакує… *(Остап Вишня)*. 5. Ходімо, доню, мама

вже не сердиться *(З усного мовлення)*. 6. Коли будемо всіх повчати, то нам не лишиться часу на самоосвіту (*Ірина Вільде*). 7. Не до тебе п'ють – не кажи "Дай Боже!" *(Народна творчість)*. 8. Скажемо ще так: новорічну радість черпаємо з новизни, а Свят-вечірню – з давнини. Поклавши ті дві радості на терези, мусимо визнати: Свят-вечірня радість поважніша *(А. Содомора)*. 9. Світає... Все спить ще: і небо, і зорі безсилі... *(П. Тичина)*. 10. Відчиняють вікна. Мов лушпиння, тріскаються пересохлі смужки *(Н. Тихий)*.

II. 1. Здоров'я маємо – не дбаємо. А погубивши – плачемо *(Народна творчість)*. 2. Не вчи яблуню родити яблука: вже сама природа її навчила. Загороди її лише від свиней, зріж будяки, почисть гусінь *(Г. Сковорода)*. 3. Коня в'яжуть мотузком, а чоловіка – словом *(Народна творчість)*. 4. Так можемо прийти до висновку, що у відомих нам поезіях Стуса літературні впливи відіграють другорядну ролю. Стус має виразне власне обличчя. Вирішувати, хто на сьогодні найбільший поет України, – річ особистого смаку. Але що Стуса не сплутаєш з ким іншим, то це було б важко заперечувати. Можемо прийти до висновку про його оригінальність *(Ю. Шевельов)*. 5. Тут поспішати треба, а вона все жартує *(З усного мовлення)*. 6. – Дуже добре, – посміхнувся Шредер. – Дозвольте? – звернувся він до Уляни й, не діждавши відповіді, сів, поклавши на кафедру стек і кашкета *(О. Довженко)*. 7. Живіть мудро і не заплямовуйте совість *(Г. Сковорода)*. 8. Тато витягли кілька скіпок, прилаштували одну з них до причілкового стовпця *(В. Скуратівський)*. 9. Доброго коня і в стайні куплять (*Народна творчість)*. 10. Вечоріє... в хмарах гори. Обнімає землю сон *(Олександр Олесь)*.

Вправа 332. Перепишіть речення. Підкресліть безособові та співзвучні з ними особові дієслова. З'ясуйте їх семантику та визначте, з якою дієслівною формою співвідносне кожне з них.

I. 1. Сім погод на дворі: сіє, віє, мутить, крутить, рве, зверху ллє, знизу мете *(Народна творчість)*. 2. Зійшли сніги, шумить вода, весною повіва *(П. Грабовський)*. 3. Віє весняний благий вітерець *(Марко Вовчок)*. 4. Надворі негода страшенна, сніг, дощ, лютий вітер гуде *(Леся Українка)*. 5. Дощ іде не тоді, коли просять, а тоді, коли ко-

сять *(Народна творчість)*. 6. Із садочка красно пахощами віє *(М. Старицький)*. 7. Ніч осіння, похмура; Вітер по лісі шумить *(А. Кримський)*. 8. Крутить завірюха, сипле колючий сніг в очі (*В. Петльований)*. 9. Сосна на стежку глицю сипле, Скрипить береза на вітрах, Проміння райдужно розквітле Біжить вперед по стовбурах *(Д. Ткач)*. 10. Хурделяє хуга хуртовинна, Засипає снігом очі вщерть *(І. Драч)*.

II. 1. Сікло холодним, гострим дощем. Земля бралася ожеледицею *(О. Гончар)*. 2. Дощ січе, шипить, шумить, Хвиля злісно клекотить *(М. Рильський)*. 3. Надвечір здійнялася страшна хуртовина. Увесь світ затягло білою пеленою (*І. Цюпа)*. 4. – Миколо, мій голубе сизий, – сказала Мокрина. – Чи зоря світає на небі, чи сонце грає, чи ніч вкриває землю, – думка про тебе тліє в моєму серці *(І. Нечуй-Левицький)*. 5. Ніч. Гримить і блискає (*І. Франко)*. 6. Надворі душно, як у пеклі, а на всьому небі блискає страшна блискавка і грім гримить *(І. Нечуй-Левицький)*. 7. Це там, думаю, на Вкраїні саме весна весніє та садки вишневі розцвітають *(О. Гончар)*. 8. І світає, і смеркає, День божий минає, І знову люд потомлений, І все спочиває *(Т. Шевченко)*. 9. Ой без милого соловейка і світ не світає *(Із пісні)*. 10. Поблідли зорі, День світає *(М. Чернявський)*.

III. 1. Свинцеві хмари затягнули небо, на обрії хоч би прогалинка *(О. Підсуха*). 2. Ми ідемо на дно... Пахне ніч неймовірними зорями, Як у березі зілля татарське, вогка лепеха *(О. Слоньовська)*. 3. Пахне липою медово *(В. Сосюра)*. 4. Знизу, від ріки, тягне прісною весняною свіжістю *(О. Гончар)*. 5. Дощ пройшов шовковою ходою І лишив на листі краплі сліз, А вгорі, не знаючи спокою, Ще гримить електровіз *(В. Сосюра)*. 6. Ще гримить. Неначе після бою Шаблі одсіяли вогняні, І до неба тихою красою Квіти усміхаються рясні *(В. Сосюра)*. 7. Дітей цікавить, коли та хто спорудив фортецю, які точилися під її стінами битви, що в ній тепер *(С. Олійник)*. 8. Що ж коли цікавить кого така перспектива, я дозволю йому підняти пари *(О. Корнійчук)*. 9. Метіль мете, пурга снігами сіє *(А. Малишко)*. 10. Вовки виють в степах, буран рве землю, мете за вікном сніговицею *(О. Гончар)*.

Вправа 333. Перепишіть речення. Підкресліть у них безособові дієслова. Визначте їх семантику та засоби вираження. Чи наявна в реченні вказівка на діяча, якими засобами вона виражена?

І. 1. Одлягло од серця! І то недобрий чоловік, хто з дівчатами зв'язується. Прямо як спутаний ходив! Тепер трохи полегшало *(І. Карпенко-Карий).* 2. Якщо вранці суха трава – з обіду захмариться *(Народна творчість).* 3. Сховатися од долі – не судилось *(В. Стус).* 4. Ми виїхали в ніч. І це було шаленство. Збиралось на грозу. Ми виїхали в ніч *(Л. Костенко).* 5. Було це минулої осені. Якось застукала мене посеред степу ніч. Немов і сонце недавно зайшло, і стежку було видно, а то враз споночіло, на небі зорі висіялися, по землі туманець послався, сивий і негустий, як Чумацький Шлях угорі *(Г. Тютюнник).* 6. Світало. Сонечко вставало, Ховався ранішній туман, В росі сріблився сизий лан *(Олександр Олесь).* 7. У той день я записав у щоденник все, що мені пощастило дізнатися про властивості сонячних променів, під дією яких у нас в організмі утворюються вітаміни *(О. Свєтов).* 8. Смеркає. На сивій од роси траві по долу пасуться коні *(Г. Тютюнник).* 9. На другий день похолодніло, завіяла ще більша сніжниця *(А. Турчинська).* 10. Хурдига стояла страшенна, замело дороги *(В. Земляк).*

ІІ. 1. І тоді йому так схотілося їсти, що сльози самі виступили на очах *(Г. Тютюнник).* 2. На розгорнуту книгу снігів спускався вечір і місячний підсмуток. Дорога звісила колії вниз і впала в підсинений полумисок долини, на дно якої хтось висипав пригорщу хат; їх, напевно, зовсім би завіяло снігами, аби не місяць – він примореними долонями і наколисував, і підтягував угору напівзабуте сільце *(М. Стельмах).* 3. Як зазимує, то жаба оніміє *(Народна творчість).* 4. Вечоріє... В хмарах гори. Обнімає землю сон *(Олександр Олесь).* 5. Мені сниться мій храм. Мені сняться золочені бані. Мені не спиться *(Л. Костенко).* 6. Смеркається. Заноситься на смерч. Так холодно, незатишно і сіро *(Н. Стефурак).* 7. Благословляється на осінь, на дощі... *(Є. Плужник).* 8. І хочеться хлопчині конче від весняних воріт ключа *(Б.-І. Антонич).* 9. Той чоловік, якого я не знала, минув усі дороги і вокзали, втопив у морі весла і вітрила, та, щоб мені жилося неспокійно, приніс в дарунок... лебедині крила *(Г. Чубач).* 10. Хай щастить вам, люди добрі, Хай пісні летять за обрій, Щира дружба стане на рушник *(В. Крищенко).*

Вправа 334. Перепишіть. Підкресліть дієслова. Визначте граматичне значення особи та засоби вираження.

І. Співають птицями діброви,
Шумлять, хвилюються жита,
І соняшник золотоголовий
лице за сонцем поверта.

Над ним пливе гаряче небо,
проміння, сповнене огнем.
І я, мов соняшник, до тебе
все повертаюся лицем *(В. Сосюра)*.

ІІ. І скаже світ:
– Ти крихта у мені.
Ти світлий біль в тяжкому урагані.
Твоя любов – на грані маячні
і віра – у наївності на грані.
Що можеш ти, розгублене дитя,
зробити для вселюдського прогресу?
– Я можу тільки кинути життя
історії кривавій під колеса.

Хоч знаю: все це їй не первина.
Але колись нап'ється ж до переситу!
Захоче випити не крові, а вина
за щастя людства,
за здоров'я всесвіту! (*Л. Костенко)*.

ІІІ. Не можу я без посмішки Івана
оцю сльотаву зиму пережить.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга десь оббріхують старанно,
склепить очей не можу ні на мить,
він, як зоря, промініться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить, мовчить.

Ні словом не озветься. Ані пари
із уст. Вусате сонечко моє!

Несуть тобі три царіє во дари
скапарене озлоблення своє.

Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Їй-богу не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив? *(В. Стус).*

Вправа 335. Перепишіть речення. Підкресліть дієслова з неповною особовою парадигмою, з'ясуйте їх лексичне значення.

І. 1. Горобці дружно цвіринькають – на відлигу *(Народна творчість).* 2. – Значся так. Воно, може, й невигідно, так зате нам підпира: продавай к лихій годині ялівок та купуй таких, щоб телилися *(Г. Тютюнник).* 3. Ой, як не побачить наш вірний собака, що Піратом звався, як дукає Мина коваля Захарка, як торохтять відра, кудкудачуть кури, батько труну робить, із стріх вода капле, та як не возгавкне! – Тах-тах! Тах-тах! – затахкали качки, засичали гуси, полякались кури... *(О. Довженко).* 4. – Ото, дурню, не лови. Знай, що шмелі кусаються *(Панас Мирний).* 5. Серед полів і лісів у тих ярах буяє справжнісіньке царство диких трав... *(Л. Павленко).* 6. Хмари забіліють, зіб'ються в купу, сніг сипне, і весь сніг зникне *(Г. Данилевський).* 7. Підеш, бувало, до них у неділю, серце радіє... Понастеляють ряден у садочках, по чарці вип'ють *(В. Кучер).* 8. І Володько поплужився. Пастухи ще залишилися. Долиною в'ється дорожина на дві глибокі, виїжджені колесами колії, середній пруг порослий споришем, петровим батогом, горішиною *(У. Самчук).* 9. [Старшина:] У наших бабів гуси ще тільки починають нестись, а у вас вже й гусенята повилуплювались *(М. Кропивницький).* 10. В кінці греблі шумлять верби, А лист опадає *(П. Чубинський).*

ІІ. 1. Птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають *(Панас Мирний).* 2. – Я от зараз піду на роботу, ... а ти тут наглядай, щоб кури в квітках не греблися *(Леся Українка).* 3. Поміж степових вечірніх курганів, що імляться, сивіють на видноколі, здіймається один курган особливий: вишнево-червоний *(О. Гончар).* 4. Тут земля тільки пестить, п'янить, вагітніє і родить *(Олег Ольжич).* 5. Щодня тепер усі білки розбігалися по лісі на розшуки горішків, грибів, шишок *(О. Іваненко).* 6. Із-за обрію стали накочуватися хмари, що грома-

дилися все більше і більше... *(Г. Тютюнник).* 7. Так, бач, біда: горобці щоліта повикльовують все... *(Г. Квітка-Основ'яненко).* 8. Купчаться хмари, звисають низько над землею *(О. Довженко).* 9. – У нас кури в клітках несуться *(О. Донченко).* 10. Мініатюрна курочка. Вилупить свої жовтенькі пухнаті перепелятка, отакусінькі, водить їх за собою й квокче *(Остап Вишня).*

III. 1. Скочила [кішка] вгору до вікна і дряпається: "Мняв... мняв... мняв" *(З казки).* 2. Гудуть машини, і дзвенять трамваї, Скінчився ранок – праця настає (*Л. Дмитерко).* 3. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй. І над Дніпром клубочиться задуха, і пахне степом сизий деревій *(Л. Костенко).* 4. День був сонячний, з хат повисипали діти, коло воріт стояли купками дівчата, і чомусь здавалося, що сьогодні неділя *(І. Багмут).* 5. Рось тихо плине зеленою водою між високими кам'яними стінами, котрі ще трохи подекуди аж понахилялись, неначе заглядають у воду *(І. Нечуй-Левицький).* 6. Розквітла липа у сліпучих звіздах *(О. Слоньовська).* 7. Тільки ... будяки, колючки стримлять, та глуха кропива купчиться *(Марко Вовчок).* 8. На Симона горобці збираються в табунці *(Народна творчість).* 9. Справа й зліва смужка лугу, на ньому густо ромашок. Трохи вище в пшениці цвітуть червоні маки, сині волошки. Над головою зо всіх боків видзвонюють жайворонки *(У. Самчук).* 10. Вже не один рік у нас заведено такий порядок: корови теляться в спеціальному приміщенні *(З газети).*

Дієвідмінювання дієслів

Вправа 336. Визначте тип дієвідмінювання дієслів (за особовими закінченнями та основою інфінітива).

I. Лити, булькотіти, полоти, мчати, боятися, вити, жати, водити, слати, ломити, клекотати, варити, нести, їсти, косити, друкувати, продавати, волочити, колихати, лишити.

II. Мити, бурмотіти, колоти, бігти, спати, жити, іржати, їздити, м'яти, кропити, гнати, сидіти, вести, дати, носити, пороти, накладати, ломити, казати, зітхати, муркотати.

III. Бити, муркотіти, молоти, стояти, зморитися, крити, ревіти, платити, клясти, ловити, закисати, чистити, везти, бути, клеїти, рахувати, ставати, косити, читати, пахнути, мріяти, стежити.

IV. Пити, цокотати, боротися, хропіти, доїти, чути, хотіти, гуркотіти, графити, писати, мовчати, стерегти, доповісти, вчити, будувати, продавати, котити, дарувати, виплести, дорожити.

Вправа 337. Від поданих дієслів утворіть форми 1 особи однини та 3 особи множини теперішнього або простого майбутнього часів. Визначте, у яких з наведених дієслів при творенні цих форм відбуваються зміни приголосних. Чи в усіх особових формах обох чисел можна спостерігати ці морфонологічні зміни?

I. Берегти, жити, знати, клясти, чорніти, цвісти, колихати, жати *(тиснути)*, лазити, пекти, гуляти, ходити, тесати, постити, стати, кріпити, гнати, сипати, читати, плескати.

II. Звисати, лагодити, радіти, платити, аналізувати, дути, мастити, м'яти, славити, підстригати, слати, косити, біліти, допомогти, ректи, нести, вити *(видавати звуки)*, сопіти, радіти, брести.

III. Садити, читати, гриміти, злягти, марити, зняти, утекти, утікати, почати, затухати, запросити, кохати, засвітити, вити *(сплітати)*, журитися, сісти, везти, носити, хропіти, будувати.

IV. Вести, сміятися, тямити, взяти, обчистити, доїти, бігти, тяти, терти, витирати, гуркотіти, косити, мислити, їхати, жати *(зрізувати)*, хотіти, возити, бродити, думати, сукати.

Вправа 338. Допишіть закінчення дієслів; обґрунтуйте написання.

I. Бувало, коли всі посн... (майб. час), він тихо прокрадався з хати. Тоді шамотливі стебла кукурудзи суворо обступа... (теп. час) його з усіх боків; високі, мовчазні соняхи в круглих брилях, як невідомі солдати, бер... (теп. час) його в полон. Він один на городі – десятилітній хлопчик Лукаш. І страшенно далекі від нього зорі тремт... (теп. час) на темному небі. Він прита...ся (майб. час) на городі, принишкн... (майб. час) і слуха... (теп. час). Чу... (теп. час) він кожен шелех ледве вловимий, чу... (теп. час), як світлячок повз... (теп. час) по листочку, як билинка вгору до місяця тягн...ся (теп. час), як гарбузи налива...ся (теп. час) соком і зорі – хоч не див...ся (теп. час), а чу... (теп. час), як одна одній підморгу... (теп. час).

А найбільше він слухав коників-цвіркунів. Було їх на городі силасиленна, і так вони на скрипочках своїх вигравали, що, бувало,

місяць зупин...ся (майб. час) на верхівці тополі, слуха... (теп. час) їхній марш, а потім ураз схамен...ся (майб. час) і кот...ся (теп. час) далі. В такі хвилини Лукаш забував усе на світі, бо весь світ здавався йому чарівним, величезним оркестром. І згадував тоді хлопець про свою скрипку, на якій грав у шкільному музичному гуртку. А що, коли попросити її у вчителя? Він добрий, Влас Григорович, він да... (майб. час) скрипку додому пограти. Тоді Лукаш прийд... (майб. час) сюди, на зелений город, і загра... (майб. час) так, що застигн... (майб. час), як зачарована, липнева ніч, зорі припад... (майб. час) до землі, і там за городами, за верболозами, зупин...ся (майб. час) і слуха... (майб. час) Лукашеву гру нічний Дніпро (*О. Донченко*).

II. Ліс шумить...

Скаж... (майб. час) собі сі два слова – і де б не був ти, що б не стояло перед твоєю душею, – сих два слова ові... (майб. час) тебе чарами, почу... (майб. час) лоскіт вітру на щоці, зазвуч... (майб. час) якісь голоси невидимі, і серце затуж... (майб. час) чогось.

Оспіваний шуме, прекрасний шуме! Вічно скорботний і таємничий вічно. Чому клич... (теп. час) і куди? Чому плач... (теп. час) вічно і все покоря... (теп. час)? От день ясний, украшений сонцем, просяяний гострими стрілами променів звучащих. День, коли все здається щасливим, зачарованим у радощах, мов відбува...ся (теп. час) безконечне весілля, заворожене навіки, коли святку... (теп. час) сама природа.

А зашум... (майб. час) ліс, заговор... (майб. час) тисячею голосів, заплач... (майб. час) тисячею плачів – і бездонна печаль розкри... (майб. час) перед тобою чорні очі свої, прокрич... (майб. час) зловіщим карканням глибина передвічного суму, і впад... (майб. час) на душу твою всі невиплакані сльози... То сльози світу цілого випило сонце і наситило ними потім кожний тріпотливий листок. То вітер збира... (теп. час) цвіти скорби по далеких осінніх полях, по пустинях, сонцем палених, по морях забутих, по всіх закутинах, де жив... (теп. час) і плач... (теп. час) чоловік. Зібрав – і на крилах приніс тут, розкидав, розпорошив по всьому лісовому просторі й торка... (теп. час) тепер тужні струни тужної арфи *(Гнат Хоткевич).*

Вправа 339. Запишіть речення, розкриваючи дужки. Від поданих інфінітивів утворіть дієслова 3 особи однини теперішнього часу. Визначте в них дієвідміну.

Захряс майдан...

Захряс гарбами, возами, бідами, кіньми...

...І все це (ворушитися, дихати, курити, говорити, кричати, лаятись, мукати, мекати, іржати, ігігікати, ремигати, позіхати, кувікати, хреститися, божитися, матюкатися, заприсягатися, пахнути, кудкудакати, квоктати, смалити) одне одного по руках, (грати) на гармонію, на скрипку, (причитувати), (пити) квас, (їсти) тараню, (лускати) насіння й (крутитися) на каруселі... (*Остап Вишня*).

Словотвір дієслів. Вербалізація

Вправа 340. Прочитайте текст. Випишіть у дві колонки: а) непохідні дієслова; б) похідні дієслова.

Але чи ми, молодші, вміємо приберегти хоч би звичайнісінькі листи від батька-матері? Нерідко доводилося бачити, коли на звалищах смітників, лутках поштових відділень, шухлядах гуртожитків валяються аркуші з дрібним рукописом найдорожчих людей. Неповага до листів певною мірою характеризує загальну культуру людини. Не вічні ж наші батьки; прийде час, коли пам'ять про них залишиться лише в речових спогадах – листах, фотографіях, інших пам'ятках. Уявімо собі, якби не дійшло до нашого часу листування Шевченка, Лесі Українки, Франка. Наскільки б збідніла наша уява, наші знання про цих та інших людей!

Вивішений на стіні портрет дідуся чи бабусі – це не просто данина традиції, а й пам'ять про тих, хто творив історію, з кого треба брати приклад, який би успадкували наші діти...

Пам'ять родоводу...

Тільки у загальному контексті – від родоводу до народу – це поняття набуває свого первісного значення, стає духовним орієнтиром минулих і грядущих поколінь. Саме це і мав на увазі Олександр Пушкін, який писав: "Пишатися славою своїх пращурів не тільки можна, але й треба; неповага до неї є соромлива легкодухість" (За *В. Скуратівським*).

Вправа 341. Визначте, яким способом і від яких твірних слів утворилися подані дієслова.

І. Задкувати, зцілити, приземлити, колоситися, прольозитися, косарювати, вилетіти, підморгувати, блискотіти, барабанити, тикати, обезводніти, веселитися, дзенькати, подвоїти, плодоносити, розбудувати, переінакшити, попотремтіти, застоятися, лжесвідчити.

ІІ. Рачкувати, оздоровити, роззброїти, брататися, забюрократитися, благовістити, прив'язати, покашлювати, плюскотати, дитиніти, викати, обезлюдніти, чужатися, ойкати, потроїти, кособочитися, побруднити, присвоїти, навідкривати, розкричатися, богохулити.

Вправа 342. З поданого тексту випишіть усі дієслівні форми. З'ясуйте їх морфемну і словотвірну структуру.

У березні кожух і без гудзиків теплий

І. У кожного з нас своя улюблена пора року. І все ж одна з них навіює особливу радість. Мова, як ви здогадалися, йде про весну. Справа, зрештою, не тільки в тому, що увесь довколишній світ оживає і зодягається в зело; у давнину це був ще й початок нового року. Наші далекі пращури – дайбожичі – пов'язували з весною своє новолітування.

Я вже мовив у передньому слові, що наші пращури були ревними прибічниками природи. Все довколишнє життя – господарська діяльність, побутові взаємини, свята й обряди, народна мораль і філософія – тісно ув'язувалися з довколишнім середовищем. Відтак і Новий рік мав неодмінно збігатися з пробудженням природи.

ІІ. Перший весняний місяць нерідко вважають господарем полів і лісів. Довкола вже зникли снігові кучугури, на обійстях заяріли під парким сонцем цятки талої води, на пагорбах почала тужавіти земля, прокльовуючись ранньою травичкою. Попід вікнами, ощасливлені пробудженням природи, радісно попискують синички, а табунці горобців, зібравшись у ватаги, з'ясовують свої "парубоцькі стосунки"...

Березень – найочікуваніший місяць селянина. Впродовж усієї зими він жив надією про час, коли земля прокинеться від зимової сплячки і можна буде нарешті, вдихнувши на повні груди теплого повітря, прокласти першу рахманну борозну. Дбайливі господарі

вже напоготові – полагоджено вози, чекають свого застосування підвішені під стріхою плуги й борони, приготовлена в лантухах посівна яровина. "Як прийшов марець, то покинь сани, візьми віз, викинь шубу й з печі злізь", – казали в народі. Та, перш ніж вийти в поле, хлібороби з нетерпінням чекали, коли офіційно завітає в гості довгождана господиня – весна.

III. У березні починали заготовляти традиційний напій – кленовий та березовий сік. Там, де не було таких порід дерев, його виготовляли з верби: молоді пагони сікли на невеликі цурпалки і заливали їх водою. Через два-три тижні таку настоянку вже можна було споживати.

Проте найпопулярнішим усе-таки був березовий сік. Заготовлену зі старих дерев, котрі планувалися під вирубку, рідину зливали в діжу, заправляли смаженим ячменем або сухофруктами з грушдичок і тримали в прохолодному місці. Такий напій міг зберігатися протягом трьох-чотирьох місяців; він був вельми смачним і корисним, а позаяк і популярним у народі.

Відтак березень – особливий місяць. Він, як мовиться в народі, й усміхнеться, і заплаче, і ошкіриться крутим норовом. Недарма про його конозисту і непередбачливу вдачу кажуть: у березня жіночий характер, бо вночі тріщить, а вдень плющить. Але що б там не було, весна вже бере своє, тому інша народна мудрість стверджує: "В березні кожух і без ґудзиків теплий" *(За В. Скуратівським).*

Вправа 343. Підберіть із художніх текстів 10 речень, у яких ужиті оказіональні дієслівні лексеми. Визначте їх твірну основу та словотворчі засоби. Приклади паспортизуйте.

Вправа 344. У наведених реченнях знайдіть оказіональні дієприкметники. Визначте їх твірну основу та засоби словотворення.

1. ... Але зжіночений імператор вимушений був надавати перевагу теплу перед пишнотою, отож ніч перед тріумфом провів у зимовій спальні, оздобленій карисійським мармуром... *(П. Загребельний).* 2. І, стоячи на зашпоришеному моріжку, оглядаю незнайомі краєвиди... *(Є. Гуцало).* 3. Купив пучок осніжених конвалій. Взяв "спотикач" на дорогу *(Ю. Івакін).* 4. Катерина Олексіївна роззир-

нулася по вицвілих, колись мальованих під трафарет стінах, помітила прикноплену до дверей, написану ядучою чорною тушшю засторогу... *(В. Чернишенко).* 5. Мабуть, вважають, збезнадієні, що тебе вже нема, а ти ось тут *(О. Гончар).* 6. Небо затемнілося, покрилося хмарою. Під її темною паломою Черемош виглядав чорний, мов грізне, розбулькотане смоляне озеро *(І. Франко).* 7. Тоді саме на факультеті, зокрема на нашому курсі, йшла мовчазна громадянська війна між студентами русомовними, що спілкувалися між собою куренівсько-деміївським примосковленим сленгом, котрий видавали за так звану російську мову, і нами, що вперто стояли на всьому українському *("Політика і культура").* 8. Так і стоїть-чаніє над слідами присяг, що він серед модерних типів такої розкартиненої дами в юрбі Хрещатика ще не сподибав *(В. Швець).* 9. А що йому, коли закони предків, почуття підзвітності перед земляками, рідним колективом, й врешті-решт, почуття совісті й елементарного сорому не тільки порушені, розселянені, розкозачені, а й багато років ці руйнування тарифікувались як широта натури... *("Літературна Україна").* 10. Ми – завойований народ, В котлі чужому перевареній, Зросійщений і отатарений, марою волі оприморений *(П. Осадчук).*

Вправа 345. У поданих реченнях знайдіть слова, які поєднують ознаки вигуку та дієслова, виступаючи в присудковій функції. Доберіть до них відповідні особові дієслова. Поясніть стилістичне навантаження таких лексем в авторському творі.

1. А воно приїхало на мотоциклі з газетки, клац-клац, і один із колгоспників опозорений!.. *(М. Вінграновський).* 2. Ледве я зрубати встиг, ледве став ялинку брати, а на мене зайчик – плиг! Став ялинку віднімати *(Олександр Олесь).* 3. Наша кішка – в ліжко скік *(Л. Забашта).* 4. Як тільки появляється машина, такий зайчик сам ускакує в фари, а потім вивертами та зигзагами веде ту машину до ярка або до протитанкового рову... І там "форд" чи "адмірал" тільки трах! бах! трісь! – бувай здоров! *(Остап Вишня).* 5. Я вже йому й коня прив'язав до сосни, коли ж чую: на рушницю мою тільки хтось плиг із кущів, мах – і рушниця летить, наче її й не було у моїх оцих-о руках *(М. Вінграновський).* 6. Коні відходили й сходились

знов, аж на диби ставали. Дзвяк – і схрестилися шаблі *(П. Тичина)*. 7. Пам'ятаєш, був такий Омелечко Чагура? Я йому зроблю шаблю і навмисне надколю ножиком, зафарбую ожиною, щоб не було видно, він махне раз – а вона трісь – і нема шаблі. Він знову приносить півторбини оладків, канючить, вискаливши зуби: "Федоте, зроби шаблю" *(Г. Тютюнник)*. 8. Хотів я озеро було обійти, дорогою задкувати, так він до мене тільки – плиг! та лапою по морді мене тільки – лясь! *(М. Вінграновський)*. 9. А дні взимку найкоротші. Не встигнеш на вулицю вийти побігати, погратися – зирк – і знову стемніло *(В. Чапліна)*. 8. На вулиці Гордій часто скаржився селянам: – Оце перед Різдвом назмітав з горища пшениці на кутю, поставив у хаті, коли це чую серед ночі: хрум, хрум, хрум... Присвітив, а вони навколо мішка, як прусаки, – пшеницю гризуть *(Г. Тютюнник)*. 9. А як перед тобою курки, так тобі видно, чи вони зведені, чи вони в тебе не зведені... клац-клац! Сіп-сіп! Бах-бах! І хоч качка й летить-таки, так зате ти вистрілив і вистрілив вчасно *(Остап Вишня)*. 10. Північні вітри ставнями по вікнах – грюк *(О. Ковінька)*.

Вправа 346. Замініть у реченнях дієслова, де можливо, вигуками в присудковій функції.

1. Вікно брязнуло, розлетілась шибка, посипалось скло *(К. Гордієнко)*. 2. Мерщій його за грудки та з коня, мов сніп проса, і бебехнув його додолу *(Д. Мордовець)*. 3. Мокрієвська закинула голову назад і бахнула чарку одразу *(І. Нечуй-Левицький)*. 4. – Дідька лисого втече! Ми його [зайця] з самохідки як гахнемо! *(Остап Вишня)*. 5. А той [баран] тільки вгору гоп! Як тріснув рогами, – Так старого [Вовка] й покотив догори ногами *(П. Руданський)*. 6. Антосьо сидів на призьбі та ногами грюкав *(А. Свидницький)*. 7. Двері знову не піддалися, лиш засув, який вільно ходив у пазах, дзвякнув *(В. Козаченко)*. 8. Цап на цимбалах І брязкотить, і дзенькотить *(Л. Глібов)*. 9. Тільки недовго вони там хазяйнують. Вискочить нетерплячий горобець щось подзьобати, а шпак гулькне у шпаківню *(Ю. Старостенко)*. 10. – Озираюся, а то наш Босий, – знаєте, той червоний наш песик, – лиш раз дзвякнув, та й бац насеред поля *(І. Франко)*.

Вправа 347. Запишіть речення, замінивши дієслівно-вигукові основи особовими та родовими формами дієслів. Визначте їх граматичні ознаки (вид, час, особу або рід, число).

1. Сиджу собі, відпочиваю... Аж раптом повз мене заєць тільки – шурх! *(Остап Вишня).* 2. Микола вже й сейфа замкнув, зібрався додому, а тут секретарка з приймальні гульк на двері *(В. Кучер).* 3. А Сіроманець, я певен, буде рятуватися в тих чагарях, іншого виходу в нього нема: а тут йому і ямочка, тільки – шух! І Сіроманець у нас в кишені *(М. Вінграновський).* 4. І от – між кущами – мельк! – сіре. Раз на мене – вважайте, що вовка нема *(Остап Вишня).* 5. Руки дівчата їй простягли, вона схопила одну своєю.. та тільки – гоп! – уже на помості каблуками стукнула *(А. Головко).* 6. Нерпа боїться іти вперед, треться біля ніг, а він ломить... Коли це чую – шарах! Брязь-брязь, брязь! – Полетів через колоду *(Іван Багряний).* 7. В густоліссі коло гатки Бурундук будує хатку. Цілий день, цілий день тільки й чути – "дзень!" та "дзень!" *(М. Стельмах).* 8. Якось розповідав мені один сторож: вночі на баштан прибігла лисиця. Побігала-пошукала, бач: лежить надгризений кавун. Лисиця до нього і з розгону в ту дірку свій писок тільки – тиць! А там ще звечора ночували оси *(М. Вінграновський).* 9. Не забув писар ні про вареники, ні про яєчню, ні про Пазьку; гульк до неї на вечерю... *(Г. Квітка-Основ'яненко).* 10. Пішли обоє, влізли до саду, наїлися винограду і вже хотіли назад вертати, аж тут смик! Лисичка ступила необережно, та і зловилася в сильце *(І. Франко).*

Вправа 348. Прочитайте текст. Продовжте його, використовуючи дієслівно-вигукові форми.

Заячий сніг

За лісовою просікою зайшли ми в молоду посадку. Лісник, мабуть, завів нас сюди з наміром похвалитися, який гарний він виростив ліс. І дійсно – берізки стояли напрочуд красиві. Стрункі, пухнаті. Гомонять собі, гіллям злегка похитують. Гріються після морозів на весняному сонечку. Сніг зійшов, залишився лише на дні байраку. Та недовго вже йому там лежати: скоро й до байраку добереться весняне тепло.

Зупинився на мить лісник біля тоненького деревця, мозолястою долонею торкнувся гладенького стовбура. Хотів було щось сказати, але не встиг.

Із сухого бур'яну вискочив заєць. Пробіг, може, з півсотні кроків, сів під березою й принишк... *(За В. Приходько).*

Вправа 349. Випишіть по 10 речень з українських народних казок, у яких використані дієслівно-вигукові форми. Приклади паспортизуйте.

Дієприкметник

Вправа 350. Випишіть дієприкметники, з'ясуйте їх морфологічні та синтаксичні ознаки, що відрізняють їх від інших дієслівних форм.

І. Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що ніколи не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитна діброва над селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу *(М. Стельмах).*

ІІ. З чого починається любов до отчого краю?.. Біліє розквітла гречка, де-не-де підсинена волошками та ще зжовтіла від суріпки, а над нею, а в ній зрідка прокочується бджолиний звук. Гречка біліє м'яко... Її ще не витіпала непогода, не зчорнила бита дощами земля, а тому вона аж світиться... *(Є. Гуцало).*

ІІІ. Город біля хати. Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, припорошене жовтим пилом, поросле пелюстками, – світиться й золотіє, щось промовляє своєю широкою, незгасаючою усмішкою. Скільки того сміху на городі – всі соняшники сміються, веселі, але водночас по-доброму замислені, кожен щось хоче сказати тобі, тільки підійди до нього *(Є. Гуцало).*

Вправа 351. Перепишіть речення. Підкресліть дієприкметники хвилястою лінією; слова, з якими вони узгоджуються, однією лінією; слова, залежні від них, двома лініями.

І. Дорога спускалась в глибокий вузький яр, знов піднімалась на горба, то знов западала в долини. Серед лісу замаячила корчма, при-

крита білим товстим шаром м'якого снігу, зачорнів вивід на покрівлі, зачорніли вікна, неначе темні плями. Коло корчми була прогалина: на тому місці неначе хто розкинув пишний фантастичний квітник: кружало густого терну було ніби виткане з павутиння та срібних ниток; розкидані кущики собачої бузини, папороті та бур'яну стали схожі на невидані квітки, виковані з срібла; висока одним одна береза спустила до самого долу розкішні тонкі гілки, неначе розчісані довгі коси, присипані срібним пилом *(І. Нечуй-Левицький).*

ІІ. Зеленіє обабіч дороги перша ніжна весняна травичка, молодесенька, тендітна, ще не налита густим соком; дикі груші, що стоять на пагорбах, ще тільки брунькуються, ще не випустили своїх листочків, гілки їх чорні, ніби викувані із заліза. Але уже струмлять по них весняні соки, уже вирує приховане від людських очей життя. Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів, привільний, широкий і безконечний, навіває на людину віковічне почуття ще більшої жадоби до життя. Розбуджена свіжим весняним повітрям, гіркуватим присмаком свіжо-зеленої землі, невтомним щебетанням жайворонка у високості, трубним криком журавлів, відчуває людина стремління пригорнути весь голубий світ; і вона робиться добрішою, відвертішою, співчутливішою, довірливішою, тому що є щось чарівне і до солодкого щему в серці хвилююче в природі цієї пори року, щось замріяно-величне в тій хитрій і непомірно тяжкій і складній роботі... *(Г. Тютюнник).*

Вправа 352. З поданих речень випишіть дієприкметники. Визначте їх дієслівні та прикметникові ознаки, виділіть формотворчий суфікс.

І. 1. То здобичники, здичілі в нетрях, обідрані, голодні, чигають на чумацьке добро, вичікують слушного часу *(М. Коцюбинський).* 2. Зсутуленого на сидінні, мене обплела сонливість, і я, мабуть, заснув, бо побачив себе не в себе на возі, а в небі між хмарами даленіючим вертольотом *(М. Вінграновський).* 3. Настав темний осінній вечір. Все небо було засноване хмарами *(І. Нечуй-Левицький).* 4. Берези, в снігу занімілі, іній на вітах слізьми, про що ви мрієте, білі? (*В. Симоненко*). 5. Настороженим слухом вловив десь далеко на вулиці даленіючі кроки нежданого гостя *(Ю. Бедзик).* 6. Село було степове; на яру й попід горбами стояли маленькі хати-мазанки

з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом *(І. Нечуй-Левицький).* 7. Минав третій день, як ми вчотирьох, – я, Манюня, Орлик і Султанчик, – тримаючись подалі від шосейних доріг, польовим путівцем тягнулися над принишклою по-осінньому, несміливою Кодимою (*М. Вінграновський*). 8. Люди тіснилися, щільно пристаючи один до одного, і формувалося одне велике тіло, гаряче, пітне, дихаюче сотнями ротів *(М. Коцюбинський).* 9. Яскравий, умитий росою, спалахує ранок в імлі, начебто раптом рукою провів чарівник по землі... *(В. Гуртовенко).* 10. Мов ударені блискавкою, ізюбри кинулись врозтіч *(Іван Багряний).*

II. 1. Три дороги пливуть. На четвертій – спориш, Посивілий од пилу і плину *(Б. Олійник).* 2. Я все ж радий, що вмів співати просто, благословляючи людей і кожну мить, що моє серце, виснажене доста, учили прагнути, горіти і любить *(Дмитро Фальківський).* 3. За ним, гупнувши чобітьми, приземлилося шестеро його напарників. Зраділі їхній появі, собаки, злегка покусуючи один одного, знов почали перекидатися через голови *(М. Вінграновський).* 4. І зацвітуть червоні маки на тих столочених полях, де люди, вбиті в час атаки, довіку житимуть в піснях *(Л. Дмитерко).* 5. "Туру-туру... та!.. Туру-туру... та!.. " – пронизує куряву домінуючий голос сурми, котиться по майдану, б'ється о мурованні стіни церковці, а далі лине в простір до далеких, сяючих блакиттю гір, до синіх лісів, що суцільною лавою підпирають крайнебо *(М. Коцюбинський).* 6. Я придивлявся, придивлявся і ніяк не міг розібрати: чи то копиця чорного торішнього бур'яну, чи чорна обгоріла з погреба погребня, чи що?.. *(М. Вінграновський).* 7. За горами гори, хмарою повиті, Засіяні горем, кров'ю политі *(Т. Шевченко).* 8. Він уміє... ловити в степу здичавілих за літо коней *(О. Донченко).* 9. Вона прислухалася до останніх звуків затихаючої в селі весільної музики *(М. Коцюбинський).* 10. У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані, кропило з васильків за Миколою Чудотворцем *(Іван Багряний).*

Вправа 353. У наведених реченнях знайдіть дієприкметники та визначте їх синтаксичну роль. Обґрунтуйте.

І. По обидва боки Росі стояли круті горби, поперерізувані й перетяті глибокими, вузькими ярками; і долини, й гори були засипані

свіжим білим снігом, неначе лебединим пухом; небо було вкрите білим прозорим туманом; через туман лився тихий срібний світ вечірнього сонця. Надворі було тихо, мертво... На крутих горбах мрів густий старий дубовий та грабовий ліс, вкритий інієм.

Понад Россю, в лузі стояли тихо розкидані розкішні старі дуби з рідким розкидчастим гіллям, неначе порозпинали сотні рук на всі боки. Кожна гілка була вкрита широкою, на два пальці смужкою інею. Узлуваті сучки та гілки стриміли вгору, неначе розчепірені пальці рук, висіли вниз, як пазури на пташиних ногах *(І. Нечуй-Левицький)*.

ІІ. Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього упродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами в усій красі, глибині й неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивищує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини *(І. Вихованець)*.

Вправа 354. Перепишіть речення. Підкресліть дієприкметники. До кожного дієприкметника запишіть дієслівну форму, від якої він утворений. Визначте дієслівні ознаки аналізованих дієприкметників.

І. 1. Ворон лежав грудьми вниз, розпластавши крила; голівка його з гострим самшитовим дзьобиком була відкинута набік, і дзьобик то закривався, то відкривався *(Г. Тютюнник)*. 2. Денис взяв його за теплі, але вже холодіючі лапки і, виваживши в руці, повертаючи на всі боки, став шукати місця, куди поцілила дробинка *(Г. Тютюнник)*. 3. Пітьма лізла в безодні, виповняла міжгір'я, п'ялась по горах аж до сяючих на сонці шпилів *(М. Коцюбинський)*. 4. Луги, луги, пропахлі сіном прілим, чи ви мене впізнали, земляка *(В. Симоненко)*. 5. Дотепно написаний памфлет – ніби отруєна стріла, яка не тільки наносить рану, але й робить її невиліковною *(Д. Аддісон)*. 6. Приречена, безплотна та безкрила, Вона висить, од страху занімíла *(М. Луків)*. 7. Там, де все веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими кісьми з осоки і ніби ждала Нимидо-

ру, щоб потягти в те страшне клекочуче хвилями море *(І. Нечуй-Левицький).* 8. Благословенні ви, сліди, Не змиті вічності дощами, Мандрівника Сковороди *(М. Рильський).* 9. Ткач прислухався до завивання хуртовини, глянув на чорне вікно, знизу заліплене снігом *(І. Цюпа).* 10. Він бачив, що зверху вона [трава] суха, вицілувана сонцем, легка, як подих, і чутлива, як павутиння, і колишеться навіть без вітру, а при самій землі, між стеблинками, почепившись манюсінькими світлими крапельками, притаїлись росинки і яскраво поблискують, як надрібно потовчене скло *(Г. Тютюнник).*

Вправа 355. Від поданих дієслів утворіть можливі форми дієприкметників. Запишіть їх групами за спільним формотворчим суфіксом, виділіть його, поясніть уживання.

І. Крутити, сіяти, пороти, дублювати, сяяти, почервоніти, виробляти, застерегти, застерігати, випускати, випустити, посивіти, котити, викочувати, розімліти, розквітнути, копіювати, колоти, працювати, виїздити.

ІІ. Вернути, побороти, сформулювати, скопіювати, дублювати, взути, бити, зжовкнути, нависнути, виробляти, виробити, вигоїти, визріти, ходити, читати, згіркнути, залишити, перемогти, склеїти, зберігати.

ІІІ. Замкнути, помолоти, запрягти, засидіти, організувати, м'яти, жати, обмокнути, усунути, скошувати, скосити, випестити, порудіти, досліджувати, дослідити, запросити, видоїти, наповнити, нависнути, виловити.

Вправа 356. Перепишіть текст, утворюючи від поданих дієслів відповідні дієприкметники.

І. Ніжна душа нашого народу бринить у слові. Слово, *(оповити)* любов'ю, *(вигранити)* вічністю, заходить у серце і настроює струни ніжності. З ніжної душі – слово ніжне і запашне, як *(розпростерти)* у світ неперевершена українська пісня. Дивиться мудрими очима вічність і промовляє до нас зелен-травою, яблуневою весною, червоним осіннім зойком клена і ніжністю слова. Слово ніжне будить у нас людину, слово ніжне, *(освятити)* любов'ю до найдо-

рожчого на землі, слово ніжне сходить зорею і яскравіє, доки людина живе для добра, доки мудрість і праця квітчають землю, доки живе в людині жага творення *(І. Вихованець)*.

II. Балістика, балістичний. *(Домінувати)* на сьогодні значенням *(навести)* слів слід вважати, відповідно: "науку про рух тіл, що *(спричинити)* кидком або пострілом" та "такий, що стосується траєкторії тіла". Очевидно також, що прикметник є науковим новотворенням і має, так само як іменник, своїм витоком класичні мови, де грец. ballistēs < лат. ballista позначає "машину для кидання / метання". В основу такого словотворення покладено грец. дієслово ballein – "кидати", "метати", етимологічна належність якого до кінця не *(визначити)*. Значний інтерес для професійних лінгвістів, а також для мовознавців-аматорів викликає лексико-семантичне поле, в якому це дієслово функціонує. Аналіз приводить нас до *(редукувати)* у багатьох індоєвропейських мовах варіантів лексичної одиниці: bal, ball, balle, boll та ін., а також до їхнього спільного індогерманського кореня – bbel, що значить: "напухати", "роздуватися", "булькати", "вирувати", "клекотати" *(П. Осипов)*.

Вправа 357. Доповніть подані речення, підібравши до ад'єктивованих форм дієприкметників залежні слова. Які морфологічні зміни при цьому відбуваються? Чи змінюється пунктуація?

1. Степи лежать, мов зачаровані, Залиті сяйвом голубим. Хмаринки, сонцем пересновані, Пливуть і тануть, наче дим *(М. Луків)*. 2. Сиділа б собі там і паслася на дні. Десь, може б, набрела втонулу Атлантиду. Там цар морський Нептун живе у курені, пасе морських корів зникаючого виду *(Л. Костенко)*. 3. І дивись – вже якийсь дядько котить мотоциклом у сусіднє село, й довго миготить проти сонця його вилинялий картуз, що повільно пливе поверх соняшникових голів (*В. Близнець*). 4. Минуло кілька днів, водяна круговерть утихомирилася, на підсохлому пагорбі зібралася вціліла живність *(А. Давидов)*. 5. О, не взискуй гіркого меду слави! Той мед недобрий, від кусючих бджіл. Взискуй сказать поблідлими вустами хоч кілька людям необхідних слів *(Л. Костенко)*. 6. За обрій хмара відпливла, І сонце засіяло. І жаль пониклого стебла, Що у негоду впало *(М. Луків)*. 7. Отут я стою під замисленим небом на чорних

вітрах снігових веремій, і в сутичці вічній святого з ганебним світлішає розум зацькований мій *(Л. Костенко)*. 8. Розквітлу папороть шукаєш ти в лісах, І вся ідеш в крові, і вся ідеш в сльозах... А я, пригнічений журбою, Іду поодаль за тобою *(Олександр Олесь)*. 9. Пасуться тіні вимерлих тарпанів, навшпиньках ходять сутінки і сни *(Л. Костенко)*. 10. Чекала з армії два літа, Прийшов – не глянув, обминув. Притихла, знічена й розбита, Але недовгим смуток був *(М. Луків)*.

Вправа 358. Випишіть у три колонки: а) дієприкметники (із залежними словами); б) дієприкметники, які перейшли в прикметники; в) дієприкметники, які перейшли в іменники.

І. Давній город, що стояв на горі, не міг уже помістити під час небезпеки усіх його мешканців. Ярослав розширив його втроє і наново укріпив. Довкола йшли високі вали, збудовані з каміння і землі, з дерев'яними і мурованими вежами, з глибоким ровом, що через нього вели мости. До міста можна було увійти з трьох сторін через укріплені ворота. Найславнішими були Золоті ворота з південного заходу, збудовані з каміння та цегли і покриті золотою бляхою *(З підручника)*.

ІІ. 1. Коли б усі одурені прозріли, Коли б усі убиті ожили, То небо, від прокльонів посіріле, Напевне, б репнуло від сорому й хули *(В. Симоненко)*. 2. І все: і штурмуюче море, і голубіюче небо, і далекі, ледь окреслені хмари – пройняте серпанком рухливого туману *(Ю. Збанацький)*. 3. Прохолодні лісові яри, зарослі осикою та ліщиною, підповзають до пшеничних ланів *(О. Донченко)*. 4. Ненависть воюючих була такою великою, ... і тоді вони ніби проламували вутлий човен життя і, здавалось, силою поринали в небуття нескінченними Дантовими рядами *(О. Довженко)*. 5. Роками накопичений досвід може посперечатися із знанням *(Р. Акофф)*. 6. Зелень поступово притьмарювалася, де-не-де вже почали проступати на ній прибляклі, іржаві плями *(О. Гончар)*. 7. Полонений упав і гірко заридав *(О. Довженко)*. 8. Шлях, посипаний квітами, ніколи не приводить до слави *(Ж. Лафонтен)*. 9. Споконвіку живуть під тим голубим вилинялим від спеки небом, серед попелясто-білого каміння могутні орли, які не підпускають нікого, хто хоче проникнути на ма-

терик з моря й островів, повисають над безлюдними, спеченими сонцем горами похмурою летючою стіною, б'ють на смерть усе живе – усе, що йде, повзе і летить *(П. Загребельний).* 10. На зачерствілих, потрісканих долонях земля простягнула людині щедрі чаші врожаю і вже притомилася тримати їх, притомився і колос та й, не дочекавшись жнивовиці, у печалі почав накрапати сльозою *(М. Стельмах).*

III. 1. Полонені, склавши зброю, стояли на майдані як неприкаяні *(О. Довженко).* 2. І тоді високо в небо підійметься сад чарівний, над чадом, над злом і над смородом, буйно розквітлий, на цій, на родючій землі *(Іван Багряний).* 3. Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі, Розвійтесь, як тихе зітхання! Незгоєні рани, невтишні жалі, Завмерлеє в серці кохання *(І. Франко).* 4. Гірчать нагріті сонцем полини, Пливуть хмарини білі, як вітрила *(М. Луків).* 5. Обважніла хмара несла своє нездоєне вим'я до розімлілих від спеки лісів, а з неї неохоче вивертався немічний грім *(М. Стельмах).* 6. З жахом дивляться обложені, разом з ними і панночка на пожежі *(О. Довженко).* 7. Голубі опівнічні дощі, Оповите туманами місто. У під'їздах – ніде ні душі, З-поміж хмар переблискує місяць *(М. Луків).* 8. Прийшли сюди, в київські сади і парки, ті, кому нині по вісімнадцять-двадцять весен, що сьогодні стояли біля верстатів і палаючого горна, ті, що сиділи над книгами в аудиторіях, ті, що стояли на риштованнях нових будов *(І. Цюпа).* 9. В цій війні не буде переможців і переможених, а будуть загинулі і уцілілі, – сказав байдуже Пальма *(О. Довженко).*

IV. 1. Ой Маріє! Ой вийди, поглянь: Від любові і ніжності п'яний, Хто це там, оповитий в туман, Заховався за сині каштани *(М. Луків).* 2. – От пішов би хоч раз в атаку, добрав би, що за краса, – простогнав лежачий поранений *(О. Довженко).* 3. А я лежу в одквітлих чебрецях, І ліс, і степ у мене в головах... *(М. Луків).* 4. Грядка була невелика, пообіч неї на межах лежали купки старого почорнілого од моху каміння *(Г. Тютюнник).* 5. Нація без державності є покалічений людський колективний організм *(В. Винниченко).* 6. Авторитет, побудований швидкісним методом, може бути блискучим, але не довготривалим *(Ірина Вільде).* 7. Миготіли у вікнах сонця, Кружеляли із вереском птахи, Завмирали дитячі серця, І вагони незвіданим пахли *(М. Луків).* 8. Ще, упокорений, до ніг Не ліг

нам звір, що горло душить, І виє дикий печеніг У наших хижих, темних душах *(Юрій Клен).* 9. І раптом у другій половині дня наступило нарешті омріяне, довгождане *(О. Гончар).* 10. Як тільки розв'язана одна проблема, на її місце випливають нові проблеми *(Д. Гільберт).*

Вправа 359. Запишіть подані сполучення слів, виправляючи помилки.

І. Вулиця ярко освічена; потім втрутився головуючий; ножки стола поломані; розбалована дитина; нігтики щоб були острижені; на вулицю вийшли маніфестуючі; проїжжа частина вулиці; повістка дня слідуюча; трамвай перегружений; один цех вже оборудований.

ІІ. Трамвай битком набитий; престарілі їздять безплатно; вибачаюсь, яка слідуюча зупинка?; покупці довольні; ведучий спеціаліст; устарівші розцінки; грузові машини відремонтіровані; працюємо по слідуючому графіку; ми дуже загружені роботою; список працюючих.

ІІІ. Напишіть слідуючу об'яву; випадковий прохожий; під стать йому й завідуючий; пояснююча записка; заохочуючі заходи; получений значний економічний ефект; на вечір прийшли бувші учні; завтра в університеті день відчинених дверей; він наш ведучий учений; лікар сьогодні перегружений – прийому не буде.

IV. Ця хвороба має скритий період; принімайте жарознижуючі лікарства; у вас подавлений настрій; виступаючий звернув увагу на кілька основних питань; підлога ще не покрашена; завод, виробляючий машини; в кабінет зайшов завідуючий; побілівше обличчя; контролюючі органи; о сьомій магазин уже закритий.

Вправа 360. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть дієприкметники із залежними словами. Поясніть уживання розділових знаків.

І. 1. Батько звів над столом молитовно складені руки *(В. Барка).* 2. Ледь помітна дорога, по якій пробиралися три вершники, спочатку вивела їх на заболочену заплаву якоїсь невеличкої перетнутої бобровими гатями річки, а потім – на високий пагорб порослий лісом *(В. Малик).* 3. На випускний вечір до закинутої в полтавські степи

школи не приїздили ні Тичина, ні Вишня *(П. Загребельний).* 4. А поет мучений бездушністю техніки прагне "опоетизовувати" її. Він потерпає, що, приміром, пральна машина чи холодильник дуже незвичні в обжитому досі колі тепличних квітів, паморозі на вікнах і тихого затишку добре герметизованої кімнати *(В. Стус).* 5. Вітер колише яблуні налиті розкошами материнства. Час від часу яблука зриваються з гілля, гупають на м'яку землю вкриту ніжною зеленою травою *(М. Слабошпицький).* 6. Йому здалося, що звідси видно півсвіту – така неосяжно-прозора далеч пронизана сонцем простяглася в безмежжя. Перед ним лежала прекрасно-дивна країна помережана ріками, заводями, озерами й протоками вкрита темно-зеленими лісами й буйними зеленими травами заквітчана свіжими барвами яких він ні разу не бачив у степу... *(В. Малик).* 7. Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах *(Є. Гуцало).* 8. Живе тіло кобз, пахуче припорошене жовтим пилом поросле пелюстками, – світиться й золотіє, щось промовляє своєю широкою, незгасаючою усмішкою *(Є. Гуцало).* 9. Сяйво знадвору падало в кімнату зітканими з місячної зоряної блакиті і нічної темряви сутінями, обводило риси літами зсутуленого, зате величезного старця з білим волоссям, в білій сорочці по самі коліна *(В. Барка).* 10. І тоді поет відшукує дуже приблизні відношення між цим новим світом і освяченим літературною традицією побутом... Тоді поет акцентує свою увагу на видертій з корінням ромашці, що прилипла межи зуб'я ковша... *(В. Стус).*

II. 1. Повалені вздовж і впоперек дерева, мов велетні на полі бою, потрухлі і ще непотрухлі, одні з скрізними дірами-дуплами, як жерла небувалих гармат, другі вивернуті з усією системою коріння, що тримали його руба, як стіни або як велетенські пригорщі зі стиснутими межи пальцями камінням і землею. 2. Підхоплені вітром летіли вони і крутились над поїздом, наче голуби на Іордані розполохані стрілянино. 3. Третьої ночі звалився в купу сухої трави та бур'яну кимсь зібрану в улоговині. 4. Перед хатою цвітуть гвоздики. Насаджені дбайливою дівочою рукою вони змагаються з пишними тубільними саранками – червоними, жовтими, фіалковими, що розбіглися ген скрізь по схилу до річки і аж у ліс і перегукують-

ся пишними кольорами серед безлічі інших квітів у морі яскравої зелені, буйної і соковитої. 5. Праворуч – дебела комора з омшаником. Повітка для коней, корівник, стіжок сіна обгороджений латами ще якісь будівлі. Ліворуч – город теж обгороджений в одну лату ще й глечик стирчить на ближнім стовпці. 6. От зараз його увагою заволодів праник підкидуваний засмаглою дівочою рукою там, над річкою... 7. То Наталка прала на річці. Запнута кулинкою орудувала на сонці над водою, як вправний спортсмен на вранішній руханці. 8. Григорій, стрельнувши для проби кілька разів у стовпчик і звіривши остаточно рушницю, стріляв у підкинену бляшану банку від пороху набиту піском. 9. Босонога розмальована потом дівчина, що виявилась веселою русявкою, та ще й Марійкою Морозівною, стрекотала, як сорока, закрутивши Наталкою. 10. Пущена ж під кутом куля тьохкала об воду, робила рикошет і дзижчала геть як несамовита, ніби від болю, що забилась об воду *(З творів Івана Багряного)*.

III. Наближався ошатний вечір. Попелясті стрижі, черкаючи крильцями Манюнині боки, вечеряли біля неї останніми літніми мушками. Обвіваючи крильцями неговіркого мене, стрижики ловили мушок, що вилися й понад моїм нагрітим від ранку не холодним для них картузом. Набіганий досхочу Орлик ледве за возом плентався. Надивлені на досі незнаний простір і волю його здивовані очі опускалися у дрімоту. Лише Султанчик, звісивши кінчичок язика, гасав біля нас у недавно скошеному по шию вже безголовому соняшничинні. Раз по раз цуцик вигулькував з нього, аби погляну-ти, що ми в нього є, що ми нікуди не ділися, і знову щезав у тім сизо-синім паліччі. Від невпинного нюхання Султанчиків мокрий чорненький носик аж розпух і набряк...

Старою зарослою буркуном прибережною стежкою ми далі котили над Кодимою, коли праворуч від нас в прижовклих очеретах щось привабливо засиніло. Я притримав Манюню й звівся на ноги – за очеретяними качалочками ховався синій кодимський зарічок, а біля нього, немов пришита до синього зелена латочка, зеленів моріжок. Понад ним, торкаючись лише подихами, тріпотіло двоє біленьких у чорну крапку не зважаючих ні на кого метеликів. Посередині моріжка, ніби навмисне кимось посаджений і забутий, як та

сирота, малиновою квіткою-головою цвів старий довгов'язий будяк...

Манюня подивилась на мене змореними за день очима, і я зрозумів: усім нашим гуртом ми зупинимось на ніч саме отут – при зарічкові на моріжку.

До нього ми й завернули. Просуваючи себе і воза крізь потихеньку, потай від самих себе жовтіючі очеретини Манюня пішла обережніше. Під колесами захрумкотів сірий пересушений солонець і запахло гіркою сіллю. Султанчик апчихнув, а Орлик покліпав на прямовисні над ним очеретяні нутрощі і притулився мордочкою до голоблі. Він задихав поруч з Манюнею, мовби ніколи від неї й не відбігав... *(М. Вінграновський).*

Предикативні форми на -но (-ено), -то

Вправа 361. Перепишіть речення. Підкресліть предикативні безособові форми на ***-но (-ено), -то***. Визначте в них значення виду, часу та синтаксичну роль. З'ясуйте їх походження.

І. 1. Уже тут зібрано врожай до колосини, до зернини *(П. Рембо).* 2. Мене забито в чесному бою, Поховано дбайливою сім'єю. Як не стояти так, як я стою В просторій залі мудрого музею! *(Олег Ольжич).* 3. Про це майбуття написано колись чимало. Сьогодні пишуть мало. Або зовсім не пишуть. Більше пророкують астрологи *(І. Валько).* 4. Ой у полі жито копитами збито. Під білою березою козаченька вбито. Ой убито, вбито, затягнено в жито, Червоною китайкою личенько накрито *(Народна творчість).* 5. Багато вже за столами було випито доброго вина й старого меду, багато вигукувалося вже "віватів" і за короля, й за славу Речі Посполитої, й за польське хоробре військо, й за панство, й паній та панянок *(А. Кащенко).* 6. На галявині вже збудовано хату, засаджено городець *(Леся Українка).* 7. На сизих луках скошено траву *(М. Рильський).* 8. Та ось усі роботи закінчено, і здійнявся в сині небеса золотими банями дивовижної краси собор. Залишилося ще, правда, розписати його всередині – і храм завершено *(М. Слабошпицький).* 9. Мабуть, природа створила хлібну зернину в мить такого високого натхнення, в мить щедрого осяяння, яке потрачено нею і на саму людину *(В. Яворівський).* 10. Українська мова витворила багато-ба-

гато пестливих слів, якими опоетизовано світ. Напевне, найбільше таких пестливих слів утворено від слова мати *(І. Вихованець).*

ІІ. 1. Перед Курганом Пам'яті, насипаним на честь козаків, було ухвалено текст Відозви до козацтва України *(З журналу).* 2. В українській мові запроваджено суворий порядок розташування числівників та іменників. Числівник стоїть попереду, позаду – іменник *(І. Вихованець).* 3. Лиш сильним дано право безсмертя *(О. Довженко).* 4. Після того, як це повстання скінчилося перемогою поляків, Микиту Галагана за участь у ньому було виписано з реєстру козаків, а разом з тим він позбувся й усіх козацьких прав: у нього було одібрано батьківщину разом з хатою й худобою, а його самого записано у підданці, себто у хлопи панів Вишневецьких *(А. Кащенко).* 5. Мед липневий в келихи налито подніпровських золотих долин *(А. Малишко).* 6. Та непомітно минає і літо, Знову дощами далеч розмито, Знову тріпоче вогонь у каміні, Спить собі кіт на руках господині, Цокають ходики, радіо грає, Знову снігами зима посипає *(Д. Луків).* 7. Мучено. Мічено. В душу насмічено. Долю окрадено й плівку засвічено *(Л. Костенко).* 8. Скільки-то разів Корсунь було руйновано й випалювано до останньої хати, так того ніхто й не злічив би, а все ж таки після всякого руйнування люде, що переховувалися під час руїни по лісах та байраках, знову збиралися до своїх зруйнованих осель і відбудовували їх удруге *(А. Кащенко).* 9. Така велика ніч: то сню, то прокидаюсь. Відчинено вікно у іншу площину. Там доцвітає сад, зав'язується зав'язь. Там блискавки браслет і дощ такий, що ну! *(О. Слоньовська).* 10. Чи моїх братів пострілляно, чи порубано, чи їх у полон забрано *(Народна творчість).*

Вправа 362. Перепишіть речення, замінюючи в них пасивні дієприкметники на предикативні безособові форми на ***-но (-ено), -то***. Як при цьому змінюється граматична структура речення? Визначте граматичну основу речення.

І. Всередині собор був оздоблений чудовими фресками і дивовижною мозаїкою. Фрески Софійського собору цікаві і різноманітні за своїм змістом. Більшість із них, величних, монументально-казкових, присвячена релігійній тематиці. Але є й такі, що зображають свята, ігри, танки та інші розваги і навіть сцени полювання.

Так, над входом до центральної вежі добре збереглося фрескове панно, на якому відтворено циркові змагання, виступи акробатів, полювання на білку тощо. З великою старанністю виконана фрескова композиція "Скоморохи". На ній зображено стародавніх музикантів і акторів. Музичні інструменти виписані так реально, що за малюнком можна вивчати їх будову *(М. Матвійчук)*.

II. Реалізуючи саме ці засадничі положення у своїй поетичній діяльності, І. Франко заклав тверді підвалини лексикону української літературної мови кінця XIX – поч. XX ст. Сьогодні ще не створено умов для вичерпного висвітлення цієї проблеми: немає, зокрема, історичного словника української мови, словника мови художніх творів, публіцистичних та наукових праць поета, не розроблені методики подібних досліджень, недостатньо вивчена й описана лексика української літературної мови того періоду *(В. Ґрещук)*.

III. 1. Невеличка Джерина пасіка була огороджена тином і обставлена од півночі очеретом... *(І. Нечуй-Левицький)*. 2. Те, що ми знаємо, – обмежене, а те, чого ми не знаємо, – нескінченне *(П. Лаплас)*. 3. Ставки й ріки закуті кригою, заметені снігом поля й ліси *(В. Чапліна)*. 4. Всі вони [артилеристи] зв'язані міцною дружбою; їх і водою не розіллєш *(В. Кучер)*. 5. Весь Вишгородський широкий шпиль був ніби помережаний смугами розкішних зелених городів *(І. Нечуй-Левицький)*. 6. Вся шибка розмальована білими візерунками – це мороз її так розмалював *(В. Чапліна)*. 7. Я от скільки днів дивлюсь на оцю хату вашу – і мені якось дивно. Всередині вона вибілена, ще й розмальована по-нашому, а зокола – вигляд сибірський або поліщуцький *(Іван Багряний)*. 8. Усередині хата була поділена на дві половини *(А. Кащенко)*. 9. Коли ж після того почалися утиски й на православну віру і одна церква у Корсуні була примусом повернута на уніатську, а друга була віддана в аренду жидові, Цимбалюк зрозумів, що поляки напосілися на Україну, щоб примусити всіх українців стати поляками *(А. Кащенко)*. 10. Неначе густим молоком облиті фруктові дерева *(О. Копиленко)*.

Дієприслівник

Вправа 363. Перепишіть речення, підкресливши пунктиром дієприслівники та двома лініями дієслова, які вони пояснюють. Однією лінією підкресліть слова, що називають виконавців дій.

1. Мільярди перлин мерехтіли на всьому, випромінюючи маленькі сонця, розсипаючи спектри, на лапатім листі дубів і ліщини, на травах, на квітках, на тисячолітніх, укритих мохом пнях і колодах і на вершинах височенних кедрів та осик... *(Іван Багряний).* 2. Я навіть любив відчувати легкий холодок у грудях, коли, припавши до шибки, дивився на сліпучі змії і стріли блискавок або на полум'яні стрічки та зловісну заграву пожежі *(Б. Антоненко-Давидович).* 3. Зоря над обрієм засіяла, На трави й квіти роса упала. Сім'ю уклавши відпочивати, Не поспішала лягати мати *(М. Луків).* 4. Залитий сонцем степ одразу принишк, затаїв подих, мовби чекаючи, що з нього вийде. А ріжечок тим часом уперто вигонився вгору, розпростався вшир, поступово перетворюючись в хмару, в темно-синій гірський хребет, що незабаром уже закрив собою величезний сектор неба *(О. Гончар).* 5. Видряпавшись нарешті на гору, похитуючись і важко дихаючи, стежкою йшла двонога істота *(Іван Багряний).* 6. Весна гомоніла навколо них, вода гоготіла, дзюрчала струмками по ярах і пагорбках, неспокійно ворушилися ріки, немов ремствували на береги, і, набираючи сили, раптом долали їх, свої кордони, і розливалися на всю міць, на всю широчінь, ген-ген заливаючи луки *(О. Іваненко).* 7. І, схиливши чоло в долоні, Похиливши чоло в долоні, Він вдихає вітри солоні І вслухається в плескіт хвиль *(М. Луків).* 8. Ми звикли до них, як до рідних. Зате яка радість була, коли, зробивши три круги над хатою, бусол м'яко спускався на клуню і, гордо одкинувши навзнак довгу шию, весело клекотав, оповіщаючи про своє щасливе повернення *(В. Скуратівський).* 9. Дівчина відкладає набік віночок, який плела, сидячи біля воза, встає і, переконавшись, що поблизу нікого нема, біжить до старого гілляс-того дуба, що, мов сторож, стоїть на узліссі. Вилізти на нього їй нічого не варто *(М. Олійник).* 10. А ти – джерело муки і відради, Найбільша цінносте мого життя, Перед якою й золото – сміття, Тебе хто-будь, побачивши, украде *(В. Шекспір).*

Вправа 364. З наведених речень випишіть дієприслівники. Визначте їх твірну основу, формотворчий суфікс, граматичні значення виду та перехідності/неперехідності, синтаксичну роль. Укажіть, яку додаткову дію (одночасну, попередню чи наступну) щодо дієслова-присудка називає дієприслівник.

1. Я вразливішим став – не інакше. Не вернути безжурних років. Кожним разом, прощаючись, важче Залишати стареньких батьків *(М. Луків).* 2. Іду з вечерею до батька Себастьяна, прислухаючись, як за тинами підстрибує морозець, придивляючись, як у тінях і дрімливих місячних калюжах заколисуються хати... *(М. Стельмах).* 3. Настроївши свою ходу на дум притишене звучання, і ти приходь, і я прийду продовжить реквієм мовчання *(В. Крищенко).* 4. Я ненавиджу тих, що, не сіявши, жнуть, що, садів не садивши, плоди об'їдають *(М. Нагнибіда).* 5. Небо на краєчку обрію ледь порожевіло, за хвилю розчинившись у холодно-синьому відблиску снігу *(Із журналу).* 6. Романко зареготався зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився *(М. Коцюбинський).* 7. А Олена все думала й думала, зітхаючи, придивлялась і до доньки, і до того, як світанок навшпиньки скрадався до вікна її оселі *(М. Стельмах).* 8. На порозі я ще трохи пристоюю, наслухаючи, як Соня клацає засовом і тихо, мабуть, щоб не розбудити маму, причиняє двері *(Г. Тютюнник).* 9. Умій дякувати вчителеві, а вислухавши слова похвали, дякуй за науку *(В. Сухомлинський).* 10. Чіпляючись за приполи хмари, він [грім], бухикаючи, так і зависав між небом і землею *(М. Стельмах).*

Вправа 365. Перепишіть речення, утворюючи від поданих у дужках дієслів відповідні дієприслівники. Визначте вид дієприслівників, формотворчі суфікси.

1. Через гори високії, через води глибокії, через краї чужі несходимі мчить воно ластівкою за синами, (шукати, виглядати) їх, та й – повертається назад змучене, – нема *(Іван Багряний).* 2. Коло пасіки росли яблуні й груші, (посхиляти) густе гілля над вуликами донизу *(І. Нечуй-Левицький).* 3. Кінь, (зачути) під ногами знайому дорогу, пішов охотніше, але біля троянівського яру затупцювався і, (тремтіти) шкірою і (поводити) вухами, закляк на місці, не (бажати) йти

далі *(Г. Тютюнник).* 4. У виконання вічного закону життя, (схилити) сиву голову під північним небом, шапку (зняти) і (освятити) думки мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт (*О. Довженко).* 5. Гнат боляче вдарив його канчуком попід пузом. Кінь пішов, але все одно неохоче, обережно (промацувати) тонкими ногами ґрунт і ще більше (тремтіти) шкірою... *(Г. Тютюнник).* 6. Якби я втратив очі, Україно, То зміг би жить, не (бачити) ланів, Поліських плес, подільських ясенів, Дніпра, що стелить хвилі, наче сіно *(Д. Павличко).* 7. Темрява мовчала. Тоді Гнат рушив далі і став переїжджати струмочок, що дзюркотів унизу. В один стрибок кінь перелетів його і, (напружитись), поніс вершника на крутий схил *(Г. Тютюнник).* 8. (Здобувати) щастя для інших, ми знаходимо його для себе *(Платон).* 9. І тоді Гнат почув, що ззаду нього щось ляснуло... Гнат зрозумів, що то по ньому стріляють, і, (припасти) до гриви коня, погнав селом *(Г. Тютюнник).* 10. Стукнув верхняк, дзенькнула криця об кремінь, (падати) в гаман, і, (зашморгнути) його, послав Чіпка назад у кишеню *(Панас Мирний).*

Вправа 366. Перебудуйте речення, замінюючи один з однорідних присудків відповідним дієприслівником. Визначте в утворених дієприслівниках вид та формотворчий суфікс.

1. Глибока, тиха, нерозважна туга вникає в серце, каменем лягає *(Леся Українка).* 2. Ніч купала в Пслі свої зорі, мов пустотливі маленькі жовті качата, плавали вони на воді, пірнали в глибінь, то з'являлися на поверхні знову *(І. Цюпа).* 3. Вона пройшла і зникла десь у сизій млі... *(Олександр Олесь).* 4. Місяць під темним крилом ночі зразу ожив і засвітився білим, чарівним огнем *(С. Васильченко).* 5. Розпущу на широкому тлі свої крила широкі, відважні і на землю згори подивлюсь! *(В. Чумак).* 6. Набачився ланів зелених, золотих, набачився, надихався, напився *(Олександр Олесь).* 7. Спустився вечір низько-низько, крилом черкає дерева *(М. Тягун).* 8. Метелик вився, і тремтів, і геть зникав серед кущів *(Б. Грінченко).* 9. Глянула дівчина в чисту воду та й не пізнала самої себе, аж спинилась *(Марко Вовчок).* 10. Заглянув кінь в провалля, аж затрусився та й посунув назад *(О. Кониський).*

Вправа 367. Перепишіть речення. Підкресліть дієприслівники, визначте в них граматичне значення перехідності/неперехідності. Обґрунтуйте.

1. Я блукатиму ввесь день, не любуючись квітками *(Олександр Олесь).* 2. Далі туман зсовується ліворуч і сивим дідом бреде на долину до ставу, а вечір скрадається на хутір, щоб почути, як, заблукавши у вишняку та гречках, затихають самотня хата і вулики *(М. Стельмах).* 3. Данило любив, як, вигинаючись, б'ючи на сполох, аж до самого неба половіли ниви, і мав радість, коли червень клав сивину на жито, а золотінь на пшеницю *(М. Стельмах).* 4. Вони самі усім розповідали, Що інквізитора уже нема. А люди, слухаючи їх, ридали... Не усміхались навіть крадькома... *(Д. Павличко).* 5. Отут він вірним коханцем дочекається ночі, подарує їй перстень місяця та й зникне у вербах та верболозах над ставом, біля якого пара котенят, розштовхуючи кущі калини, розкошують у молоденькій отаві й насторожено підводять голови, коли небо озветься гулом бомбовозів *(М. Стельмах).* 6. Пробитись у передні лави можна, тільки викурюючи геть усе погане: слабодухість, безхребетність і безпам'ятство! *(Р. Доценко).* 7. Видатний французький письменник Ромен Роллан, вирішивши написати про найвидатніших геніїв людства, обрав три імені: Бетховен, Мікеланджело, Толстой *(О. Сизоненко*). 8. Внизу, під кедриною, виходячи десь з бур'янів і вітролому і зникаючи десь знов у бур'янах та каміннім розсипу, вилась вузенька стежечка, звірина доріжка, утоптана за тисячоліття *(Іван Багряний).* 9. Застояні коні, вибиваючи гнізда в снігу, з польової дороги вихоплюються на вузьку просіку, і вже на їхніх рухливих віях не тремтить світанкова паморозь *(М. Стельмах).* 10. Наслухавшись козацьких мудрих дум, заснуть не можу – мучать давні муки *(В. Крищенко).*

Вправа 368. Складіть з поданими парами слів речення так, щоб одне дієслово виступало присудком, а дієприслівник, утворений від другого дієслова, – обставиною.

І. Розповідати, стежити; вітатися, посміхатися; бігти, відчувати; виконати, допомагати; співати, помічати; пройти, не оглянутися; писати, розмірковувати; вирішувати, зважувати; варити, враховувати; досягати, перемагати.

ІІ. Аплодувати, стояти; вирішити, думати; відчувати, відвідувати; зважати, досягати; зберігати, примножувати; увійти, зрозуміти;

дивитися, зосереджуватися; працювати, втомлюватися; вирватися, розлитися; відчинити, долинути.

Вправа 369. Прочитайте речення. Запишіть у дві колонки дієприслівникові звороти: а) синтаксичні сполучення слів; б) фразеологізми.

1. Білі хмари, вітрами стомлені, зачепившись за гору, сплять *(В. Грінчак)*. 2. Турн, облизня в бою піймавши, зубами з серця скреготав *(І. Котляревський)*. 3. Мати, перериваючись, устигала і діло поробити, і дома впоратись: хату побілити, хліб спекти, шмаття попрати і дітям на ніч котика проворкотіти, нахиляючи над колискою смагляве, усмішкою обведене обличчя *(М. Стельмах)*. 4. Зітхнула важко біла хата, в задумі глянувши на шлях *(В. Кузьменков)*. 5. Розгорнувши стару Біблію, отець Яків тихо, але все серце вкладаючи, читав матері про сад Гетсиманський *(Іван Багряний)*. 6. Отож лагодив я хлівець, товчучи воду в ступі *(Є. Гуцало)*. 7. Напровесні ріка широко розливається, затоплюючи луки, підступаючи до самісіньких сільських околиць *(Є. Гуцало)*. 8. Зоря, вклоняючись небу, падала в комиші *(Д. Павличко)*. 9. Мотря, вмиваючись сльозами, стала ганьбити сина *(Панас Мирний)*. 10. Тарас біг до Вільшани, ніг не чуючи під собою *(С. Васильченко)*.

Вправа 370. Відредагуйте речення, з'ясувавши характер помилок.

1. Виходячи з кімнати, світло обов'язково повинно вимикатись. 2. Починаючи працювати над дослідженням, у мене була впевненість щодо швидкого його завершення. 3. Знайомлячись з експозицією виставки, у нас виникло чимало запитань. 4. Відпочиваючи на морі, мені все надзвичайно сподобалось. 5. У дітей часто псується зір, сидячи близько від телевізора. 6. Було розглянено чимало варіантів вирішення проблеми, обговорюючи її разом з друзями. 7. Починаючи грати на фортепіано, у неї завжди з'являється гарний настрій. 8. Закінчивши виснажливий робочий день, їй стало набагато краще.

Вправа 371. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники, враховуючи граматичне значення виду. Чому від одного дієслова можливо утворити тільки один дієприслівник?

І. Спостерігати, спостерегти, підводитися, підвестися, виганяти, вигнати, лежати, прилягти, відкладати, відкласти, проходити,

пройти, вишукувати, знайти, зачерпувати, зачерпнути, допомагати, допомогти, випекти, випікати.

II. Приходити, прийти, ганяти, пригнати, зберігати, зберегти, виконувати, виконати, розпочинати, розпочати, підходити, підійти, стомлюватися, стомитися, лишати, залишити, сидіти, сісти, стояти, стати.

Вправа 372. Із поданих текстів і речень випишіть речення із дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами. Перебудуйте ці речення, замінивши дієприслівники твірними дієсловами. Чи завжди при цьому зберігається зміст речення? Якщо ні, поясніть чому.

I. В Україні Клечальна неділя, свята Трійця вважалася великим народним святом.

Витопивши в печі та попоравшись, селяни вбиралися у святковий одяг. Потім сідали на лавках і, склавши руки, чекали благовісті. Та ось вдарив дзвін, і всі повагом встали і перехрестилися. Дзвін пробив тричі: народ зашумів і рушив до церкви.

Біліють вишиті сорочки, радують око барвисті запаски, іскряться сріблом-злотом дукати на запалених сонцем ніжних дівочих шиях. Яскраво блищать кольорові намиста, розвіваються по вітру веселкою стрічки, вплетені в коси дівчат. Дівочі голівки, крім стрічок, уквітчані ще й барвінком, квітами. У руках кожної – жмутик полину, барвінку й любистку.

Парубки в червоних і сірих суконних свитах, підтягнені червоними, зеленими чи білими поясами, в чорних і сивих смушевих шапках. Ідуть чинно, весело ступаючи. Порівнявшись із поважними людьми, скидають перед ними шапки, вітаючись:

– День добрий, будьте здорові зі святою неділею.

Старші люди одягнені простіше, але теж чисто і охайно. Жінки похилого віку, в білих довгих свитках, з намітками на голові, ідуть скромно, подаючи приклад дітям і внукам.

Після обідні піднімається радісний шум і говір. В стороні стоїть висока тичка, яка знизу догори увита зеленим гіллям і квітами. Біля тої тички насаджені в коло кленові, липові та березові деревця. Сюди сходяться веселі гурти молоді, лунають пісні й починаються хороводи. Веселощі продовжуються до темної ночі *(О. Воропай)*.

II. Вночі повернувся батько із зборів додому. На порозі хати він раптом зупинився і прислухався. Звідкілясь із городу долинули до нього якісь хвилюючі, тріпотливі звуки. Сумніву не було: хтось грав на скрипці.

Розсуваючи обережно стебла високої кукурудзи, переступаючи через гарбузи, батько пішов у той бік, відкіль чути було гру. Сховавшись між соняхами, він легко впізнав у сонячному світлі маленьку постать свого сина. Лукаш стояв серед городу і грав. Батько ніколи досі не чув такої гри. Але музика була йому дивно знайома. Його серце зненацька стислося від хвилювання. Син грав ту пісню, яку так хотілося заспівати батькові на полі.

Пісня наче рвалася із грудей, вона то гриміла, як цілий оркестр, то коливалась на тонюсінькій струні, то враз, обірвавшись, пестила серце найніжнішими в світі, тріпотливими, як крильця метелика, звуками. Батько, як зачарований, слухав. Він ніколи не думав, що так можна грати на скрипці і що так може грати його син *(О. Донченко).*

III. 1. Ударить страшенний мороз і, розігнавши хмари та розіславши по землі білим інеєм туман, вистеле небо ясними зорями *(Панас Мирний).* 2. Отут-то душі ликовали, що праведно в миру живали, сиділи руки поскладавши, люльки курили полягавши *(І. Котляревський).* 3. А стара скупенькою та була, взявшись в боки, лазаря завела *(Л. Іванченко).* 4. Колись він жав хліб, рано встаючи, пізно лягаючи, в'язав у снопи, складав у копи, возив, почуваючи себе хазяїном, голублячи у серці надію удвох це добро проживати *(Панас Мирний).* 5. Прийдеволя замовк і, заламуючи руки, став серед хати *(І. Франко).* 6. Зціпивши зуби, сиділи ми безсилі і чекали дальшого розвитку подій (*І. Фещенко-Чопівський).* 7. Смутний та невеселий ходить по хаті конотопський сотник, Микита Уласович Забрьоха, урядившись як можна гарніш, і виголившись чистенько, і чуб підстригши любесенько *(Г. Квітка-Основ'яненко).* 8. Я вже такий меткий і проворний, що між дощовими краплями блискавкою проскакував, і чуба не замочивши, і ніг не забрудниви *(Є. Гуцало).* 9. І розцвілися буйно клени, цвітінням сплівшись угорі *(М. Стельмах).* 10. Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали затаївши духа *(Б. Грінченко).*

Вправа 373. Перепишіть речення, розставивши розділові знаки. Поясніть наявність відокремлення чи невідокремлення одиничних дієприслівників.

1. Світає! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас стріваючи вітає *(Олександр Олесь).* 2. Бо, якщо Ти загаєшся хоч на мить одну, вороже клятий, Я сама за Тобою навздогін плачучи побіжу *(О. Слоньовська).* 3. То він змагаючись поети, з вами, Ще б кращий дар поклав мені до ніг *(В. Шекспір).* 4. Погана звістка біжить, а хороша плентається прихрамуючи *(Д. Мільтон).* 5. Наше знайомство було незвичайне, і я його повік не забуду. Середнього зросту, в темному вбранні елегантна жінка посміхаючись подала руку: – Оленою Телігою називаюсь *(М. Ситник).* 6. Вона сиділа замисливши *(Ю. Яновський).* 7. Прокіп лаючись пішов сінокосом (*Г. Тютюнник).* 8. Задрімала й Манюня. Вона завжди дрімала стоячи *(М. Вінграновський).* 9. Наївшись куличок полетів до траси, котру обступили віковічні липи. Я за ним *(Л. Первомайський).* 10. Юля стояла під вербами по коліна в траві і злякано озиралася навколо, чи не повзе до неї звиваючись гадюка. Вона була у м'яких, червоної шкіри, поношених уже черевичках на низькому каблуці і без панчіх, що їх поспішаючи забула взяти і тепер каялась... *(Г. Тютюнник).*

Вправа 374. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Поясніть.

1. Якусь мить він сидів нерухомо, либонь сплячи... По якомусь часі він облизав спраглі, порепані губи і не розплющуючи очей покрутив головою: "Пропаду..." Потім зціпивши зуби встав і похитуючись зробив два ступні *(Іван Багряний).* 2. Подорожній придивляється, де ж той просвіт у лісосмузі, який ледь-ледь сіріє попереду, і зігнувшись як перед будь-якою важкою роботою, поволі рушає полем – через борозни, налиті сутінками, через грудки *(В. Близнець).* 3. Григорій зніяковівши зв'язав вірьовку посередині, прив'язав до хлівця і не оглядаючись пішов собі *(Іван Багряний).* 4. Чотири козаки ступили до світлиці і одвісивши поклони зупинилися біля порога *(В. Малик).* 5. Зірвалися кілька крижнів і важко розбиваючи крильми ледве просвітлену передсвітанкову темряву пролетіли до ріки *(М. Стельмах).* 6. Григорій пішов до річки, зібрав на оберемок все шмаття, поскручуване в джгути, і боячись щоб не впало що, приніс

і поклав усе на колоду *(Іван Багряний).* 7. Коли з'їхали на гору, звідки відкривався широкий краєвид на могутню фортецю на крутому шпилі, на голубу Десну та сині задеснянські бори, Ігор змахнув сльозу, що раптом защеміла в оці, і повернувшись до Ярославни схвильовано прошепотів: "Боже, я дома!.. Дома!.. А серце моє там, на Каялі, з моїми воями-соратниками, живими і загиблими. Поки житиму, пам'ятатиму про це!.." *(В. Малик).* 8. Маркіяну Шашкевичу судилося стати очевидцем значних соціальних і національних струсів. Учнем Львівської семінарії він часто забирався в книжкові келії розташованого неподалік закладу Осолінських, де схилившись над книжкою вперто шукав відповіді на свої питання *(О. Волков).* 9. Одного разу на полиці книжкової шафи впала в око йому невеличка книжечка, що була видана у далекій Москві невідомим М. Максимовичем, – збірка українських народних пісень... Треба було мати широку душу, щоб будучи кандидатом у сільські парохи прочитавши цю книжечку раптом піднестися духом до нечуваних висот *(О. Волков).* 10. Нарешті, всі сподівалися, що будучи на свободі Ігор зуміє подбати про оборону Сіверської землі, бо це найголовніша турбота князя... *(В. Малик).*

Вправа 375. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Поясніть.

1. І тихий туман пригорнувши до себе вечеряє поле з долин. Над селами й полем вечеряє небо вмокаючи в ріки хлібини хмарин *(М. Вінграновський).* 2. В зелених гірляндах вийшла з темряви на галявину мов на танок вирядившись білокора, молода берізка, вся зашарівшись у заграві *(С. Васильченко).* 3. Він ішов немов нічого не бачачи і ні про що не дбаючи *(І. Франко).* 4. Іди не знаючи про спокій і согрішивши не гріши *(М. Рильський).* 5. Мов води подавши ключовиці з польової тихої криниці все на душу виливав мені дядько мій в одвічній сивині *(А. Малишко).* 6. Вітер лютий налетів з розгону і втомившись під дверима ліг *(М. Шеремет).* 7. Вони говорили то тихо й поволі ніби нехотя утомившись то розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню *(О. Довженко).* 8. Навіщо марно язиками батожити величаючись і нахвалюючись? *(Є. Гуцало).* 9. Листя боязко тремтить, хоче втриматись на гіллі і не втримавшись летить *(Олександр Олесь).* 10. Отак себе

шпиняючи і шпетячи немов шукаючи з-під дохлого коня підкову я розпікав сам себе *(Є. Гуцало)*.

Правопис дієслівних форм

Вправа 376. Перепишіть речення, усуваючи скісні риски. У яких випадках ***не*** з дієвідмінюваними дієсловами та дієприслівниками пишеться разом?

1. Земля тоді була пустельна. Ні билиночки на ній не/росло, ані травиночка не/красила її чорної кори: ніяка звірина не/оставляла свого сліду на ній, ніяка птиця не/оголошувала своїм співом та криком німого повітря. Ніщо тоді на ній не/жило, не/родило, й сама вона – холодна та слизька – каменюкою була... *(М. Стельмах)*. 2. Не/навиджу перевертнів. Це кодло, мабуть, не менш, ніж вороги, нашкодило *(Л. Костенко)*. 3. Та вийшло так, що Святослав, сам того не/відаючи, зробив для Болгарії найбільшу послугу, внаслідок якої болгари знов повернули свою велич *(П. Загребельний)*. 5. Чомусь ніяк не/вистоїться літо, Не/відігріється сухим теплом, І сірі хмари крізь діряве сито Все сіють мокрі бризки над селом *(В. Крищенко)*. 4. Не/зчуєшся, як змайне ніч, відпливе зорями, відбагряніє заграваами над Дніпром *(О. Гончар)*. 5. І вдову захистіть, не/дайте сильним губити людину. Хто б не/був, правий чи винний перед вами, не/вбивайте і не/веліть убивати його; якщо і завинив хто в смерті, не/губіть християнської душі *(Із "Повчання Володимира Мономаха дітям")*. 6. Не/берись об'їжджати коня, не/знаючи його повадок *(Народна творчість)*. 7. Рипнули двері, увійшла Антоніна. – Місто якесь забрали, та не/дочула *(О. Довженко)*. 8. Толя сидить біля цеберка з водою і, не/моргаючи, дивиться на біленький поплавець з гусячої пір'їнки *(Ю. Збанацький)*. 9. Заздрісна та радісна, що знов сама з дочкою, вона багато дечого не/добачала довго *(Марко Вовчок)*. 10. Цеповий собака аж не/стямиться – гаса по дротові *(А. Головко)*. 11. Коля не/міг нахвалитися своїм шпачком, не/забуваючи, правда, і про всіх інших своїх вихованців *(Ю. Збанацький)*.

Вправа 377. Уведіть подані слова в речення так, щоби в одному реченні дієслова з ***не*** писалися окремо, а в іншому – разом. Поясніть, від чого залежить правопис дієслів.

Не/славити, не/здужати, не/покоїтися, не/має.

Вправа 378. Перепишіть речення, усуваючи скісні риски.

1. Там дивний ліс зітхає ароматом І десь дзвенить од гімнів п'яних птиць, Співа трава, ніким ще не/зім'ята, І вабить сном солодких таємниць *(Є. Маланюк)*. 2. Шляхи мої не/міряні, гори мої не/важені, звірі мої не/наджені, води мої не/ношені, риба у них не/ціджена, птахи мої не/злякані, діти мої не/лічені, щастя моє не/злежане... Оце така я в тебе матінка в руці Господній Україна синєнебая! *(Т. Осьмачка)*. 3. Я замислююсь над ними, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її не/розгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця *(М. Стельмах)*. 4. Степ квітував. Не/займаний, звіку не/оране, високотравний... *(О. Гончар)*. 5. Соняшничиння скінчилося, і в Манюнині боки зашелестіла не/скошена кукурудза (*М. Вінграновський*). 6. Лишилося десь там, разом з Забайкаллям, а назустріч бігли інші дива, інші місця і ландшафти, не/знані, не/бачені, не/спізнані *(Іван Багряний)*. 7. В садках біліли хати дивної краси... Ніби змагалися в красі. І всі білі-білі, ще не/оббиті дощами, чисті, святкові. Не для війни, для щасливого літа, видно, білились *(О. Гончар)*. 8. На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Здавалось, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не/змучене холодом, не/скалічене морозом *(Є. Гуцало)*. 9. Знай, що в житті є ще один ніким не/писаний закон – закон сімейного життя *(І. Цюпа)*. 10. Поле не/міряне, вівці не/лічені, пастух рогатий *(Загадка)*.

Вправа 379. Перепишіть речення, усуваючи скісні риски. Поясніть правопис виділених слів.

1. – Він трошки випив… – догадується з гурту хтось. – За що? Гроша щербатого в кишені ***не/має!*** *(В. Бабляк)*. 2. Дощ у степу – то як сон. Його ще ***не/має***, він іде далеко в плавнях, за Дніпром, а може, й далі, однак уже млосно й солодко пахне водою, і немов у тебе на очах уся одразу влягається на розбитих степових шляхах курява, і листя на молодій кукурудзі поволі розпростується *(Л. Романюк)*. 3. Марно кидається бідне материнське серце. Нема. А вони, сини, чи живі, а чи, може, їх і ***не/має*** – ані вісток не/подають, ані самі не/прибувають, ані поїздами, ані кораблями, ані тими літаками

(Іван Багряний). 4. Такі ж, як і він, злодії: .. весь той люд, що ***не/має*** в душі Бога й не/боїться ні тучі, ні грому *(В. Винниченко).* 5. Життєва доля Василя Симоненка склалася так, що й зараз, коли вже ***не/має*** його серед нас, мабуть, далеко не всі знають, кого ми втратили *(І. Кошелівець).* 6. – Я степовик, і моя стихія – вільний рух по відстані, що ***не/має*** кінця-краю *(Т. Масенко).* 7. І гадки-гадоньки ***не/має*** [чабан], Пасе, і доїть, і стриже Свою худобу та співає *(Т. Шевченко).* 8. Він давно вже вскочив у його [ліс] і повинний би був перейти, а от йому кінця-краю ***не/має*** *(Панас Мирний).* 9. Земле рідна! Тобі одній Я волів би служить до скону. До твоїх до прийдешніх днів Дотягнутися б хоч рукою. Земля моя! Красо моя! Вкраїно! Віддаленів твій обрій. Відгримів. Ти ніби й є. Але тебе ***не/має*** *(В. Стус).* 10. Полюбила такого, Що ***не/має*** нічого: Нема свитки, ні кожушка, Та пристала моя душка *(З пісні).* 11. – А що, паніматко! Чи ***не/має*** в тебе чого міцнішого од цієї гіркої? Щось горілка не дуже б'є в голову, – тягнеш, тягнеш, а в голові все-таки не/шумить *(І. Нечуй-Левицький).*

Стилістичне використання дієслів

Вправа 380. Прочитайте речення. Знайдіть дієслова, які вжиті у формі одного способу, а виражають значення іншого. Прокоментуйте кожну способову форму.

1. Мати знала, що застукай його в хаті білі, та ще довідайся, з ким і де був – не помилують... (*П. Панч*). 2. Райко візьми та й пошли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму (*С. Васильченко*). 3. Скинь з нього окуляри, кинь дві розбійницькі іскри в очі – та й матимеш готовий образ дякапиворіза (*М. Стельмах*). 4. Зачинив би ти вікно, бо дуже холодно в кімнаті. 5. – Взяли, хлопці, ящики – пішли! Нема чого часу гаяти: мені ще до міста треба, – сказав вантажник Григорій (*Ю. Смолич*). 6. Часом і досі здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувсь до роботи (*О. Довженко*). 7. Хіба я наймалась на таку роботу? Вони гуляють, бенкетують, а ти роби (*Панас Мирний*). 8. Будь-яка річ, хоча і не мала в собі нічого прекрасного, стає прекрасною, хай лише додасться доброчесність (*Сенека*). 9. А хтось тоді порадь – доки не

пізно ще, доки козаки ще в Князівці – мерщій знести усе в економію, хто що взяв (*А. Головко*). 10. Пождав би ти безмісячної ночі (*Леся Українка*). 11. – Гаразд, досить, – обірвав гетьман Капусту, – пошлеш новий універсал, моїм іменем накажеш бути селянам в послушенстві у пані ігумені, а гульвіс злостивих скарати на горло (*Н. Рибак*). 12. Після екскурсії ви обов'язково повертаєтесь на репетицію.

Вправа 381. Запишіть речення. З'ясуйте, у яких із них часові форми дієслів вживаються одна замість іншої або форма інфінітива – у значенні дійсного способу.

І. 1. Прив'яже, було, тебе мати крайкою до столу, і танцюєш на ній цілий день, як те порося на паколі *(Г. Тютюнник).* 2. – Я пішов, – раптом втрутився Галат, устаючи з місця, – сьогоднішній день переламав усе моє життя *(Ю. Яновський).* 3. Від постійного спілкування з тваринами виробилися у Дениса звірячі повадки: мав він тонкий нюх, що по запаху диму міг безпомилково визначити, у чиїй хаті смажиться сало, а в чиїй печеться свіжий хліб на капустяних листках *(Г. Тютюнник).* 4. У відкритому полі видно, як летять у вирій журавлі, як бродять по свіжій ріллі чорні граки, як сумує на самотній деревині сіра ворона, загорнута в чорну хустину. Задивишся на ці дива і серце затривожиться, защемить від радості і... болю *(В. Гжицький).* 5. Прийде ніч – приходять вони до покою; постелено, вечеря стоїть. Повечеряли вони тільки обоє, не видно нікого. Ідуть спати. Лягає вона. Тая машкара вкладається в її ногах – так вона боїться. Прийде ранок – налагоджено вже вмиватися і вбрання налагоджено *(З казки).* 6. Приїжджає, було, й щоліта додому Оленка *(А. Тесленко).* 7. Всі обомліли, злякались, давай терти хрін, класти проти серця *(Г. Барвінок).* 8. Цап крутнувсь, зіп'явсь на дибки і... тікать, задравши хвіст *(С. Олійник).* 9. Раніше, бувало, назнає парубок дівчину, то зараз же й скаже батькові та матері, а ті підуть на розглядини, роздивляться, що воно за людина, чи до пари, чи роботяща, чи на здоров'я гожа, а тепер? *(Г. Тютюнник).* 10. Пан налигача в руці тримає. Коли це я-а-як смиконе! ... Водимо ми, значить, та й водимо! А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить *(Остап Вишня).*

II. 1. Коли втомлюся я життям щоденним, Щоденним лихом, що навколо бачу, Тоді я думку шлю в світи далекі, Блукає погляд мій в країні мрії *(Леся Українка).* 2. І тільки отаке подумав, а кінь як піде вихилясами... *(Г. Тютюнник).* 3. Було їх на городі сила-силенна, і так вони на скрипочках своїх вигравали, що, бувало, місяць зупиниться на верхівці тополі, слухає їхній марш, а потім ураз схаменеться і котиться далі *(О. Донченко).* 4. Як дитиною, бувало, упаду собі на лихо, То хоч в серце біль доходив, Я собі вставала тихо *(Леся Українка).* 5. Люди жати, а ми на межі лежати *(Народна творчість).* 6. І веде оце жеребця. А він вибасовує та ногами витьохкує, годі втримати. Йонька його за вуздечку, а він бокаса, Йонька за храп, а він як заірже та як засміється *(Г. Тютюнник).* 7. – Цар [Ворон], здурілий від воєнного запалу, кинувся на мене зі своїми міністрами і давай мене бити *(І. Франко).* 8. Коли підведеться вона, аж надворі вже день (*І. Нечуй-Левицький).* 9. Як тільки зима настане, бере чоловік самотяжні санки і йде по дрова до лісу *(З казки).* 10. Як стануть, бувало, виплигувати в одних льолях на обід або на снідання, то аж п'яти холонуть, от-от потрощать зубами стіл на тріски *(Г. Тютюнник).*

Вправа 382. У поданих текстах з'ясуйте вживання одних часових форм у значенні інших: а) теперішньо-минулий; б) теперішній живописний; в) теперішньо-майбутній.

I. Ми починаємо бій о шостій ранку – попередимо ворога на дві години... Ти з сотнею кінноти стаєш перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами рушає в оце ось село в долині праворуч – верства до нього. Я з рештою кінноти, з кулеметами і кількома гарматами стаю тут ось, де ми стоїмо, під скиртою. Рівно о шостій годині починає артилерія. Всі наші гармати ураганним вогнем местимуть Павлівку... Через півгодини ти йдеш в атаку на Павлівку, вибиваєш звідти ворога і тримаєшся, поки тобі не допоможуть зліва *(Ю. Яновський).*

II. Заспівав Василь весело і пішов далі. Корови лише поскрипують ратицями. Володько лишається на місці, маєстатна краса вечора полонить його, очеретяний мур стависька – таємничий і грізний, стоїть насупротив, кілька чайок літає над ним, ніби вони сховзають

по повітрі, десь квакають дикі качки, що згодом вириваються з очерету і спішать, ніби хто їх жене, в далечінь... І спить він тепер надворі, під повіткою, а часом і просто під голим небом на соломі. Так йому подобається, легко, як він каже, дихається, щоб було тепло, прикривається кожухом. На нього падає роса, вітер кошлає його волосся, дзеленчать комарі, і з лугу доноситься безперервний крекіт жаб.

Уневдовзі починається косовиця; на лугу одного сонячного ранку, ніби на замовлення, з'являється багато чоловіків, і від річки до поля, впоперек лугу лягають валки покосів. Косарі з'являються разом із сонцем, вони переважно босі, колошні їх штанів по коліна закачані, одягнуті у самі сорочки, на голові або бриль солом'яний, або якийсь старий, пім'ятий кашкет *(У. Самчук)*.

III. Пішов я з рушницею в ліс, може, думаю, де зайця підніму. Вийшов на личакову поляну – зирк! – а передо мною, ну, не далі як до комори, стоять дві й дивляться на мене. Отут у мене як затіпається! Не витримав: приложився – б-бах! – одна на місці! А друга втекла! Я біжу до неї і світу під собою не бачу! Прибіг, здіймаю череска, путаю ноги! А руки тремтять, а ноги тремтять! Нічого й не бачу, нічого й не чую! Коли хтось по потилиці мене як шарахне, так я своїм лобом об козинячий тільки – лусь! А в очах огники тільки – блись! блись! блись! Отямився, а передо мною лісничий. Ну, далі самі вже знаєте: суд і три роки з ізоляцією *(Остап Вишня)*.

IV. Я бачу мільйони людей, що пересуваються по дорогах і полях, тягнуть на собі гармати і міномети, я чую гуркіт танків, які ринули з вихідних позицій у бій, наді мною ревуть мотори літаків, що йдуть на поземному льоті, мені пахнуть постріли і вибухи, солдатські чоботи і кров, розорана бомбами земля, і я чую різкий аромат стоптаного полину – це те, що відбувалося тут ще торік *(Ю. Яновський)*.

Вправа 383. З'ясуйте особливості вживання та значення дієслів на позначення дії, що відбулася (відбувалася) до моменту мовлення. Визначте засоби вираження (часові форми, їх різновиди).

І. 1. Піп був колись розсердився на дідових батьків, і як у них народився хлопець, то й назвав його Македоном *(І. Сенченко)*. 2. Заблищали зорі в небі,.. одна з них зірвалася – і огненний слід пере-

писав небо *(Панас Мирний)*. 3. На Михайла зима саньми приїхала *(Народна творчість)*. 4. Іде Денис по полю переваги, голова як приліплена, очі в щілинках, рушниця десь аж за плечима теліпається. Раптом – шелесть що-небудь, Денис голову в плечі, рушницю в руку – бах-бах! І є заєць. Як до землі пришиє. Лежить бідний косий і не ворушиться. Але таким Денис був лише на полюванні... *(Г. Тютюнник)*. 5. Не думав, не гадав, як у біду попав *(Народна творчість)*. 6. Хотів був додому йти, та знову про дірку [в гамазеї] згадав *(Б. Грінченко)*. 7. Та тільки серце не кричало, та тільки кроку не стачало, та тільки сили не було *(А. Малишко)*. 8. Потріскалася кора на ясенах – буде холодна зима *(Народна творчість)*. 9. Великі генії випередили віки, деякі таланти випереджають лише роки *(О. Бальзак)*. 10. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала: – Це наше добро, наш і суд, – гукали люди *(Б. Грінченко)*.

II. 1. Приснуло буйним дощем – і стало тепла прибувати *(В. Свідзінський)*. 2. Пішов у смерть – і повернувся в думі, і вже тепер його ніхто не вб'є *(Л. Костенко)*. 3. Бути холодній зимі, якщо дружно відлетіли птахи *(Народна творчість)*. 4. Я вже почав був окоп собі рити, а як почув отой регіт – ототерів, лопата в руки так і вмерзла *(Г. Тютюнник)*. 5. Рясно зацвіла акація – на врожайний рік *(Народна творчість)*. 6. Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень *(М. Стельмах)*. 7. Було щастя та пропало *(Народна творчість)*. 8. – Мовчу я, а в самого серце тільки стук-стук-стук, стук-стук-стук *(Г. Тютюнник)*. 9. Віл щось почав був говорити, та судді річ його спочатку перебили *(Є. Гребінка)*. 10. Мене любили, я любив – і це найбільше в світі щастя *(М. Стельмах)*.

III. 1. Притихли кімнатні птахи – на мороз *(Народна творчість)*. 2. Ніби й задрімав був зразу, але щось приверзлося, що й прокинувся *(А. Головко)*. 3. Вересень пройшовся по саду, і запахло стиглими ранетами *(М. Стельмах)*. 4. Дерусь на сани... А вітер – аж солому закачує. Та в спину мене, в спину, Хоч би не скинув. Бо вже колись був скидав. Як скіпку: тільки ф'ють – і об землю *(Г. Тютюнник)*. 5. Затягнули дощі на багато днів – не чекай грибів *(Народна творчість)*. 6. І вже був рушив услід з прапорщиком та грузином, як раптом хтось шарпнув його за рукав *(А. Головко)*. 7. Поорав: пе-

ребіг плугом, як голодний пес через воду *(Народна творчість)*. 8. І тільки нахилиться до лантуха, а його щось іззаду – товк *(Г. Тютюнник)*. 9. За медом, було, приїздили купці з Харкова, з Білгорода *(О. Стороженко)*. 10. Раптом – р-р-раз! Лясь! Ви – смик! – гачок порожній, а короп, на мить ототерілий, ще стоїть перед вами... які хвилини!.. *(Остап Вишня)*.

IV. 1. Я вже зібрався був, та не поїхав через родинні обставини і влаштувався на роботу в редакцію харківської газети *(О. Довженко)*. 2. Хто під зиму зорав, той навесну золото буде мати *(Народна творчість)*. 3. Вже містові приснилася хурделиця. Дерева голі. Протяги з небес. Якщо не осінь, то лиш за інерцією. Зима ж, як привид, причаїлась десь *(О. Слоньовська)*. 4. Ти пам'ятаєш того великого чорного парасоля, як ми, бувало, під ним удвох від дощу ховались? *(Леся Українка)*. 5. Свобода, якщо вона пустила коріння, швидко проростає *(Д. Вашингтон)*. 6. – Ви, діточки, не скучайте за братиком, – почала було мати, та голос ввірвався і завмер *(Марко Вовчок)*. 7. І раптом поплавок – сіп! А у вас серце – штрик! Ще раз – сіп! Ще раз – штрик! І ось ваш поплавок поїхав-поїхав-поїхав і зник під водою *(Остап Вишня)*. 8. Поїхав у поле орать та й забув плуга взять *(Народна творчість)*. 9. Лукаш нахиляється, знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези *(Леся Українка)*. 10. Коли ж, батеньку рідний, тільки він нахилився, а товкач вискочив із ступи та лусь по кульші – і назад *(Г. Тютюнник)*.

Вправа 384. Які з дієслівних форм, ужитих у реченнях, належать до стилістично забарвлених? Обґрунтуйте. Які з дієслівних форм є ненормативними (належать до просторічних або діалектних)? Випишіть стилістично забарвлені та ненормативні дієслова, визначте в них спосіб, час, особу, число, назвіть їх стилістично нейтральні та літературні варіанти.

І. 1. Петрик заліз на пічку і з пічки визирає, а я сидю на лаві і тремтю вся *(Микола Хвильовий)*. 2. Поволі темнішає поле й до місяця сяє в росі, та очі мої вже ніколи сльозами не блиснуть красі: покинули друзі безсилі мене умирати в степу, де вітер гойда на могилі у житі одвічну журбу; де сокіл мандрує під небом й несе мою волю кудись; де серце моє вже над степом не здужає крикнуть "вер-

нись" *(Т. Осьмачка)*. 3. [Цокуль:] Ревнує? Ха-ха! Ну так що ж? А якби й справді так? Він же від тебе одвертається, він тебе не любе?.. *(І. Карпенко-Карий)*. 4. Давить душу це осіннє слово, Тож не дивно, що самі собі Ми пускаєм кулі часом в голови, Закусивши зойки на губі *(В. Симоненко)*. 5. [Килина:] Ну ж, парубче, хутчій! Не лізь, як слимак! Ото ще верисько! [Лукаш:] Яка ти бистра! Ось ліпше не займай, бо поборю! [Килина:] Ану ж, ану! Ще хто кого – побачим *(Леся Українка)*. 6. Переломим навпіл гіркий хліб мислі *(Л. Костенко)*. 7. В країнах теплих дике море До вас співає і говоре... *(Олександр Олесь)*. 8. Грає ранок, переддень, Грає, сонцем виграва *(П. Усенко)*. 9. Ідіте ж, вірні слуги, принесіте Важкий ланцюг з скарбівні щирозлотий І на співця шанібно возложіте Ясу царської нашої щедроти *(П. Куліш)*. 10. Падав сніг так, як сьогодні пада, Така ж була світань в засніжених полях *(А. Малишко)*. 11. Я – мати всіх, що згибли за свободу, Я маю тисячі живих синів, Я єсть Любов до рідного народу *(Д. Павличко*).

II. 1. [Цокуль:] Отже, я сьогодні тобі в'язи скрутю *(І. Карпенко-Карий)*. 2. [Мати:] Ходіте, женчики! вже є полудень *(Леся Українка)*. 3. Своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся *(П. Куліш)*. 4. Дощу нема, сонечко припіка, по дорозі аж пил від засухи… *(Г. Квітка-Основ'яненко)*. 5. І як ті вірли крилаті, Так думки вгору летять, В голові, як діти в хаті, Вдержатися не хотять *(Б. Лепкий)*. 6. Обриваються звільна всі пута, Що в'язали нас з давнім життєм, З давніх брудів і думка розкута – Ожиємо, брати, ожиєм! *(І. Франко)*. 7. Борітеся – поборете! Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава І воля святая *(Т. Шевченко*). 8. [Цокуль:] Ніколи не пізно, тілько розум треба мать... Ти мене слухай. Я Панаса заспокою, він мені повіре *(І. Карпенко-Карий)*. 9. Місяць блідий крізь туман прозира *(І. Франко)*. 10. [Мати:] Ходіть, Килинко, осьде край берези ще свіже зіллячко *(Леся Українка)*.

III. 1. Уперед, хто не хоче конати, Статись трупом гнилим живучи! Сміле слово – то наші гармати, Світлі вчинки – то наші мечі. Уперед до завзятого бою За громадські та власні права, Коли бути бажаєм собою, Коли серце позор відчува *(П. Грабовський)*. 2. [Цокуль:] От анахтеми! То ти так, як єсть, уся тут? *(І. Карпенко-Карий)*. 3. Сповіща приймальні страж: – Ждіте! *(С. Олійник)*. 4. Зайчик їсти

захотів, Не зна, що робити, Бо вночі засипав сніг і траву, і квіти *(К. Перелісна)*. 5. Не дуріте самі себе, Учітесь, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь *(Т. Шевченко)*. 6. [Мартин:] Нічого не тяме – як до пенька балакаєш *(І. Карпенко-Карий)*. 7. Три квітки на могилу мами я притишено несу, А сум, що котиться щоками, Спада у вранішню росу *(В. Крищенко)*. 8. Ніхто із тих не воскреса, кого підрізала коса, Їх доля – мари *(П. Савченко)*. 9. [Мати:] Ну, жніте ж, дітоньки, а я піду, зварю вам кисилиці на полудень *(Леся Українка)*. 10. У такт рокам гуде наш крок. Ми йдем... ми ростемо... ми будем *(Юрій Клен)*.

IV. 1. [Микола:] А мені вже обридло ждать і ховаться од людей. Сьогодня скажу своєму батькові, щоб побалакав з твоїм, а після провід і поженимся. Чи так, Марисю? *(І. Карпенко-Карий)*. 2. Спасибі скажем березню за сніг, За надто пізній, та такий яскравий... *(О. Слоньовська)*. 3. Дише тихо і легко в синяву вона, простягає до зір свої руки... В день такий на землі розцвітає весна і тремтить од солодкої муки... *(В. Сосюра)*. 4. Знов захід буряний. Недобрий. Знов пророкує кров'ю літер, Що ми загинем, яко обри, що буде степ, руїна й вітер *(Є. Маланюк)*. 5. [Мартин:] А як, бог дасть, Марися вийде заміж, то первого онука он як охрестю: кумом візьму полковника Лясковського, а за куму – генеральшу Яловську *(І. Карпенко-Карий)*. 6. Ждіте, ждіте, любі діти! Літо знов прилине, Прийде мила годинонька... *(Леся Українка)*. 7. Перейдем цей рубіж, цю межу, цю ложу, цю халепу. По тонкому льоду, по жаринах, але перейдем. Ну хіба не відчутно, як дихає світло і тепло сад старий світанковий, що й досі подібний для нас на Едем? *(О. Слоньовська)*. 8. Сама світом нуджу, а сердюсь на тебе, думаю: що ж це він дурить мене, чи що? *(І. Карпенко-Карий)*. 9. Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була *(П. Тичина)*. 10. "Чом же вона не втіка? Нащо морозу чека?" *(Леся Українка)*.

Вправа 385. Прочитайте речення й визначте їх стилістичну належність. Випишіть із них дієслова, які є авторськими неологізмами. Усно поясніть, яку стилістичну роль вони виконують.

1. То що ж ти серце із мене вийняла? Ти ж мені душу всю запомийнила! Та будь воно прокляте, все ваше кодло, всі ваші кубла

і всі ваші кудли (*Л. Костенко*). 2. З його віршів постає неповерхова, несуєтна і послідовна натура, яка безжально відгетьковує все з неї несумісне, духовно чуже (*З газети*). 3. Хочеться бути першим, вершинитися на суспільному видноколі. А доля не співчуває, а обставини складаються не на користь археолога-нарциса (*З газети*). 4. Якщо українському народові не вдасться якнайскорше – не колись, а нині, в актуальному політичному процесі – вилонити, породити авторитетну політичну еліту, яка принципово, публічно й цілеспрямовано реагуватиме на обставини... (*Із журналу*). 5. ...з тих пір я кавунів не кавуную бо всі ж вони такі до біса кавунисті немов барила [із червоним] (*Т. Мельничук*). 6. Микола Носенко народився на Слобожанщині, древній козацькій землі, яка тепер, здебільшого, „какає" (*З газети*). 7. Таких „защучених", а просто кажучи, запущених водойм у районі – 610 гектарів і лише 225 – зариблених (*Із журналу*). 8. Залишитися, існувати без тебе. Віддаленіла так від мене, Що обезтебіли і сни... (*П. Мовчан*). 9. ...Достоєвський критично ставиться до спроб озахіднити російське життя – це розцінювалося як спроба замаху на унікальну місію Росії (*З журналу*). 10. А що йому, коли закони предків, почуття підзвітності перед земляками, рідним колективом, врешті-решт, почутті совісті й елементарного сорому не тільки порушені, розселянені, розкозачені, а й багато років ці руйнування тарифікувались як широта натури... (*З газети*). 11. Бачив: за зиму зганчірилися трофейні лядські кунтуші, та не пощербилися козацькі зуби: люто рватимуть ворога (*Ю. Івакін*).

Вправа 386. Випишіть із художніх і публіцистичних текстів по 5 речень із дієсловами, які є авторськими новотворами. Охарактеризуйте стилістичну роль дієслів-оказіоналізмів у текстах.

Вправа 387. Проаналізуйте стилістичні відтінки значень виділених дієслів. Як називаються ці дієслова?

1. Вона ***йшла*** день, ішла два і не бачила ні одного села, ні одного хутора (*І. Нечуй-Левицький*). 2. ***Простували*** [люди] дорогою, потім звернули в занесений і неходжений степ (*В. Барка*). 3. Дівчата купками ***прямували*** вулицею (*М. Коцюбинський*). 4. Поруч коня

ступав босий хлопчак (*П. Козланюк*). 5. Голова ставить прапор біля хвіртки і по-качачому ***тупцює*** до хати (*В. Яворівський*). 6. Батько бадьоро ***тупав*** по сходах (*Л. Смілянський*). 7. Мезентій наперед Тирренський Пред страшним воїнством ***гряде*** (*І. Котляревський*). 8. Надя швидко ***крокує*** попереду (*І. Рябокляч*). 9. Я живу на околиці міста і до центру люблю ***маршірувати*** пішки (*О. Ковінька*). 10. Юрба ***пливла*** до церкви з двох боків (*І. Микитенко*). 11. – Василино, а ти що дома? Ти не знаєш, що в мене робота? ***Махай*** на лан (*Лесь Мартович*). 12. Не встиг скинути комбінезон, як його покликали: – Студент, ***шуруй*** до механіка! (*М. Зарудний*). 13. – Піти б до Петра та до Якима, – подумав він. – Так же не близький світ: треба аж на Побиванку ***теліпатись***... (*Панас Мирний*). 14. – Чого тобі ***тарабанитись*** до тієї розхристаної оселі аж на край села? (*М. Стельмах*). 15. Таке воно мале ***дибає*** по підгір'ю понад балкою, де ми пасемо, так радісно ***дрібушить*** із новеньким торбеням школярським через плече (*О. Гончар*). 16. Хлопчак починає ***чеберяти*** по хатинці незграбними... чоботищами (*М. Стельмах*). 16. ***Йде*** [дідусь] повільно, ***ступає*** твердо. За ним ***дрібоче***, перечепивши через плече в'язанку бичків, Коська (*Ю. Збанацький*).

Вправа 388. Доберіть до наведених дієслів синоніми. Придумайте з ними речення й поясніть відтінки значення кожного із синонімів.

Дратувати, нагромаджувати, лютувати, малювати, сміятися.

Морфологічний аналіз дієслівних форм

Вправа 389. Зробіть морфологічний аналіз дієслів.

1. Вертай назад і, добротою хорий, розтань росою димною між трав *(В. Стус).* 2. Холодні осінні тумани клубочаться вгорі і спускають на землю мокрі коси *(М. Коцюбинський).* 3. Сірий туман квочкою вгніздився над полями і висиджує тишу. Іде людина у вологій пітьмі, самотньо зупиниться на дорозі, зітхне – і туман обізветься зітханням *(М. Стельмах).* 4. Якби мої думи німії На струни пророчисті впали, Зійшлись би плачем мої струни І сміхом дитячим заграли *(Леся Українка).* 5. Вічно будуть люди шукати: хто – нового добра, хто – нової краси *(П. Скунць).* 6. Ні, хто не любить всіх братів,

Як сонце Боже, всіх зарівно, Той щиро полюбить не вміє Тебе, коханая Вкраїно *(І. Франко)*. 7. Світе мій гучний, мільйонноокий, Пристрасний, збурунений, німий, Ніжний, і ласкавий, і жорстокий, Дай мені свій простір і неспокій, Сонцем душу жадібну налий *(В. Симоненко)*. 8. Нехай тобі колись насниться, немов міраж чи тиха даль, Смарагд любисткового листя, І повінь вуст, і душ печаль *(Н. Півторацька)*. 9. І кожний з нас те знав, що слави нам не буде *(І. Франко)*. 10. Долини сплять... Собі б заснути... *(Олександр Олесь)*. 11. Біла постать у довгій полотняній сорочці з'явилася в дверях. – Поспав би ще. Чого так рано? *(Г. Тютюнник)*. 12. Переболіло, переклекотіло. Я вас люблю в розлуці ще сильніш *(О. Кугай)*. 13. І часто ти безсонними ночами до любої труни шукатимеш стежок і сльози литимеш старечими очами, – від них сріблом горітиме сніжок *(Леся Українка)*. 14. Я забув, що забув був вас, Але осінь зійшла по плечі, Осінь ви й осінній час... *(М. Вінграновський)*. 15. Я зайчика зустріла – дрімав він на горбку – була б його спіймала, зозуля ізлякала: Ку-ку! *(П. Тичина)*.

Вправа 390. Зробіть морфологічний аналіз дієприкметників.

1. І тополя, і потемніла од вологи на відсонні стріха, і прісний ніздрюватий сніг – все тонко дихає першим весняним пахіллям. Марія з-під долоні радісно мружиться на засніжений, обсіяний сонцем світ... *(М. Стельмах)*. 2. Данило дивився на батька й чомусь бачив його тепер не зі складеними на грудях руками, – молитовного, зіщуленого, в білій сорочці, зі спадаючим на плечі білим волоссям *(В. Барка)*. 3. Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної та сонячної. Що садки вишневі повирубувані, ріки збаламучені, степи сльозами обпоєні, і небо ясне людям потемніло... *(Іван Багряний)*. 4. Побризкані росою, трави стояли тихі, принишклі, бо ранок був теж тихий і безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день *(Г. Тютюнник)*. 5. Осліплені на мить, ми врізалися в пітьму *(Л. Костенко)*. 6. Ці сосни, вбрані в синій-синій іній, на взгір'я збіглі і завмерлі, мерехтом – чи то цвинтарним ачи межисвітнім – мені відкрили візерунки душ: омиті потойбічною водою, у сяйві там земних просвітлих весен, у білій білоті недосягання – вони стоять в короні світовій *(В. Стус)*. 7. Ніде нікого. Тиша

золота. Осіннє поле спорожніле й голе *(М. Луків)*. 8. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям *(М. Коцюбинський)*.

Вправа 391. Зробіть морфологічний аналіз предикативних безособових форм на ***-но (-ено), -то***.

1. Грозою вмито перші ніжні трави, в квітневий сад розчинено вікно, і серце позбувається печалі: весні таїти смуток не дано *(В. Кузьменко)*. 2. І гнеться небо в обручах, Й гойдається земля, І іскри в золотих очах Смарагдові, як тля. Усі негоди важелі Відпущено. Одна Росинка поту на чолі Причільного вікна *(О. Слоньовська)*. 3. Скільки сходжено, зміряно, створено – тим горіли, жили і росли! Скільки чорного в світі поборено, скільки світлого в світ принесли! *(П. Усенко)*. 4. Сни складено у стоси, неначе кістяки, на відстані руки – ридання безголосе. Світ вишито хрестом, гудуть хрущі травневі, Зла, що довлівають дневі, являються обом *(В. Стус)*. 5. Далеч осінню дощами розмито, Хилиться сад за вікном сумовито... *(Д. Луків)*. 6. Що нами зроблено – то буде увіковічено, як правда, і святиня, і закон *(А. Малишко)*. 7. Хай буде все небачене побачено. Хай буде все пробачене пробачено. Хай буде вік прожито як належить. На жаль, від нас нічого не залежить *(Л. Костенко)*.

Вправа 392. Зробіть морфологічний аналіз дієприслівників.

1. Я ненавиджу тих, що, не сіявши, жнуть, що, садів не садивши, плоди об'їдають *(М. Нагнибіда)*. 2. Вона засоромилася і, почуваючи на собі пильний погляд козака, мов не своїми ногами увійшла у річку, не своїми руками набрала у відра води, хапаючись, почепила їх на коромисло і, піднявши на плечі, хутко побігла берегом, підвертаючи до стежки, що простувала до батькової левади *(А. Кащенко)*. 3. Уміння точно висловити свою думку народжується не за один день. Сприймаючи красу природи, незмірного світу, дитина має вдосконалювати могутній інструмент пізнання – мову. Саме в роки дитинства западають до свідомості найтонші відтінки рідного слова. Слово стає надбанням духовного світу дитини. Безмежжя барв і звуків світу відображаються у мові. Опановуючи мову,

дитина зменшує віддаль між навколишнім світом і відбиттям його у слові. Слово у чутливій душі розпросторює свої крила, звучить багатобарвно, наповнює молоде серце відчуттям краси й емоціями, які закріпив народ у мові, віртуозно вигранюючи її *(І. Вихованець)*. 4. Спочиває весела, натрудившись, нагаласувавшись за день, розметавши натовпи своїх сірих, канючливих клопотів *(О. Гончар)*. 5. Шалений холодний вітер люто висвистув і завивав, біснуючись над степом *(І. Ле)*. 6. Обернувшись, побачив, як по дорозі мимо дерев, завертаючи на лісову стежину, замелькало щось зелене. І не встиг він зрозуміти, що воно, як на стежку вискочила збуджена їздою, розчервоніла, із розпущеною вітром зачіскою Юля. Уздрівши Дениса, вона загальмувала і, схиливши велосипед набік та впершись лівою ногою в землю, зійшла з нього, знічев'я поправляючи пожмакане ззаду зелене, без рукавів, з чималим вирізом на грудях ситцеве плаття *(Г. Тютюнник)*.

Питання та завдання для самоперевірки

1. Чому дієслово є центральною частиною мови?
2. Дайте визначення дієслова як частини мови.
3. Поясніть походження терміна *дієслово*. Наведіть іншомовний відповідник до цього терміна і поясніть його походження.
4. Яке категоріальне значення має дієслово?
5. У чому полягають спільні та відмінні риси категоріального значення дієслова, прикметника та прислівника?
6. Поясніть, чому слова *молодий – молодь – молодіти – молодо* вказують на ознаку, *читати – читання* – на дію, але належать до різних частин мови.
7. На які лексико-семантичні групи поділяються дієслова? 8-10 груп проілюструйте прикладами. На основі чого багатозначні дієслова зараховують до лексико-семантичних груп?
8. На які групи поділяються дієслова за семантичною повнотою?
9. Наведіть по 3 приклади повнозначних, службових і допоміжних дієслів.
10. Що таке валентність? На які групи поділяються дієслова за валентністю? Проаналізуйте валентність дієслова у реченні *Юнак подарував коханій троянди*.
11. Назвіть морфологічні категорії дієслова. Які з них автори „Теоретичної морфології української мови" (Київ, 2004) вважають власне-

дієслівними морфологічними категоріями, які – невласне-дієслівними морфологічними категоріями, а які – морфолого-словотвірно-синтаксичними?

12. Які морфологічні категорії дієслова є загальнодієслівними (властиві всім формам дієслівної парадигми)?

13. Яким часовим і способовим формам дієслова не властива категорія роду?

14. Яким часовим і способовим формам не властива категорія особи?

15. Яким способовим формам дієслова не властива категорія часу?

16. Які дієслівні форми мають іменні категорії відмінка, роду, числа і прикметникову словозміну?

17. Які дієслівні форми становлять морфологічну парадигму дієслова? Наведіть приклади дієслівних форм.

18. Чим розрізняються фінітивні (дієвідмінювані) та нефінітивні (вербоїдні) дієслова?

19. Яка синтаксична функція є типовою для дієслова як частини мови?

20. Яким членом речення виступає кожна з дієслівних форм? Відповідь проілюструйте прикладами.

21. Яка дієслівна форма розширює синтаксичні можливості дієслова?

22. Чому інфінітив може виступати будь-яким членом речення?

23. Чим інфінітив відрізняється від інших форм дієслова? Які морфологічні категорії йому властиві?

24. Наведіть по 3 приклади словосполучень, у яких інфінітив виступає: а) опорним (головним) компонентом; б) залежним компонентом.

25. Наведіть приклади речень, у яких неозначена форма дієслова набуває значення: а) наказового способу; б) умовного способу; в) дійсного способу.

26. Які формотвірні основи мають дієслова?

27. Як виділяється основа інфінітива? Продемонструйте на прикладах.

28. Які дієслівні форми утворюються від інфінітивної основи?

29. Як виділяється основа теперішнього часу? Продемонструйте на прикладах.

30. Які дієслівні форми утворюються від основи теперішнього часу (презенсної основи)?

31. На основі якого співвідношення виділяють структурні (морфологічні) класи дієслів? Скільки є структурних класів дієслів? Наведіть приклади продуктивних і непродуктивних класів.

32. Дайте визначення категорії виду.

33. Що таке аспектологія?

34. Які граматичні значення виділяють у межах дієслівної категорії виду?

35. Яке значення виражають дієслова доконаного виду? Які дієслівні форми властиві дієсловам доконаного виду?

36. Яке значення виражають дієслова недоконаного виду? Які дієслівні форми властиві дієсловам недоконаного виду?

37. Що таке видова пара? Наведіть приклади перфективаційних, імперфективаційних та суплетивних видових пар.

38. Які є способи і засоби творення видових пар? Проілюструйте на прикладах.

39. Чи всі дієслова формують видові пари? Як називаються дієслова, що утворюють видові пари?

40. Які дієслова називають одновидовими, а які – двовидовими? Наведіть приклади таких дієслів.

41. На прикладі конкретних речень поясніть, як можна розмежувати значення двовидових дієслів у контексті.

42. Поясніть, у яких парах дієслова розрізняються тільки граматичною семантикою виду, а в яких – ще й лексичною семантикою: *допікати – допекти, гальмувати – пригальмувати, лити – налити, писати – переписати*. Що таке роди (способи) дієслівної дії?

43. Дайте визначення дієслівної категорії стану. Чому в сучасному українському мовознавстві цю категорію трактують як морфолого-словотвірно-синтаксичну?

44. Що означають дієслова активного стану? Наведіть приклади дієслів активного стану.

45. Що означають дієслова пасивного стану? Наведіть приклади дієслів пасивного стану.

46. Які дієслова (перехідні чи неперехідні) мають співвідносні форми пасивного й активного стану?

47. До якого стану зараховують зворотні дієслова? Які групи за значенням виділяють у межах зворотних дієслів?

48. Які науковці виділяють три стани дієслів: активний, пасивний і зворотний (зворотно-середній)?

49. Дайте визначення дієслівної категорії перехідності/неперехідності. Чому в сучасному українському мовознавстві цю категорію трактують як морфолого-словотвірно-синтаксичну?

50. Які дієслова називають перехідними? Наведіть приклади перехідних дієслів.

51. Які дієслова називають неперехідними? Наведіть приклади неперехідних дієслів.

52. Наведіть приклади 2 речень, у яких перехідні дієслова вживаються в значенні неперехідних.

53. Дайте визначення дієслівної категорії способу.

54. Які граматичні значення виділяють у межах дієслівної категорії способу?

55. Яку дію виражають дієслова дійсного способу? Наведіть приклади дієслів дійсного способу.

56. Якими ознаками дійсний спосіб протиставляється іншим способам?

57. Яку дію виражають дієслова умовного способу? Як утворюються форми умовного способу? Наведіть приклади дієслів умовного способу.

58. Яке значення передають дієслова наказового способу?

59. Як утворюються прості та складені форми наказового способу дієслів? Відповідь проілюструйте прикладами.

60. Наведіть 3 приклади вживання однієї способової форми дієслів у значенні іншої.

61. Які відношення дії виражає категорія часу? Назвіть граматичні значення, які входять до граматичної категорії часу.

62. Як співвідносяться граматичні значення виду і часу в дієсловах?

63. Як співвідносяться граматичні значення особи і роду з часовими формами дієслів?

64. Які значення виражають дієслова теперішнього часу?

65. Від якої дієслівної основи та за допомогою яких граматичних засобів утворюються дієслова теперішнього часу?

66. У яких особових формах теперішнього часу відбуваються чергування приголосних звуків? Чи пов'язане це явище з належністю дієслова до певної дієвідміни? Обґрунтуйте.

67. Від чого залежать закінчення у формах теперішнього часу?

68. Назвіть слова, у яких під час утворення форм теперішнього часу змінюються основи.

69. Які значення виражають дієслова минулого часу?

70. Назвіть засоби, за допомогою яких утворюються форми минулого часу.

71. Яке значення виражає давноминулий час? З'ясуйте історію його утворення.

72. Які дії називають дієслова майбутнього часу?

73. Назвіть структурні форми майбутнього часу, укажіть, як вони співвідносяться зі значенням виду. Як утворюються ці форми (з історичними коментарями)?

74. Чи вживаються форми одного часу в значенні іншого? Наведіть приклади.

75. Які відношення виражає категорія особи? Назвіть особові форми. З якими граматичними значеннями вони пов'язані?

76. Якими граматичними засобами виражається значення особи? Як виражається особове значення дієслів минулого часу та умовного способу?

77. Дайте визначення безособових дієслів. Назвіть семантичні групи та форми вираження безособових дієслів.

78. Перелічіть групи дієслів з неповною особовою парадигмою. Обґрунтуйте, чим зумовлена відсутність певних особових форм стосовно різних груп дієслів за значенням.

79. Наведіть приклади вживання одних особових форм у значенні інших. Поясніть стилістичне навантаження використання таких особових форм.

80. Від чого залежить поділ дієслів на дієвідміни?

81. Як визначити дієвідміну за особовими закінченнями?

82. Як визначити дієвідміну за основою інфінітива? Які дієслова належать до I дієвідміни, а які – до II дієвідміни?

83. Які дієслова належать до атематичних (архаїчної дієвідміни)? Поясніть.

84. Дайте визначення дієприкметника. Назвіть різні підходи та їх авторів щодо частиномовного статусу дієприкметника.

85. Яке лексичне значення має дієприкметник? Назвіть його граматичні ознаки. Які ознаки спільні та відмінні між дієприкметником та дієсловом, дієприкметником і прикметником?

86. Охарактеризуйте значення активних дієприкметників.

87. Як утворюються активні дієприкметники теперішнього часу? Наведіть приклади. Чи є такі форми характерними для української мови? З'ясуйте особливості їх уживання.

88. Як утворюються активні дієприкметники минулого часу? Які морфонологічні зміни відбуваються при їх утворенні? Наведіть приклади.

89. Як утворюються пасивні дієприкметники? Які морфонологічні зміни відбуваються при їх утворенні? Чи утворюються пасивні дієприкметники від дієслів недоконаного виду? Наведіть приклади.

90. За яких умов відбувається перехід дієприкметників у прикметники? Чим різняться дієприкметники й однозвучні прикметники?

91. Що таке дієприкметниковий зворот? Поясніть особливості вживання розділових знаків при дієприкметникових зворотах.

92. Яке значення мають і як утворюються предикативні безособові форми на *-но (-ено)*, *-то*?

93. Дайте визначення дієприслівника. Назвіть різні підходи та їх авторів щодо частиномовного статусу дієприслівника.

94. Яке лексичне значення має дієприслівник? Назвіть його граматичні ознаки. Які ознаки спільні та відмінні між дієприслівником та дієсловом, дієприслівником і прислівником?

95. Як утворюються дієприслівники недоконаного виду? Яку дію вони позначають?

96. Як утворюються дієприслівники доконаного виду? Яку дію вони позначають? Від чого залежить вибір суфікса, який додаємо до основи твірного дієслова?

97. За яких умов відбувається перехід дієприслівників у прислівники?

98. Поясніть правила граматичного узгодження дієприслівників з дієвідмінюваними дієсловами. З якими типами речень не можна поєднувати дієприслівникові звороти?

99. Що таке дієприслівниковий зворот? Поясніть особливості вживання розділових знаків при дієприслівникових зворотах та одиничних дієприслівниках.

100. Які дієслова називають первинними, а які – вторинними? Назвіть способи словотворення, за допомогою яких утворюються дієслова.

101. Наведіть приклади віддієслівних похідних дієслів, утворених: 1) префіксацією; б) суфіксацією; в) конфіксацією.

102. Наведіть приклади похідних дієслів, утворених від основ інших частин мови способами: 1) суфіксальним; 2) суфіксально-префіксальним; 3) суфіксально-постфіксальним; 4) суфіксально-префіксально-постфіксальним.

103. Наведіть приклади похідних дієслів, мотивованих сполученням кількох слів.

ПРИСЛІВНИК

Значення прислівника, його граматичні ознаки

Вправа 393. Прочитайте словосполучення, виділіть у них прислівники. Визначте, у яких словосполученнях прислівник позначає ознаку дії, у яких – ознаку предмета, а в яких – ознаку ознаки. Поясніть, від чого це залежить. Чи має прислівник певні граматичні ознаки? Дайте визначення прислівника.

Співати натхненно, вирушивши додому, прийти вчасно, подивитися вгору, повторюючи втретє, плавання кролем, галушки по-полтавськи, шлях уперед, Івано-Франківськ сьогодні, зроблений нашвидкуруч, мало вивчений, набагато кращий, надзвичайно веселий, трохи темно, дуже оригінально, абсолютно неможливо.

Вправа 394. Прочитайте словосполучення і знайдіть у них прислівники. Поясніть, як ви відмежували їх від інших частин мови.

Веселе дозвілля – весело відпочивати, багато книг – багато вдягнений, мало клопотів – мало писати, гаряче повітря – надворі гаряче, добре ставлення – добре потанцювати, приготовлено нашвидку – на швидку їзду, вивчити напам'ять – покладатися на пам'ять, зроблю потому – по тому березі.

Вправа 395. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення з прислівниками, визначте головне і залежне слово в них. Визначте, яким видом зв'язку поєднується прислівник з іншими словами у словосполученні. Охарактеризуйте синтаксичну роль кожного прислівника в реченнях.

1. Чіпка вийшов посеред двору і почав обдивлятися. Кругом пусто й глухо! 2. У той час Наталя внесла шумучий самовар. Іван Микитович глянув на неї: нічого не видно, нічого не написано, сумна трохи, та й годі. 3. Село ще не скрізь спало. Де-де блищало по хатах світло, хоч і тихо було: людського гомону не чутно, доносилось тільки глухе валування собак. 4. Отак оселився Лейба у Красноярці та незабаром і шинок завів. 5. Там можна і купити, і продати... Людей там іноді більше, ніж у церкві під свято. Та й Лейба жид зручний, і його Сурка не горда – скупенька трошки: вже що не процінує, то ні!.. 6. – Я вам, пане, так скажу: може, ви й правду кажете, – трохи згодом одказав він. – Тільки ж це для мене обида... 7. У Гальки добре пом'янули давнє. Грицько й додому не вернувся, переночував у шинку (*З творів Панаса Мирного*). 8. Та вони обидві поми-

лилися: і сусідка праворуч, і сусідка ліворуч (*О. Іваненко*). 9. Місце для ночівлі було дуже зручне. Ліворуч і праворуч сопка обривалась стрімкими уступами, і в кількох кроках росло дерево, на яке можна було під час небезпеки вилізти (*О. Донченко*). 10. Плавання кролем давалося спортсменові найважче (*З газети*). 11. Удвох зі своїм провідником юнак ішов ледве помітною стежкою, яка звивалася вгору (*О. Донченко*). 12. Та радий, страшенно радий, що то не привид був, а сорочка. 13. І я сміюся, регочу разом з ними. Але сам відчуваю, що надто голосно, надто вже сильно регочу. І вони мені не вірять (*В. Нестайко*).

Вправа 396. Доберіть до наведених прислівників якомога більше синонімів та антонімів. У разі виникнення труднощів скористайтеся відповідними словниками. Придумайте по одному реченню із прислівниками-синонімами та прислівниками-антонімами.

Близько, внизу, добре, повільно, удосвіта.

Вправа 397. З прислівниками ***ніколи, ніде, нівідкіль, нікуди*,** змінюючи в них наголос, складіть по два речення. Поясніть зміни значень, пов'язаних зі зміною наголосу.

Вправа 398. Прочитайте уривок із роману Н. Сняданко „Чебрець в молоці". Знайдіть у ньому прислівники й визначте їх синтаксичну роль.

Зараз, коли я вже зовсім доросла, а мами так давно немає, нечисленні епізоди з дитинства, у яких я пам'ятаю її, набули особливої цінності. Я не дозволяю собі перебирати їх у пам'яті занадто часто, аби ці спогади зовсім не втратили правдоподібності, але щоразу, перебираючи їх у пам'яті, не можу протистояти спокусі ідеалізації, видозмінювання дійсного до бажаного.

Скажімо, читання вголос. Я дуже любила, щоб мені читали вголос, і могла годинами слухати книгу, яку давно знала напам'ять. Я знала напам'ять більшість своїх дитячих книг і дуже шкодую тепер, що це далеко не завжди були ті дитячі книги, які б мені тепер хотілося знати напам'ять, або навіть не так – що далеко не всі книги, які мені б хотілося знати напам'ять, були тоді мені доступними. [...]

Мама рідко знаходила час, аби почитати мені перед сном. Вечорами в неї переважно були заняття у танцкласі або ж вони ходили кудись із батьком. Це не надто пасувало до образу ідеальної матері, тож я часто дозволяла собі замінити у спогадах бабцю, яка щовечора читала мені вголос, на маму, яка робила це лише зрідка. Хоча я точно пам'ятаю, що саме мама вперше прочитала мені про Пеппі Довгу Панчоху, і відтоді ця книжка стала моєю улюбленою попри те, що Пеппі, а точніше, її надмірна дорослість, більше заважала, ніж допомагала мені в житті. Я відчувала сором, потай міряючи перед дзеркалом мамині мешти на високих обцасах, бо, хоча цим і займались усі без винятку мої однолітки, Пеппі такого ніколи б не зробила, це я знала напевно.

Не погодилася б Пеппі й на спроби дорослих перевчити її ліворукість. Не знаю, чому бабця вирішила перевчити мене, послухавшись порад Галини Степанівни, моєї першої вчительки, яка ніколи не була для бабці надто великим авторитетом. Тим більше, що перевчити мене так і не вдалося.

Це був один із небагатьох випадків у моєму вихованні, коли бабця вирішила проявити суворість. Її можна було зрозуміти, адже я вперто продовжувала робити все лівою, як мені було зручніше, і це, напевно, дратувало. Бабця суворо стежила за тим, щоб я тримала ложку в правій руці, а разом із виделкою завжди давала мені ножа.

Розряди прислівників за значенням

Вправа 399. Прочитайте уривки, визначте, з якого твору Ліни Костенко їх узято. Випишіть прислівники у дві колонки: а) займенникові (неповнозначні); б) незайменникові (повнозначні).

***

Он там сидить та бідна Чураїха.
Чи на суді була вони коли?
Проз їхній двір тоді я саме їхав,
коли Грицька на цвинтар повезли.

Чи рвала мати так на собі коси,
як задзвонили по його душі?
Та він же їй як рідний син і досі,
у них і виріс там на шпориші.

Вона ж свою дитину годувала
та вже й сусідську бавила, чужу.
Бобренчиха ж тим часом воювала –
за курку, за телицю, за межу.

Все ніколи. То в них і повелося:
сьогодні ситий, бо учора їв.
То те дитя й на ноги зіп'ялося,
і розуму дійшло у Чураїв.

Коли ж у Гриця вибилось павусся
і Чураївна стала на порі,
то полюбилась хлопцеві Маруся, –
могли б лише радіти матері.

***

...А вже світає. Сумно, сумно, сумно
благословляється на світ.
Десь коні ржуть і глухо грають сурми.
Полтавський полк виходить у похід.

Десь грають сурми. В добрий час їм грати.
В литаври б'ють, так само як колись.
Душа рвонулась – і застряла в ґратах,
прозорі руки з ґратами сплелись.

Далекий гомін сповнює в'язницю.
Десь вітер гонить куряву руду.
Це вперше, Грицю, це уперше, Грицю,
що я тебе в похід не проведу! (*Л. Костенко*)

Вправа 400. Перепишіть наведені прислівники, розподіливши їх на дві групи: а) займенникові; б) незайменникові.

Сьогодні, по-моєму, звідки, вправно, надзвичайно, кудись, хтозна-де, зелено, вгорі, тут, там, направо, куди, всюди, галопом, коли, чомусь, назустріч, туди, жартома, по-перше, по-вашому, низько, вверхи, як, де-небудь, завжди, інколи, учора, нізвідки, спочатку, мовчки, додому, поряд, казна-звідки.

Вправа 401. Прочитайте текст, визначте його головну думку. Випишіть прислівники, поділивши їх на групи та підгрупи за значенням: 1) означальні (якісно-означальні, порівняльно-уподібнювальні, способу дії, міри і ступеня); 2) обставинні (місця, часу, причини, мети); 3) предикативні; 4) модальні. Прислівники якої підгрупи утворюють ступені порівняння? Проаналізуйте ступінь і форму порівняння, а також особливості творення цих прислівників.

Доповніть своїми прикладами ті підгрупи прислівників, яких не виявлено в тексті.

... Існування мови, а відтак і мов, є швидше за все тимчасовим. Немає потреби задовго розводитися тут про те, що мови, як і людські особи, їх носії, мають здатність народжуватись і помирати – з усіма, в одних випадках виразніше, в інших – притлумленіше виявленими проміжними стадіями: становленням, розквітом, занепадом й усім подальшим. Зрештою, існування мови як засобу – назовімо його засобом спілкування – так само, вочевидь, є тимчасовим, що дає підстави одному з моїх українських колеґ-письменників уже сьогодні стверджувати, ніби існування мови є рудиментарним. Але я не став би заходити аж так далеко, лишаючись у колі проблем, пов'язаних не з мовою загалом, а з її конкретними проявами – мовами.

Так-от – я починав про їхню тимчасовість. Літературні тексти будь-якою мовою народжуються передусім як бунт проти цієї тимчасовості. Цю внутрішню спонуку до писання не завжди усвідомлюють навіть ті, хто пишуть. Але це так і тільки так: кожне з явищ літературного творення є проявом боротьби мови за себе саму, її – найчастіше розпачливим – самозахистом. Отже, літературні тексти є для кожної мови можливістю максимально подовжити своє існування. Під цим оглядом письменники є своєрідними знаряддями, крізь які промовляє цей розпач тимчасовості, але якщо таке судження видається вам занадто метафізичним, то назовімо їх просто виконавцями, чи – ліпше сказати – аґентами.

Можна при цьому довго і зосереджено добирати другу частину метафори, ґенітивну – аґентами чого? Хтось найпатетичніший скаже, що аґентами вічності. Але що можемо ми знати про вічність, крім того, що від неї віє нелюдським холодом? Хтось, набагато стриманіший у почуттях і висловах, скаже, що аґентами тяглості. Але навряд чи можна уявляти собі розвиток мови та поруч із нею літе-

ратури як таку собі охайно і струнко розгорнуту в часі послідовність. Хтось іще може сказати – аґентами тривкості. Але то буде лише гіркий жарт: про яку тривкість може йти мова, коли будівельний матеріал для всієї з дозволу сказати споруди є найефемернішим з можливих – це всього тільки слова, слова, слова?

Я назвав би письменників аґентами універсальної реанімаційної служби. Їхня робота має в собі багато ознак маніпуляції, штучності, метушливого стимулювання ззовні, панічної боротьби за кожен видих і кожен вдих. Силою лише їм притаманного способу реалізувати себе винятково через конкретні слова конкретної мови вони – чи не мимоволі, хотів би я спитати? – дають цій мові шанс проіснувати дещо довше. І передусім це стосується мов, які десятиліттями, коли не століттями, балансують між існуванням і зникненням. Як-от, мова українська (*Ю. Андрухович*).

Вправа 402. Визначте, до якої групи та підгрупи за значенням належить прислівник і яким членом речення виступає. Простежте, у чому полягає взаємозв'язок синтаксичної ролі прислівника та його належності до певного семантичного розряду.

1. Як же любо, як же мило в ріднім краю жити, Рідним словом, в рідних піснях Господа хвалити! (*Д. Третяк*). 2. Це справді зле, що покохав занадто, заміцно, зарозтратно (*Б.-І. Антонич*). 3. Так ми удвох з Зайцем випили добре та й справу зробили (*Панас Мирний*). 4. Надворі негода, дощ, а в хаті в учителя тепло й привітно (*А. Тесленко*). 5. В нижчеподаній статті я, звичайно, не охоплюю всіх проблем розвитку української мови (*М. Рильський*). 6. Невеселе таке було життя Наталі, часом і сльози брали, і зло велике проймало, та нічого не вдіє (*Панас Мирний*). 7. Кохай мене звичайно й просто... (*Б.-І. Антонич*). 8. Йонові було досадно (*М. Коцюбинський*). 9. Як же засвистів він по-солов'їному, так листя з дерев і посипалось, а ті богатирі, що були у князя, так і попадали на землю. А як заревів позвірячому, то ті богатирі рачки тікали куди попало (*З казки*). 10. В учителя й справді гарно було (*А. Тесленко*). 11. Він [мул] тяг сани, хоч на них сідало десятеро, і тяг з упертістю..., щоб тільки зробити наперекір, на зло (*І. Багмут*). 12. Це було торік, восени, у вересні, якраз після „робінзонської" історії. Несподівано до нас у село приїхали археологи (*В. Нестайко*). 13. Первісні люди... при-

йшли сюди, найвірогідніше, з Африки (*Г. Півторак*). 14. Але найважче було лягати на землю (*З. Тулуб*). 15. Навіть тоді, коли розум переконує нас у тому, що мусимо заподіяти собі смерть, що пора покласти всьому край, то не треба стрімголов, наче в нестямі, кидатися в обійми смерті (*Сенека*). 16. Потрібно вибрати якусь одну зразкову людину й постійно її мати перед очима, щоб жити так, начеб та людина бачила наше життя, все робити саме так, начеб вона спостерігала за кожним нашим учинком (*Епікур*).

Вправа 403. Подані слова уведіть у речення так, щоб вони були предикативними прислівниками. Поясніть, яке значення виражають прислівники (стан природи, фізичний або психічний стан особи, потребу, відсутність) і яку синтаксичну роль у реченні виконують.

Соромно, хмарно, слід, нема, варто, жаль, вітряно, ніколи.

Вправа 404. Наведіть приклади модальних прислівників зі значенням: а) констатації, упевненості, достовірності; б) суб'єктивної оцінки мовцем або його співучасником кого-, чого-небудь; в) невпевненості, припущення, можливості; г) вказівки на логічне впорядкування мовлення, виділення основної думки, висновку або результату. По одному прислівнику з кожної групи введіть у речення. Яку синтаксичну роль виконують модальні прислівники в реченні?

Вправа 405. Подані прислівники введіть у різні речення так, щоб вони належали до різних семантичних груп. Прокоментуйте семантичні та синтаксичні особливості прислівника в кожному реченні.

Зразок. *В кімнаті* ***приємно*** *пахне свіжими пасками (З. Тулуб) (Прислівник має значення способу дії, пояснює дієслово). – В гості я до неї ходитиму, бо в неї досить цікаво і* ***приємно*** *(Леся Українка) (Прислівник має предикативне значення, виступає в ролі головного члена односкладного безособового речення).*

Весело, цікаво, по-моєму, очевидно, шкода.

Вправа 406. Запишіть (самостійно або за допомогою фразеологічного словника) стійкі сполучення слів із прислівниками різних семантичних розрядів. Випишіть із фразеологізмів словосполучення з прислівниками, прислівники охарактеризуйте за зразком.

Зразок. *Справжній козак ззаду не нападає. – Не нападає (звідки?)* ***ззаду*** *(обставинний місця).*

Вправа 407. Подані фразеологізми замініть прислівниками. Визначте, до якого розряду за значенням належить кожен із прислівників.

Зразок. *Як кіт наплакав – мало.*

1. Хоч голки збирай. 2. Хоч мак сій. 3. Хоч в око стрель. 4. Жити душа в душу. 5. Ні за цапову душу. 6. Вискочити як Пилип з конопель. 7. Хоч греблю гати. 8. Кури не клюють. 9. Одна нога тут, друга там. 10. Жити як у Бога за пазухою. 11. Куди ворон і кісток не заносить. 12. Рукою дістати. 13. Ні пришити ні прилатати. 14. Як на долоні. 15. Як у тумані. 16. Як раз плюнути. 17. Не в своїй тарілці. 18. Як гриби після дощу. 19. Як корова язиком злизала.

Ступені порівняння прислівників

Вправа 408. Від поданих прикметників утворіть прислівники із суфіксами ***-о, -е***. Запишіть прислівники в усіх можливих формах вищого і найвищого ступенів. Зробіть висновок про те, які прислівники утворюють ступені порівняння, які форми ступенів порівняння існують в українській мові і як вони утворюються.

Близький, блискучий, високий, гарячий, детальний, дешевий, дипломатичний, добрий, довгий, злий, малий, низький, нетерплячий, рішучий, швидкий.

Вправа 409. Утворіть усі можливі форми вищого та найвищого ступенів. Проаналізуйте, яких змін зазнає граматична основа прислівників при утворенні ступенів порівняння.

Акуратно, багато, вузько, глибоко, далеко, дорого, коротко, легко, мало, охайно, погано, різко, тихо.

Вправа 410. Прочитайте речення. Випишіть прислівники, що утворюють ступені порівняння. Визначте синтетичні та аналітичні форми вищого й найвищого ступенів порівняння. Проаналізуйте, як вони утворені.

1. Що вище піднімалися, то видніше ставало навкруги (*О. Гончар*). 2. На самому початку перебування в готелі йому [Саронові] практично не вдавалося позбутися страху, що години почнуть спливати все повільніше... (*Н. Сняданко*). 3. Увечері найдужче діє земне тяжіння – і тому космонавти залишають землю вдосвіта, коли планета ще сонна (*В. Яворівський*). 4. Мовби вгадавши, як радісно слу-

хають його [жайворонка] внизу Данько та Наталка, залився ще заповзятіше, ще дзвінкіше (*О. Гончар*). 5. – Довго, – витерла рукавом з чола краплини дощу і поту, більш приязно подивилась на парубка (*М. Стельмах*). 6. Хай величава мисль безмежжя сфер розоре, аби спокійніше було у небі зорям і зоряніше – людям на землі (*Г. Коваль*). 7. І сам він [отаман] якось опустився... Вислухував мовчки такі речі, такі слова, за одного з котрих давніше ремені би зі шкіри краяв (*Г. Хоткевич*). 8. Нечипір вдивлявся в обличчя жінки, силкуючись побачити молоду Дарину, ту, що сміялась найголосніше і співала найдзвінкіше (*М. Зарудний*). 9. Людмила здивована вкрай. Віктор іще більш нетерпляче: – Одягайсь, кажу. Мерщій! (*А. Головко*). 10. Пшеницю в полі справді усі намагалися зібрати якнайшвидше (*О. Іваненко*). 11. Читаєш – і хочеться робити позначки, цитувати, розповідати іншим, обговорювати. Бо все, про що він [Стасюк] пише, вже не просто близьке: воно ближче за будь-яку близькість (*Ю. Андрухович*).

Вправа 411. Серед наведених форм ступенів порівняння прислівників знайдіть неправильно утворені. Виправте помилки і поясніть їх. Прокоментуйте утворення простих (синтетичних) і складених (аналітичних) форм ступенів порівняння прислівників.

Приємніше, більш сухіше, найзеленіше, найменш вдаліше, найбільш промовисто, саме краще, менш привабливо, менш страшніше, найдужче, якнайвище, найбільш мінливіше, найдорожче, веселіше, щонайменше, більш рівно.

Вправа 412. Перепишіть речення, розкривши дужки й поставивши прислівники у простій формі вищого ступеня порівняння.

1. Хіба не бачите, що небо голубіє, Що сонце ранками всміхається (ніжно), Що вся земля в якімсь чеканні дивнім мліє, І (легко) дихає, і дивиться (ясно) (*Олександр Олесь*). 2. І я захочу довго жити. Ще (довго) – бути молодою (*Леся Українка*). 3. А над морем підводиться все (високо) і (високо), повільно, ніби важко йому підводитися, велике золотаве сонце (*О. Іваненко*). 4. Якось (весело) стає навіть од згадки, як під тобою гуде і посвистує лід; ну, а як опісля, коли дубиляєш додому, гудуть ноги, – (добре) не згадувати (*М. Стель-*

мах). 5. Все (низько) і (низько) схиля повінчана зрілість гілля – надіється на поліття, виспівує пісню сад (*М. Ткач*). 6. Наші футболісти провели матч (упевнено), ніж англійські суперники (*З газети*). 7. Ніколи (рано) вона не відчувала такого сильного бажання підкоритися чиїйсь волі (*Н. Сняданко*). 8. (Добре), а головне – (плідно), (корисно) для справи, було б не втрачати відчуття реальності й міри (*В. Пасько*). 9. І (світло) стає серед насупленого лісу, (яскраво) синіє вгорі небо, якось (ніжно) й (задумливо) хитаються тонкі коси на нашій березі (*Ю. Збанацький*).

Вправа 413. Перепишіть речення, розкривши дужки й поставивши прислівники у простій формі найвищого ступеня порівняння.

1. Може, через те, що Христині (багато) у світі хотілося мати крила, вона й по землі не ходила, а наче літала (*М. Стельмах*). 2. Ні, пуща ся мене (мало) лякає, хоча й вона чимало силу нищить (*Леся Українка*). 3. Кожному народові у своїй власній одежі (вільно), (зручно) поводитись: то що й казати про мову? (*М. Старицький*). 4. (Довго) Артемко тримався... (*А. Головко*). 5. Доля звичайно тих (високо) підносить, кого думає (низько) зіпхнути (*І. Франко*). 6. „Земля (добре) пахне восени", – говорив сам до себе Тимофій (*М. Стельмах*). 7. Я – найменший, то мені (мало) і попадало (*Г. Тютюнник*). 8. У документах про відкриття університету (часто) писалося, що він мусить бути життєдайним науковим джерелом, з якого люди мають черпати зрілість духовну, різні цноти й ерудицію (*Г. Нудьга*). 9. Власне „Листи до Луцілія" (поряд із твором Марка Аврелія „До себе самого" та славетними „Сповідями" Августина Блаженного) – найбільш відомі, (часто) перечитувані серед усього, що писали давні філософи; саме „Листам" Сенека завдячує своїм безсмертям (*А. Содомора*).

Вправа 414. Запишіть із пам'яті або випишіть зі збірників чи фразеологічних словників п'ять прислів'їв із прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння. Поясніть орфограми в суфіксах прислівників.

Зразок. *Краще гірка правда, ніж солодка брехня.*

На одну з тем записаних прислів'їв напишіть твір-роздум.

Вправа 415. Подані прислівники розподіліть на дві групи: а) прислівники, вжиті у формі вищого та найвищого ступенів порівняння; б) прислівники зі значенням безвідносної міри ознаки.

Вітряніше, холоднувато, менш хмарно, заважко, тихше, найбільш приємно, пречудово, якнайвище, щонайпростіше, страшенно, більш страшно, менше, найменше, замало, менш сухо, сухувато, глибше, найбільш глибоко, глибоченно.

Словотвір прислівників

Вправа 416. Прочитайте тексти. Випишіть прислівники, розподіливши їх (з погляду синхронії) на дві групи: а) первинні прислівники; б) вторинні прислівники. Визначте, від слів якої частиномовної належності і яким способом утворені похідні прислівники. Поясніть орфограми в прислівниках.

І. Востаннє по-літньому осінньо. Вітру нема зовсім, так що аж страшно, чи буде чим вдихнути наступної миті. Сонце пече, бо до нього тут справді близько. Навколо дуже яскраво – видно все до найменшої подряпинки, найменшої недоречності. В таку погоду я завжди відчувала себе безпорадною. Мені здавалось, що скрізь страшенно брудно і неприбрано, речі лежать не на своїх місцях і самі речі потворні, непотрібні, зайві. Перше бажання – кинутись прибирати, друге – втекти звідси, бо прибрати тут уже неможливо, третє – лягти і не встати.

Я лежу і дихаю.

Осінь надходить непомітно, з підступом. Ще вчора було зелено і радісно, сьогодні – зелено, але сумно. Мені не залишається нічого іншого, як тужити (*Т. Малярчук*).

ІІ. У кутку церковної огорожі затишно-затишно, наче під боком у мами (хоча ні в Сашка, ні в Льоні давно вже немає їх мам). Звідусіль, од усього світу загороджено їх: ззаду товстим та високим муром, а спереду густими, непролазними кущами бузку.

Вгорі латкою палає жовтогаряче небо вечора. По ньому стрілами ганяють ластівки. Часом на латку напливає мерехтлива зграя голубів, купка метеликів, і всі вони, – і білі, й сірі, й жовті, – всі радісно горять сонцем. За муром загорожі гуркотять бендюги, цокотять копита, дзеленчать трамваї. А тут, у куточку під кущами, тільки

червонявий холодок, сумний-сумний затишок та солодкий, густий дух бузку, молодої трави й прілого торішнього листу.

Тут раз у раз сходяться Льоня та Сашко. (Тут уже ніякий біс не підглядить їх). Та сьогодні невеселі їхні сходини. Не лежать вони на травиці, покушуючи соковиті стебла її, не вишукують серед зірок бузкового цвіту, не пускають диму цигарок по стіні (щоб не йшов із кущів, як із димаря). Не до того сьогодні. Стоять вони у самому кутку й тривожними, непевними очима дивляться один на одного (*В. Винниченко*).

Вправа 417. Визначте, яким способом і за допомогою яких словотворчих засобів утворені прислівники.

Пречудово, безтурботно, недбало, сумненько, вгору, невдало, спочатку, по-перше, двічі, по-київськи, галопом, натроє, куди-небудь, тишком-нишком, пліч-о-пліч, натщесерце, сором, позавчора, ліворуч, безцеремонно, далеко-далеко, ніколи, гордо, силоміць, засвітла, відколи, хвилююче, по-студентському, запанібрата, вночі, десь, непогано, більш-менш, віч-на-віч, уважнесенько, лежачи, надвоє, ось-ось, тричі, утричі, рішуче.

Вправа 418. Розподіліть прислівники за морфологічними типами: а) прислівники, утворені від прикметників; б) прислівники, утворені від іменників; в) прислівники, утворені від займенників; г) прислівники, утворені від числівників; ґ) прислівники, утворені від дієслів; д) прислівники, утворені від прислівників; е) прислівники, утворені від словосполучень. У складних випадках використайте етимологічний словник.

Азартно, байдуже, босоніж, будь-як, верхи, вповні, внизу, внічию, вщент, гаряче, голіруч, гуртом, двічі, деінде, десь-то, докупи, донизу, досхочу, досуха, звисока, звідсіля, зовсім, зокрема, коли-не-коли, ледве-ледве, лежма, ліньки, мовчки, набіло, навкруги, навперебій, навприсядки, навшпиньки, надовго, назустріч, начетверо, непослідовно, ніде, очевидячки, повсюди, по-дідівськи, позаторік, по-нашому, поночі, послідовно, потім, по-третє, праворуч, рановранці, рачки, сидьма, скоса, слідом, спересердя, сповна, сьогодні, там, торік, утрьох, удвоє, хтозна-звідки, щоденно, щоразу, щохвилини.

Вправа 419. Запишіть якомога більше спільнокореневих прислівників.

Зразок. *Вручну, зручно, голіруч, ліворуч, обіруч, праворуч.*

Розберіть їх за будовою, поясніть спосіб творення.

Вправа 420. Утворіть від наведених прислівників пестливі форми і введіть ці словоформи в самостійно придумані речення.

Багато, далеко, дотемна, звисока, змалку, недалеко, потужно, спокійно, спросоння, трохи.

Адвербіалізація. Перехід прислівників до інших частин мови

Вправа 421. Прочитайте речення. Випишіть прислівники, відмежувавши їх від омонімічних форм інших частин мови.

Поясніть, які прислівники можна сплутати зі словами інших лексико-граматичних розрядів і з якими саме. Визначте спосіб творення цих прислівників.

1. А спідтиха-тиха серце їй щось недобре віщувало, боліло, нило... 2. Щоб не змерзнути, Лушня пішов швидше. 3. У старої щось покотилося по щоці... Смотрителеві було байдуже до того. 4. Все помагало Лейбі скоріше роботу кінчати. 5. Батько, викохавшись у чиновних звичаях, нічого кращого не бажав у світі, як бачити своїх дітей такими ж чиновниками, як і він сам: спершу молодими та безжурними, котрі тільки й дбають про те, як би найвеселіше провести вільні від служби часи, далі жонатими, хорошими сім'янинами, що дбають про своє гніздо, про своїх дітей – як би дочок повидавати за чиновників, а синів поробити ними... 6. Так мені хороше з ним сидіти, жартувати; любо так, як з братом рідним. 7. Докір той гірше ножа мені в серце вгородився. 8. – А що ж, Варко, – пита мене хазяйка, – чи, може, де краще місце вишукала? 9. Думки колесом заходили, серце затріпалося, мала обізватися з жартом до його, та так засоромилась, немов хто мене уперше на крадіжці піймав, – як огонь запалала вся... Жарко стало, соромно... аж болісно (*З творів Панаса Мирного*). 10. Найстарше орля, яке вилупилося з яйця першим, найсильніше і найміцніше. І кричить воно голосніше за всіх, і спритніше від інших підставляє розкритий дзьоб, йому більше і частіше дістається їжа (*З книги „Друзі і вороги"*). 11. А тобі чудно,

що так мало погостювала, куди ж ти летиш, сестро, й не поговориш навіть (*Є. Гуцало*). 12. Так мало споминів, замало, щоб забути (*Б. Бойчук*). 13. У самому пострілі, у звукові пострілу, у спалахові вогню, після якого він уже довкола нічого не бачив, щось було підбадьорююче, щось схоже на дитячий крик, яким діти намагаються відігнати від себе страх (*П. Панч*). 14. Щось говорила ти цнотливіше від цнот... (*Б. Томенчук*). 15. Вона не забуде сказати сусідові, що так бити тварину гріх (*А. Шиян*). 16. Чула ж вона, що він взагалі охочий зводити дурненьких дівчат і вже не один такий гріх має на своєму сумлінні (*В. Козаченко*).

Вправа 422. Знайдіть у реченнях прислівники, що є наслідком адвербіалізації. Придумайте або випишіть із джерел речення з омонімічними словами іншої частиномовної належності. Усно поясніть, які зміни відбулися при переході слів з інших частин мови в прислівники (зверніть увагу на граматичні категорії, морфемну будову та наголос).

Зразок. ***Вовком*** *вити, горілку пити і не чаркою, поставцем* (*В. Стус*). – *У зоопарку дітвора захоплювалася дужим сірим* ***вовком***.

1. Ранком Ігнат Соломонович потягся в ліжку. 2. Миттю весь табун і сікач вкупі кинулись навтіки, затріщали по всім лісі і щезли, мов і не було їх. 3. А потім зібрався... дещо зробити для осінньої й зимової „кампанії": то умови поскладати, то взяти авансом шкіри, чобіт чи там ще чого (*З творів Івана Багряного*). 4. Прошу вибачити за неможливий почерк... Інакше не можу написати, бо пишу лежачи (*Леся Українка*). 5. Деякі [бійці] сіли на буреломі, деякі слухали стоячи. Воронцов говорив, походжаючи між ними (*О. Гончар)*. 6. Сумно стало Максимові серед лісу; жаль йому стало своїх степів безкраїх (*Панас Мирний*). 7. Тихович нашвидку їв яйця, запиваючи їх каламутним чаєм (*М. Коцюбинський*). 8. Хаїма я незмінно застав над книжкою, хоч він ту книжку знав уже напам'ять (*Г. Хоткевич*). 9. А щоб збудить Хиренну волю, треба миром, Громадою обух сталить; Та добре вигострить сокиру (*Т. Шевченко*). 10. Схаменусь, то аж сором, яка з мене господиня (*Марко Вовчок*).

Вправа 423. Прочитайте речення. Знайдіть у них явища переходу прислівників у інші частини мови. Проаналізуйте, у які частини мови

переходять прислівники і як змінюються при цьому їх граматичні ознаки.

1. Посеред того кип'ятку тільки біліє ваше тіло, подаючись під водою впоперек річки (*Панас Мирний*). 2. Ручний дриль складається з корпусу, до якого прикріплено стрижень, на кінці якого є упор. Усередині корпусу розміщено механізм зубчастих передач (*З журналу*). 3. Не думали вони, що сидітимуть за зачиненими віконницями довкіл карбідової лампи (*О. Гончар*). 4. Вона була непоказна собою, маленька, чорнява, зодягнена простенько... молодички одягались куди вишуканіше (*В. Земляк*). 5. [Гебрей:] Ти не раб? [Єгиптянин:] Е, де вже там не раб!.. Якби я сам був паном над собою, я б не так роботу сю розклав (*Леся Українка*). 6. Рівно о п'ятій Марійка проснулась від дзвінка будильника (*О. Донченко*). 7. Він, Йон, і радніший би посватати Гашіцу, так... батьки ворогують поміж собою і нізащо не пристануть на це (*М. Коцюбинський*). 8. В материне відтале серце сіялись і сіялись Маркові слова, як під Новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашниця (*М. Стельмах*). 9. Був би я щасливим все життя, Коли б ти в мою голодну душу Кинула копійку співчуття (*В. Симоненко*).

Вправа 424. Кожне з поданих слів уведіть у два речення так, щоби в одному вони виступали прислівником, а в іншому – похідним прийменником, сполучником або часткою.

Зразок. *Крамнички їхні були* ***поруч****. –* ***Поруч з*** *батьком він завжди почувався затишно.*

Назустріч, навколо, коли, тому, вже, прямо.

Вправа 425. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.

Перейти дорогу ***впоперек***, ***впоперек*** дороги, упоратися з ***протягом***, ***протягом*** тижня, стояти ***навпроти***, сидіти ***навпроти*** вчительки, відчувати ***сором***, ***сором*** дивитися в очі, прийти ***на зустріч***, крокувати ***назустріч***, вийти ***назустріч*** нареченому, ***вздовж*** алеї, розрізати ***вздовж***, ***небагато*** учнів, прополоти ***небагато***, працювати ***мало***, ***мало*** яблук, ***найкраще*** побажання, одягтися в ***найкраще***, відпочити ***найкраще***, читати ***лежачи***, читати, ***лежачи*** на дивані.

Правопис прислівників

Вправа 426. Випишіть із тексту прислівники. Поясніть їх правопис. Зробіть висновок про те, як пишуться прислівники. Які прислівники не мають орфограм?

І. 1. Вперед, назустріч гніву блискавиць, нас не злякають люті буревії, перед грозою не впадемо ниць (*Л. Дмитерко*). 2. По-моєму, кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого зеніту (*О. Гончар*). 3. Зростай же, добрий, пречудовий світе! Вогонь чуткий, з-під молота іскрись! А ти, життя – рясне, широковіте, – все вверх берись, до сонця, вгору, ввись (*П. Тичина*). 4. Міцно і довго парубки трясли йому [Маркові] руки, якось по-новому дивилися в очі (*М. Коцюбинський*). 5. Улянка повільно глянула навколо й наче вперше помітила, що ліс її любий уже прибрався в нову чарівну одежу (*О. Донченко*). 6. Люблю я вперту гордість деревини – води не попросити в спекоту, ніколи не ховатися від грому і перед світом не стояти взгині... (*Д. Павличко*). 7. Прощалися поспіхом, де як доводилось, нашвидку й рушали, кваплячись, неначе навздогін за долею, і тільки на останніх пагорках, за якими надовго чи й навіки зникали рідні хати, озирались і, тамуючи хвильову тугу неповторним помахом руки, прискорювали крок (*М. Коцюбинський*). 8. Вустя стоїть у задумі, гаряча, схвильована, аж бринить усім тілом, слухаючи, як наростає ніжна мелодія, потім незчується, як і сама зіллється з нею, підхопить ще ніжніше, по-пташиному легко й природно, і вже росте разом з піснею десь над степом, сягаючи до самих зірок, справді великих тут, більших, ніж будь-де (*О. Гончар*).

ІІ. 1. У тебе розуму багато, та вдома не ночує. 2. Словами і туди, і сюди, а ділами нікуди. 3. Вдача овеча – по-ягнячи і мекече. 4. Коли змолоду ворона попід небом не літала, то не полетить вона туди й під старість. 5. Розумний чоловік заздалегідь готує. 6. Як з дурнем тягатись, – краще відцуратись. 7. Легше говорить, ніж робить. 8. Кричала ворона, як вгору летіла, а як додолу, то й крила опустила. 8. Поволі – дійдеш, бігом – упадеш. 9. Спочатку гість золотий, потім – срібний, а далі – залізний. 10. Друга важко знайти, а легко втратити. 11. Хто нічого не вміє, той скрізь замаститься. 12. Спершу діло зроби, а тоді спати лягай. 13. Хто водночас їсть і співає, тому глузду не вистачає. 14. Кожен по-своєму з глузду з'їжджає.

15. Три ознаки невихованих людей у кожному народі: що гостюють задовго, що витріщаються занадто, що розпитують надміру. 16. Те, що чесно заробив, їж хоч на вулиці. 17. Вдома і вода – харч (*Народна творчість*).

Вправа 427. Перепишіть, опустивши риски й записавши прислівники правильно. Поясніть правопис кожного прислівника.

1. На селі де/не/де червоно світились вікна, а за селом, у тіні зубчастих горбів, тяглися чорною стрічкою виноградники. 2. Забута вечеря обізвалась у печі. Гаряча Маріца кинулась до неї, і тут тільки Йон побачив, що не/переливки. 3. Чом вона хати не держиться? Чом раз/у/раз ховається од людей? 4. Не/довго їм довелось шукати води. Не/забаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця (*З творів М. Коцюбинського*). 5. Вони стояли, по/гусячому витягнувши шиї, і пильно прислухалися до нашої з дідом розмови. 6. Я терпляче слухав ці балачки і думав, що я б погодився, мабуть, цілий рік їсти кислий вінегрет, пересолену рибу, несвіжі яйця і недопечені пироги, аби виплутатися з цієї поганої історії, в яку я сам так по/дурному вскочив. 7. – О! Здоров, шелегейдику! – звів до/гори брови дід Салимон. 8. – ... Що ти зробиш! Хай уже, думаю, щоб одчепилася, дістану трошки. Поїхав. А воно, виявляється, ще, по/перше, нема, а по/друге – мікроскопічне. Як ти ним, мікроскопічним торгуватимеш? 9. Будка і „чувак" освітлювали дорогу кишеньковими ліхтариками, але від цих двох тремтливих плямок світла, що стрибали по східцях, було, по/моєму, ще страшніше. Зійшовши в/низ, ми знову почали чогось підійматися в/гору (і знов/таки вздовж лаврського муру). 10. „Тю, – подумав я, – по/моєму, у наші дні чорна маска не тільки не маскує, а навпаки. Якщо ти без маски, то ще можна якось прослизнути, щоб тебе міліціонер не помітив, а якщо ти в чорній масці, то міліціонер тебе, ні/трохи не вагаючись, одразу цоп! – і в район". 11. Ви коли/небудь мили посуд? (*З творів В. Нестайка*). 12. Такі холодні перевали – А я долав їх сам/на/сам – За що ж тепер тебе послали Мені жорстокі небеса? (*Б. Томенчук*).

Вправа 428. Опустивши риски або розкривши дужки, запишіть прислівники та прислівникові сполуки правильно. Перевірте їх правопис за орфографічним словником.

Поясніть орфограми в прислівниках і прислівникових сполуках. Складіть перелік усіх орфограм за зразком.

Зразок. 1. **нн** у прислівниках (приклад: *сумлінно*).

І. Аби/куди, авже/ж, ані/як, без/кінця/краю, без/ліку, будь/де, будь/що/будь, в/волю, від/нині, від/сьогодні, від/тепер, віч/на/віч, тет/а/тет, в/міру, в/нічию, в/ногу, в/основному, в/перше, по/перше, в/пень, все/таки, все/ж/таки, всього/на/всього, вряди/годи, гидко/бридко, давним/давно, далеко/далеко, де/інде, де/небу(д, т)ь, день/у/день, десь/інде, десь/то, до/долу, до/загину, до/останку, за/багато, за/очі, за/панібрат/а, (з, с)/п(е, и)р(е, и)ляку, з/боку/на/бік.

ІІ. З/роду/віку, казна/коли, коли/не/коли, мало/по/малу, на/відмінно, над/вечір, на/гора, на/гору, на/зло, у/двоє, на/двоє, не/винно; не/весело, а сумно; не/добре, не/забаром, не/сьогодні/завтра, один/в/один, по/батьківськи, по/вік/віки, по/двоє, по/друге, по/латині, пліч/о/пліч, по/суті, по/під/тинню, по/середині, по/совісті, пр(е, и)красно, пр(е, и)гладж(е, и)но, рік/у/рік, (з, с)/початку, (з, с)/просоння, (з, с)/під/лоба, (з, с)/п/яну, у/стократ, так/от, у/смак, у/тричі, хоч/не/хоч, час/від/часу, як/не/як, як/слід, як/небудь.

Вправа 429. Зробіть спостереження над правописом прислівників. Сформулюйте правила написання прислівників через дефіс.

Хтозна-де	По-одеськи	Віч-на-віч
казна-куди	по-одеському	пліч-о-пліч
будь-коли	по-чеськи	з діда-прадіда
коли-небудь	по-вашому	рано-пораненьку
де-таки	по-своєму	темно-темно
як-от	по-перше	тишком-нишком
десь-то	по-шосте	любо-дорого

Вправа 430. Спишіть, опустивши риски в прислівниках і записавши їх правильно. Сформулюйте правила написання ***ні, не*** з прислівниками.

Не/так, ні/коли, не/нароком, аж ні/як не/страшно, не/доброзичливо (вороже), не/щодня, не/щадно, не/слід, не/легко (*важко*), не/абияк, не/по-вашому, не/подалеку, ні/трохи не/холодно, не/вчасно, а з великим запізненням, не/сьогодні-завтра, не/високо (*низько*), не/цілком, не/вдовзі, іти на гору не/легко.

Вправа 431. Пригадайте і запишіть фразеологічні звороти, у яких вживаються прислівники з ***ні***, ***не***. Прокоментуйте правопис кожного прислівника.

Вправа 432. Замість крапок вставте пропущені літери й поясніть орфограми в прислівниках.

Боляч..., боя...ко, бу...ь-що-бу...ь, гаряч..., доверх..., завидн..., занов..., зн...нацька, мимохі...ь (*проходячи повз*), мимохі...ь (*ненароком*), на...ипередки, нагор..., на-гор..., напевн..., нап...р...кір, нашвидк...руч, н...т...рпляч..., по-мо...му, по-солда...ьки, попідвіко...ю, потрет..., по-четверт..., пр...вс...людно, рішуч..., стара...о, слухня...о, ...піднизу, схвильова...о, щоде...о.

Вправа 433. Спишіть, опускаючи риски й розподіляючи словосполучення на дві групи. Прокоментуйте, на якій основі здійснено згрупування.

Рости в/купі, в/купі глини; до/дому батьків, надіслати до/дому; вирушити на/зустріч матері, запізнитися на/зустріч однокласників; працювати у/двох, у/двох майстрів; купити за/багато, за/багато років; відсвяткувати по/нашому звичаю, відсвяткувати по/нашому; в/третє вікно, попросити в/третє; прийти по/тім, йти по/тім боці; кружляти в/горі, в/горі знайдено поклади руди; погодитися зо/всім, зо/всім закінчити; відпочивати по/перше січня, по/перше, усі заборгованості я ліквідував, по/друге, успішно склав іспити.

Наголошування прислівників

Вправа 434. Від поданих прикметників утворіть прислівники з допомогою суфіксів ***-о-***, ***-е-***. Поставте наголос у прикметниках і прислівниках. Прокоментуйте, яким чином змінюється наголос у похідних прислівниках.

Близький, гладкий, гнучкий, м'який, стрункий, тонкий, чіткий, швидкий, мовчазний, чарівний, веселий, високий, гарячий, глибокий, запашний, порожній, солодкий, хороший, холодний, чепурний, широкий.

Вправа 435. У поданих відприкметникових, відіменникових та відчислівникових прислівниках поставте наголос і зробіть узагальнювальний висновок про те, чи зберігають похідні прислівники наголос твірних слів.

Заново, зозла, зосліпу, наглухо, наголо, нарізно, насухо, начорно, надовго, допізна, досита, потиху, завидна, валом, часом, догори,

додому, дотла, зісподу, наверх, спозаранку, щоразу, безвісти, зопалу, навхрест, осторонь, поруч, потайки, пошепки, заодно, утрьох, вдесятеро, нашестеро, надвоє, натроє, донесхочу, досхочу.

Вправа 436. Прочитайте. Визначте, чи розрізняються виділені прислівники за: а) значенням; б) написанням; в) наголосом. Поставте в них наголос.

1. Ніч колихала так ласкаво – проте не спалося ***ніяк*** (*М. Рильський*). 2. Випав сніг, сліду ***ніяк*** сховати (*М. Шеремет*). 3. Все як би у якусь безодню запало. ***Нізвідки*** ні чутки, ні вістки, ні ніякого порятунку (*Н. Кобринська*). 4. Він ясно розумів, що порятунку чекати ***нізвідки*** (*Д. Ткач*). 5. На острові, де, здавалося, ще ***ніколи*** не ступала людина, водилися сайгаки (*З. Тулуб*). 6. – Та ***ніколи*** мені сидіти, – Одвітує Бджола, – Вже час до пасіки летіти: Далеко від села (*Л. Глібов*). 7. Прокинулись ляшки-панки – ***Нікуди*** тікати! (*Т. Шевченко*). 8. Батько сількора Василя, середняк Опанас Трубенко, був людиною неквапливою. Ні разу на своїм віку ***нікуди*** він не поспішав (*О. Довженко*).

Стилістичне використання прислівників

Вправа 437. У наведених текстах знайдіть прислівники, які не належать до активної лексики. Поясніть, яку стилістичну роль вони виконують.

I. Ой піду я в гай зелений,
Посаджу я руту.
Якщо зійде моя рута,
Остануся тута,
Прийде милий в мою хату
Хазяїнувати.
А як же ні, то я піду
Доленьку шукати (*Т. Шевченко*).

II. Тойді, як, господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,

Незрячі прозрять, а кривиє,
Мов сарна з гаю, помайнуть (*Т. Шевченко*).

III. Цей білий грім снігів грудневих,
грудного болю білий грім,
безокрай марень полудневих,
спогадувань рожевий дим:
в дуеті з лижвою – узлісся.
Святошин. Тиша. Свято. Днесь
ти перемерз, скипівся – ввесь
і – окрай себе простелився (*В. Стус*).

IV. Але чому, співаючи про час,
зривається твій голос і фальшує?
І одесную – Каїна печать.
І безборонність Авеля – ошую (*Н. Стефурак*).

Вправа 438. Прочитайте. Поясніть, чим зумовлюється стилістична виразність прислівників.

1. Що з вами, мої пестушки? Та тут я, ось-о іду! Над став прошуміли зграйно дрібніші від маку птиці (*М. Шевченко*). 2. Подорожник на морогу знову Рушниково стелить ранню путь (*О. Маландай*). 3. Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча, – так полохко і тонко палахкочеш і щирістю обірваною врочиш, тамуючи ридання з-за плеча (*В. Стус*). 4. Клен старий широколисто передзвонює (*А. Малишко*). 5. На ранній груші шаріють грушки, оті, що віясто придивляються до землі (*М. Стельмах*). 6. Вечірня зірка, далека невідома красуня, алмазно світить з неба (*О. Гончар*). 7. А східсонця там, на лузі, усміхнувшись, роси сплять (*А. Нагнибіда*). 8. – Зелено, березово ти шуміла вчора листом кучерявая, станом білокора! (*А. Малишко*). 9. Тихесенько вітер віє , степи, лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють (*Т. Шевченко*). 10. Море легенько хвилювалось, тонісінькі хвильки плюскотілись біля берега, далекий горизонт злився з небом (*Ю. Збанацький*). 11. Дзвони грають шовково, осяйно, бароково, дзвони грають, вся земля на привіт поспіша, дзвони грають шовково, будять Соняшне Слово, дзвони грають, бо моя воскресає душа (*Б.-І. Антонич*).

Вправа 439. Із творів сучасних українських поетів випишіть 5 речень із прислівниками-оказіоналізмами, з'ясуйте роль прислівникових новотворів у художньому тексті.

Вправа 440. У подані речення замість крапок уведіть прислівники. Поясніть стилістичну функцію прислівників. До яких слів у реченні вони відносяться?

1. Віз ... котиться свіжою луговою дорогою (*М. Стельмах*). 2. Вітер ... зітхав у гаю (*Леся Українка*). 3. Над квітками й травами і над шумом площ ... так і ... одсміявся дощ (*В. Сосюра*). 4. Над заповідним степом було вже тільки небо ... світле, та струмувало з краю в край понад ковилями невтомне, кришталево-чисте, міражне море (*О. Гончар*). 5. Осіннє сонце сідає за горою, на обрії стає так ..., як у горні (*М. Коцюбинський*). 6. Звідкись налетів рвучкий вітер, вдарив по верхів'ї сусідської тополі, і в ту ж мить ... залопотіли по листках дощові краплини (*А. Шиян*). 7. Зіронька личко ховає в покривало прозореє срібне, ... на діл поглядає (*Леся Українка*). 8. Ось і місяць заблищав у джерельному, ... холодному ставку (*М. Стельмах*). 9. У тиху погоду в лісі ані шелесне: ..., тільки ... флейтою іволга заграє, застукотить дятел, затівлікає щиглик... (*Остап Вишня*). 10. Сонечко ... уже спустилось над Дніпром (*Т. Шевченко*).

Довідка. Сумно, коли-не-коли, срібно, низенько, соромливо, рясно-рясно, молодо, червоно, по-південному, вічно, тихо-тихо, весело.

Вправа 441. Подані прислівники-синоніми уведіть у речення. Умотивуйте вибір того чи того синоніма. Користуючись словником синонімів, поясніть, чим вони відрізняються.

І. Швидко, хутко, мерщій, прудко, шпарко, стрімголов, прожогом.

ІІ. Тихо, безшумно, безгучно, мертво, стиха, тихцем, нечутно.

ІІІ. Зрідка, вряди-годи, часами, раз у раз, коли-не-коли, рідко.

Морфологічний аналіз прислівника

Вправа 442. Зробіть морфологічний аналіз прислівників у текстах.

І. Було літо, і настали вакації. Радюка ждали в Журбанях щодня. Мати понапікала й понаварювала. Наближався вечір, і вся Радюко-

ва сім'я зібралась на терасу пити чай і виглядать Павла. Чимало минуло часу, і велика зміна сталася зі старим Радюком і його жінкою. Радюк сидів коло стола, сивий, аж білий, але його лице було тепер гарне й свіже... Радюк анітрішки не стратив веселості та охоти до оповіданнів і балачки. А його жінка дуже подалась, помарніла, змізерніла, зблідла; її щоки позападали, і колись класичний ніс тепер аж надто видався з лиця, загострився по-старечому.

Сонце спускалось. Надворі було тихо й тепло, як буває в жнива. Після довгого, як море, літнього дня все на світі ніби потомилось. І сонце ніби знехотя йшло на одпочинок, дерева стояли незворушно. На полі на пригорках важкі волотки проса, повні, стиглі вже колоски пшениці понахилялись додолу і ніби вже дрімали. Птиці мовчали. Було якось тихо й мертво надворі, ніби само небо вже дрімало. Прямо з тераси було видко шлях, котрий вибігав з зеленого степу й ледве примітно спускався в село возвозом з пригорка. Вже й череда перейшла; тільки шляхом ледве плуганились дві корови, одбившись од череди (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Підем далі, де небо аж лллється в ліси і струшує з них листя. І от уже низом стало срібно-срібно, вище – золотаво, а вгорі – блакитно. Це березняк, що побратався з полохливою осичиною. Чи є вітер, чи нема його, а вона, позеленівши, тремтить і тремтить, наче холод і переляк увійшли в кожний її листок. Ось тут я вже пильную: це ж таке місце, де не тільки земля, але й дерево пахне грибами. Я присідаю навпочіпки і тихенько, придивляюсь, що робиться довкола... Раптом моє серце тенькнуло, опустилось трохи вниз і радісно завмерло: невдалі од отруйного стебла воронячого ока красовито стоять два близнюки-красноголовці... (*М. Стельмах*).

III. Корені можуть утворюватися по-різному. По-перше, корені розвиваються з корінця зародка насінини. Це головні корені. По-друге, корені відростають від стебла. Це додаткові корені. По-третє, корені відростають і від головного, і від додаткових коренів. Це бічні корені (*З підручника*).

Питання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення прислівника як частини мови.
2. Поясніть, чому прислівник як частина мови має таку назву.

3. Наведіть іншомовний відповідник до терміна *прислівник*. З якої мови він походить?

4. Які ознаки споріднюють прислівник із самостійними частинами мови, а які – зі службовими?

5. Яке категоріальне значення має прислівник?

6. Наведіть приклади словосполучень, у яких залежний прислівник вказує на: а) ознаку процесуальної ознаки; б) ознаку непроцесуальної ознаки, вираженої прикметником; в) ознаку непроцесуальної ознаки, вираженої прислівником; г) ознаку предмета.

7. Які морфологічні ознаки має прислівник?

8. Які прислівники мають граматичну категорію ступенів порівняння?

9. Як утворюються аналітичні та синтетичні форми вищого та найвищого ступенів порівняння прислівників?

10. Поясніть, як у контексті визначити, до якої частини мови – прислівника чи прикметника – належать словоформи на зразок *добре, краще, найцікавіше*.

11. Яким членом речення найчастіше виступає прислівник? Наведіть приклади.

12. Наведіть приклади речень, у яких прислівники виступають у ролі: а) неузгодженого означення; б) головного члена односкладного безособового речення. До яких груп за значенням належать такі прислівники?

13. За допомогою якого синтаксичного зв'язку поєднуються прислівники з іншими словами?

14. Наведіть приклади словосполучень, у яких прислівники виступають головним компонентом.

15. На які групи поділяються прислівники залежно від номінативної природи (повноти лексичного значення)?

16. Наведіть приклади займенникових прислівників. Доведіть, що вони є неповнозначними.

17. Наведіть приклади незайменникових прислівників. Доведіть, що вони є повнозначними.

18. Які прислівники – займенникові чи незайменникові – є важливими засобами текстотворення?

19. На які групи за лексичним значенням поділяють прислівники?

20. Які підгрупи розрізняють у межах означальних прислівників? Відповідь проілюструйте прикладами.

21. Які підгрупи розрізняють у межах обставинних прислівників? Відповідь проілюструйте прикладами.

22. У чому особливість предикативних прислівників? Поясніть назву цієї групи прислівників. Яким членом речення виступають предикативні прислівники?

23. Які значення можуть виражати предикативні прислівники? Відповідь проілюструйте прикладами.

24. У чому особливість модальних прислівників? Поясніть їх назву. Яким членом речення виступають модальні прислівники?

25. Які значення можуть виражати модальні прислівники? Відповідь проілюструйте прикладами.

26. Деякі мовознавці не вважають предикативні та модальні прислівники прислівниками. До яких частин мови вони їх зараховують?

27. Деякі мовознавці виділяють проміжні розряди прислівників: атрибутивно-предикативні, предикативно-модальні та атрибутивно-модальні. Наведіть приклади таких прислівників і поясніть, чому вони так називаються.

28. Які прислівники називають первинними (непохідними)? Відповідь проілюструйте прикладами.

29. Наведіть приклади прислівників: а) іменникового; б) прикметникового, в) числівникового; г) займенникового; ґ) дієслівного; д) прислівникового походження.

30. Як змінюють своє значення в морфемній будові прислівників колишні іменникові, займенникові та числівникові закінчення?

31. Які прислівники називають аналітичними? Наведіть приклади таких прислівників. Поясніть, чому їх по-іншому називають прислівниковими сполуками.

32. Наведіть приклади прислівників, утворених: 1) морфолого-синтаксичним способом; 2) лексико-синтаксичним способом (зрощенням); 3) морфологічним способом: а) суфіксальним; б) префіксальним; в) префіксально-суфіксальним; г) основоскладанням; ґ) словоскладанням.

33. Що таке адвербіалізація? Проілюструйте це явище на конкретних прикладах.

34. Слова яких частин мови найчастіше переходять у прислівники?

35. Наведіть приклади адвербіалізації: а) іменників; б) прикметників; в) дієприслівників.

36. До яких частин мови найчастіше переходять прислівники? Як називаються ці явища? Проілюструйте їх прикладами.

37. Наведіть приклади: а) препозиціоналізації; б) кон'юнкціоналізації; в) партикуляції прислівників.

ПРИЙМЕННИК

Загальна характеристика прийменника

Вправа 443. Випишіть із тексту прийменники та іменники (займенники), з якими вони поєднуються.

Легко, мов лебеді, пливуть по морю руські лодії. На одній із них біля щогли тоненька жіноча, ще майже дитяча постать, яку так незвично бачити поміж кремезних, обвішаних зброєю чоловіків з обвітреними обличчями. Це – Анна, донька князя Всеволода, внука Ярослава Мудрого. Батько поклав на неї важливу місію – бути найголовнішою особою в посольстві стольного Києва до візантійського імператора. Анна Всеволодівна нічим не поступиться бородатим мужам (воєводам чи боярином), своїм славетним тіткам, що повиходили заміж у чужі землі і стали там особами доволі знаменитими.

Окрім усяких державних справ, про які князівна Анна вестиме переговори з візантійським двором, має вона ще одну місію – привезти на Русь нового митрополита, який оселиться в Києві і сіятиме серед русинів Христове слово.

Донька Всеволода успішно виконала посольську місію і повернулася додому. Разом з нею приїхав і митрополит Іоанн II. Щоправда, він трохи розчарував її, оскільки виявився не дуже обізнаним у книгах. Анна чекала набагато більшого від святого отця, маючи надію привезти на Русь людину, якій там не буде рівних у всіх науках.

Відомо, що Анну Всеволодівну збиралися видати заміж за сина візантійського царенка. Через якісь загадкові обставини Костянтина було несподівано пострижено в монахи. Анна Всеволодівна лишилася незаміжньою на все життя. Її доля після посольської місії до Візантії нерозривно поєдналася з монастирями. В багатьох літописах зустрічаємо згадки про неї під іменем Янки. Вона заснувала відомий Андріївський монастир у Києві; там же завдяки її зусиллям з'явилася перша в історії Русі школа для дівчаток.

Янка навчала своїх учениць не тільки читання й писання, а і співу, всяких ремесел. Важливе місце в її школі відводилося моральному вихованню дівчаток згідно з тодішніми уявленнями про ідеал жінки. Як відомо, на Русі в них високо цінувалася справжня набожність, поміркованість бажань і, звичайно, стриманість.

Багатьма славними й добрими справами вписала своє ім'я в нашу історію Анна Всеволодівна, видатна донька тогочасної Русі. А тому

й світиться нам із далекого минулого її ім'я символом, справді наповненим важливими для людності землі Руської справами. Воно не загубилося поміж імен великих князів, знаменитих подвигами в ім'я рідного краю *(М. Слабошпицький).*

Вправа 444. Випишіть з-поміж указаних слів прийменники. Визначте частиномовну належність інших слів.

І. Без, коло, та, за, крізь, що, попереду, немов, під, ну, перед, край, би, з-поміж, задля, згідно з, або, щодо, то, але.

ІІ. Від, зате, між, кінець, до, не, над, чи, окрім, ой, з-посеред, якраз, ради, хіба, позаду, доки, кругом, побіля, відповідно до, атож.

Вправа 445. У наведених реченнях знайдіть слова, які здатні виступати омоформами до відповідних прийменниково-відмінкових форм, запишіть їх парами. З 5 прийменниково-відмінковими формами складіть речення.

І. 1. В цю мить, мов за командою, вздовж цілої валки заторохтіли постріли, що іноді зливались докупи *(О. Досвітній).* 2. Немов навмисно був вирваний шматок степу, щоб показати, що всередині степ жовтіший, ніж на поверхні *(В. Підмогильний).* 3. Зверху, на самому краєчку гори, стирчать не дуже високі дикі груші та кущі і дуже виразно вирізуються на синьому небі *(І. Нечуй-Левицький).* 4. Серед рівного степу він зненацька крутими прірвами спадав униз, жовтіючи своїми глиняними стінами *(В. Підмогильний).* 5. Книжки і храми гинуть теж, як люди, в хуртечі війн зникаючи навік *(Н. Нікуліна).* 6. Невеличкий, старий пароплав, на який Леся сіла в Києві зранку, прибув до Канева надвечір *(М. Олійник).* 7. Від мами я позаписував і вивчив напам'ять немало пісень, в тім числі також повний весільний цикл *(І. Франко).* 8. Всі троє ідуть углиб подвір'я до старої хати *(І. Микитенко).* 9. Йому хотілося в війні зразу ж поділяти з союзниками все нарівні – і кров, і піт, і злигодні *(О. Довженко).* 10. Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентався я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори *(М. Коцюбинський).*

ІІ. 1. Через якусь мить Марко з подивом почув, що десь угорі ображено загуділи бджоли *(М. Стельмах).* 2. Стають дядьки звечо-

ра з ґирлигами на причілку і годинами ждуть, доки звір наблизиться, пробираючись до кошари чи до курятника *(О. Гончар).* 3. Сьогодні нарешті дійшли до згоди, що зажинки будуть першим днем страйку *(М. Стельмах).* 4. Зверніть увагу на ялину: на похмуру дощову погоду її гілки опускаються донизу, на погожу днину – піднімаються, дерево "веселішає" *(Народна творчість).* 5. Жінка йде поволі і трохи зігнувшись *(О. Довженко).* 6. До середини потоку все йшло добре... *(Г. Тютюнник).* 7. А там знизу, з лук Пслових, білим курищем здіймається туман, піднімається вгору, чіпляючись за дерева, за траву *(Панас Мирний).* 8. Інколи надвечір, коли тиша і сутінь заповнюють садок і входять у будинок, на веранді чути тиху музику скрипки *(В. Собко).* 9. Нараз із-за частоколу з гиканням вилетіло півсотні козаків з піднятими догори шаблюками *(О. Досвітній).* 10. Спереду й з боків аж до обрію широко розгорнувся степ, одноманітний і безкрайній *(В. Підмогильний).*

Походження і морфологічний склад прийменників. Препозиціоналізація

Вправа 446. З поданого тексту випишіть прийменники, розподіливши їх на похідні та непохідні. Знайдіть та випишіть прислівники, які можуть перейти в прийменники. Складіть з цими словами речення так, щоб вони виступали у функції прийменника.

Сонце стало вже височенько і пригрівало в спину, а земля була холодна, від неї потерпли підошви і зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзли так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі, Климко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав.

Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев. Над вершечками, жовтими і зеленими, помітив Климко, тоненькою цівочкою підіймався вгору димок. Він не танув і не падав набік, як то буває при вітрові, а лиш погойдувався ледь-ледь у ранковому супокої. Климко зрадів тому димкові й подався до нього.

Багаття жевріло неподалік від путівця, на картоплищі поміж прижовклими осиками й кленами. Грядка була невелика, пообіч неї на межах лежали купки старого почорнілого од моху каміння. Коло

багаття лежала купа прим'ятого картоплиння, змішаного з опалим листям, і видно було глибокий слід від тачки *(Г. Тютюнник)*.

Вправа 447. Наведені слова запишіть у дві колонки: а) непохідні прийменники; б) похідні прийменники.

І. Без, близько, за рахунок, з-попід, задля, на випадок, біля, довкола, з-перед, заради, від, насеред, на користь, для, кругом, з, з-поза, між, ліворуч, під час.

ІІ. До, навкруги, на кшталт, у (в), з-між, навпроти, у сфері, крізь, в умовах, назад, над, збоку, з-під, наприкінці, близько від, про, недалеко, з-понад, зсередини, виходячи з.

ІІІ. Під, в силу, осторонь, з-за, понад, у ході, на, попереду, по, відповідно до, посередині, з-посеред, при, вслід, поза, поміж, над, всупереч, з-поміж, убік від.

ІV. К (ік), у дусі, наприкінці, з-за, у відповідь на, посеред, стосовно, поверх, в рамках, з-поза, проміж, крім за, просто, із-поміж, перед, щодо, поверх, о (об), серед, через посередництво.

Вправа 448. Наведені слова введіть у речення так, щоб вони виступали різними частинами мови: а) іменниками / прийменниками; б) прислівниками / прийменниками.

І. Край, спереду, коло, наперекір, навперейми.

ІІ. Кінець, збоку, шляхом, навпроти, напередодні.

ІІІ. Кругом, назустріч, протягом, навздогін, спіднизу.

ІV. Коштом, неподалік, ціною, попереду, обабіч.

Вправа 449. Прочитайте речення, випишіть омонімічні слова, визначте їх частиномовну належність. Обґрунтуйте.

І. 1. Очерети із чорними свічками ідуть уздовж колишніх берегів *(Л. Костенко)*. 2. Першу ніч спав просто на величезнім поваленім стовбурі, розпластавшись уздовж, і прокинувся вранці від холодної роси, що капала з високих віт йому на обличчя *(Іван Багряний)*. 3. Попереду мене на варті стояв Бєдний *(О. Довженко)*. 4. Попереду теж ішов дід з костуром і з берданою за плечима *(Іван Багряний)*. 5. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками,

то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами *(І. Нечуй-Левицький).* 6. Просто вхідних дверей стоїть стіл простої роботи *(М. Коцюбинський).* 7. У бойовищі запорожець не ховався од смерті, а йшов їй назустріч *(А. Кащенко).* 8. Лишилося десь там, разом з Забайкаллям, а назустріч бігли інші дива, інші місця і ландшафти, незнані, небачені, неспізнані *(Іван Багряний).* 9. Безсмертні всі: цей виховав дитину, Той пісню написав, хоч і єдину. Хто цього зробити не зумів, Коло дороги посадив ялину *(Д. Павличко).* 10. Піднімається ясне сонечко. З-за гори викочується його іскристе коло і грає широкими кружалами *(Панас Мирний).*

II. 1. Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев *(Г. Тютюнник).* 2. Попереду всього війська три старшини виступали *(Леся Українка).* 3. Кругом хати снують бджоли, бо кругом хати квіти. Всюди квіти, на землі і вгорі *(Іван Багряний).* 4. Все кругом засинає або спить, а мені непереливки, треба виблуджуватися – лягати грудьми на теплу ще зо дня землю і довго дивитися при самій траві в далечінь *(Г. Тютюнник).* 5. Так дерся навпростець, без доріг. І коли траплялись стежечки, уникав, а йшов просто, як цькований звір: боявся зустрічі з людьми *(Іван Багряний).* 6. У вінку веселого зела Вікнами до шляху і до поля Тиха й скромна, як селянська доля, Лебедіє хата край села *(М. Луків).* 7. Просто нього світився номер на будинку *(П. Панч).* 8. З доріг життя, сховавши втому, я в отчий край вернусь назад *(В. Крищенко).* 9. Лиман Великі Води недурно так звався у запорожців: упоперек його ледве сягало око, а вподовж лиману берегів зовсім не видно було *(О. Білокінь).* 10. Повалені вздовж і впоперек дерева, мов велетні на полі бою, потрухлі і ще не потрухлі, одні з скрізними дірами-дуплами, як жерла небувалих гармат, другі вивернуті з усією системою коріння, що тримали його руба, як стіни або як велетенські пригорщі зі стиснутими межи пальцями камінням і землею *(Іван Багряний).*

III. 1. Для Січі запорожці завжди вибирали сухе й високе місце на березі Дніпра або якоїсь його притоки й, лишивши посередині тієї площі майдан, ставили навколо нього 38 довгих хат (куренів) *(Н. Кащук).* 2. Узори на рушниках – то давні забуті символи: ромб з крапкою посередині – засіяна нива, вазон чи квітка – світове дерево

од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка, – знак берегині хатнього вогнища *(Г. Бондаренко).* 3. Ходить ніч твоя, ходить ніч моя, Їм не велено ночувати. Коло кола ти , коло кола я – Велено-велено начувать, Що то ніч твоя, що то ніч моя, Що то ти є ти, а то я *(М. Вінграновський).* 4. [Перелесник:] Там мої сестриці, там гірські русалки, вільні Літавиці, будуть танцювати коло по травиці *(Леся Українка).* 5. Обабіч, між чорнокорими берестами і голубою драбиною, рожевіють обрідкуваті березняки, неясним весняним туманом губляться в глибині дібров *(М. Стельмах).* 6. Обабіч стежки мерехтить самоцвітами вмита росою трава *(В. Гжицький).* 7. Залишилося ще, правда, розписати його всередині – і храм завершено *(М. Слабошпицький).* 8. Всередині книги, крім сторінок тексту, є титул – перша сторінка книги *(З журналу).* 9. Назустріч, зайнявши стежку, таким же темпом рухалась інша група, теж, далебі, поспішаючи пройти становик, заким не споночіло... *(Іван Багряний).* 10. Сльозами, сміхом змийте плями і станьте чисті і ясні. Летіть у вирій журавлями назустріч сонцю і весні *(Олександр Олесь).*

Вправа 450. З поданих речень випишіть похідні прийменники. На базі яких частин мови вони утворені?

1. На схилах Дніпра, неподалік од чернечих печер, закінчувалося спорудження Успенського собору *(М. Слабошпицький).* 2. Позаду стільки мурів і проваль, перед тобою – далеч ясновида *(М. Рильський).* 3. А подивись на ластівок! Скільки їх восени вздовж дороги на телеграфних дротах сидить *(В. Чапліна).* 4. Кругом корчми слалося на всі боки рівне поле *(І. Нечуй-Левицький).* 5. Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все навкруг, як після теплого дощу в росі важкій зелений луг *(Д. Павличко).* 6. Коло бабусі сидить у кожусі, проти печі гріється, без водички миється *(Загадка).* 7. Хата була третя од кінця й стояла край вишневого садочка *(І. Нечуй-Левицький).* 8. А ще далі, за зеленими лугами й жовтими пісками, виблискував проти сонця широкими плесами Дніпро... *(В. Малик).* 9. Книжки і храми гинуть теж, як люди, в хуртечі війн зникаючи навік *(Н. Нікуліна).* 10. А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір *(І. Цюпа).*

Вправа 451. Наведені прийменники запишіть у три колонки: а) прості; б) складні; в) складені.

І. Раніше, слід за, без, згідно з, задля, в унісон з, близько, зважаючи на, заради, зверху, у відповідь на, обабіч, з-межи, під приводом, з-над, біля, поза, поміж, від, поза сферою.

ІІ. Вглиб, нарівні з, для, з-перед, одночасно з, вздовж, з-за, з огляду на, ззаду, з-під, на честь, віддалік, крім, у випадку, понад, з-посеред, далеко від, проміж, між, стосовно до.

ІІІ. Вище, поза межами, з-поза, ради, через посередництво, відносно, з-поміж, близько від, посеред, на, виходячи з, напередодні, подібно до, з-понад, пізніше, на противагу, над, насеред, попри, у відповідь на.

IV. Починаючи від, довкруж, на основі, по, з-поперед, на кшталт, збоку, наприкінці, на зразок, з-попід, праворуч від, повз, поверх, побіля, у сфері, поперед, щодо, поміж, під час, через.

Семантичні типи прийменників

Вправа 452. З поданого тексту випишіть просторові прийменники. Визначте, з якими відмінковими формами іменників вони вживаються.

Його молодші супутники теж завмерли від зачудування й довго стояли мовчки, вражені незвичайністю, могутністю і красою краєвиду, що відкрився перед ними.

– Ось ми й приїхали, – тихо сказав Кий і показав рукою на широкий поділ.

Хлопці глянули вниз. Там, на рівному березі невеликої повноводної річки Почайни, виднілося чимале селище. Над очеретяними дахами дерев'яних хиж звивалися сизі дими. За річкою, на оболоні, паслася худоба. Біля дощаної пристані, де погойдувалися на воді темні човни, юрмилися люди. А ще далі, за зеленими лугами і жовтими пісками, виблискував проти сонця широкими плесами Дніпро... *(В. Малик)*.

Вправа 453. Напишіть твір-роздум *"Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова"* (Василь Сухомлинський), використовуючи логічні прийменники (мети, причини, умови, допусту, наслідку тощо).

Вправа 454. У поданих реченнях підкресліть прийменники ***з (із, зі)*** та іменники, з якими вони поєднуються. Визначте семантичні відношення, які виражають указані прийменниково-відмінкові форми (локативне, темпоральне, об'єктне, атрибутивне, причини, мети, способу дії, міри і ступеня, порівняльне).

1. Природа довго все тут підбирала, вибирала, думала, зважувала, а вже тоді творила у стані високого натхнення, з ясною головою і молодою силою *(К. Мотрич)*. 2. Сам король не тямився з дива і хотів подарувати козакові життя *(Г. Хоткевич)*. 3. У хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима *(І. Нечуй-Левицький)*. 4. Перед дуплом на порозі своєї хижі сич струснув із себе краплі дощу і повільно, вайлувато пробрався на постіль з пір'я та сухого листя *(Г. Тютюнник)*. 5. З моря побігла хвиля з білими густими гребенями і почала ніби танцювати кругом човна *(І. Нечуй-Левицький)*. 6. Зійшлися поляки з козаками під Берестечком... майже 350 літ минуло з того часу, а й тепер серце кров'ю обливається, коли читаєш сторінки, на яких байдужими літерами виписана одна з найстрашніших, найболючіших подій нашої історії *(Г. Хоткевич)*. 7. Іван пустив цебро. Воно розбудило воду, і з дна вилетів тихий зойк, єдиний і неповторний, – зойк з криничного дна *(К. Мотрич)*. 8. Гайку, гайку, дай гриба й бабку, сироїжку з добру діжку *(М. Номис)*. 9. Ішли, і як би не збрехати, Трохи не з пару добрих гін *(І. Котляревський)*. 10. [Хуса:] Я вмить пошлю до пані скорохода з відповіддю *(Леся Українка)*.

Вправа 455. З художньої літератури та публіцистичних текстів доберіть по 10 речень із прийменниково-відмінковими формами, які б мали такі значення:

1) темпоральне (*біля, близько, в, від (од), впродовж, вслід за, слідом за, до, з, за, коло, між (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, при, проти, серед, посеред, через, напередодні, наприкінці, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після, опісля, починаючи з, протягом, раніше (раніш), у міру, у процесі, у ході*);

2) умови: (*у (в), з, без, при, у випадку, у разі, за умови, при умові*);

3) атрибутивне (*без, в, заввишки до, з, у (в), від, після*);

4) способу дії (*крізь, на, з, без, через, до, під, в, від*).

Приклади паспортизуйте.

Вправа 456. Перепишіть речення. Підкресліть у них прийменниково-відмінкові словоформи. Визначте тип семантичних відношень, які виражають ці прийменниково-іменні сполуки.

І. 1. Якщо є на білому світочку рай, то, либонь, ось він – попереду нас і за нами, зліва од нас і справа. У косатих вербах понад нешироким путівцем, у гнучких лозняках, що підступають до тихоплинної покрученої Сули *(О. Пархоменко).* 2. Ми світ навчили розмовляти, коли знеміг він з німоти *(В. Коротич).* 3. Час – найбільший лікар і найперший руйнівник. У світі немає нічого дорожчого за час *(Ю. Мартич).* 4. Василь Береговець з подивом розглядав довколишній простір. Вдалині бовваніли села та хутірки, але вони вже не були схожі на ті, які він знав з дитинства *(І. Цюпа).* 5. При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий риск не страшний! *(Леся Українка).* 6. Уранці, одразу після сніданку, загони вирушили до лісу на прогулянку *(О. Єфімов).* 7. Життя без книги – хата без вікна, Тюрма глуха і темна, мов труна *(Д. Павличко).* 8. Було, незважаючи на травень, душно, як улітку *(М. Коцюбинський).* 9. Для добрих друзів відчиняю дім *(А. Малишко).* 10. Замість відповіді, мати голосно сміється *(О. Донченко).*

ІІ. 1. Проти віку нема ліку *(Народна творчість).* 2. Вчений без праць – дерево без плодів *(Сааді).* 3. Вода в такий час була майже гаряча, значно тепліша від ранкового повітря, бо серпень ранками вже давав знати свій характер... *(Ю. Збанацький).* 4. Незабудки голубенькі... на лужку при самій річці між травою розцвіли *(К. Перелісна).* 5. Йому в голові мутилося від думок *(В. Петльований).* 6. При світлі волі всі краї хороші *(Леся Українка).* 7. Віддавна, ще од війни, б'ється їхня [джерел] знервована нетерплячість жити, а люди минають байдуже *(О. Гижа).* 8. Храпков повинен був оволодіти собою і до найменших дрібниць розповісти усе, що не забулося йому з тих пам'ятних одвідин *(О. Гончар).* 9. Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці *(О. Гончар).* 10. Батьківщино моя! Я готовий відповідати за тебе як твій громадянин, так само як ти відповідаєш перед світом за мене й за мільйони таких, як я *(В. Земляк).*

III. 1. Покинута, занедбана, на лугу зеленіє капустонька в снігу *(Олександр Олесь).* 2. Секвоя, найвище дерево у світі, росте в Північній Америці і сягає заввишки до 120 метрів *(З журналу).* 3. Зрештою, копач погиб через власну необережність – чом не сигналізував швидше *(І. Франко).* 4. Грав Музикант про сонце в блакитному небі, про біленьку хмаринку, про сіреньку пташку-жайворонка і про щасливі дитячі очі *(В. Сухомлинський).* 5. Через рік по тому Сковороду як перекладача було введено до складу так званої Токайської комісії, що від'їздила в торгових справах за кордон *(М. Слабошпицький).* 6. Друга пізнають в біді *(Народна творчість).* 7. Нема без кореня рослини, а нас, людей, без батьківщини *(М. Чернявський).* 8. Для радості, для щастя – ось для чого приходить людина в життя *(О. Гончар).* 9. Дощ січе. Вогнів не видко. Лиш громи гучні. Ти промерз, промок до нитки... Холодно мені *(В. Ткаченко).* 10. Як вірну подругу, любить білу акацію степовик. Та й як її не любити. Наперекір суховіям та чорним бурям, повсюди йде вона за людиною, заходячи аж сюди, до самого Мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте *(О. Гончар).*

IV. 1. Зате багато дачників тепер купається в трусах на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди? *(О. Довженко).* 2. У клопотах і турботах непомітно спливло літо – вінець хліборобського року *(В. Скуратівський).* 3. Попри суттєві відмінності словотвору на синтаксичній основі і логіко-номінативного аспекту словотвору, варто відзначити й те спільне, що їх споріднює *(В. Грещук).* 4. Усі мовні органи, залежно від їх участі у процесі мовлення, поділяються на активні й пасивні. Залежно від положення язика голосні характеризуються за місцем артикуляції й ступенем підняття язика *(Із підручника).* 5. Ремез – пташка невеличка, в'є гніздечко-рукавичку на лозині біля річки *(А. Камінчук).* 6. У цієї криниці світанок теж, безумовно, був. Сивіший од туману, далекіший од зорі *(К. Мотрич).* 7. Щоранку батько з сином ходили разом на ставок *(Олександр Олесь).* 8. Не забувай про отчий свій поріг *(А. Малишко).* 9. На будові – на Дніпрі – стрілись два богатирі, не із пісні, не із казки, а з життя – бетонярі *(В. Бичко).* 10. З-поміж письменників, яких вам доведеться читати, ви неодмінно запа-

м'ятаєте Івана Андріановича Багмута, відомого українського письменника, лауреата премії імені Лесі Українки *(З газети).*

Синонімія прийменникових конструкцій

Вправа 457. Доберіть до зазначених прийменниково-відмінкових форм синонімічні з іншим прийменником.

Старший від брата; підручник за редакцією; заходи щодо поліпшення; згідно з рішенням; зглянутися над дітьми; стійкість до хвороб; незважаючи на труднощі; перевага перед оранкою.

Вправа 458. З поданих речень випишіть прийменники, подібні за значенням. Визначте семантичні відношення, які виражають прийменники, що входять до одного синонімічного ряду.

І. 1. Хутір, на якому зупинився Арнульф, лежав неподалік станції *(П. Загребельний).* 2. Притулившися на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь перетворююсь на слух *(О. Довженко).* 3. Жила собі вдова коло Києва на Подолі, та не мала щастя-долі *(Марко Вовчок).* 4. Вона [Наталя] ввійшла і стала біля порога *(Б. Грінченко).* 5. Валентин сидить поруч Бориса на канапі, поклавши йому важку руку на плече, мов охороняючи друга від всіляких напастей *(О. Гончар).* 6. Навіть коли я в походах, коли я далеко від твого голосу, ти лишаєшся коло мене, твоє серце поруч зі мною, твій розум теж поруч зі мною *(П. Загребельний).* 7. Артем у кобеняці йшов поряд саней, тримаючи віжки в руці *(А. Головко).* 8. В дитинстві багато чула про них, були вони зовсім недалеко від Рогатина, підступали мовби до самих його валів і водночас лишалися невидимі й недосяжні, як казка *(П. Загребельний).* 9. Козаче село Глибове при самому Дніпрі, та облягли його височенні гори *(Марко Вовчок).* 10. Близько воза дітвора – школярі зволочини стягають у купу *(А. Головко).*

ІІ. 1. Для виділення й усамостійнення семантичної дериватології наявні відповідні передумови *(В. Ґрещук).* 2. Ми йдем на штурм рядами молодими *(В. Сосюра).* 3. Я піду за волю проти рабства, я виступлю за правду проти вас! *(Леся Українка).* 4. Хоч не для Ісуса, так ради хліба куска *(Б. Грінченко).* 5. Ану, задля початку утніть пісні, розбудіть лісове птаство, щоб ховалось від гострих кос! *(М. Кро-*

пивницький). 6. Аслан думає при допомозі своїх веселих земляків і друзів, опанованих психозом самовикриття в ім'я рятунку смерті та одчайдушним шибеничним гумором *(Іван Багряний).* 7. Нема в їх [дітей] ні забавок, ані іграшок дитячих, нема й одежинки про святий празник *(Марко Вовчок).* 8. Благодійна організація – недержавна організація, головною метою діяльності якої є провадження благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб *(Податковий кодекс України).* 9. Можливо, що його спеціально вкинуто до в'язнів (його підшефних) з метою досліджень в двох напрямках: як арештанти люблять своїх "перевихователів" і що їх чекає, та наскільки чекісти типу Барбарова стійкі у взаєминах з масами *(Іван Багряний).* 10. Диригент енергійно замахав паличкою, фагот загавкав, мовби пес, назустріч, все пожвавішало, але ніхто не танцював, – ніби на честь новоприбулих *(Іван Багряний).*

III. 1. Згідно з документами Державного комітету цін, заклади й організації культури та спорту самі мають встановлювати вартість абонемента. Дитячий абонемент, незважаючи на збитковість, продаватиметься дешевше *(З газети).* 2. Громадяни України знімаються з обліку для поліпшення житлових умов у разі штучного погіршення житлових умов унаслідок дій, зазначених у ч. 4 ст. 16 цього кодексу *(Житловий кодекс України).* 3. Пішов козак по улиці – З журби як заграє *(Т. Шевченко).* 4. Тож, якщо матуся витримала стільки горя, що звалилося на її слабенькі плечі, то тільки завдяки своїй вірі і завдяки моральній підтримці *(Іван Багряний).* 5. Маємо вже чимало матеріалу для збірника... З огляду на це останнє я прохав би Вашого дозволу друкувати не всі Ваші вірші, а частину *(М. Коцюбинський).* 6. Він сказав: зважаючи на те, що ханом згодом стане Кайї, хай проголошений він буде бейлербеєм правого крила *(П. Загребельний).* 7. Він все те пише й переконується під впливом Асланової залізної логіки, що він напав на цілий скарб, на контреволюційну, диверсійну організацію, яка може забезпечити йому блискучу кар'єру в "органах" *(Іван Багряний).* 8. Молодята розлучаються через непорозуміння між сватами *(З газети).* 9. У зв'язку із скороченням фондів паперу склалася драматична ситуація з виданням підручників для школи *(З газети).* 10. Володько спочатку не міг навіть слова промовити від здивування *(У. Самчук).*

Вправа 459. Випишіть із наукової літератури по 10 речень з різними прийменниками, які б разом з іменниково-відмінковими формами виражали значення: а) об'єктне; б) причини; в) допусту; г) атрибутивне.

Укладіть синонімічні ряди прийменників з наведеними вище значеннями.

Вживання прийменників з відмінками

Вправа 460. З поданих текстів випишіть прийменники з відмінковими формами іменників. Визначте, з якими відмінками вживаються прийменники.

І. Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Край неба жевріло рожевим огнем, горіло і миготіло ясним полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга й переписувала його надвоє. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо; здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось...

А ось пройшла хвилина... друга... З-за землі, на кривавій попрузі неба скочила невеличка іскорка; довга променяста стяга простяглася від неї над землею; далі викотився серп огненного кільця – і пучок світла поливсь, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях *(Панас Мирний).*

ІІ. Далі все більше та більше випливав з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно випливло – чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його променясті голки по землі, заграли ясні іскорки по росі, розстилались-лягали різні кольори по воді. Світ зрадів, празникуючи своє величне свято... Синє глибоке небо розгортало своє безкрає поле, немов казало: котись по мені куди хоч і як хоч, я буду розстилатись, розрівнюватись перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегороди! І справді, на ньому не було ні плямочки, ні смужечки: чисте, високе, глибоке! На другому кінці стояв тільки місяць – блідий, похмурий, мов старий лисий злодюга, він тупцювався на одному місці, боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя, і дедалі все бліднів та зникав, мов розтавав від гарячого лизання довгих променястих язиків... *(Панас Мирний).*

III. Ось і сонце. Запаливши пожежу на сході, воно довго вагалось – виходити чи не виходити. Врешті викотилось із-за гаю, червоне, велике. Дивишся на нього і очей не відірвеш. Уся природа радіє йому: сміються поля, дзвенять у повітрі бджоли, птахи розспівалися в діброві, тихо вуркоче згори незримий літак. Золотиться, всіма барвами грає проти сонця кукурудза, гордо схиляє набік свої розкішні султани, тихо шелестить листям, не в силі відірватись від міцного ранкового сну.

Заходжу в кукурудзу і відразу ховаюсь у ній, мов у лісі. Широке зелене листя з сизими жилками обсипає моє лице росою, легенькою хмаркою сіється пилок з потривожених султанів. Пильно оглядаю високі, на два людські зрости, стебла (*Ю. Збанацький*).

Вправа 461. Запишіть сполучення слів, обираючи правильну прийменниково-відмінкову форму. За можливості вживання кількох варіантів поясніть особливості їхнього вживання.

(Згідно з, згідно) (постанова); паралельно (з, до) (дорога); схожий (на, із) (брат); (на рахунок, стосовно, щодо) (проблема); (розбиратися, знатися) (в, на) (політика); (попереджати, застерігати) (про, від) (небезпека); ліки (від, проти) (грип); (зняти, звільнити, усунути) (з, від) (посада, робота); (думки, враження) (від, про) (зустріч); алергія (до, від, на) (ліки).

Вправа 462. Наведені сполучення слів перекладіть українською мовою. З'ясуйте особливості вживання прийменникових конструкцій в обох мовах.

I. Вводить в убыток, в общих чертах, иметь в виду, к лицу, к тому же, на ночь глядя, на всякий случай, на радостях, не ко времени, принимать в шутку.

II. В довершение ко всему, вовлечь в работу, за неимением, к лучшему, на радостях, на крайний случай, от неожиданности, принимать к сведению, в течение недели, для приличия.

III. В доказательство, в сравнении, к сожалению, к слову сказать, к тому идет, от неожиданности, на ночь глядя, от радости, под стать, принимая во внимание, с вашего согласия.

Вправа 463. Перекладіть наведені конструкції з прийменником ***по*** українською мовою. З'ясуйте значення цих сполучень.

I. Не по плечу, по крайней мере, по небрежности, по обоюдному согласию, по этому поводу, комиссия по вопросам, по контракту, по многим причинам, по направлению к городу, по настоянию.

II. По делам службы, по меньшей мере, по недоразумению, по этому делу, по своему усмотрению, комиссия по делам несовершеннолетних, по негодности, по необходимости, по определению суда, по праздничным дням.

III. Комиссия по составлению резолюции, ответчик по делу, определение расходов по…, отпуск по болезни, по воскресеньям, по поручению, по приглашению, по причине чего, по случаю потери, пособие по безработице.

IV. По вашему усмотрению, по вине, по всем вопросам, по договоренности, по заказу, по закону, по имеющимся сведениям, по инициативе, по совместительству, по соображениям, по специальности.

Вправа 464. Відредагуйте наведені сполучення слів. У разі труднощів скористайтесь посібниками: Довідник з культури мови / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Н. М. Сологуб та ін.; За ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Вища шк., 2005. – 399 с.; Зубков М. Сучасна українська ділова мова. – 2-ге вид., доповнене і перероблене. – Х.: Торсінг, 2002. – 448 с.

I. Називати по прізвищу, по вашій вині, агент по постачанню, викликати по справах, заходи по покращенню побуту, спеціаліст по мікробіології, старший по віку, сумувати по чоловікові, заняття по літературі, чемпіон по тенісу, відпочивати по неділях.

II. При житті, йти за водою, сміятися над кимось, при умові, при цьому додається, згідно наказу, при виконанні службових обов'язків, до початку року, знущатися над собою, в наш адрес.

Вправа 465. Складіть речення, у яких будуть ужиті іменники в зазначеному відмінку зі вказаними прийменниками.

I. Родовий:

а) без, для, наприкінці, посеред, шляхом;

б) біля, всередині, з-поміж, попереду, у напрямку;

в) вздовж, край, з-над, проти, за допомогою;
г) від, поблизу, стосовно, на відміну, під час.

II. Давальний:
а) всупереч, завдяки, навздогін;
б) услід, назустріч, наперекір;
в) напереріз, на противагу, навперейми.
Місцевий: у (в), на, о (об), по, при.

III. Знахідний:
а) у (в), над, про, незважаючи на, через;
б) за, перед, по, з огляду на, поміж;
в) крізь, о, повз, у відповідь на, поза;
г) між, на, під, попри, понад.

IV. Орудний:
а) з, поперед, згідно з, у зв'язку з;
б) над, поза, перед, поряд із;
в) за, поміж, одночасно з, нарівні з;
г) понад, між, під, порівняно з.

Правопис прийменників

Вправа 466. Перепишіть текст, вибираючи один із прийменників, поданих у дужках.

Є слово, (з, із, зі) яким людина не розлучається ніколи. І народиться дитина – до неї це слово приходить першим. Воно має бути дзвінким і красивим! Це – ймення твоє. Дитині ім'я дають батьки. Воно вирізняє людину (з, із, зі, з-поміж, з-між) інших людей, супроводжує її (в, у) щасті й журі, (в, у) життєвих випробуваннях. Ім'я з'єднує нас (з, із, зі) батьківською хатою, рідною мовою і культурою, минулим і прийдешнім, (з, із, зі) багатьма народами світу, (з, із, зі) поезією слова. Ймення окремих людей зливаються в симфонію краси, несуть (в, у) світи відлуння вічності. (В, у) кожному імені людини вкарбовано часточку історії народу. Тут сліди давніх епох, мрій і сподівання народу, його творча снага. Українська мова має свої традиції (в, у) іменуванні людей. (Упродовж, протягом, вздовж) віків розв'язувалося питання: які ймення красиві, а які ні? (*І. Вихованець*).

Вправа 467. З поданими словами та сполученнями слів складіть речення. Визначте, до якої частини мови вони належать у кожному випадку.

І. Натроє – на троє, напам'ять – на пам'ять, зранку – з ранку, вдруге – в друге, докупи – до купи, навіки – на віки, услід – у слід, додому – до дому.

ІІ. Убік – у бік, всередину – в середину, догори – до гори, назустріч – назустріч, вдень – в день, доволі – до волі, звечора – з вечора, поволі – по волі.

ІІІ. Усередині – у середині, закордон – за кордон, укупі – у купі, збоку – з боку, утрьох – у трьох, набагато – на багато, убрід – у брід, зрештою – з рештою.

Вправа 468. Запишіть речення, вибравши з дужок необхідний прийменник; обґрунтуйте свій вибір.

І. 1. Жайворонок бризнув (з, із, зі) конюшини, злетів (в, у) високість, завмер *(І. Цюпа)*. 2. Праворуч була низка заґратованих вікон, обчіпляних гронами торбинок, торбиночок, вузликів, лахміття, (з, із, зі) повстромлюваними (між, межи) ґрат, в клітини, як в бджолину вощину *(Іван Багряний)*. 3. (З, із, зі) нехочу з'їв три миски борщу *(Народна творчість)*. 4. І яке щастя, що така якраз погода, що можна жити без вікон, молотити (під, піді) відкритим небом, спати на скирдах свіжої вівсяниці високо геть (під, піді) зорями, а ранками вітати перше сонце і бути покритим свіжою, холодною росою... *(У. Самчук)*. 5. Вже (над, наді) світом, змучена, змерзла й зневірена – повернула вона додому *(М. Коцюбинський)*. 6. Не знаю, чи то (з, із, зі) усіма таке діється, чи то лише (з, із, зі) мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але звуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені (з, із, зі) дивною яскравістю цілі образи *(М. Коцюбинський)*. 7. Я пливу за водою, і світ пливе (над, наді) мною, пливуть хмари весняні – весело змагаються (в, у) небі, попід хмарами лине перелітне птаство – качки, чайки, журавлі *(О. Довженко)*. 8. (Під, підо) мною (в, у) генераловій квартирі дзвонять куранти, немов (з, із, зі) далечі віків: мірно, журно, елегійно *(М. Куліш)*. 9. (В, у) такі хвилини за його спиною близнята починали значуще переглядатися між собою: (в, у) гніві батько знову забував, що його, за любов товктися (між,

межи) кіньми і скажено мчати верхи, люди беззлобно охрестили рудим дідьком *(М. Стельмах).* 10. Дідусь білий увесь – (в, у) білих полотняних штанях і сорочці, (з, із, зі) білою бородою зазирає у вулики... *(Іван Багряний).*

II. 1. Живу без слів. (В, у) тиші тішусь, зелений – (з, із, зі) ніг до голови. Читаю книгу наймудрішу (з, із, зі) літер, листя і трави *(В. Крищенко).* 2. Води напившися (з, із, зі) ясного джерела, Вертаються вони (під, піді, підо) поклики пастуші... Хвилина – і табун мов буря понесла *(М. Рильський).* 3. Лиш де-не-де (між, межи) робітниками трапляються окремі особи інтелігентних професій, т. зв. "службовці" та "інтелігенти", що теж поспішають до центру на працю *(Іван Багряний).* 4. Я не жінка. Найкращі лицарі (над, наді) мною зломили меч *(Л. Костенко).* 5. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен наче захитався (під, піді, підо) мною і поплив (з, із, зі) клуні (в, у) сад по траві (поміж, помежи) деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда *(О. Довженко).* 6. Тоді-то й почалася повна влада, безмежне панування (над, наді, надо) мною *(Леся Українка).* 7. (Під, піді, підо) першим громом розмерзається земля! Може, вона, проростаючи імлистим паром, ще раніше викинула (з, із, зі) своїх грудей холод, але так говорить давнє повір'я, і йому вірять і старий Горицвіт, і Дмитро *(М. Стельмах).* 8. Один (в, у) любов, другий (в, у) містику, а третій (в, у) гори, де орли... *(П. Тичина).* 9. Я люблю тебе, давно люблю, (над, наді, надо) життя, (над, наді, надо) щастя, (над, наді, надо) усе на світі *(Леся Українка).* 10. Ніхто (з, із, зі) тих не воскреса, кого підрізала коса, їх доля – мари *(П. Савченко).*

Вправа 469. Перепишіть речення, вставляючи замість крапок пропущені прийменники.

... просіки, почувши кроки, зривається жовтогруда вівсянка, сідає ... гілку. Поправляє дзьобиком свою пістряву одяганку і, напевне, вперше ... цьому році радить людям: "Покинь сани, бери віз!" Степан Васильович мружиться ... сонця, посміхається пташині і здивовано оглядає лісовий закуток.

Кучматі дуби зачаровано зупинились ... полянкою. І хто зупинив цю горду парубочу міць? Оця єдина берізка! Стоїть ... стіжка, мов

наречена, і сама ніяковіє, видно, як почервоніли її гілочки. ... неї пробивається струмок, може, він ... її коріння починається, а може, ... її дівочих сліз.

Учитель ставить ... опір саморобний етюдник, і невдовзі перші мазки лягають ... полотно. Степан Васильович приємним тенорком тихенько наспівує:

Ой у лісі криниченька,

... неї травиченька.

Ой там Роман воли пасе,

А дівчина воду несе.

Учитель поволі оглядає ліс і бачить, як дві голубі синички шукають собі житло. Ось вони опустились ... розсоху граба, одна пташка влетіла ... невеличке дупло, випурхнула ... нього, пискнувши щось, і ... знайдене сховище пірнула самичка, вилетіла і почала ... щось радитися ... самцем. Коли б то людина так швидко могла знайти собі житло! *(М. Стельмах).*

Вправа 470. Запишіть подані речення, усуваючи скісні риски.

І. 1. З/від його смерті, улітку страшного 1680-го, коли вигорів степ, горіла трава, згорів хліб, городи зосталися чорними, три доби в небі палав вогняний стовп, який обікрав землю навіть на/ніч, з/від/тоді Запорожжя обирало на кошового отамана багато кого, і ліку їм немає, а доброї слави – катма *(Г. Косинка).* 2. З/лісу шепче гілка, з/жита – перепілка, з/за широкого лиману журиться сопілка *(А. Малишко).* 3. Здавалося, все поле, весь світ співає, чудесна музика розливається по/над землею *(І. Цюпа).* 4. З/поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодиноко виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне *(О. Гончар).* 5. По/під ручки йшли танком Моховик з/польовиком, Дощовик – із/краснюком, Печериця – з/маслюком. А весела Сироїжка, Сироїжка – Біла Ніжка – з/юнаком Боровиком! *(О. Гордійчук).* 6. Тільки вогонь горить з/під гранітного обеліска Невідомого солдата, та ще тихо звучить музика з/глибини землі, мов з велетенського органа *(І. Цюпа).* 7. Скриплять вози, ремиґають воли, минають дні, ночі, і звучать по/між високими могилами чумацькі пісні *(М. Слабошпицький).* 8. Бачив він це все й звідси,

з/над берега темного Волхова, з/за боліт і лісів, летів через бездоріжжя й непрохідь силою своєї уяви, свого духу *(П. Загребельний).* 9. По/середині юрти спускалися зверху шнури й китиці, призначення яких важко було одразу відгадати *(З. Тулуб).* 10. Від/там чути було й дитячий дзвінкий сміх, і жіночі срібні голоси, і якесь любе шептання з/по/серед потопи листя *(І. Франко).*

II. 1. З/поміж усіх тих надзвичайних аксесуарів потрясаючої екзотики з/тиграми міг змагатися тільки женьшень – чудесний корінець, могутній талісман, міфічний і одначе реальний плід уссурійського ельдорадо, оточений ореолом всеазійської, ні, всесоюзної, якщо не всесвітньої, слави *(Іван Багряний).* 2. Тихо виступали в круг дівчата, побравшись по дві по/під руки, тільки бряжчали на шиї разки доброго намиста та дукачі *(І. Нечуй-Левицький).* 3. Все почалося просто: з/за обрію тихо виткнувся ріжечок ледве помітної хмари *(О. Гончар).* 4. Невеличкий хлопчик, з сонними зляканими очима... вийшов на/серед хати *(Панас Мирний).* 5. А тоді висмикнув коляку з/межи ніг *(Іван Багряний).* 6. Дмухнув вітер по/над ставом і сліду не стало *(Т. Шевченко).* 7. Але варто виглянути з/над осель крадькуватому сонечкові, як на/душі розвидняється *(В. Скуратівський).* 8.... А молодь шукає конвалії або ж бузок, найповніший по/біля давніх печищ на кручах і по/між кручами *(Г. Тютюнник).* 9. Бо з/од Дніпра тягло гарним вітерцем *(І. Білик).* 10. Люд навколо нарікає, що вода затхнулася в криницях і джерелах, бо всі ж вони по/через хлів течуть (*Леся Українка*).

III. 1. В другій половині дня вітер стих. Із/за обрію стали накочуватися хмари... *(Г. Тютюнник).* 2. Настала весна. Старий розпочав нову хату будувати за/для Якова, а про Йосипа ні слова *(Панас Мирний).* 3. Ще раз ударив грім, іще раз насторожено запряли вухами пітні коні, і Дмитро зупинив їх по/серед поля приторком руки (*М. Стельмах).* 4. Народ виділяє з/серед себе здібніших людей, які репрезентують його іншим народам, світові *(Р. Іваничук).* 5. Крізь задраповане зеленим плющем вікно з/низу храму доходить цілком виразний гомін голосів *(В. Винниченко).* 6. Хлопець мав ліщиновий прутик у/руці і знічев'я стинав ним вершечки придорожніх рослин, що недавно вийшли з/під землі і тяглися до сонця. Замахнувся було на ромашку, що надто скоро вибуяла і виділялась з/поміж інших

квітів (*В. Гжицький).* 7. Вона й досі так любить свого чоловіка, що ладна все зробити не за/ради свого видужання, а за/ради нього *(М. Стельмах).* 8. Поряд/із золотими ланами пшениці захвилюють, заграють райдугою нові технічні культури (*М. Рильський*). 9. Забув, котрого року, на/весні, на/передодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали *(О. Довженко).* 10. Ферхад-паша на/при/кінці січня 1521 року розбив Газалі під Дамаском (*П. Загребельний*).

Вправа 471. Запишіть речення, усуваючи риски. Поясніть правопис цих слів.

1. Істик випадає з натруджених рук, вони тепер схожі на два корінці, бо робота і літа розчепірили загрубілі пальці, ніяк не сходяться вони до/купи (*М. Стельмах).* 2. – Видно, чорт сім лаптів стоптав, поки вас [дівчат] до/купи зібрав *(Панас Мирний).* 3. Нічого з того не вийде, все буде, як було: до/віку буде убогий на чужім марнувать свою долю, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу і літа по наймах, зчорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати *(М. Коцюбинський).* 4. Невже мені отак до/віку каратись? *(Панас Мирний).* 5. Шле день у/слід хмаркам патлатим проміння сонця з верховин *(В. Сосюра).* 6. Що там за сильний ярмарок стає у тому Довгопіллі! Куди нашому! І в/слід не ступить *(І. Нечуй-Левицький).* 7. Сніжинки... крутилися, збивалися в/купу, і та купа росла, більшала і, наче стовп, піднімалася в/гору *(Панас Мирний).* 8. Легкий, пухкий попілець ляже, вернувшися, в рідну землицю, в/купі з водою там зродить вербицю *(Леся Українка).* 9. Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стріливши до/гори ясними іскрами, а з/середини стодоли вихопилось раптом полум'я й загоготіло *(М. Коцюбинський).* 10. Не знаю, як в Англії, але куди-небудь за границю в/гори я таки, може, зберусь *(Леся Українка).*

Морфологічний аналіз прийменника

Вправа 472. Зробіть морфологічний аналіз прийменників, ужитих у реченнях.

1. Сонце уже зійшло, але його ще не було видно із-за темного лугу; небо освітилося ясно й погожо, і луг теж посвітлішав і прихо-

рошився *(Г. Тютюнник).* 2. Він лежав лицем просто неба і дивився на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею *(І. Нечуй-Левицький).* 3. Звичайно, нелегко одразу психологічно змінитися людям, які упродовж багатьох літ почували себе духовними зеками *(О. Гончар).* 4. До вас, село і рідне поле, приїхав по дитячі сни на мить, забувши, що ніколи не повторяються вони *(В. Крищенко).* 5. Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого перебування на чужині? *(М. Коцюбинський).* 6. Лиш забували боягузи кволі, Що сто раз гірший від вогню мій гнів, Що мій прокляття страшніший від неволі *(Д. Павличко).* 7. За річкою, над Іванкою, рухливими вітами розпліталася хмара, і недалеко від землі усе її димчасто-бузкове галуззя пролилося дощем *(М. Стельмах).* 8. Посеред ночі дощ пішов, зашелестів, як збіжжя в полі *(Д. Павличко).* 9. Українська казка із-під віч сія, то хіба не звідси доленька твоя *(М. Шостак).* 10. Не раз, ради заздрості, вона крала, чого у неї не було, а на других бачила *(Панас Мирний).* 11. Як живе чоловік при вбозтві, то й хороший зробиться поганий, а як при волі, то й ледащо покажеться гарне *(Б. Грінченко).* 12. Бульба з нагоди приїзду синів запросив усіх сотників і всю полкову старшину *(М. Гоголь).* 13. На барабан буду грати, Буду дітей забавляти *(П. Чубинський).* 14. Я люблю тебе, давно люблю, над життя, над щастя, над усе на світі *(Леся Українка).* 15. Бричку! А на возі з-під гною? Не хочеш, пане? *(М. Коцюбинський).*

Вправа 473. Зробіть морфологічний аналіз виділених у тексті прийменників.

І. Василько їхав, а саней не було. Коні, брьохаючись ***по*** заметах та по кучугурах, потомились і стали. Василько заблудився. Йому було холодно й страшно. Він заплакав. Навкруги вила хуртовина, бурхав холодний вітер та крутив снігом, а Василькові згадалась тепла, ясна батькова хата. Весело горить в хаті каганець. На столі стоїть кутя. Батько та дві сестрички сидять ***за*** столом, мати подає вечерю. Всі такі веселі, гомонять, радіють святечку. Хлопці та дівчата приносять вечерю, поздоровляють з празником, питають ***про*** Василька... А може, не радість, не щастя гостює в хаті. Може, мати пла-

чуть, що нема ***з*** ними Василька; може, батько журяться та сумні-сумні сидять ***край*** столу і не їдять вечері. Ох, коли б хоч виїхати з сього мертвого лісу, побачити дорогу, хату... Василько торкнув коней; коні знялися ***з*** місця і нешвидко побрели по глибокому снігу... Але що се? Василько виразно побачив свою хату. Йому видалось, що ***в*** маленьких вікнах блимнув вогонь. Василько зрадів і повернув до хати. То був кущ, обсипаний снігом, і здалека видавсь хатою. Василько й руки опустив. Що тут чинити? Він глянув навкруги: здорові дуби стояли в лісі, мов страховища, і звідусюди простягали ***до*** нього цупкі чорні гілки...

Василько похолов ***з*** остраху. Волосся полізло догори, серце перестало стукати в грудях. Думка ***про*** вовків майнула в нього в голові. Він ***в*** нестямці затяв коней і зник ***поміж*** деревами.

II. Василько виїхав ***на*** узлісся. ***За*** лісом було поле. На полі, ***край*** лісу стояв хрест. Василько побачив хрест і зрадів. "Адже я на дорозі... Се дорога ***до*** села, де живе мій дядько... ***недалеко до*** села..." Василько виїхав на дорогу... Але що се за вогники блимають ***попід*** лісом?.. Що се чорне ворушиться на снігу?.. Враз коні жахнулись і сіпнули вбік. "Вовки", – подумав Василько. Він щосили затяв коні і вхопився ***за*** гриву... Перелякaний, ***без*** шапки, запорошений снігом, мчався Василько ***по*** дорозі ***назустріч*** холодному вітрові. За ним навздогінці бігли два вовки, вигинаючи сірі хребти... А хуртовина вила, крутила снігом та замітала сліди (За *М. Коцюбинським*).

Питання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення прийменника як частини мови.
2. Які функції виконують прийменники?
3. Хто з українських мовознавців і чому вважає прийменники аналітичними синтаксичними морфемами?
4. Хто автор концепції, згідно з якою прийменники визначені як прислівники узагальненої семантики? Наведіть аргументи, які обґрунтовують такий погляд.
5. З якими частинами мови поєднуються прийменники?
6. Які значення можуть виражати прийменники разом з іменниками?
7. Які прийменники виражають просторове значення? Проілюструйте на прикладах.

8. Які прийменники виражають часове значення? Проілюструйте на прикладах.

9. Які прийменники виражають цільове значення? Проілюструйте на прикладах.

10. Які прийменники виражають значення причини? Проілюструйте на прикладах.

11. Які прийменники виражають значення способу дії? Проілюструйте на прикладах.

12. Які прийменники виражають об'єктне значення? Проілюструйте на прикладах.

13. Які прийменники виражають атрибутивне значення? Проілюструйте на прикладах.

14. Які прийменники виражають допустове значення? Проілюструйте на прикладах.

15. Які прийменники виражають значення умови? Проілюструйте на прикладах.

16. Які прийменники виражають порівняльне значення? Проілюструйте на прикладах.

17. Чи може один прийменник, залежно від контексту, виражати разом з іменником різні семантичні відношення? Проілюструйте на прикладах.

18. Чи утворюють прийменники синонімічні ряди? Обґрунтуйте. Проілюструйте на прикладах.

19. Які значення можуть виражати в українській мові конструкції з прийменником *по*? Проілюструйте на прикладах.

20. З якими відмінками поєднуються прийменники?

21. Зі скількома відмінками здатні вживатися прийменники? Наведіть приклади прийменників, що сполучаються: а) з одним відмінком; б) з двома відмінками; в) з трьома відмінками.

22. Які прийменники вживаються з іменниковими формами в: а) родовому відмінку; б) давальному відмінку; в) знахідному відмінку; г) орудному відмінку; ґ) місцевому відмінку?

23. На які групи поділяються прийменники за походженням?

24. Які прийменники називають первинними? Проілюструйте на прикладах.

25. Які прийменники називають вторинними? На базі яких частин мови утворюються вторинні прийменники? Проілюструйте на прикладах.

26. Що таке препозиціоналізація? Поясніть це явище на прикладах.

27. Слова яких частин мови найчастіше переходять у прийменники? Проілюструйте на прикладах.

28. Назвіть критерії розмежування прийменниково-відмінкових форм і співзвучних прислівників та вторинних прийменників (наприклад, *йти на зустріч з однокласниками – йти назустріч – йти назустріч вітру*). Проілюструйте на прикладах. Утворіть словосполучення чи речення з відповідними словоформами.

29. На які групи за будовою поділяються прийменники?

30. Чи можуть вторинні прийменники належати до складних?

31. Чи наявні серед простих прийменників похідні за походженням?

32. Наведіть приклади складених прийменників та співзвучних з ними прийменниково-відмінкових словоформ. З'ясуйте критерії їх розмежування.

33. Чи здатні прийменники виступати членами речення? Якщо так, то якими і за яких умов?

СПОЛУЧНИК

Загальна характеристика сполучника

Вправа 474. У поданих реченнях знайдіть сполучники. Поміркуйте над тим, яку функцію в реченнях вони виконують. Поясніть, чому сполучник як частина мови має таку назву. Чи виступають сполучники членом речення?

1. Я багато читав і став вірші складати так, як дід мій і татко, в натхнення огні, і в юнацькому серці відбились крилато незабутні Шевченка пісні... Я знайомий і з кайлом, і з пером, і з багнетом, з хворостянки я вийшов назустріч громам (*В. Сосюра*) 2. Біля ставу тремтить поріділе золото верб, а між ними дівочими стрічками ворушиться просинь (*М. Стельмах*). 3. Не сподівався, що аж так нагально, знаку ані подавши – все відтрутиш, щоб заступити всесвіт мій цілий (*В. Стус*). 4. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою й легшою. Жадна земля випила за літо сонце, і воно стало бліде, анемічне. А земля мусила вмирати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня (*М. Коцюбинський*).

Вправа 475. Прочитайте уривок тексту. Коротко перекажіть, що ви довідались про сполучник ***і***. Яка інформація була для вас новою?

Які слова у мовленні є частотнішими: самостійні чи службові? Чому?

Найчастіший гість

...Цікаві дані про кількісні характеристики українського слова знаходимо у двотомному „Частотному словнику сучасної української художньої прози" (Київ: Наукова думка, 1981). Перегорнемо сторінки цього словника і виберемо найуживаніше слово. Бачимо, що у своєму авторському мовленні письменники найчастіше використовують сполучник *і*.

Отож, і в поезії, і в прозі дуже часто вживається слово *і*. Чому? Розповідаючи про щось, ми нерідко до висловленого приєднуємо ще якесь повідомлення. Вибудовуємо складну картину подій. Найуніверсальнішим засобом поєднання речень або слів є сполучник *і*. При об'єднанні двох або кількох простих речень у складне речення можуть передаватися різноманітні значення: часові, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові та інші. Наприклад, у складносурядних реченнях із сполучником *і* виражається одночасність дій або станів: *Все чаруюче біля землі, І Дніпро в сріблястім сяйві, і від усього йде ще тепло (О. Довженко); Стоги соломи в сповитках туману, мов айсберги, пливуть мені навстріть, і надять душу хвилі океану (Д. Павличко); І чайка летить, і кигиче вона за бурею (Б. Олійник)*. Об'єднані сполучником *і* речення нерідко вказують на послідовність дій, станів: *Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари (М. Коцюбинський)*. Сполучник *і* іноді об'єднує речення із причиново-наслідковим, умовно-наслідковим значеннями, типовими для складнопідрядного речення: *Рясніє дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (М. Бажан); Вітер з гулом роздмухує полум'я, і воно бурхає жаркими повісмами з дверей порожніх лунких пакгаузів (О. Гончар)*.

Великі обов'язки має сполучник *і*. Крім поєднання частин складносурядного речення і однорідних членів речення, він у тексті легко приєднує до попереднього речення інше речення. Цю функцію сполучника бачимо в уривку з прекрасної повісті Олександра Довженка „Зачарована Десна": *Любив гупання яблук в саду вечором у присмерку, коли падають вони несподівано нишком додолу в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плода. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.*

Отже, в текстах ми дуже часто використовуємо сполучник *і*. Він поєднує речення і слова. Це не звичайне слово, а службове. Його роль суто синтаксична. Тому-то сполучник *і* має таке широке застосування (*І. Вихованець*).

Вправа 476. Прочитайте. Запишіть спочатку речення, у яких сполучники поєднують однорідні члени речення, а потім речення, у яких сполучники поєднують прості речення у складні. Сполучники виділіть рамкою.

1. Як тут гарно, весело та строкато! (*З. Тулуб*). 2. Щоб індивідуальне вживання перетворилося на значення, потрібні зусилля багатьох мовців (*І. Вихованець*). 3. Це ненормально, якщо чоловік, живучи в Україні, боїться того, що він українець (*Б. Олійник*). 4. Твори українські на Москві ... дивували і своєю мовою, якої там не всі розуміли, і змістом, який давав багато новин (*І. Огієнко*). 5. Світ ловив мене, але не спіймав (*Г. Сковорода*). 6. Не малювала уявою, який він буде собою: високий чи середнього зросту, чорнявий чи білявий, балакучий чи мовчазний... (*А. Дімаров*). 7. Хоч листя бузку мало поганий смак, під кущем була чудова схованка з неабиякими вигодами (*А. Орлик*). 8. Тоді в хаті задзвеніло, мовби сонячний промінь зламався об шибку (*О. Гончар*).

Вправа 477. Випишіть з-поміж поданих слів сполучники.

А, бо, би, що, тому що, щось, якщо, незважаючи на, незважаючи на те що, і, чи... чи, проте, про те, ні, ні... ні, після, ніби, на, як, немов, із, коли, котрий, лише, але, нехай, й, це, ой, зате, ось, то... то, то.

Вправа 478. Із поданих речень випишіть сполучники. Визначте, які семантико-синтаксичні зв'язки вони виражають: сурядні чи підрядні.

Знайдіть у реченнях сполучники-омоніми, які виражають: а) сурядні відношення; б) підрядні відношення; в) сурядно-підрядні відношення. У разі труднощів скористайтесь словником К. Городенської „Граматичний словник української мови: сполучники" (Херсон: Видавництво ХДУ, 2007).

Чи є в поданих реченнях сполучники-синоніми?

1. Забувши за мене, мати починає тихцем розмовляти з насінням, одне вихваляючи, а друге жаліючи або навіть гудячи (*М. Стельмах*). 2. Все, створене людською працею, повинно жити, бо в нього

вкладена людська праця (*Г. Тютюнник*). 3. Пахне хліб, як тепло пахне хліб! Любов'ю трударів, і радістю земною, і сонцем, що всміхається весною, і щастям наших неповторних діб – духмяно пахне хліб (*П. Воронько*). 4. Так створюється мовний покруч, чи ... суржик (*Б. Антоненко-Давидович*). 5. Прив'яла папороть ще зеленіє, та вже горять, як свічі, дерева (*М. Рильський*). 6. Пішов пішки, щоб розвіяти вчорашній хміль (*Є. Кононенко*). 7. Надлюдським зусиллям підвівся з підлоги, але свинцеві ноги не підкорились йому (*В. Тулай*). 8. – ...навіть якщо твоя подруга скаже слідчому моє ім'я, дасть опис зовнішності і місце роботи, це не допоможе слідству (*А. Кокотюха*). 9. Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає (*Л. Глібов*). 10. Він розумів, що ескіз роману вже є текстом, вже є чимось зі всього, він вже співіснує, він є реальністю (*Т. Прохасько*). 11. До Шевченка ще можна було мати сумнів, чи існує на карті світу така країна, як Україна... (*О. Ткаченко*).

Вправа 479. Прочитайте речення. Знайдіть у них сполучники, які можуть виражати різні типи семантико-синтаксичних відношень. Підібравши до цих сполучників синоніми, визначте, у яких реченнях вони вказують на сурядний, а в яких – на підрядний чи підрядно-сурядний зв'язки.

1. Ні з місця! Ляжете від кулі, тільки ворухніться (*Д. Павличко*). 2. І голос у неї такий, як у дочки, тільки не такий гострий, якийсь тепліший, ближчий (*Іван Багряний*). 3. Я – скрізь... Блукаю містом. Парками. Або приходжу в дім, де речі пам'ятають тепло моїх долонь (*І. Жиленко*). 4. „Кореневий гніздовий словник української мови" Є. А. Карпіловської... – це інтегральний словник, або словник синтетичного типу, що не має аналогів ні в сучасній українській, ні навіть у слов'янській лексикографії (*К. Городенська*). 5. Вибринь через силу, надпоривом і надвигом – пробийсь. Чи обережно з темряви густої скрадися вгору, сну не наполохавши одвертого, як біль (*В. Стус*). 6. Ця праця і її наслідки справді покажуть йому, чи йшов він до певної мети (*В. Підмогильний*). 7. Малим колегіантом, чи, як казали у місті, по-старому, по-давньому, семінаристом, я й гадки не мав, що в нашому місті стільки вченого люду (*Ю. Мушкетик*). 8. І кунтуш на тобі козацький, хоч і обтріпаний (*Ю. Мушкетик*). 9. У карпатських українців капелюх називається „кресаня", хоч і саме слово „капелюх" їм також відоме (*О. Воропай*).

Сурядні сполучники

Вправа 480. Прочитайте текст. Випишіть речення, у яких вжито сполучники сурядності. Сполучники підкресліть і визначте, до якої підгрупи за значенням вони належать: а) єднальні; б) зіставно-протиставні; в) розділові; г) градаційні; ґ) приєднувальні. Якщо сполучники якоїсь групи в тексті відсутні, наведіть приклади таких сполучників, усно придумайте з ними речення.

Поясніть значення слів: *мандрики*, *петрати*.

На Петра, на Петра пирогів напекла...

На свято Петра по всій Україні готували різні смачні святкові страви. Це передовсім пиріжки із сиром чи з додаванням сиру. Їх називали „мандрики". Та хоч називали їх всюди однаково, але ці страви у різних краях були різними. Так, у центральній Україні мандрики готувались, наче печені сирні пампушки. На Галичині, Бойківщині мандрики пекли з дріжджового тіста. Це були відкриті булочки, зверху начинені сиром. Чому ці пиріжки називались мандриками?

За народними легендами, коли святі апостоли Петро і Павло мандрували по світу, вони живились мандриками. Чи були ті легендарні мандрики подібні до українських мандриків, хто знає. Очевидно те, що ще в язичницький період на цю пору припадало свято вшанування якогось скотарського божества. Адже закінчувалась косовиця, коли всі трави найсоковитіші та найбуйніші. Корови-годувальниці саме тепер дають найкраще молоко, що дає змогу призбирати чимало сиру, одного з найулюбленіших продуктів українців. Колись, напевне, цьому доброму божеству наші предки складали пожертви у вигляді сиру і страв з нього. От і святкування пастушків на зелених пасовиськах, споживання спільного обіду, на якому найперше мусили бути страви з сиром, – це власне відгомін тієї сивої давнини. А святий Петро вважається покровителем не тільки рибалок (бо за життя апостол був рибалкою), але й усіх пастухів (*З газети*).

Вправа 481. Із наведених речень випишіть сполучники сурядності й визначте, до якої підгрупи за значенням вони належать.

1. Дихає не тільки проростаюче, а й сухе насіння, поки в ньому живий зародок (*О. Донченко*). 2. Сьогодні у мене немає ні злоби, ні

заздрості, ні любові, ні жалості до тих земних хробаків, які іменують себе людьми (*Є. Баран*). 3. Бо беззаконня моє я знаю, і гріх мій є завжди передо мною (*З молитви*). 4. То іволга у пісні їх дзвенить, То хлопчик, друзів кличучи, свистить, То соловейко розсипає трелі, То колесо немазане скрипить (*М. Рильський*). 5. У сучасній мові слів без кореня не існує, проте є слова, що не мають у своєму складі афіксів... (*Н. Клименко*). 6. Тато хоче зробити екскурсію не так мені, як собі (*М. Матіос*). 7. Як ми любились та й розійшлися, Тепер зійшлися навіки знов (*Українська народна пісня*). 8. Деякі патріоти запевняють, що й говорили б „державною", так важко вивчити (*З газети*). 9. Я... мовчу, бо мені все одно не повірять, ще й засміють... (*Л. Письменна*). 10. Це людина, яка у свої 80 перебуває у вирі не лишень наукового, а й політичного життя (*М. Стріха*). 11. Що стражник, що становий – всі вони одного поля ягоди, одним миром мазані (*Панас Мирний*).

Вправа 482. Випишіть з-поміж поданих сполучників сурядні й вкажіть підгрупу за значенням. Охарактеризуйте їх за способом уживання.

Або, оскільки, і навіть, аби, не стільки... скільки, немовбито, ні... ні, з того часу як, й, та ще й, для того щоб, та (*і*), адже, щоби, і... і, ніби, що... що, а, дарма що, та й, та (*але*), хоча, проте, не лише... але й, якби, також і, чи, як, одначе, то... то, через те що, коли, і навіть, ані... ані, після того як, не те що... а.

Вправа 483. Прочитайте речення. Знайдіть серед них ті, у яких ужито пояснювально-уточнювальні сполучники. Поясніть, які семантико-синтаксичні відношення виражають ці сполучники й до яких сполучників – сурядних чи підрядних – їх зараховують.

1. Але щоб правильно вживати слово, треба не тільки добре усвідомлювати, що воно означає, а й знати його походження (*Є. Чак*). 2. Мої батьки, особливо мама, вірили, що наука – це світло (*Є. Баран*). 3. Невелику групу... становлять так звані унікальні морфеми, або уніфікси (*Є. Карпіловська*). 4. Добудь нові слова, новії струни або мовчи (*Леся Українка*). 5. Блажен муж, що за радою несправедливих не ходить, і не стоїть на дорозі грішних, і не сидить на сидінні злоріків (*З Біблії*). 6. Діти індиго, або діти з надзвичайними вміннями від народження, не схожі на своїх батьків, на думку дослідників,

почали „приходити в цей світ" ще в 70-х роках XX ст. (*З газети*). 7. Діти індиго від народження мають особливі здібності, наприклад вони можуть бачити енергетичне поле людини, так звану ауру... (*З газети*). 8. Оскільки українські історичні пісні й народні думи глибоко народні, відображення в них говіркових особливостей слід сприймати як цілком природне (*І. Матвіяс*). 9. Певним підсумком зробленого, зокрема в галузі вивчення української мови, є видана вперше в Україні енциклопедія „Українська мова" (*О. Ткаченко*). 10. У деяких місцевостях, як ось в Ясині, рукави трохи нижче пліч оздоблюються широкими вишитими „вуставками" (*О. Воропай*).

Вправа 484. Випишіть із творів улюбленого українського письменника 10 речень зі сполучниками сурядності. Сполучники виділіть і вкажіть підгрупу за значенням.

Вправа 485. Вставте замість крапок сполучники сурядності. Обґрунтуйте вибір сполучника.

1. Усе іде, ... не все минає над берегами вічної ріки (*Л. Костенко*). 2. На Закарпатті побутувало чимало стрілецьких пісень, ... нині побутує. (*І. Хланта*). 3. У церкві не було нікого: ... біля престолу, ... перед царськими воротами в храмі вірних, ... в темному притворі (*С. Тудор*). 4. У Чернівцях нині проживає вісім осіб, яким вже є ... має виповнитись незабаром сто років (*З газети*). 5. За своє коротке життя Маруся Чурай пізнала чимало: ... смерть покараного у Варшаві батька, ... палке кохання козака, ... його зраду (*Із журналу*). 6. ... Галя бачила те синє диво, ... стара не відводила від нього очей (*В. Шевчук*). 7. І блідий місяць на ту пору Із хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі, ... виринав, ... потопав (*Т. Шевченко*). 8. Мазепа для України був ... є великий патріот (*І. Дзюба*).

Довідка: не тільки... але й, та ще й, але, і, або, ні... ні... ні, то ... то, і... і... і.

Підрядні сполучники. Сполучні слова

Вправа 486. Прочитайте текст. Випишіть із нього речення, у яких ужито сполучники підрядності. Сполучники підкресліть і визначте, до якої підгрупи за значенням вони належать: а) причинові; б) часові; в) цільові

(мети); г) умовні; ґ) допустові; д) порівняльні; е) наслідкові; є) з'ясувальні. Якщо сполучники якоїсь групи в тексті відсутні, то наведіть свої приклади.

Буркутський феномен

Якщо про більшість місць у наших горах можна з жалем казати, що цивілізація наступає на ландшафти, іноді змінюючи їх до непізнаваності, то сучасний Буркут викликає зовсім інші емоції: природа поступово перемагає, витісняючи людей, звільняючись від їхнього тиску.

У 1848 році австрійські військові сплюндрували село Буркут, принагідно спаливши купальню і санаторій. І від того часу перший на території Польського королівства курорт уже ніколи не зміг по-справжньому відновитися.

Феноменальні властивості буркутської води були відомі ще від початку 17 століття. Це джерело з інтенсивною мінеральною природно газованою водою було таким важливим, що навіть поселення було назване Буркутом (по-гуцульськи буркут – джерело, яке бурчить з-під землі). У 17 столітті сюди приїжджали багаті кутські міщани, щоби попити цілющої води і відпочити від міста.

Справжнім піком курорту були тридцяті роки 19 століття. У хроніках пишуть, що впродовж літа сюди приїжджали на відпочинок тлуми людей. Було збудовано купальні заклади, кювети, санаторій і пансіонати.

Власне від того часу і аж дотепер про все, що відбувається у Буркуті, доводиться говорити з легким, але впертим акцентом минулого часу. Навіть інтенсивна повоєнна лісозаготівля, після якої в цих місцях годі відшукати смереку, старшу за 60 років, не здатна була виправити цей акцент. Колишні гуртожитки та їдальні лісорубів, навіть досить великий фельдшерсько-акушерський пункт потрохи розсипаються під тиском часу, клімату й гірської рослинності.

Від минулого року, коли повінь понищила останні житлові будівлі, у Буркуті не залишилося жодного постійного мешканця. Хоча в цю пору осереддя Буркута – довкола знаменитого джерела – зовсім не виглядає безлюдним. На літо сюди приїжджають збирачі афин, які цілими сім'ями поселяються у кількох покинених понищених хатках. Щодня вони виходять у гори, повертаючись з кошелями ягід. Їх можна здавати гуртом у найближчому сільці Шибене.

У тому ж Шибеному розміщена українська прикордонна застава з пропускним пунктом на дорозі. Далі починається прикордонна зона. Щоби потрапити у Буркут, треба мати при собі паспорт (*Т. Прохасько*).

Вправа 487. Прочитайте речення. Випишіть із них підрядні сполучники, зазначивши, до якої підгрупи за значенням вони належать.

1. Їй раптом стало холодно, захотілося гарячого чаю, дуже гарячого, щоб обпекти язик, піднебіння і горло (*А. Кокотюха*). 2. Літо побігло на Різдвяну вечерю, аби забрати з усіх своїх холодильників харчі на важку осінь (*М. Бриних*). 3. І тухне, й знов палахкотить ясніше, хоч все заснуло, хоч у сні все дише, хоч палить власне тіло білосрібне, хоч нищить ніч його все нижче й нижче і ним темряву, мов гудзиком, застібне. До свічки наше серце є подібне (*Б.-І. Антонич*). 4. Я не хочу, щоб вони [лебеді] одлітали від нас. 5. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? (*М. Стельмах*). 6. Зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекту, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів (*Леся Українка*). 7. Після того як „Дощечки Ізанбека" були розшифровані й перекладені, вони одержали назву „Велесова книга" (*М. Слабошпицький*). 8. Та серед інших лагідних образ, Які болючі ті листи, Холодні і короткі, мов наказ (*Д. Павличко*). 9. Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним (*М. Коцюбинський*). 10. В хаті Орися, дарма що тільки восьмий пішов, справжня паніматка (*А. Головко*).

Вправа 488. Наведені сполучники підрядності розподіліть на підгрупи за значенням.

Адже, мовбито, тому що, хоча, щойно як, так що, через те що, бо, аби, щоб, як, мов, начебто, незважаючи на те що, в той час коли, якщо, з того часу як, коли, неначе, якби тільки... то, що, чи, хоч... проте, оскільки, так що аж, у зв'язку з тим що, немов, дарма що.

Вправа 489. Вставте на місці крапок пропущені підрядні сполучники. Обґрунтуйте вибір сполучника.

1. ... мені прийшлось одним словом схарактеризувати поезію Шевченка, ... я сказав би: се поезія бажання життя (*І. Франко*).

2. ... згадає він рідну країну, затремтить його серце сумне (*Леся Українка*). 3. Не плюй у криницю, ... з неї ще будеш пити водицю (*Народна творчість*). 4. Летять, ... чайки, і дні, і ночі В синю даль, в синю даль (*В. Сосюра*). 5. Саме тоді зачаровано вбирав Микола Пимоненко красу рідної землі, рідної природи, ... пронести ці почуття через усе життя, через усю творчість (*В. Туркевич*). 6. На практиці це не вдалося зробити, ... в Україні не розвинені механізми реалізації прав власника земельної ділянки (*З газети*). 7. Заграй мені, дуднику, На дуду, ... своє лишенько Забуду (*Т. Шевченко*). 8. ... конкретні словотвірні парадигми іменників – назв осіб за етнічною та національною належністю дещо розрізняються за протяжністю й глибиною семантичних позицій, їхня типова словотвірна парадигма спільна (*З. Валюх*).

Довідка: як, незважаючи на те що, коли б... то, ніби, щоб, бо, нехай, через те що.

Вправа 490. Прочитайте. Спишіть спочатку речення зі сполучниками підрядності, а потім речення зі сполучними словами. Сполучники візьміть у рамку і напишіть зверху підгрупу за значенням, а сполучні слова підкресліть як відповідний член речення. Вкажіть критерії розрізнення сполучників та сполучних слів.

1. Ще менше ми знаємо, що воно [поняття суржику] могло б стосуватися до церковнослов'янсько-староукраїнських міщанок доби Київської Руси (*Ю. Шерех*). 2. А там далі за річкою, що обставилася стіною темно-зеленого очерету, потяглося нив'я довгими поясами, розіслалися лани широкими килимами, ховаючи свої краї аж там, де земля зіходиться з небом, де блакитний край неба зливається з темно-зеленою далечиною (*Панас Мирний*). 3. Мов свічка, куриться черемха в побожній вечора руці (*Б.-І. Антонич*). 4. Він жив між нас, найкращий серед нас, Серед людей, у кого зброя – слово (*М. Рильський*). 5. Знала вона казок і співанок ще більше, як я знаю (*С. Пушик*). 6. Коли тебе, коханий, покарають, – куди втечу від сорому й ганьби? (*В. Стус*). 7. Я вперше потрапив на такий представницький захід і зовсім не знав, як там слід поводитись (*З газети*). 8. У граматичній характеристиці сполучника перше місце посідає визначення його статусу за типом синтаксичного зв'язку, який він

виражає між предикативними частинами в складному реченні або між однорідними членами в простому ускладненому реченні (*К. Городенська*). 9. Вона [яблуня] цвіте, цвіте, що б не було. Цвіте, бо смисл життя її – в цвітінні (*В. Коротич*). 10. І миті жодної не можна повернути, Щоб заново, по-іншому прожить (*В. Симоненко*).

Вправа 491. У наведених реченнях сполучники ***як, що, щоб*** указують на різні типи підрядних відношень. Поясніть значення сполучників ***як, що, щоб*** у кожному реченні.

1. Пам'ятаю, як поранило брата Івана (*В. Стус*). 2. Як я умру, на світі запалає Покинутий вогонь моїх пісень (*Леся Українка*). 3. Моєму серцю снишся ти, як морю сняться урагани (*Л. Костенко*). 4. Як хочеш багацько мати, треба мало спати (*Народна творчість*). 5. У самотніх слів різна доля. Одні з них, як *рентген*, бувають одинаками недовго (*Н. Клименко*). 6. Сказати, що в цей момент було вже зовсім темно, я не можу (*Микола Хвильовий*). 7. Усі чотири дні активність відвідувачів була такою високою, що учасники звернулися з проханням продовжити ярмарок ще на день... (*З газети*). 8. Вона... зраділа, що нагодився знайомий чоловік (*І. Нечуй-Левицький*). 9. Дурня вчити, що мертвого лічити (*Народна творчість*). 10. Дідона вигадала грище, Еней щоб веселіший був... (*І. Котляревський*). 11. Батько діда просить, щоб той розказав Про Коліївщину... (*Т. Шевченко*). 12. І так заридати, щоб зорі почули, Щоб люди вжахнулись на сльози мої (*Леся Українка*).

Вправа 492. Поширте порівняльні звороти прикметниками або словами інших частин мови, поясніть уживання сполучників і розділові знаки. Які звороти є стійкими, а які ви утворили самі?

... як вовк, ... мов індик, ... немов лев, ... як погода, ... мов полотно (стіна), ... мов миша, ... як сибірський валянок (віслюк), ... мов бубон (коліно), ... мов церковна миша, ... як сльоза, ... як пух, ... як бджола, ... як троянда, ... мов гриб, ... немов кошеня, ... як метелик, ... як осінь, ... як канікули, ... як телесеріал, ... ніби гетьман, ... мов зіронька, ... як цапок.

Вправа 493. Використовуючи сполучники сурядності й підрядності, напишіть твір-мініатюру на одну з тем: „*Убогий духом не може бути ба-*

гатим”, *„Передсвітанок весни”*, *„Життя – це диво”*, *„Раби – це нація, котра не має слова”*, *„Якби я став президентом...”*.

Вправа 494. Прочитайте безсполучникові складні речення. Визначте, у яких реченнях частини граматично незалежні одна від одної, а в яких – залежні. Спробуйте з’єднати ці частини сполучниками. Речення зі сполучниками запишіть, сполучники підкресліть і визначте їх групу та підгрупу за значенням.

1. Учора тут ще басувало літо, тепер дивися: молода зима! (*М. Вінграновський*). 2. Вірю: розум темне зло поборе (*М. Руденко*). 3. Мріють крилами з туману лебеді рожеві, сиплють ночі у лимани зорі сургучеві (*В. Симоненко*). 4. Думав, доля зустрінеться – спіткалося горе (*Т. Шевченко*). 5. Людство не усвідомить себе як єдине ціле – не буде добра (*О. Гончар*). 6. Сполохані орли злітають у небо, сполохані жаби стрибають у болото (*Є. Дудар*). 7. Там мати залишилася самітня: синів на фронт покликала війна (*Д. Луценко*). 8. На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли (*М. Рильський*). 9. Зобов’язався словом – закріпи ділом (*Народна творчість*). 10. Гаї шумлять – я слухаю (*П. Тичина*). 11. Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (*Т. Шевченко*). 12. Зрубав дерево – посади два (*Народна творчість*).

Вправа 495. Прочитайте прості речення. Перебудуйте їх у складні із сурядним або підрядним зв’язком. Обґрунтуйте вибір сполучників і сполучних слів.

1. Мені не видно було кінця житнього лану. Хліб виріс вище мого зросту. 2. Дівчинка зупиняється, слухає. Шумлять дуби. 3. Примкнувши вії, стоїть у задумі осінній ранок, прислухається. На городах шерехтять постарілі соняхи і маківки. 4. Прекрасна пора травнева. Тоді у цвіту дерева – черешні рясні, каштани. 5. Тут виростала поміж камінням пишна арніка. Вона звертається все до сонця, мов соняшник. 6. Музика дзвонів має звучати по всій землі. Музика дзвонів приноситиме очищення, надію, здоров’я духовне і фізичне. 7. Горобина розкинула зелений намет. Рясно на ній ягід червонозолотих. 8. Тобі зозуля навесні кувала щастя. Мені вороння крякало сумне. 9. Громада не виграла справи. Вона згуртувалася й змужніла. 10. Ота зустріч просто-напросто приверзлася. Вона йому наснилася в страшному сні.

Вправа 496. Складіть 5 речень із прямою мовою. Перебудуйте їх у складнопідрядні речення, де підкресліть сполучники й визначте групу сполучників за значенням.

Групи сполучників за будовою і походженням. Кон'юнкціоналізація

Вправа 497. Наведені сполучники розподіліть на групи за будовою: а) прості; б) складні; в) складені.

Нібито, або, аби, і, отже, не лише... але й, неначе, а, щоб, для того щоб, бо, зате, попри те що, та, перед тим як, чи, мовбито, якщо, проте, під впливом того що, то... то, не тільки... а й, якби, ніж, однак, так що, немовби, ще й, але, як-от, й.

Вправа 498. Замініть прості сполучники складеними. Поясніть їх написання.

1. Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох (*І. Франко*). 2. Жаль мені батька, бо ж батько у кожного з нас один (*В. Земляк*). 3. При упорядкуванні ми прагнули якомога менше втручатися до авторського правопису, не вдавалися до уніфікації, аби не стерти тюремний подих байдужості до зовнішнього оформлення тексту (*Ю. Покальчук*). 4. Як гетьман виходив перед військом, над ним несли бунчук (*І. Крип'якевич*).

Вправа 499. Подані сполучники перепишіть, розподіливши їх на групи за походженням: а) первинні; б) вторинні. Над вторинними сполучниками надпишіть, на базі яких частин мови вони утворені. Яких сполучників – первинних чи вторинних – більше, на вашу думку, у сучасній українській мові?

Проте, бо, якби, щоб, а, якщо, коли, і, і...і, у зв'язку з тим що, хоча, не лише ... а й, раз, попри те що, нехай, й, якби, як, та, та й, чи, так, дарма що, відтоді як, але, аніж, через те що, тим часом як, аби... то, аж, зокрема, незважаючи на те що.

Вправа 500. Порівнявши однозвучні слова в наведених парах речень, визначте, слова якої частиномовної належності перейшли в сполучники. Сполучники підкресліть. Поясніть, які зміни відбулися при переході слів з інших частин мови у сполучник. Що таке кон'юнкціоналізація?

1. Ти вирішив, що робитимеш улітку? – Думаю, що влітку поїду мандрувати Україною. 2. Пусти ж мене, моя мати, На вулицю погуляти.., Коли хочеш зятя мати (*З пісні*). – Співай же їм, мій голубе, Про Січ, про могили, Коли яку насипали, Кого положили (*Т. Шевченко*). 3. Міцне коріння у родючім полі ніхто не вирве, як би не хотів (*О. Ющенко*). – Якби зустрілися ми знову, Чи ти злякалася б, чи ні? (*Т. Шевченко*). 4. Всяк лицар має з королем ходити у походи, за те він матиме собі і ласку, й нагороди (*Леся Українка*). – Та пітьма не так уже мучила Соломію, зате вогкий холод проймав її наскрізь (*М. Коцюбинський*). 5. В повіті вже, видно, щось прочули, раз дозори оце порозсилали в усі кінці (*О. Гончар*). – Раз добром нагріте серце Вік не прохолоне (*Т. Шевченко*). 6. – Не пущу ж я тебе, голубчику мій милий, соколе мій ясний!.. Нехай і мене беруть із тобою... (*Г. Хоткевич*). – Нехай відомий я поет, але собі я невідомий (*В. Сосюра*). 7. Чим більше закохувався, тим більше страждав. – Чим захоплювався сам, тим і інших приваблював.

Вправа 501. Використавши як зразок попередню вправу, придумайте речення з поданими сполучниками та їх омонімами іншої частиномовної належності.

Ніби, що, проте, як, так.

Групи сполучників за способом уживання

Вправа 502. Прочитайте речення. Випишіть із них сполучники, розподіливши їх на групи за способом уживання: а) одиничні (одномісні); б) повторювані (багатомісні); в) парні (двомісні). Охарактеризуйте, як вони вживаються в реченнях.

1. Вони [перебільшення] додають виразності, змушують читача або слухача звернути увагу на думку, яка висловлена гіперболою (*З газети*). 2. То везли картоплю з поля, то з мішком я ходив на городи: рвав траву – чи то для корови, чи то для кози... (*В. Стус*). 3. Не одне щось падало мовби для того, щоб іще вище піднятися (*Сенека*). 4. Якщо любовні пригоди й були в житті молодого Мазепи, то він умів чітко розмежувати, як-то кажуть, роботу й особисте життя (*З журналу*). 5. У Чернівцях про це не говорили, але більшість знала, що справа йде до біди (*В. Кожелянко*). 6. Коли є до чого жа-

гота, то кипить у руках робота (*Народна творчість*). 7. Або слави здобути, або живим не бути (*Народна творчість*). 8. Розв'язуй свої лахи, та стелися, та лягай спати (*Т. Осьмачка*). 9. Нехай розчарувався, зате став мудрішим наш виборець сьогодні (*З газети*). 10. На флангах не було не лише доріг, а навіть стежок (*О. Гончар*). 11. З того часу як наші батьки посварилися за межу, вони не помічали одне одного (*І. Сенченко*).

Вправа 503. Охарактеризуйте наведені сполучники за способом уживання.

А, ані... ані, але й, внаслідок того що, не лише... а ще й, наче, для того щоб, або... або, щоб, чи то... чи то, тільки б... то, проте, хоча... та, нібито, то... то, як-от, що... що, та, а ще й, хоч... хоч, хай... одначе, у зв'язку з тим що, бо, оскільки... то.

Вправа 504. Згадайте або випишіть із фразеологічного словника 10 фразеологізмів із повторюваними сурядними сполучниками. Поясніть розділові знаки в стійких зворотах.

Зразок. *Ні слуху ні духу, то тут то там.*

Вправа 505. Випишіть із текстів публіцистичного стилю 10 речень із парними сполучниками. Сполучники виділіть і поясніть, до якого розряду за значенням вони належать.

Зразок. Якщо *людина не займається суспільною діяльністю,* ***то*** *вона просто випадає з кола своїх поважних колег* (Із журналу „Український тиждень"). – Парний сполучник ***якщо... то*** підрядний, умовний.

Синонімія сполучників

Вправа 506. Прочитайте. Перепишіть речення, замінивши виділені сполучники або сполучні слова синонімічними. Охарактеризуйте сполучники за будовою.

1. Вмирає все в житті, та не вмирає слово (*А. Малишко*). 2. Якби мені дістати струн живих, якби той хист мені, щоб грать на них, потужну б пісню я на струнах грала (*Леся Українка*). 3. На гору доступитися нелегко, зате з гори зручніше боронитись (*Леся Україн-*

ка). 4. Я охоплюю обома руками березу, притулююсь до неї, але вона мовчить, бо ще не розмерзся під корою сік, ще мертво в лісі (*М. Стельмах*). 5. На царині, немовби на нараду, зібралися тополі молоді (*Д. Луценко*). 6. Жаріють-зріють в гаю суниці, і ягід рясно, немов роси (*М. Сингаївський*). 7. Є слова, що білі-білі, як конвалії квітки, лагідні, як усміх ранку, ніжносяйні, як зірки (*Олександр Олесь*). 8. Скрізь у жінок так чи інак виникає проблема вибору: діти чи кар'єра, гроші чи кохання (*З газети*). 9. Він прийшов до Києво-Печерської лаври сімнадцятирічним юнаком і назавжди залишився тут, щоб стати не тільки монахом-чорноризцем, а й батьком української історії (*М. Слабошпицький*).

Вправа 507. Серед наведених сполучників знайдіть синоніми й згрупуйте їх за значеннями в синонімічні ряди.

Тому що, а, хоч, а й, якщо, оскільки, то... то, не тільки... а й, для того щоб, і, дарма що, адже, однак, щоб, через те що, ні... ані, не лише... але й, незважаючи на те що, мов, як тільки, але, як, та... та, ніби, коли б, чи, проте, або, немовбито, й, аби, наче, якщо не... то, якби, хоч... але, не стільки... скільки.

Правопис сполучників

Вправа 508. Перепишіть, розкривши дужки. Поясніть правопис сполучників.

1. За (те), що ми тебе скорить зуміли в мудрому пориві, за творчу нашу ненасить – я знаю, земле, ти не в гніві (*М. Рильський*). 2. Страждданню перекладачки не було меж, за (те) наш гість... отримав справжню втіху від перебування в робітничій родині Черед (*П. Загребельний*). 3. ...Юля закріпила свій русокосий німб маленької, про (те) нескореної „великомучениці" (*З газети*). 4. У кого що болить, той про (те) й гомонить (*Народна творчість*). 5. Межа була вузька, не (мов) (би) ніж (*Б. Янчук*). 6. Батьківщино-мати, ти така, як день! Як (же) не співати радісних пісень (*В. Сосюра*). 7. Як (би) кайдани перегризти, то гриз потроху б (*Т. Шевченко*). 8. Половчиха стала чекати шаланди, що (б) зберегти артільне добро (*Ю. Яновський*). 9. Чи єсть у Бога люте зло, Що (б) у тій хаті не жило? (*Т. Шевченко*). 10. І сказала мати від печі, глянувши на сина біля вікна: „Як

(би) ти, сину, йшов в отаку негоду?" (*А. Головко*). 11. Не (наче) у разках намиста, калина мріє буйнолиста із усмішкою на виду (*М. Терещенко*). 12. ...коли (б) не Опанас, не писала б вона по-українськи... (*О. Іваненко*). 13. Як (що) говорити про призначення дзвонів, то вони завжди відігравали велику роль у житті міст і сіл (*З газети*). 14. Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, не (зважаючи) на те, що осавула звечора знов загадував на панщину (*І. Нечуй-Левицький*). 15. Дарма (що) разом із клунками насіння вона кинула в порох свої колишні надії, вони тепер знову прохались до її серця (*М. Коцюбинський*). 16. ...маленьке зелене жабеня плавало в ній [воді] і втікало на дно, як (тільки) Лук'ян зачерпав воду мідною квартою (*В. Земляк*).

Вправа 509. Складіть речення зі складними сполучниками ***зате, проте, якщо, якби, щоб*** і речення з однозвучними з ними словами: ***за те, про те, як що, як би, що б***. Визначте, яким членом речення виступають останні й до яких частин мови належать.

Поясніть, як відрізнити складні сполучники від однозвучних з ними слів, як пишуться сполучники й на базі яких частин мови вони утворені.

Зразок. Якби *мені крила, крила соколиної, полетіла б я за милим, за дружиною* (Т. Шевченко). – ***Як би*** *я хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти!* (Леся Українка). – Сполучник ***якби*** відрізняється від прислівника ***як*** і частки ***би*** тим, що прислівник ***як*** виділяється логічним наголосом, частку ***би*** можна перенести в інше місце речення або й зовсім опустити; у сполучнику ***якби*** наголос падає на другий склад, а сам сполучник можна замінити іншим – ***коли б***. Прислівник ***як*** виступає в реченні обставиною. Складний сполучник ***якби*** утворений на базі прислівника ***як*** і частки ***би***; пишеться разом.

Морфологічний аналіз сполучника

Вправа 510. Зробіть морфологічний аналіз сполучників, ужитих у тексті.

І. Як той явір над водою,
Степан похилився,
Щирі сльози козацькії
В серці запеклися,

Мов у пеклі. А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне, подивиться,
І знов заголосить.
Незчулися, як смерклося;
І сестру, і брата,
Ніби скованих докупи,
Застав батько в хаті (*Т. Шевченко*).

II. Де гуцул, там і кінь. Нема гуцула, не було би ніколи людини в горах, у чорних пущах і золотих верхах полонинських, якби не кінь. Долання великих відстаней, перенесення тягарів до розкиданих і високо біля гірських пасовищ розміщених гуцульських хат було би неможливим без коня. Нерівні дороги і берди, звори і яри – все це у значній мірі недоступне без коня, адже, пасучись з малого по гущавинах, стрімкотах, гуцульські коні опановують страх і до того ж набувають здатності проходити небезпечні місця, бо вміють спинатися, ковзати і присідати, що рідко зустрічається у кінському роді.

Щоправда, верховим є гуцульський кінь переважно для своїх, для тих, хто його годував у хаті і пестив змалку. Тому не бунтується під жінками. Хоча присилуваний і затиснений залізними вудилами, чого давніше ніколи не робилося, покірно носить немилого йому вершника, та так хитро, що іноді скине його при нагоді, або з розбігу ударить ним об дерево, або стягне зубами із сідла...

Царинковими м'якими плаями, лісовою грузькою чи кам'янистою стежкою, зимою серед глибокого снігу, по липкій, як гума, підмерзлій груді, по льоді і поміж розливами, із стрімких схилів, від самотньої хати, гойдаючись обережно, розраховано роблячи кожний крок, іде жваво й весело кінь. Несе, наче рухома колиска, малі діти до далекої церкви, до хреста. І так від колиски служить ціле життя людині гуцульській. Аж врешті на виснаженому і втомленому коні з опущеною головою з-за гір приїде на верх до хати священик, щоби віддати останню послугу душі, котра відходить.

Полонинами, пущами, по вертепах, на скелях біліють кості коней, котрі відбули вже свій вік, завершили долю, виконали призна-

чення. Пісня хвалу їм співає, а смереки колишуться, черпають соки з їх крові, ввібраної землею, розвиваються.

Коні – то особлива оздоба і гордість Гуцулії. Надмір коней у нас умотивовується гіпотетичним кавказьким походженням народності, бо видається, що серед усіх гірських племен у Європі, можливо, у зв'язку з таким розпорошеним поселенням, єдині гуцули були їздцями століттями. Звідси не один звичай, звідси одяг, також ноша жінок – замість спідниці запаски, пристосовані до коня... (*С. Вінценз; переклад з польської Т. Прохаська*).

Питання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення сполучника як частини мови.
2. Яку роль виконує сполучник у реченні?
3. У чому полягає подібність і відмінність між сполучником та прийменником?
4. Наведіть приклади речень, у яких сполучник поєднує: а) однорідні члени речення; б) частини складного речення.
5. Продемонструйте на прикладах, що сполучники, на відміну від прийменників, не зв'язані з формами тих слів або словосполучень, що поєднуються з їх допомогою.
6. Яким членом речення виступає сполучник?
7. Хто з українських мовознавців і чому вважає сполучники аналітичними синтаксичними морфемами?
8. На які групи за значенням поділяються сполучники?
9. Які семантичні зв'язки виражають сурядні сполучники?
10. Які підгрупи за значенням виділяють у межах сполучників сурядності? Відповідь проілюструйте прикладами.
11. Які сполучники називають паратактичними?
12. Які семантичні зв'язки виражають підрядні сполучники?
13. Які підгрупи за значенням виділяють у межах сполучників підрядності? Відповідь проілюструйте прикладами.
14. Які сполучники називають гіпотактичними?
15. Наведіть приклади пояснювально-уточнювальних сполучників. До яких сполучників їх зараховують: сурядних чи підрядних?
16. Наведіть приклади багатозначних сполучників. Уведіть кожен сполучник у кілька речень, продемонструвавши різні його значення.
17. На які групи поділяються сполучники за будовою? Відповідь проілюструйте прикладами.

18. До якого розряду за будовою належать парні й повторювані сполучники?

19. За якою ознакою сполучники поділяються на первинні та вторинні?

20. Наведіть по п'ять прикладів первинних і вторинних сполучників. Поясніть, на базі яких частин мови виникли вторинні сполучники.

21. Що таке кон'юнкціоналізація? Продемонструйте це явище на прикладах.

22. Слова яких частин мови найчастіше переходять у сполучники? Проілюструйте на прикладах.

23. Які ще сполучні засоби, окрім сполучників, використовуються для вираження смислового зв'язку підрядного речення з головним?

24. Назвіть критерії розмежування сполучників і сполучних слів.

25. До яких частин мови належать сполучні слова? Відповідь проілюструйте прикладами складнопідрядних речень зі сполучними словами.

ЧАСТКА

Загальна характеристика частки

Вправа 511. У поданому тексті знайдіть частки. Поміркуйте над тим, яку функцію в реченнях вони виконують. Придумайте і запишіть кінець оповідання.

Блакитна хатка стояла на краю лісу. Там жив старий-старий дідусь, що доглядав ліс і невеличкий садок коло своєї хатки. Він так добре знав усіх у лісі, що навіть міг з ким завгодно розмовляти. От і зараз сидів на призьбі і розмовляв з бджолами по-бджолиному, з жуками – по-жучиному, з мурашками – по-мурашиному.

Розказували йому, як день провели, казали, що спокійно все в лісі, що всі щасливі.

– Ні, ні, діду! – раптом налетів вітер. – Не все спокійно, не всі щасливі.

І вітер розповів, як виросла в лісі кисличка, як прилетіла пташка і наговорила про якісь там яблучка, як тепер через ті яблучка кисличка плаче. Замислився добрий дідусь. Не любив він, щоб у його лісі хтось плакав...

Відлетіли птахи. Стало холодно. І хоч кисличка тепер мало відрізнялася від інших дерев, бо всі стояли без листя, але навіть черв'яки, проповзаючи повз неї, казали:

– А, це та гірка кислиця!

І вона шепотіла:

– Хоч би мені замерзнути!

І навіть дятел і липа мовчали. Бо що вони могли сказати на цю гірку правду?...

Раптом він [дідусь] помітив: два дужі молоді птахи несуть у своїх дзьобах по гілочці. І хоч побачив старий гілочки, та не стало йому весело.

– А де ж ваш дід? Чому не донесли ви його до мене? – спитав він зажурено.

– Він летів уже назад, – сказали птахи, – він сам хотів віддати тобі гілочки, та на морі знялася страшна буря, і він зовсім знесилився. Ми все ж таки донесли його до острова і поклали на високій скелі, де стоїть маяк. Той маяк і нам, перелітним птахам, показує шлях.

– А оце він передав тобі гілочки. Ох, як важко було їх донести! – сказав старший онук. – Я несу тобі гілочку з найсолодшого дерева для кислички, а мій брат – гілочку золотої квітки для твого садка, – він надіслав тобі в подарунок.

– Ні, – сказав молодший брат, – ти переплутав. То я несу гілочку з найсолодшого дерева, а ти – із золотої квітки.

– Та що це ти! – заперечив старший. – Хіба не мені він дав першому?

Вони довго сперечались – і ні дід, ні птахи врешті не знали, де ж гілочка найсолодшого дерева і де гілочка золотої квітки...

– Чого ти сумуєш, діду? – раптом почув він голос кислички. – Невже ніхто нічого не приніс для мене?

Дід усміхнувся їй. Він вирішив краще обманути кисличку – однаково вона тепер засохне з туги.

– Ні, кисличко, птахи принесли гілочки з найсолодшого у світі дерева! – сказав він.

– Ой, дай мені швидше їх, – зашепотіла кисличка. – Хай я почую, які вони чудові, може, хоч на хвилинку стане мені солодко.

Кисличка навіть не зітхнула, і тільки гілля трохи затремтіло, коли дідусь гострим ножем розрізав стовбур кислички і вклав туди дві гілочки.

“Бідна кисличка, – подумав він, – що воно буде?..” (За *О. Іваненко*).

Вправа 512. Прочитайте текст. Коротко перекажіть, що ви довідались про частку. Яка інформація була для вас новою? Випишіть частки.

Чом частка часто чинить чародійство?

Усілякі є на світі дійства. Той малює. Той співає. А той пише вірші чи пісні. Хтось спішить. І спішить і не спішить... Частка ж чинить чародійство. Творить у реченнях дива.

Диво перше розпочнемо. У реченнях часто порядкує частка *не*. Вона надає висловленню протилежного змісту. Порівняйте: *Хлопчик співав* і *Хлопчик не співав, Дівчинка пише листа* і *Дівчинка не пише листа.* Коли частка *не* стоїть при присудкові, то маємо повне заперечення змісту висловлюваного. І вона заперечує зміст повідомлюваного частково, коли стосується підмета або другорядного члена речення: *Не хлопчик співав, Не дівчинка пише листа, Дівчинка пише не листа.*

Заперечення можна посилити, якщо поруч із часткою *не* використати частку *ні (ані):*

Виходжу в сад, він чорний і худий,
Йому вже ані яблучко не сниться.
Шовковий шум танечної ходи
Йому на згадку залишає осінь.
(Л. Костенко).

Друге диво вривається до спокійних ритмів мовлення тоді, коли хочемо від розміреного плину розповіді поринути у світ питальних речень. І завжди до наших послуг питальна частка *чи: – Мамо, чи кожна пташина В вирій на зиму літає? – В мами спитала дитина (Леся Українка); Чи, може, це ввижається мені той несказанний камертон природи, де зорі ясні і де тихі води? – Я вранці голос горлиці люблю! (Л. Костенко).* Частки *хіба, невже* наповнюють питальне речення відтінками сумніву, здивування, недовіри тощо: *– Хіба ви і в грозу літаєте? (О. Гончар); – Невже це ранок? – прислухається Юрій до шелесту пташиних крил і недовірливо поглядає на небо (М. Стельмах); Невже і я в тумані – як туман – і я вже йду за часом, як за плугом?.. (Л. Костенко).*

Диво третє роблять частки *хай, нехай* – перетворюють звичайне речення на спонукальне. Подивіться, як вони чародіють у поезії Ліни Костенко:

Хай не розбудить смутку телефон.
Нехай печаль не зрушиться листами.
Хай буде легко. Це був тільки сон,
що ледь торкнувся пам'яті вустами.

Учетверте ж частки забажали здивувати нас своєю прекрасною орієнтацією у просторі. Ви тільки погляньте, що творять частки *ось, он, ген. Ось* вказує на предмети, які перебувають на невеликій відстані, а *он, ген* – на віддалені предмети. Наприклад: *І ось, нарешті, вершина (О. Гончар); А он село, що зветься Лемеші (Л. Костенко); Ген килим, витканий із птиць, летить над полем (Л. Костенко).*

А як треба підсилити слова, виділити їх – то настане п'яте диво. І до нього причетні частки теж. Ось вони: *навіть, тільки, лише (лиш), же (ж).* Наприклад: *Мені завжди здавалося, що у Греції навіть статуї теплі (Л. Костенко); І грім – їй-богу! – відступив за гори, І тільки дощ посіявся рясний (М. Рильський); Лише мох вкриває собою оте віковічне, ніким не займане каміння (А. Шиян); І людина ж перед ним мужня, вольова (О. Гончар).*

І диво з див – емоційні частки *як, що за, який.* У них бринять наше захоплення красою світу, ніжність серця і витонченість вислову: *Як же тут гарно, як же тут тихо, В таку годину забудеш лихо! (Леся Українка); Очиці, наче блискавиці, Так і грають з-попід брівок темних! Що за погляд в цеї чарівниці! (Леся Українка); Двори стоять у хуртовині айстр. Яка рожева й синя хуртовина! (Л. Костенко)*

(І. Вихованець).

Вправа 513. Прочитайте текст. Запишіть спочатку речення, у яких частки стосуються окремих слів у реченні, а потім речення, у яких частки надають додаткових відтінків цілому реченню. Частки виділіть рамкою.

Якому б місяцеві ми не співали осанну, – а кожен з них заслуговує на це, – останній брат весни все-таки має особливі заслуги: незважаючи на круті примхи природи, саме в травні вона, природа, по-

стає в усій своїй красі – довколишній світ немовби святкує свою молодість буйним цвітінням, князюванням трав, багатоголоссям пташиного царства. Віддавна казали: "Дожити б до маю, то тоді вже сама природа подбає..."

Нашому сучасникові може здатися, що назва місяця "май" для української мови не характерна. Насправді це не так. Накличка ця відома ще давнім русичам. Наші вітчизняні пам'ятки XII століття фіксують її лише в цьому значенні. Навіть у таких поважних виданнях, як "Російсько-український словник" 1918 року, аналогічне академічне видання за редакцією А. Кримського (1924), в "Словарі російсько-українському" М. Уманця та А. Спілки (1925) чи "Практичному російсько-українському словнику" Г. Саболдира (1926), на першому місці знаходиться слово "май". Я. Головацький стверджував, що назва походить "від маю, котрим луки, покрившися зеленіють, мають".

Та це й зрозуміло, адже всі наші дореволюційні класики – Т. Шевченко, Панас Мирний, Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський та інші – вживали виключно це слово. Ним користувалися й наші сучасники М. Рильський, В. Сосюра, А. Малишко...

Родовідна назва "май" імовірніше за все походить од латинського "майус", тобто від імені давньоримської богині весни Майї – дочки Фавна, котрий був покровителем гір, лісів, пасовиськ та лук, а також захисником стад. Щоправда, дехто вважає, що назва пішла від римського царя Тарквінія, котрий віддавав данину шани старійшинам. Справді-бо, латинське "майєр" означає "старший, вищий". До речі, останній місяць весни в Стародавньому Римі присвячувався мудрості довгожителів.

Що б там було, але назва "май" міцно закріпилася і в нашій мові. Сучасне поняття маївок також іде з давнини. Колись обряди, які організовували серед природи, так і називалися – маївки, що ідентифікувалися з однойменним місяцем *(В. Скуратівський)*.

Вправа 514. Випишіть з-поміж поданих слів частки.

І. На, і... і, у (в), ось, он, ура!, майже, або... або, приблизно, для, хоч... але, мало не, гей!, не тільки... але й, баста!, незважаючи на, так, еге, фу, тьфу, між, крізь, лише, оскільки, хіба, невже, через, о,

край, матінко!, дарма що, браво!, із-під, завдяки тому що, з-попереду, його, ой, ну.

II. За, ні... ні, від (од), онде, чи... чи, от, спасибі!, тільки, як... так, тільки не, з, трохи не, гайда!, геть!, згідно з, атож, аякже, ого-го!, якщо... то, жах!, під, по, хай, тому що, нехай, таки, би, кругом, для того щоб, шляхом, з нагоди, годі!, шабаш!, з-поміж, у напрямі до, де там.

III. Над, ані... ані, до, це, чи то... чи то, оце, агов!, ще, навіть, не стільки ... скільки, вже, без, ледве, ах, через те що, ех, господи, слідом за, авжеж, чи, тю-тю-тю, добривечір!, при, ради, от уже, куди, на випадок, поверх, цить!, слідом за, нумо!, з тим щоб, під час, ну!, все, куди там.

IV. То, алло!, ото, в напрямі, воно, то... то, заради, поза, не то... не то, щодо, нуте!, не тільки... а й, стоп!, і, та, чим... тим, так, аж, добридень!, у зв'язку з тим що, на добраніч!, повз, адже, із-за, поміж, до побачення!, прощавайте!, ж (же), собі, тобі, но!, з метою, тпру!, за тим щоб, у зв'язку з, адже ж.

Розряди часток за значенням

Вправа 515. Прочитайте тексти. Випишіть частки, визначте їх функції. Розподіліть частки за розрядами: 1) частки, що виражають смислові відтінки значень слів, словосполучень, речень (вказівні, означальні, кількісно-означальні, обмежувально-видільні); 2) частки, що виражають модальні відтінки (власне модальні, стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні); 3) частки, що виражають емоційну оцінку висловлювання або підсилюють виразність мовлення (окличні, підсилювальні); 4) формотворчі; 5) словотворчі. Якщо частки якоїсь групи в тексті відсутні, то наведіть свої приклади.

I. Коли Їжачок повернувся з листям, що було густо наколоте на його голочки, біля нори він побачив Лисицю!

– Ага, – зловтішно сказала Лисиця, – а я вже думала, що не впіймаю тебе. Я зголодніла, і мені не страшні тепер навіть твої колючки-голочки!

Їжачок завмер.

Лисиця могла покотити його, знесиленого, у вибалок, схитрувати якось, щоб він зненацька випростався. І гострі голочки вже не

порятують його... Що тоді станеться із Соловейком? Він же не впізнає свого лісу, того найріднішого місця під згорілим кущем глоду, де він ріс і співав свої пісні! І, бездомний, він полетить собі далі. Хоч би одна-однісінька зелена гілочка залишилася поруч, тоді б Соловейко звив собі гніздечко отут!

А Лисиця занесла пазуристу лапу над Їжачком:

– Ось я тебе зараз...

Тоді Їжачок зібрав усі сили і звелів сам собі:

– Стань-но сосонкою! Хай Соловейко щасливий буде!..

– Що таке? – скрикнула злякана Лисиця. – Це ж сосонка, а не Їжачок! Краще піду я звідси геть, бо це, певно, зачарований ліс!..

І вона назавжди втекла звідси...

А навесні з вирію повернувся Соловейко.

Він перелітав з обгорілого куща на кущ і тужно витьохкував:

– Невже це мій рідний ліс? Як гарно тут було торік улітку! А може, це не мій ліс? Полечу далі, бо навіть Їжачка немає, а він би конче мене зустрів!

Соловейко злетів у небо, щоб востаннє глянути на пожарисько, і враз угледів внизу маленьку зелену сосонку...

Соловейко затьохкав:

– Ні, нікуди я не полечу! Тут жив мій найкращий друг Їжачок! А це ж та сама сосонка, що схожа на нього. Колюча, але ніжна й гарна!...

І коли сонечко востаннє болісно торкнулося промінцями обгорілих стовбурів, ховаючись на спочинок, Соловейко заспівав:

Ой жив у лісі Їжачок,
І нам було так гарно вдвох,
Віть-віть, тьох-тьох!..
Я в рідним буду лиш краю
Співати пісеньку мою –
Віть-віть, тьох-тьох, тюрлю!..

І навіть почорнілі кущі слухали Соловейка. А від їхніх коренів вигулькували живі зелені пагінчики. І трава зачудовано піднімала гострі стебельця, проштрикуючи сірий попіл.

І Соловейкові здалося – що то не сосонка принишкла, слухаючи його пісеньку, що то сам Їжачок... *(Ю. Ярмиш).*

II. Колись була птиця Жайворонок царем, а царицею – Миша, і мали вони своє поле. Посіяли на тім полі пшеницю. Як уродила їм та пшениця – давай вони зерном ділитися. От одне зерно зайве було. Миша каже:

– Нехай мені буде!

– Нехай мені! – каже Жайворонок.

Думають вони: що тут робити? Пішли б позиватися, та нема старших за них: немає до кого йти позиватися. Потім Миша каже:

– Ну, я лучче перекушу.

Цар на це діло згодився. Миша тільки взяла зернину в зуби та в нору й побігла. Тут цар-Жайворонок збирає всіх птиць, щоб завоювати царицю-Мишу, а цариця скликає всіх, – і почали війну. Як вийшли в ліс, – то що звірі хочуть яку птицю розірвати, то вона на дерево; або птиця як візьме літаючи бити звірів... Так билися цілий день, а потім увечері сіли всі спочивати. Коли цариця огляділась – аж немає на війні комашні. Тоді вона звеліла, щоб конче була на вечір і комашня. Коли це приходить і комашня. Цариця й загадала їй, щоб вона вночі полізла на дерево й за одну ніч повідкушувала птиці пір'я біля крил.

На другий день, тільки-но розвиднілось, цариця кричить:

– Ану, вставайте воюватися.

Птиця, що підійметься, то й упаде на землю, – так звір і розірве. І цариця повоювала царя... *(З казки "Яйце-райце").*

Вправа 516. Перепишіть речення. Підкресліть частки, визначте їх належність до певної групи за значенням: 1) вказівні, 2) означальні, 3) кількісно-означальні, 4) обмежувально-видільні, 5) власне модальні, 6) стверджувальні, 7) заперечні, 8) питальні, 9) спонукальні, 10) окличні, 11) підсилювальні, 12) формотворчі; 13) словотворчі.

I. 1. – Чого ви, тату, плачете? – Так бач же чого! Ось пан дав тобі стеблину льону, та щоб ти його вимочила, висушила, пом'яла, спряла і виткала сто ліктів полотна. 2. Та нового стільки, що ця гора після трьох місяців сяде донизу і буде стояти рівно з землею. А коли цей чоловік, що став нашим царем, пішов би край гори, міг би зійти на землю. Бо гора своєю вершиною опуститься рівно до поверхні землі, і так буде за годину. 3. – Ні, не пущу, – каже заєць, – у мене тісно,

малі дітки... 4. – Е, що там мені його замок! Веди мене до нього, вже я його досягну, хоч би він сховався на самий вершок найвищого дерева. 5. – Так ти, може, й віз поламав й коня убив? – Ох, так, братіку... Ох, так, рідненький... 6. Старі з нього спершу сміялися, а тоді давай лаяти. Так ні! 7. А князенко геть скрізь розпитується: хто золотий черевичок загубив? Ні, ніхто не знає. Що його робити? А той парубок та й каже знову князенкові: "А я знаю, як її знайти". 8. Скороход побачив: "Чому ти, питає, – не їси?" – "Де вже мені їсти!" І розказав – так і так. 9. Молода рибка образилась за це і навіть заплакала. Мало того, пішла скаржитись до своєї мами – великої риби. – Мамо, – каже вона, – мене біб назвав куценькою!.. Хіба це справедливо? Невже я не маю хвостика? 10. Ліг вовк догори ногами й почав ворожити. Баран на гіллі сидить та так дрижить! – не втримавсь, як упаде, та на вовка! Цап сміливий, не став роздумувати, як закричить: "Подай мені ворожбита!" 11. Той чоловік послухав його та й зарізав. Орел з'їв за рік. Там знову, – як полетів... Пролітав мало не цілий день, – увечері знову прилітає... 12. От насмажили дванадцять биків, напекли сорок пічок хліба. Об'їдайло як зачав їсти – усе дочиста поїв, ще й просить: "Ех, – каже, – мало! Хоч би ще трошки дали!.." 13. Що розженеться, то він, знай, його булавою тільки луп та луп, аж луна йде. 14. Колись-то давно, не за моєї пам'яті, – мабуть, ще й дідів і батьків наших не було на світі, – жив собі убогий чоловік з жінкою, а у них був одним один син, та й той не такий, як треба: таке ледащо той одинчик! *(З українських народних казок).*

II. 1. Попровадив заєць ведмедя до криниці та й каже: – "Велика твоя сила! Бач, твій ворог, як тільки побачив, що ти наближаєшся, зараз драпонув і сховався до свого замку". 2. А тут якраз на той час входить Хома. 3. Як увійшла вона до церкви, так церкву й осіяла. Люди аж нестямляться з дива: "Чи воно князівна, чи королівна? Ще такої не бачили". 4. – Тю на тебе, чоловіче! Чи ти не здурів, – каже Хвеська, – де ж таки видано, щоб зайці у верші ловились? 5. Чоловік подумав: недоуздок яких там три гривні стоїть, а циган дає п'ять рублів. 6. – От який же ти дурень. Піди зараз до Липки та попроси конячку з возом. Хіба ми ще не находились з тобою? 7. – Авжеж, буває, – каже Петро, – здається сьогодні ліс притхнув-

ся, то ми й назбираємо риби! Ось ходімо лишень. 8. А вона йому каже: "А щоб тебе: ото самий заєць! Ну, гляди ж, – я ще піду; та як буде хто виходити й буде казати, що тут немає золотого зайця, то ти не вір, а держи його!" 9. Йдуть та йдуть, – аж ось на узліссі собаки ганяють лисицю: так ганяють, лисиця не втече, хорт не дожене. 10. – Ба ні, лізла гадюка, а я побоявся її, щоб не вкусила, та й пустив, – відповідає він. 11. А другого дня Петро на базар поїхав. Купив там трохи не з лантух бубликів та зайця застреленого, а повертаючись з базару, повернув до річки й витяг з ятерів та з верші рибу, а того зайця кинув у вершу. 12. Був собі в одного чоловіка собака Сірко – тяжко старий. 13. Ні за що – і за холодну воду не візьметься. А все тільки на печі сидить та просцем пересипається. 14. [Ох:] – Не втік-таки з моїх рук, вражий син! – каже жінці *(З українських народних казок).*

III. 1. Прийняла я дарунок від неї – то мова, тому скарбу ніколи не скласти ціни... *(Л. Забашта).* 2. Не встиг лісник навіть опустити палицю, як вовк важким ударом свого тіла звалив його на сніг *(Є. Гуцало).* 3. Можна смерть лише смертю здолати *(Є. Маланюк).* 4. У неї така ж усмішка, як і в дочки. Яка вона була, як була молодою? Авжеж, мабуть, така, як і Наталка. Атож. Недарма-бо в такім краю, забившись на кінець світу, та після всіх злигоднів, в тяжкому змаганні з цією дикою природою так збереглась *(Іван Багряний).* 5. І спить він тепер надворі, під повіткою, а часом і просто під голим небом на соломі *(У. Самчук).* 6. Я наче не тебе люблю, а той широкий мир, увесь той світ, що там, поза тобою! Що за тобою... Там, у далині! Андрію, вір, Андрію, вір мені *(Є. Плужник).* 7. – Сидіти-то я не сиджу, а Надія Петрівна каже, що треба оберігати не тільки воду, повітря й ліс, але й звірів... *(М. Вінграновський).* 8. Юначе! Хай буде для неї твій сміх, і сльози, і все до загину... Не можна любити народів других, коли ти не любиш Вкраїну!... *(В. Сосюра).* 9. Годі ж нудитись, складаючи руки... *(П. Грабовський).* 10. І душа її стрепенеться (бо в кожної криниці є ще й душа), й пригадається, як на її вік, майже вчорашнє *(К. Мотрич).* 11. Якбито далися орлинії крила, за синім би морем милого знайшла *(Т. Шевченко).* 12. Так! Осінь – творчий спокій довгожданий, а не безсилля, не журба, не тлінь *(М. Рильський).* 13. Коли б спитав мене хто-не-

будь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси *(О. Довженко).* 14. Чи довго бути ще мені В оцій незамкнутій тюрмі... Нудити світом? *(Т. Шевченко).* 15. Він звів до Сагайди сіре змучене обличчя з великими сумними очима. Що то були за очі *(О. Гончар).*

Походження і морфологічний склад часток. Партикуляція

Вправа 517. Випишіть з уривків текстів частки. Визначте, до якої групи за будовою (прості, складені) вони належать і з яких компонентів складаються.

І. Паніка напала на нього така, що дітися від неї було практично нікуди. Знайшов би спокій хіба що там, де не маячіло б жодної людини – у пустелі, в полі, в морі, тут же скрізь мигтіли лиця й лиця, одне за одне непевніші – не порочністю, хиренністю виразу, а саме своєю незворушністю, байдужістю, тобто маскою, за якою – жорстока й підла робота людиноненависницького ума...

Ось і зараз попереду йшло тонке довгоноге дівча, сіра коротенька спідничка, чорні туфлі на високих підборах, довга біла коса нижче пояса, на півголови велика заколка у вигляді метелика. Що то були за ніжки і що за коса! – але він звернув увагу на це диво, мабуть, не раніш як через квартал – цілковитий завал, і навіть не встиг помилуватись, бо в мозку коротко стрельнуло: вона теж могла бути з т и х, її коса символізувала таке-енний хвіст...

З виставочного залу покривуляв не озираючись і нараз так різко зупинився, що об нього ледь не розбилася туга, як ковбаска, жінка, перетягнута у талії золотистим пояском. Під'їхав тролейбус, Геннадій ускочив останнім, тролейбус не рушав – геніально було б вийти на цій же зупинці, через передні двері, та вони зачинилися перед самісіньким носом... Свиснуло-писнуло, і – зо дві хвилини майже щастя без жеручої пащеки світу, погоні, страху. Тепер хай би вони навіть розбилися – то й що?

Він спізнився тільки на три хвилини, простовбичив ще тридцять, виходило забагато, як на пунктуального Шурика, невже той не дочекався, "а може, у мене годинник спотикається". Майже кожен

другий перехожий позиркував його, Геннадій усередині закипав, він уже, мабуть, "світився" на всю округу – зірвався з місця і скоріше, як у ліс, у юрбу, котра шліфує, нівелює, знеособлює: спробуй знайди в ній ЛИЦЕ... (За *П. Федотюком*).

II. Душа горіла й нестримно поривалася вперед, наказуючи бідним ногам і тягнучи їх вперед, аж вони ледве встигали за нею, спотикаючись. Та де там вони встигали?! Але все ж таки вони йшли і йшли, поки що не відмовляючись...

По кількох годинах такого ходу Максим несподівано вперся в досить високе плато, що врізалося глибоко в луг і відтиснуло Ворсклу кудись круто й далеко вліво. Це плато не було вкрите лісом. Ліс було відтиснуто геть аж на самий верх горбів, і він там ледь-ледь чорнів праворуч. Максим пішов через плато навпростець, певний, що як він його перейде, здибає по тім боці знову Ворсклу. Та плато розтяглося на кілометри. Воно було вкрите чорними ріллями, розкислими від води, з торішніми стернями й проростю озимини. Сніг тут майже зійшов, і вода, збігаючи по рівчаках, дзюрчала струмками...

І раптом почув, як десь там, на горбах, хтось несамовито матюкався. І здогадався, що то ж і лайка, й скорострільна – на його адресу. Десь там, видно, похопилися, що серед них був хтось не їхній, і тепер намагалися його влучити в темряві. Не могли ж вони лаятися й стріляти з автомата по тих, що поливали їх із гармат з віддалі пари десятків кілометрів! Чи, може, геть поідіотіли люди?.. *(Іван Багряний).*

Вправа 518. Перепишіть речення. Визначте частиномовну належність виділених слів. Які частини мови здатні набувати значення частки і за яких умов?

1. Але Варвара [Ханенко] не схотіла покинути Києва і музей, що був для неї дорожчий за ***саме*** життя *(О. Третяк).* 2. Якщо є на білому світочку рай, то, либонь, ***ось*** він – у сизувато-зелених житах, простелених по степовій рівнині аж ген до темної стежки лісу при обрії *(О. Пархоменко)*. 3. Що ***воно*** за дивина? Оцього ніхто не зна (*Т. Коломієць).* 4. Та ледь око встигло вловити той відтінок, як голубе перетворилося в рожеве, і ***ось*** уже немає рожевого: все поле охоп-

лене полум'ям. А там, вдалині, де земля зливається з небокраєм, сяє сліпучим блиском золотом кайма. От-от зійде сонце! *(І. Цюпа)*. 5. Але ***воно*** живе – забуте й незабуте, а час не зупиняється, а молодість біжить, і миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому прожить *(В. Симоненко)*. 6. Люди ***знай*** їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці *(Панас Мирний)*. 7. Мандрівник сів ***просто*** на землю *(Іван Багряний)*. 8. Здається, ***саме*** тоді пробудилась моя свідомість – відчуття рідного і раз навік даного *(В. Шевчук)*. 9. Як у нашому селі в крицю вдарять ковалі, як у небі голубому закурличуть журавлі, – так і ***знай:*** не за горами із пахучими вітрами, з солов'їними піснями йде весна по всій землі *(Б. Олійник)*. 10. Все здавалося мені так ясно і ***просто***, що аж дивно було – як люди того не розуміють *(Г. Хоткевич)*.

Вправа 519. Перепишіть текст. З'ясуйте, до яких частин мови належать виділені слова. Зазначені лексеми введіть у речення так, щоб вони виступали іншими частинами мови, ніж у тексті. Запишіть складені речення.

Слово – ***це майже*** гіпнотичний початок дії. У слухачеві, зазначає О. Потебня, мова – ***це*** пружина настрою, ***що*** може спричинити дію. Додамо, ***що*** у суспільстві мова – ***це*** також пружина вивільненої енергії розвитку. Знакова у цьому контексті притча від Е. де Мело: "Злидар тарбав перехожих за рукави і просив грошей на горнятко кави. Його прохання звучало ***так***: "Були часи, пане, ***коли*** я був багатим бізнесменом, точнісінько, ***як*** Ви. Я важко працював цілий Божий день. На моєму робочому столі було гасло: "Думай творчо. Дій рішуче. Живи ризиковано". ***Ось*** девіз, за яким я жив. ***А*** тоді... тоді... (***тут*** жебрак зайшовся у риданні) прибиральниця викинула мій девіз у сміття". Резюме притчі: "Люди живляться словами, живуть словами і розвалилися б без них" *(І. Фаріон)*.

Вправа 520. Перепишіть речення. Визначте частиномовну належність виділених слів, з'ясуйте їх семантику. Поясніть явище граматичної омонімії між службовими словами.

1. – Сьогодні вночі до мене прийшло натхнення, і я записав його з такою, приміром, ясністю, як пишуться.. ***ну,*** закони *(О. Довженко)*. 2. – Заграй, мій малесенький, а оці маленькі послухають. ***Ну*** ж,

заграй! *(А. Головко).* 3. Про дорогу нічого й думати, ***хіба*** як окріпну трохи *(М. Коцюбинський).* 4. ***Хіба*** від добра кида людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити?.. *(Панас Мирний).* 5. ***А*** далі вигрівались піщані висипи, немов вибілені сонцем полотна, на яких подекуди виднівся підбіл *(І. Цюпа).* 6. Але воно живе – забуте й незабуте, ***а*** час не зупиняється, ***а*** молодість біжить, і миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому прожить *(В. Симоненко).* 7. Вранці сніг заблищав так, ***ніби*** зима жменями понасипала блискіток, і вони всі сіяли і променилися *(О. Іваненко).* 8. І раптом зі мною щось сталося: й досі пам'ятаю той дивний момент, коли все ***ніби*** освітилося коротким спалахом і ***ніби*** завмерло: люди, будинки, мощений гнейсовими плитами хідник, бруківка... *(В. Шевчук).* 9. – Пусти! – кричав Микола, посатанівши од злості. – ***Ба***, не пущу!.. – кричав отаман *(І. Нечуй-Левицький).* 10. – Ти, як те сонечко, закрасиш мою смутну хату, розвеселиш матір... – ***Ба!*** У тебе й мати є? А я й забула... *(Панас Мирний).*

Вправа 521. З наведених речень випишіть похідні (вторинні) частки, класифікуючи їх за групами: а) відзайменникові; б) відприслівникові; в) віддієслівні; г) відсполучникові; ґ) відвигукові. Визначте їх розряд за значенням.

1. Першу ніч спав просто на величезнім поваленім стовбурі, розпластавшись уздовж, і прокинувся вранці від холодної роси, що капала з високих віт йому на обличчя *(Іван Багряний).* 2. А мені весело, що такий мені тепер клопіт великий, таке, мовляв, поле переді мною – і женитись, і на дяка стати *(Марко Вовчок).* 3. Небо внизу над лісами делікатно блакитне, а подекуди ніби зелене... А на горах вершки наче куряться димом та парою... *(І. Нечуй-Левицький).* 4. Ідуть дівчата в поле жати Та, знай, співають ідучи: Як проводжала сина мати, Як бився татарин уночі *(Т. Шевченко).* 5. Нас ворог сто разів хотів зламати, та ми лиш гартувалися в борні *(П. Ребро).* 6. Ійон, ійон же, вража мати! Але Еней наш зледащів *(І. Котляревський).* 7. [Чоловік:] Воно ж тепер і копати важко *(І. Микитенко).* 8. Сонце вже геть було нахилилося до заходу *(І. Франко).* 9. Поезія – це діло совісне, не грайся нею безпричинно *(А. Малишко).* 10. І кобзар ушкварив: .."Ой гоп по вечері, Замикайте, діти, двері, А ти, стара, не журись, Та до мене пригорнись" *(Т. Шевченко).*

Вправа 522. У наведених реченнях підкресліть субстантивовані частки. Складіть з цими словами речення, у яких вони виступали б частками.

1. А коли до неї [Варвари Ханенко] завітали офіцери з німецького окупаційного командування й запропонували разом із мистецькими цінностями виїхати до Німеччини, після категоричного "ні!" вдова остаточно вирішує долю колекції *(О. Третяк).* 2. Вже сказано "ні" в одлетілому літі, Хоч вчора-звечора було іще "так", Червоно та біло у жовтому житі Зацвів та опався знервований мак *(М. Вінграновський).* 3. Дипломат – людина, "можливо" якої означає "ні", на відміну від жінки, "можливо" якої означає "так" *(Елберт Хаббард).* 4. Коли дипломат говорить "так", це означає "можливо", якщо він говорить "можливо", це означає "ні", коли він говорить "ні", він – не дипломат *(Афоризм).* 5. І без слів я все розумію, Що сказати маєш мені, Та в мовчанні живе й надія не почути жорстоке "ні!" *(В. Симоненко).* 6. Тільки "так" чи "ні", "за" чи "проти" мало сьогодні сенс *(П. Загребельний).*

Групи часток за місцем у реченні

Вправа 523. Перепишіть речення. Підкресліть у них частки. Визначте їх належність до однієї з груп: а) препозиційні; б) постпозиційні; в) вільнопозиційні.

Але кожному своє; мені доста цего цвіту, що визбирую горами, як найделікатніші чічки, і викладаю рядочками на папері.

У співака ні сардака, ні гач, ні сорочки –
В скрипку йграє, все співає свої співаночки.
Ой співаку-неробаку, на що си надієш?
Ци на тоти співаночки, що багато вмієш?
На воли си не надію, бо волів не маю.
На співанки си надію, бо багато знаю.

Так що й гуцульський співак, як кожний – голий-босий. Як має бути. Але я чула і виділа недавно правдивого співака, що був не геть такий. То Василь Рильчук з Перехресного. До того села ще спробуйте дібратися. Поза полонинами, під Чорногорою сховане. Я так і не була там. А Василь Іванович головує у селі здавна, каже: може, владу таки врешті віддадуть радам, то він ще поґаздує. А поки що

Рильчук співає, на ходу йому приходять співанки, я ще такого таланту не здибала. Може кілька годин про вас виспівувати без передиху. І все до прикладу, все правдиво. Співак – голова сільської ради. Веселий і мудрий, як то йому вдається і то, і то робити... Здибалися ми на полонині, – що вже там Рильчук наспівався, а ми наслухалися! Худоба зачала рикати, зголодніла, аж тоді вгамувалися, розійшлися до роботи *(Марія Влад)*.

Вправа 524. Напишіть на одну із запропонованих тем твір-мініатюру, використовуючи частки. Визначте їх належність до однієї з груп: а) препозиційні; б) постпозиційні; в) вільнопозиційні.

І. "Вона зіходить раз в тисячоліття..." (*М. Вінграновський*).

ІІ. "Іди в кубельце спогаду – зогрійся!" (*В. Стус*).

ІІІ. "Земля кружляє у космічнім вальсі" (*Л. Костенко*).

IV. "Переступиш межу – і жахнешся своєї сміливості..." (*О. Слоньовська*).

V. "Я із надій будую човен..." (*В. Симоненко*).

Правопис часток

Вправа 525. Перепишіть текст, усуваючи скісні риски. Поясніть правопис часток з різними частинами мови.

І. Дві курки

Випало яко/сь Дикій Курці залетіти до Домашньої.

– І як се ти, сестрице, в лісах живеш? – спитала Домашня.

– А точнісінько так, як інші лісові птахи, – відповіла Дика. – Годує мене той самий Бог, що/й диких голубів.

– Вони/ж можуть добре літати, – проказала господиня.

– Се так, – згодилася Дика, – однак і я можу літати і цілком задоволена своїми крильми.

– Ось у се, сестрице, я ні/як не/можу повірити, – сказала Домосида, – бо я ледве-ледве можу перелетіти он/до того сарая.

– Не/перечу, – каже Дика, – але зважте, голубонько моя, на те, що ви змальства, як/тільки народились, зволите на подвір'ї гній гребти, а я що/день мушу набувати досвіду літати.

С и л а: Багато хто, не/маючи сили що/сь зробити, не/вірить, що можуть те інші. Безліч є таких, що через розніженість відучені мандрувати пішки. Се свідчить, що практика без природженості безглузда, а природженість утверджується практикою. Яка користь знати, як робиться діло, коли ти сам його не/зробиш? Взнати не/важко, важче зробити. Наука та досвід – се одне і те/ж. Вона не/в/знанні самім живе, а в діянні. Як і робота без природженості, так і знання без роботи – мука. Ось у чому різниця між знаннями та наукою *(Г. Сковорода)*.

II. Не/проминіть ні/коли людину, не/привітавши її, і добре слово їй мовте. Жінку свою любіть, та не/давайте їй влади над собою.

Як/що забуваєте про це, то частіше заглядайте в мою грамотицю: і мені не/буде соромно, і вам буде добре.

Що вмієте, того не/забувайте, а чого не/вмієте, того навчайте/сь, – як батько мій, дома сидячи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах. Лінощі – це мати всьому дурному: хто що/й знав, те забуде. А чого не/вміє, того не/навчиться. Добро своєю рукою сіючи, не/лінуйтесь ні/на/що хороше, і хай не/застане вас сонце в постелі (Із *"Повчання Володимира Мономаха дітям"*).

Вправа 526. Перепишіть речення, усуваючи скісні риски. Поясніть правопис часток з різними частинами мови.

I. 1. [Єгиптянин:] Я будував/би храми по-своєму.. І що/б/то був за храм! Боги мої! *(Леся Українка)*. 2. Взяла дівчина те прядиво, погнала бичка пасти. Бичок пасеться, а вона плаче: де/ж/таки видано, що/б усе те за день зробити? А/далі й згадала: "Єсть/же в мене зернятко від матінки!" *(З казки)*. 3. Ні/за чим на світі не/жаліти і не/мати ні до чого зла *(М. Луків)*. 4. Сумно й смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отроцтва, ні/чого не/бачить вона дорогого, не/буденного, ні/що не/гріє її, не/будить радості а/ні людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не/посідала/б вона, і труд її, не/зігрітий теплим промінням часу, безбарвний *(О. Довженко)*. 5. То кожного досвітку, тільки/но благословиться на день, іду за хату й дивлюсь на яр із серпом ручаю, що жебонить тихцем, бо не/хоче чому/сь висохнути *(О. Гижа)*. 6. Пристаркуватий ротний кравець довго вагався,

доки... зважився/таки запропонувати Ясногорській свої послуги... *(О. Гончар)*. 7. О/то/ж, ким/би ви не/хотіли стати в майбутньому, екологія все одно має найбезпосереднішу причетність до вашої діяльності *(М. Бідзіля)*.

II. 1. Грубе моє слово було, бо я козак, а правда, як сіль, солона, а все/ж/таки ти мені син *(Г. Тютюнник)*. 2. Звиняйте, так/от: гадаю, що Сіроманець віднині і навіки житиме в обласному звіринці, тобто в зоопарку *(М. Вінграновський)*. 3. Федір Несторович зупинився, звів очі. В карій глибочині загусла давня розбуркана туга, притамована плеском лагідної усмішки. – Еге/ж, сину, еге... обізвався весело і рушив далі, уважно дивлячись під ноги *(Г. Тютюнник)*. 4. О, як боялися святі отці, Чи/не/схитнеться їх могутня влада! Душа єретика тій смерті рада – Чи/ж/не/майне де усміх на лиці? *(Д. Павличко)*. 5. [Дядько:] – А така, – каже, – що яке/б душне літо не/було, а/тільки розкидай цю солому, то/зараз де/не візьметься мороз і сніг *(З казки)*. 6. – Як/же в світі не/радіти? Все кругом тебе цвіте *(Л. Глібов)*. 7. Тільки/но ввійшли в лазню, аж такий жар, що не/можна *(З казки)*. 8. Ти прийшла/таки до мене, довгождана, вимріяна, срібляста *(М. Слабошпицький)*.

Вправа 527. Запишіть слова, усуваючи скісні риски. Поясніть правопис часток з різними частинами мови.

Як/би, або/ж, як/от, поки/що, як/же, взяв/таки, адже/ж, таки/вивчив, але/ж, казна/де, зроби/но, так/то, ну/й, а/як/же, бо/ж, будь/коли, а/би/хто, якось/то, коли/б/то, стільки/то, де/коли, неначеб/то, хтозна/коли, зроби/ж, де/небудь, немовби/то, будь/як, хоча/б, такий/то, якби/то, коли/сь, ні/хто, хоч/би, сядь/бо, скільки/ж/то, все/таки, давай/но, ніби/то.

Морфологічний аналіз частки

Вправа 528. Зробіть морфологічний аналіз часток, ужитих у тексті.

I. Катерина II захотіла побачити Григорія Сковороду. Міністри привезли філософа до царського палацу й завели до Золотої зали. Усі стоять не дихаючи, ждуть царицю.

Ось з'являється й вона. Присутні низько-низько вклоняються їй. Один тільки Сковорода стоїть рівно.

– Чому ти не вклоняєшся мені? – запитує Катерина.

Сковорода спокійно відповідає:

– Не я бажав тебе бачити, а ти захотіла на мене подивитись. Як же роздивишся мене, коли я удвоє зігнусь?

Розповідають, що вдруге Сковорода зустрівся з царицею, коли вона подорожувала Україною. Катерина поцікавилась, чому Гриць такий чорний. Відповідь була така:

– Е, вельможна мати, хіба ти де бачила, щоб сковорода була біла, коли на ній печуть та смажать, і вона все у вогні? *(І. Артемчук).*

II. Кажуть, краще було б, якби всі люди говорили однією мовою, не треба було б затрачувати часу на те, щоб вивчатися чужим мовам, а той час краще б було затратити на що-небудь більш корисне задля людей. Чудні то бажання! Це все однаково, як сказати: як добре було б, якби всі люди їли однакову їжу, носили однакову одежу. Чи не заваде шлункові негра той жир, що потребляє його який-небудь лапландець? Або буде хороша негрові та тепла з линтваря одежа, що носе її і зиму й літо ескімос? Оже сього ніхто не пожадає, а от однієї мови жадають. Дехто, забуваючи, що наша мова – та ж і є одежа нашого духу або, ще краще, яскравий вираз всього того, що нас вражає, що ми почуваємо, про що ми думаємо-гадаємо, того, що ми зовемо духом або душею.

Мені здається, що тим і наш світ красний, що він не однаковий, тим і земля наша хороша, що вона покрита то горами високими, то долинами глибокими, то рослиною усякою. Зробіть так, щоб усе рівно було, як на долоні, щоб однакова рослина вкрила всю землю – і пропала її краса! Ви занудитесь від тії рівнини та однаковості. Чого ж вам хочеться так однакової задля всіх мови? Не тільки одежею, а й окрасою свого тіла одрізняються поміж собою люди, а ми хочемо, щоб вони усі балакали однією мовою. Мова така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то те вже буде смерть задля його душі, смерть задля того всього, чим він відрізняється від других людей. Він повинний буде згинути – стати іншим народом (*Панас Мирний*).

Вправа 529. Зробіть морфологічний аналіз виділених часток.

1. І над річкою ***он*** цвітуть черемхи, видивляються в бистру воду, слухають, як булькає вода по камінцях *(Іван Багряний).* 2. Яким ***не***

втерпів і простісінько промовив: "Чи не вас ***то*** я бачив влітку на скалі над водою?" *(І. Нечуй-Левицький).* 3. – Та простісінька, ***бач***! Не вашого, панського роду, а проста ***собі*** баба *(Г. Квітка-Основ'яненко).* 4. Після того я ***й*** почав цікавитись усім, що стосується рідного міста, і цей інтерес не згас і досі, хоч волею долі мені довелося з Житомира виїхати; я живу тут ***тільки*** влітку, а в інші пори року ***хіба*** навідуюся *(В. Шевчук).* 5. В першу мить спала думка сховатися ***бодай би*** в оцих панських ровах *(І. Ле).* 6. – Може, присядемо? Ти, мабуть, втомився... – ***Ні,*** мені легко з тобою. – Ти поглянь, ***яка*** краса! Краса осіннього цвітіння! – ***Навіть*** геній Левітана не в силі змагатися з дивовижною красою зрілої осені. – ***Якби*** ці дерева могли простояти отак ***хоча б*** місяць... – На жаль, час золотого дерева короткий. – Осіннє прощання... І до дерев, як до людей, приходить своя осінь, – сказала вона з сумом *(І. Цюпа).* 7. І тепер ***от*** вона, звабливо-мерехтлива вечірня зоря, знову зійшла на холодному синьо-зеленому небі, над погасаючою загравою – там, де щойно зайшло сонце *(Іван Багряний).* 8. ***Що за*** сплеск?.. Із ночі, із туману випливають темні байдаки... *(В. Сосюра).* 9. ***Що його*** вдієш? Жаль Волові хатини – пустив він і Свиню *(З казки).* 10. Все зникло ***наче*** в казці: і місто, і гори, і поле, і гай *(Леся Українка).* 11. Метелики помітили нас і перелетіли на малинову голову будяка. Коли ж, як до себе подібних, рябеньких, до них підмахав хвостиком Султанчик, вони знялися й потріпотіли на зарічок, де ***мало не*** сіли на зеленкуваті голови вужів – роздивляючись нас, вужі повистромлювали з води і поніміло з води стирчали *(М. Вінграновський).* 12. ***Чи*** ти мій сон, чи ти моя уява, чи ***просто*** чорна магія чола... ***Яка*** між нами райдуга стояла! Яка між нами прірва пролягла! Я не скажу і в пам'яті – коханий. І все-***таки***, згадай мене колись. Ішли дві долі різними шляхами. На роздоріжжі долі обнялись *(Л. Костенко).*

Питання та завдання для самоперевірки

1. Чому частки належать до службових слів?
2. Дайте визначення частки як частини мови.
3. Яка службова функція частки?
4. Які ще функції у мові виконують частки? Наведіть приклади.

5. У чому полягає проблема з визначенням лінгвістичного статусу часток? Хто з українських мовознавців і чому вважає частки аналітичними синтаксичними морфемами?

6. Значення яких мовних одиниць (лексичних, синтаксичних) уточнюють частки?

7. Які частки виступають засобом формування комунікативних типів речення за метою висловлювання?

8. Чи правильним є визначення статусу часток *будь-, -небудь, -бо, -но, -от* та ін. як словотворчих? До розряду яких мовних одиниць їх віднесли б ви?

9. Назвіть частки, які виражають смислові відтінки значень.

10. Які частки називаємо вказівними? Проілюструйте на прикладах.

11. Назвіть частки, що належать до означальних. Проілюструйте на прикладах.

12. На що вказують кількісно-означальні частки? Проілюструйте на прикладах.

13. Які частки зараховуємо до обмежувально-видільних? Проілюструйте на прикладах.

14. Які частки вказують на модальні відтінки? Які з них беруть участь в оформленні типів речень за метою висловлювання?

15. Перелічіть частки, що належать до власне модальних. Проілюструйте на прикладах.

16. Назвіть частки, які є модально-вольовими, або спонукальними. Проілюструйте на прикладах.

17. Які частки належать до питальних? Проілюструйте на прикладах.

18. Які частки належать до стверджувальних? Проілюструйте на прикладах.

19. Які частки належать до заперечних? Проілюструйте на прикладах.

20. Які частки виражають емоційну оцінку та підсилюють виразність мовлення?

21. У чому полягає функціональне навантаження формотворчих часток? Проілюструйте на прикладах.

22. Які частки традиційно зараховують до словотворчих? Проілюструйте на прикладах.

23. За якою ознакою частки поділяють на первинні та вторинні?

24. Назвіть первинні частки. Утворіть з ними речення.

25. Слова яких частин мови найчастіше переходять у частки? Проілюструйте на прикладах.

26. Наведіть по 5 прикладів похідних часток: а) відприслівникових; б) відзайменникових; в) віддієслівних; г) відсполучникових; ґ) відвигукових.

27. Що таке партикуляція? Продемонструйте це явище на прикладах.

28. На які групи поділяються частки за будовою? Відповідь проілюструйте прикладами.

29. На які розряди поділяються частки за місцем у реченні? Проілюструйте на прикладах.

30. Які частки пишуться окремо? Проілюструйте на прикладах.

31. Які частки пишуться через дефіс? Проілюструйте на прикладах.

32. Які частки пишуться разом? Проілюструйте на прикладах.

33. Коли *не* з різними частинами мови пишеться разом?

34. Коли *не* з різними частинами мови пишеться окремо?

35. З якими словами *ні* пишеться разом?

36. Коли *ні* пишеться зі словами окремо?

ВИГУК

Загальна характеристика вигуків

Вправа 530. Перепишіть уривки з книги Б. Антоненка-Давидовича "Як ми говоримо". Підкресліть у них вигуки. Що нового ви дізналися про вживання певних вигуків? Чи погоджуєтесь ви з думкою автора?

І. Вигук леле дедалі рідше чується в сучасній українській мові, поступаючись перед вигуками от біда, ой горе, ой лихо (ой лишечко, ой лишенько). Але наша класика й народне мовлення широко послугуються цим вигуком, що передає захоплення або подив ("Леле, лелечко мені!" – М. Номис) чи гіркоту ("Ой леле! Даремні питання!" – Леся Українка). Будучи відповідником до російського увы, вигук леле не є абсолютним синонімом вигуків ой біда ("Ой біда мені з тобою, не знаю, що й робити!" – З живих уст), ой горе ("Ой горе тій чайці, чаєчці небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі". – Народна пісня), ой лихо, ой лишечко, ой лишенько ("Ой лишечко! Хто іде!" – Т. Шевченко). Ці вигуки передають почуття більшого жалю, ніж вигук леле, за яким чути легкий смуток чи невдоволення: "Леле, я таки не встиг дочитати книжки – забрали її в мене" (з живих уст); "Ой лелечко, лелечко, болить моє сердечко!" (П. Чубинський).

ІІ. Слово слава здебільшого виступає у функції іменника: "Гей ну, хлопці, до зброї – на герць погуляти, слави здобувати!" (історична пісня). Але це слово буває й вигуком, що відповідає російсь-

ким вигукам ура (“Як упав же він з коня та й на білий сніг, – Слава! Слава! – докотилось і лягло до ніг”. – П. Тичина), браво (“Хорові Вірьовки та його керівникові Авдієвському слава!” – З живих уст). Слід пам’ятати й цей давній український вигук слава, щоб користуватись ним під час різних урочистих моментів – на мітинґах, концертах, виставах і зборах, коли хочеться висловити своє захоплення.

III. Відповідно до російських вигуків ей-ей, ей-же-ей є чимало українських слів, але останнім часом багато авторів і промовців уподобало рідкісне їй-право: “їй-право, я нічого не знав”.

Цей вислів помітно витискує такі відомі здавна слова, як далебі (“Далебі, не знаю, що й діяти”. – І. Нечуй-Левицький), справді (“Справді, нічого не знаю”. – З живих уст), справді-бо (“Кажу вам, справді-бо, нічого не чув і не бачив”. – Із живих уст), бігме (“Бігме, я не брав твоєї сокири”. — Словник за редакцією А. Кримського), таки так (“Таки так, не було його там”. – Із живих уст). Звісно, краще користуватись не рідкісними, а внормованими в літературній мові словами...

Вправа 531. Перепишіть речення, вставляючи за змістом на місці крапок пропущені вигуки.

1. – Чого це ти до другого берега правиш? – сердито обізвався Йонька... – “Там у мене саж прихований”. – “І багато назбирав?” – “Кілограмів двадцять...” – **“..!”** Тимко хутко погнав човен на корчі... *(Г. Тютюнник)*. 2. **..!** Злодії. **..!** Розбійники *(І. Франко)*. 3. **..! ..!** – скандують російські офіцери і матроси. Їхня ескадра стоїть на рейді тут, у Ліворно *(С. Плачинда)*. 4. – Я лиш те зроблю, що мені схочеться. – **..!** Трошки воно та не так! *(Л. Мартович)*. 5. **.., ..!** – пищала вона, потрапивши у воду, і так високо підіймала халат, що Тимко бачив надавлені і натерті резинками червоні смужки на ногах вище колін *(Г. Тютюнник)*. 6. І сріблиться озерами долини, шовковий шепт пригашених калюж, мені ти все життя, немов дружина, мені ти все життя, неначе муж. – А пам’ятаєш? – Добре пам’ятаю. – А не забув? Чи не забув? – **..,** ні *(В. Стус)*. 7. **.., ..,** яка трагедія! – поглузував Дмитрій. Тоді товариш Вовчик підбіг до свого приятеля й замахав руками *(Микола Хвильовий)*. 8. **–.., ..,** чого ви сваритесь! Я краще розкажу вам одну історію, – гукнув Рустем *(М. Коцюбинський)*.

9. **–..!** Коли се було! Тепер не ті часи. Щось не трапляються чуда *(М. Коцюбинський)*. 10. **–..,** це вже ти не говори! Не говори! Чоловік на те й родився, щоб весь вік, скільки живе, розуму вчитися. Оце є в мене ще трохи тютюну в кисеті, прийду додому, куритиму та все над людським життям міркуватиму *(Г. Тютюнник)*.

Довідка. 1) Ого!; 2) Стійте, стійте; 3) Ах, Боже мій; 4) І-іх, і-іх!; 5) Браво! Браво!; 6) Ґвалт! Ґвалт!; 7) Овва!; 8) О; 9) Е; 10) Га-га!

Вправа 532. Перепишіть текст, максимально можливо наповнивши його вигуками. Яка роль вигуків у зміненому тексті?

Гусенятко

І. А гусенятко? Рай, та й годі! Як тільки тато крикнув йому – плигай! – і воно вискочило з гнізда в іскристу чорноту, і чорна рухлива громадина боком турнулася в бік гусенятка, і хвиля схопила й потягла його в ніч...

На березі щось говорило. Гусенятко прислухалось – то вітер грався з водою залізним цепом від човна. "Тікати не буду, бо мені не страшно. Раз я нікого не бачу, то й мене ж не бачить ніхто". Гусенятко підпливло до човна, обпливло його, вибрало під його боком затишне місце і прикурнуло. І наснилось йому, що воно вже велике, живе серед гусей, і гуси на нього кричать, і рай його скінчився...

... здрастуй, дурне, та я не дурне, я дике, ну, раз дике, то йди до мене, а я сталевар, і троє моїх оцих затурканих турків – сталевари, а жінку Валю свою я з фронту привіз, я в бочку тебе на ніч посаджу біля сарая, щоб тебе часом ніхто, щоб тебе часом ніхто не зобидив, бодай тебе мої-наші гуси не били, та не будуть вони мене бити, а, може, будуть? та не будуть? а як і не будуть, то все одно не хочу, щоб на тебе багато дивилися, мацали очима, оце подивися, яка в мене шия, ну, чом як не в старого, ІЛу-52 таку б шию; погрійте! а чого ж, іди за пазуху, та я замурзане, от дивися, Валю, як воно у мене за пазухою сидить, заснуло, я його і в домну понесу хлопцям показати, ніжкою дрімає, сниться йому, що пливе, дайте йому води, Валю, та виключи той телевізор, а то не засне, ти диви, як воно до тебе притулилося, та хоч би вже до тебе, а то ж до твоїх медалей, до ордена Слави, а щоб ти скисло! Так сьогодні ж празник, Жовтневі! тату, віддайте гусенятко нам, нащо воно вам, у вас свої гуси є, так

у нас домашні, тобі воно нащо, ти ж так тільки щитаєшся сталеваром – то у тебе сесія одна, то друга, то постройком, то відрядження, то іще щось у чорта-біса... то віддайте нам його, тату! а де ви держати будете його, на балконі? та і діти у вас такі, що замучать його в перший вечір... тоді мені, тату? кому, тобі? та мені, так тобі в армію ж через місяць!

Сизим інеєвим досвітком хтось наче ішов. Гусенятко хотіло виглянути з бочки, але не дострибнуло. Тоді воно спробувало крило, одне і друге, а потім уже обидва і вистрибнуло на бочкове ребро: худий, облізлий, довгий – городом від води по картоплянім бадилинні до гусенятка йшов сірий тато *(М. Вінграновський)*.

Розряди вигуків за значенням

Вправа 533. Перепишіть речення. Підкресліть вигуки. Визначте, до якого розряду за значенням вони належать: а) емоційні; б) спонукальні; в) наказові; г) апелятивні; ґ) етикетні; д) вокативні.

1. – Та цур тобі, я тебе і не думав кликать! – каже чоловік *(З казки)*. 2. – Здрастуй! – сказала вона, швидко дихаючи від їзди, усміхаючись, поправляючи розкидане по плечах волосся... *(Г. Тютюнник)*. 3. От, недобрі черевички – завжди лізуть до водички! Неслухняні вони дуже, все шукають, де калюжі... *(К. Перелісна)*. 4. Максим вклоняється вчителеві. – Спасибі за науку! *(С. Плачинда)*. 5. Гей, гей, гей, мій чорний воле! Нива довга, в стернях поле... *(Я. Щоголів)*. 6. Гей, цоб! Цабе, рябий, тпру! Край дороги! Та воли в його круторогі.– Ну, пересиділи? – Гайда! Пора, товариство в дорогу! *(П. Тичина)*. 7. Гнат осаджує жеребця, кричить, розмахуючи нагайкою: "Ану, забирайтеся звідси! Геть!" *(Г. Тютюнник)*. 8. Колись Овсій прийшов на поле. "Ех, – позіхнув, – полежу в овсі я". "Ото багато цей лінюх наполе!" – колгоспники сказали про Овсія *(В. Плахотников)*. 9. – Гов, дядьку! – хтось гукнув близенько *(Л. Глібов)*. 10. – Ціпа, ціпа, ціпонька, – Кличе ціпу тітонька. – Ціп, ціп, ціп, ціп, ціп, ціп, Я несу смачний обід. Ви, малесенькі клубочки, Не ходіть ніде без квочки, Квочка-мама, квочка-ненька Обігріє вас швиденько *(К. Вишинська)*. 11. Праця не згине між людьми даремне: Сонце засвітить колись, – Дякою нас тоді люди згадають – Нум же! До праці берись! *(Б. Грінченко)*. 12. Цить, моє серце, се казка! *(Т. Осьмачка)*.

Вправа 534. Із запропонованими вигуками складіть речення так, щоб вони виражали різні емоційні стани людини (подив, незадоволення, біль, страх, докір, переляк, недовір'я, розчарування тощо). Зазначте в кожному реченні, який внутрішній стан людини передає вигук.

І. Ай (•біль, переляк, страх; •докір, осуд, жаль; •подив, захоплення, схвалення та ін.).

ІІ. Ех (•захоплення, задоволення, здивування; •невдоволення, нарікання, докір та ін.).

ІІІ. Ов (•здивування; •захоплення; •розчарування та ін.).

Вправа 535. Із художньої літератури підберіть по 5 речень до кожної групи вигуків: а) емоційні; б) спонукальні; в) наказові; г) апелятивні; ґ) етикетні; д) вокативні. Приклади паспортизуйте.

Вправа 536. Перепишіть наведені речення. З'ясуйте, який емоційний стан людини передає в кожній синтаксичній конструкції вигук ***ой***.

1. – ***Ой,*** тату, тату, – зажурилась вона. – Увесь наш рід уже перейшов на конспірацію, опріч мене. І всі ви, навіть Яринка, дурите мене, наче маленьку *(М. Стельмах)*. 2. Сьогодні вже третій тиждень, як ми вільні, як нас звільнили, і ось – посилка! Мати взяла її на руки, подивилася на фанерний бік, де хімічним олівцем батьковою рукою було написано наше прізвище, притулилася головою до печі і сказала: *"**Ой...**" (М. Вінграновський)*. 3. "Лавріне!" – гукнула й кинулась до нього. "І чого б ото роздягненою вибігати на мороз? – посміхнувся, заворушив клешні криги, що наросла на вусах. – Біжи до хати". "А дітей не бачив?" – стишила голос і завмерла. "Бачив". – "***Ой!***" – "Не ойкай, а мотай в оселю". І вона побігла, прикриваючи рукою груди *(М. Стельмах)*. 4. Залізо палуби вогнем опекло їй босі ноги – вона мусила аж пританцьовувати. "Пече, ***ой,*** пече! – гукнула вона вниз Віталієві, що вовтузився там, складаючи парус і примуцьовуючи човна. – Кинь мені босоніжки! ***Ой***, мерщій! Бо я тут як на сковороді!" *(О. Гончар)*. 5. "От і дочекалась дівчина свого красеня!" – думає про те саме тітка Зося і підходить до молодят. "Як я рада за вас". Яринка нахиляється до неї: "Тіточко, це радість для всіх: наші під Москвою розгромили фашистів". "***Ой!***" – з руки жінки випадає і розбивається келишок. "Це на щастя, це на щастя! Свята

діва Марія, то, може, і мій Станіслав б'є мінами отам фашистів! Він же міномётник у мене, – в який раз розповідає про це і Яринці, й Івасю. – Налий, донько, в другий келишок найміцнішого спотикайла. Свята діво, таки є правда на світі" *(М. Стельмах)*. 6. – Між іншим, – почав Гриша, – Комсомольський острів, біля якого ми пропливаємо, називався раніше Монастирським. У дев'ятому столітті тут був збудований монастир, і його відвідували у свій час навіть київські князі: Ольга, Володимир, Мстислав Удалий... "***Ой,*** – здивувалась Варя, – звідки ви все це знаєте?" Гриша помітив, що Варя вміє дивуватись всьому з щирою і чарівною безпосередністю *(П. Загребельний)*. 7. "Мирославе, не бійся, це я", – Данило так тихо озвався, що й сам не почув свого голосу. "***Ой!***" – водночас зойкнули Мирослава і Ярина, шарпнулись до дверей і занудились. – Хто це?" "Не пізнали?" – хоче посміхнутись Данило, та щось і посмішку, і голос зчавило йому *(М. Стельмах)*. 8. "Пропала", – подумав гусак, і цієї ж миті повітря зашуміло і, збиваючи волоття очерету, опустилася важко задихана гуска. "Ой", – сказала вона. – "Ціла?" – "Наче... Ой... Що робити?" – "Бери дітей і летіть. Я з малим лишимося тут і якось будемо добиратись, доки воно підросте та стане на крила" *(М. Вінграновський)*. 9. Завмер нерухомо. Блідий, трохи схуднлий, засмалений вітрами, стояв і ніяково, по-дитячому посміхався... "Ох, Боже мій!.. – скрикнула мати і, простягши руки, ступила до дверей. – ***Ой,*** сину! О, дитино бідная!.." І материнські сльози покотились, як тії брусниці розсипані: "***Ой,*** що ж бо ти наробив, соколе нещасливий!? *(Іван Багряний)*. 10. – І ти про ліки? Чудаки ви страшенні! Їй-богу, чудаки! – Карамазов подивився на свого приятеля і несподівано зареготав. – ***Ой,*** які ж ви чудаки! Невже ти не помітив, що я ввесь час дурня валяю? Очевидно, з мене непоганий артист вийшов би *(Микола Хвильовий)*.

Походження і морфологічний склад вигуків. Інтер'єктивація

Вправа 537. Перепишіть речення. Підкресліть первинні вигуки. Розподіліть їх за структурними типами: а) вигуки, представлені одним голо-

сним звуком; б) вигуки, що складаються з голосного і приголосного звука, або односкладові; в) вигуки, до складу яких уходить один голосний і два приголосні звуки; г) вигуки, утворені з двох голосних і одного чи двох приголосних звуків, або двоскладові; ґ) вигуки, що складаються лише з приголосних звуків.

1. "Тррр!" – сказав я Манюні, коли вона ступила на моріжок передніми копитами... *(М. Вінграновський)*. 2. А хвиля – дівчина мальована – пробігла, гей, життя, пожди*! (Д. Павличко)*. 3. [Хлопчик-(пхикаючи):] І! То ви-те не хочете! *(Леся Українка)*. 4. "У-у-у!" – з усієї сили із сльозами на очах затяг від сарая Геракл *(М. Вінграновський)*. 5. "У, ти, – знову розчервонівся від гніву Льоня та кинувся з кулаками до Толі. – Через тебе гачка відірвав" *(Ю. Збанацький)*. 6. – Ігі на тебе, пияку! – відповіла йому Грициха з печі (*Л. Мартович)*. 7. "Хох!" – сказав вовк *(М. Вінграновський)*. 8. – Ти ба, що зима поробила: вічка в замку не видно, – вштурхнув Чепіжний ключа в замок *(М. Вінграновський)*. 9. Де взяти кольорів стобарвних і живих для трав і квітів весняних?.. Ах, я знаю де! Я в казку дивную свою усю фантазію ввіллю, зроблю усе живим, чудовим, таємності, розкошів повним, – і в казці дійсність відіб'ю *(Олександр Олесь)*. 10. "Улю-лю! Улю-лю!" – кричали й свистіли вслід йому риби *(Ю. Збанацький)*. 11. – Ото! Хіба в селі нема соломи? *(З казки)*. 12. [Настуня:] Е, ні! Стривайте, цур не грать. А то й не буду танцювать, Поки барвінку не нарву Та не заквічаюсь *(Т. Шевченко)*. 13. З лугу прилетів жовтий гребенястий одуд, сів на бережку, пішов над водою. Пити, певно, захотів. – Киш! – крикнув йому Толя і пожпурив грудкою. "Замовчи, ти!" – сердиться Льоня. – "То ж він рибу лякає." – "Не злякає..." – "А я..." – "Цс!" *(Ю. Збанацький)*. 14. [Баба:] Ач, нетіпаха, грубниця погана, до кого рівнятися здумала! *(З казки)*. 15. – Хто тут? – придушеним голосом промовив Андрій, схопившись одразу за зброю. У відповідь на це примара приклала палець до вуст і, здавалося, благала мовчати. – Чш... *(О. Довженко)*.

Вправа 538. Випишіть із поданих речень вигуки, запозичені з інших мов. З'ясуйте їх походження та значення. За необхідності скористайтесь

"Етимологічним словником української мови" та "Словником іншомовних слів".

1. Тільки вийшли з лісу, ще й десяти кроків не ступили на галявину, як враз: "Хальт!" *(Ю. Збанацький)*. 2. – З лук проганяв. Ну, вони й озвіріли. Я кричу: "Марш!" – а вони мене з конем до прірви *(Г. Тютюнник)*. 3. – Калавур! Грабують! – зарепетував дід, але в одповідь на його крик залопотіли ноги втікачів *(М. Коцюбинський)*. 4. – Ура! – закричав Федько на своїй сосні і з радощів мало не звалився на землю *(Ю. Збанацький)*. 5. – Шабаш! – кинувши шапку об землю, крикнув Грицько *(Панас Мирний)*. 6. – Алло! Алло! – сказала дівчина. – Хто зі мною говорить? *(М. Трублаїні)*. 7. – І щоб ніяких кривд, ніякого рукоприкладства, бо за це суд... Спілка "Робземліс" на сторожі батрацьких інтересів. – "Та знаємо". – "Ну, тоді й баста!" *(О. Гончар)*. 8. Співробітники заплескали в долоні, зняли гамір: – Браво! *(О. Іваненко)*. 9. Осінній день, осінній день, осінній! О синій день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна. Невже це осінь, осінь, о! – та сама *(Л. Костенко)*. 10. ... В рай чухрають сотні душ, Щоб дивитися із раю, Як дурного Менелая Ошукав красунь Паріс, Як Олена його лає Та вигукує "на біс!" *(В. Симоненко)*.

Вправа 539. Перепишіть речення. Визначте частиномовну належність виділених слів. Обґрунтуйте.

1. ***Боже мій***, визволь мене від руки беззаконного, від руки того, хто кривдить та гнобить мене, Ти бо, Владико, надія моя, Господи, Ти охорона моя від юнацького віку мого! *(З Біблії)*. 2. – ***Боже мій***, скільки добра! – жадібно засвітив очима Йонька. – Не бійся. Усе буде в цілості. Ніде ані шматини не потеряю *(Г. Тютюнник)*. 3. Гукнеш – як вітер, прилетять, не гаються. Не те що цей усохлий скарабей. Але ***біда*** спіткала і ногайців – загинув брат мій, друг мій Тугай-бей *(Л. Костенко)*. 4. – Ти мене ***пробач,*** Ганнусю, – сказав він. – Я й справді різко висловився... Але виною цьому настрій: я сьогодні спав дуже погано *(Микола Хвильовий)*. 5. Пробач мені, дитинства хато, Що не озвавсь на тихий плач... Стою німий і винуватий, Зігнутий зболеним ***"пробач"*** *(В. Крищенко)*. 6. Гнат так знесилився і так злякався, що в нього побіліли губи, і він щосили крикнув: ***"Р-ря-ту-й-те-е!"*** – і в той же самий час хтось із циган захльоснув його

навколо шиї батогом і сіпнув із страшною силою *(Г. Тютюнник)*. 7. Корчилася від самої думки про те, яких принижень зазнала в цій землі, пригортала до себе дітей, не відпускала й на мить. ***Рятуйте*** мене, порятуйте, вознесіть *(П. Загребельний)*. 8. Тепер ***прощай!*** Хто знає, чи надовго *(Леся Українка)*. 9. ***Біда,*** та й годі! Не йде вірш – і квит. Сховав записника до кишені. Хай, мабуть, іншим разом, коли натхнення в гості завітає. Час іще є *(М. Коцюбинський)*. 10. Терпіть один одного, і ***прощайте*** собі, коли б мав хто на кого оскарження. Як і Христос вам простив, робіть так і ви! *(З Біблії)*. 11. Ой ***біда,*** не Петрусь, Біле личко, чорний вус *(З пісні)*.

Вправа 540. З наведених речень випишіть похідні вигуки. Визначте, на базі якої частини мови вони утворилися. Як змінюються морфологічні ознаки частини мови за її інтер'єктивації?

1. [Маруся:]. Єй-богу! Це вже знов щось вигадав! *(М. Кропивницький)*. 2. І, забачивши вертляву синицю, яка несла додому відерця на коромислі, гукав: "Шановна Цінь-цінь! Зайшла б на хвилинку, обмінялись би новинами". "Ой, пробачте, любий дядечку Чирик. Зовсім закрутилась. Оце збираюсь на яєчка сідати, то воду ношу, вимити в хаті добре треба" *(Ю. Збанацький)*. 3. Коли князенко вже там... Вона як увійшла, то й церкву осіяла. Люди торопіють: "Боже, яка краса! Хто ж це?" *(З казки)*. 4. Минає час. Повільно виходять із своїх сховищ рибки. В'ються навколо черв'яка. Але близько не підходить – хай йому грець! Побіг он за тим черв'ячком на берег дядько краснопер, та й досі не вернувся *(Ю. Збанацький)*. 5. [Христя:] Ой лишенько... Еге!.. Що ж той ворожбит зробе? *(М. Кропивницький)*. 6. Прокіп так блиснув на неї: – Хай його, – каже, – калікою зробить! – Отаке!.. Божевільний!.. *(А. Тесленко)*. 7. Молодці ж ваші студенти. Показали себе сьогодні. Ну, ремонтуйся, друже, бувай... *(О. Гончар)*. 8. Подивилась у водицю На личко своє, Тихо, тихо промовила: "Горенько ж моє!.." *(Леся Українка)*. 9. Та годі тобі, Григоровичу, шастатись. Ходім та удвох зо мною перелічимо. Коли там усі, а на хворостині нема одного, так кат його бери! нехай той і пропада, аби живі усі були *(Г. Квітка-Основ'яненко)*. 10. Сіда хлопець у свій човник Та бере весельце; Стиснув ручку, махнув веслом: "Прощай, Ксеню, серце!" *(Леся Українка)*.

Вправа 541. З наведених речень випишіть похідні вигуки, класифікуючи їх за такими групами: а) відіменникові; б) віддієслівні; в) комбіновані.

1. – Ой лишенько! – залементувала горобчиха. – Чирик! Чирик! – перелякано кликала вона чоловіка. – Та де ж тебе біс носить, іди-но сюди! *(Ю. Збанацький).* 2. – Стій! Руки вгору! – Збоку біля обгорілої верби стояв клишоногий поліцай з гвинтівкою в руках; на його обличчі виділялись роздуті ніздрі і втиснуте перенісся *(М. Стельмах).* 3. [Іван (виходе від села):] Чи то ти тут, Марусе, співала? Диви! А я йду собі та й думаю: певно, соловей! [Маруся:] Тобі б тільки насміхатись... От, щастя дівці!.. *(М. Кропивницький).* 4. – Куди ж писати? – Отакої! Не знає куди!.. Адреса відома *(О. Гончар).* 5. Спасибі вам, спасибі, дядечку, – не знав поліцай, як і дякувати, та все згинався і розгинався перед ним *(М. Стельмах).* 6. [Христя:] Сердешна! Чула й я, сестричко, що є такі ворожбити... Хай бог боронить! ... Ох, борони боже! Прощай, сестричко! *(М. Кропивницький).* 7. Стромляла, стромляла, – де там!.. А дідова дочка дивиться з печі *(З казки).* 8. Після того як домовлено іти разом увечері в кіно, після того як добутий Сашком із шухляди свіжий номер журналу "Радіо" уже в руках у Віталія і помахом олівця обкреслено статтю, яку "неодмінно, неодмінно треба прочитати", – після цього: – Бувайте здорові, громадянине *(О. Гончар).* 9. – Оце лихо! Де ж таки видано, щоб таке опудало та князенкові за дружину було! Чи то ж годиться?! Я не пущу! *(З казки).* 10. Той засміявся: – Отакої к бісу! Під Білу Церкву стягнуто полки. Палає Київ, знищено Триліси. У вас же он як гинуть козаки! *(Л. Костенко).* 11. "Хороше! Господи, як хороше співають!.. Сказано, як у раю!.." Так шепочуться поважніші молодиці, стоячи в церкві: вони шепочуть інколи молитви та все позирають на крилас, звідти йде доносний, проймаючий спів *(Олена Пчілка).*

Вправа 542. Перепишіть речення. Підкресліть у них субстантивовані вигуки, визначте їх граматичні значення.

І. 1. Загриміло "ура" і "ох" *(О. Довженко).* 2. Сидить зозуля, горем п'яна і просторікує "ку-ку" *(В. Стус).* 3. Він біг під вигуки "вперед!" на вражий дот звитяжно, сміло, і захлинувся кулемет під мо-

лодим юнацьким тілом *(В. Сосюра)*. 4. Раптом почулось у віддалині "ура" *(О. Довженко)*. 5. Моя Батьківщина не знає – "назад!" *(М. Рильський)*. 6. Він вискочив на дощ, і, кумедно присівши, поляпав себе руками по стегнах, і, зробивши дурнувате обличчя, закричав: "Ку-ку-рі-ку!" *(Г. Тютюнник)*. 7. Мене ізмалку люблять всі дерева, І розуміє бузиновий Пан, Чому верба, від крапель кришталева, Мені сказала: "Здрастуй!" – крізь туман *(Л. Костенко)*. 8. Гучне "ура" підхопило Орлюка, підживило його сили, й він побачив свій Київ – Золоті ворота *(О. Довженко)*. 9. Сійся-родися, ніжне "Будь ласка", вдячне "Спасибі", "Вибач" тремтливе *(В. Гринько)*. 10. Вона [Орися] відкриває вуста, щоб сказати "здрастуйте", і враз бачить на кладці Лукерку... *(Г. Тютюнник)*. 11. Відчуваючи в животі противне "ой-йой-ой", я біг навкарачках все далі й далі *(В. Нестайко)*.

II. 1. Не встигнеш оком моргнуть, як його [довгоносика] стільки нашевкається, що "рятуйте" кричатимеш *(Г. Тютюнник)*. 2. Давно зозулине "ку-ку" віддалилось *(В. Сосюра)*. 3. Так воно й час проходив: зустріну Тетяну саму десь на хуторі, навіть "добридень" буркну, скоса погляну, яка там, значить, моя наречена, а побачу її між дітлахами, – кулаки сучу *(М. Стельмах)*. 4. І вже не "ура" виходить, а не знати що! *(О. Довженко)*. 5. Креслять тригонометричні фігури високо в небі запізнілі журавлі, запитуючи своїм "кру-кру": "Чуєш, брате мій, товаришу мій?" Відлітаємо *(Остап Вишня)*. 6. І враз неподалік обізвалася зозуля – полетіло вогкувате, ніби з вербових грудей, дерев'яне "ку-ку" *(Є. Гуцало)*. 7. Дай Вам, Боже, стільки сили, Щоб по разу на віку Ви, як він, сказать зуміли Голосне, дзвінке, стокриле, Граціозне, свіже, миле, Дуже мужнє й дуже сміле, Сонячне "Ку-ку-рі-ку" – Це – пошана! Це довір'я! *(В. Симоненко)*. 8. Незамовкаюче серед темноти "ура" підіймалося все вище, охоплюючи вершину *(О. Гончар)*. 9. Не почув ні "Прощай!", ні ридання *(П. Воронько)*. 10. Тисячне "ура!" грозою сколихнуло податливі набряклі луги *(М. Стельмах)*. 11. Всі схвалили річ лисиці, гукнули "браво!" і вирішили зараз же зробить потайне засідання *(З казки)*.

Вправа 543. Перепишіть речення. З'ясуйте, до вигуків чи до вигукових дієслівних форм (вербоїдів) належать виділені слова.

1. Та ось із самісінького дна виплив спросоння старий червоноокий краснопер, позіхнув на весь рот, та, не звертаючи уваги на збіговисько риб, гребнув рішуче хвостом, підплив до черв'яка, роззявив своє беззубе ротище – ***хап***! *(Ю. Збанацький)*. 2. Та й це ще не все! – додасть Пилип Федорович. – Одного разу ми прикололи шпилькою до вбитого зайця папірця з написом: "За що ви мене вбили?!" та того зайця й посадили під кущем і спрямували на нього короткозорого бухгалтера. – Він – ***бах***! Заєць – ***беркиць***! Підбігає, а там такий на записці заячий докір! Що сміху було! *(Остап Вишня)*. 3. Ноги на плечі та й ***гай*** у долину *(І. Франко)*. 4. А краснопер тимчасом – ***плиг-скік*** до води та в воду, верть хвостом, тільки його й бачили. Блискавкою промайнув через усе село просто до своєї хати, де найглибше місце в озері *(Ю. Збанацький)*. 5. Як у яму вскочиш, тільки – ***Хух***! І вниз! *(Остап Вишня)*. 6. Паровоз вугілля й воду вже набрав і – ***чах-чах-чах***! – потихесеньку підходить до состава на путях *(Н. Забіла)*. 7. А так! Отам на плесі завжди качки є! От я на острівець перепливу та в очереті й заховаюсь. Знаю-бо, що обов'язково хтось із мисливців туди прийде сидячих бити. Коли так: бачу – підкрадається, підкрадається... ***Ббах***! А я в очереті як закричу "Врятуйте!" Ну, він зразу драпала, бо, думає, убив когось чи поранив! А я тоді роздягаюсь, качечки позбираю і додому... *(Остап Вишня)*. 8. А клямка у мене перед носом ***стриб-стриб***, ***клац-клац***, а сніг у щілини ***пшак-пшак***... Одсунув швиденько, а сам – ***шмиг*** до хати, а мороз мене – ***хльост*** по ногах: таки догнав! *(Г. Тютюнник)*. 9. **Гульк**, а навстріч, як з-під землі, козаки з кіньми *(А. Головко)*. 10. "А ти, я бачу, жартівник, – говорить до нього Сазон. – Тільки жартувати будеш іншим разом, а зараз у нас друга балачка з тобою буде". І – ***шасть*** руками парубкові під кожух *(Г. Тютюнник)*.

Правопис вигуків

Вправа 544. Перепишіть речення. Поясніть правопис вигуків і однозвучних часток.

1. – Інтересно. Бож-же ж мій, як інтересно! Подивився у вікно – і то скільки видно! *(Г. Тютюнник)*. 2. Їй-богу, не знаю! – якось жалібно всміхаючись, сказав Карамазов. – Як комуніст, я їй не вірю, а як мешканець такої-то кімнати в місті Харкові, я не можу не віри-

ти, бо майже кожного дня мені приходиться вночі тривожити дружину *(Микола Хвильовий)*. 3. А Бандит і за зайцем, і за лисицею однаково істерично: – Ай-яй-яй! Ай-яй-яй! Погнали лисицю... *(Остап Вишня)*. 4. Ой сонечку-батечку, догоди, догоди! А ти, земле матінко, уроди, уроди! *(Олександр Олесь)*. 5. О, скільки щастя і тривоги Ви знали, очі молоді! *(В. Сосюра)*. 6. Майже кожного дня Коля канючив: "Тат, ну, тат. Я піду в розвідники". "Ноги короткі", – відповів батько. "Ой, короткі! Дивись, он я сьогодні зайця спіймав..." Лукаво поглядаючи на батька, Коля виймав з-за пазухи маленьке зайча (*Ю. Збанацький)*. 7. О свіжий вітре, гілля п'янке хитання, вернувся я до вас сюди од гулу площ і гомону людей *(В. Сосюра)*. 8. – Ай-я-я, а-я, – прихвалюють вони і все тісніше оточують Гната *(Г. Тютюнник)*. 9. Ой біжи, біжи досадо, не вертай до хати, Не пущу тебе колиску синову гойдати *(В. Симоненко)*. 10. ... А відтак звуки сплелися в клубок, дивні звуки на темній, устеленій снігом вулиці, і покотилися, притьмом покотилися назад, швидше й швидше: рип-рип-рип... гар-р-рип-рип... гар-гар-р-р! гар-р-р! рип... гар-р-р! гар-р-р! гар-р-рип, рип-рип-рип ри-р-р... *(П. Загребельний)*.

Звуконаслідувальні слова

Вправа 545. З наведених речень випишіть звуконаслідувальні слова, поділяючи їх на два розряди: а) звукові вияви тварин; б) звукові вияви предметів та явищ дійсності.

1. А то ще осіннім днем раптом долинає звідкілясь згори: кру-кру-кру! Подивишся – високо-високо, аж під хмарами, летять у вирій ключем журавлі. То вже значить – до зими недалеко *(В. Чапліна)*. 2. "Тру-ту-ту-у!" – все вище й вище підіймав над лісами свою переможну мелодію ріг... *(М. Стельмах)*. 3. "Плакати! Плакати! Плакати! Гу-у! Гу-у! Бах! Бах! Плакати! Плакати! Плакати! Схід. Захід. Північ. Південь. Росія. Україна. Сибір. Польща. Туркестан. Грузія. Білорусія. Місяць, два, три, шість, дванадцять... ще, ще, ще... Гу-у! Гу-у! Бах! Бах! Мчались місяці" *(Микола Хвильовий)*. 4. – Крийок-крок, крийок-крок, – вже ближче, як доля його, обізвався молодий погонич, і Данило... почав спускатися до татарського броду *(М. Стельмах)*. 5. Було це вранці. Я ще трохи спав. На землю скочив босими ногами, Як привітався перший пароплав Далеко десь з Дніпром

і з берегами. – Ту-ту! Ту-ту! – він подих перевів І знов: – Ту-ту! – гукав мені щосили. – Ту-ту! Ту-ту! – йому я відповів. – Бувай здоровий і пливи щасливий! *(Л. Костенко)*. 6. Дінь-дінь, дінь-дінь... дзвенять дзвінки, – Пасеться череда. Щебечуть весело пташки... Виблискує вода *(М. Вороний)*. 7. Утік. Лорд обривав на ньому рештки штанів, а він утікав ганебно й жалюгідно, мовчки, вже навіть не гойойкаючи, тільки вириплював снігом: рип-рип-ри.. *(П. Загребельний)*. 8. – Ф-ф'ю-у! – свиснув Оксен і опустився на лаву. – Оце діла... *(Г. Тютюнник)*. 9. Ідуть край річки Два брати, Аж чують мимохідь: Веселий Зяблик у кущах Висвистує "фіть-фіть!". Спинились тихо парубки, А птах: "Фіть-фіть, дзень-дзень!" Говорить старший: – Це мені Співає він пісень! *(Народна творчість)*. 10. Ніде ні душі. Всі посунули зустрічати військо Богдана Хмельницького. Хрусь-хрусь, хрусь-хрусь... Порипував сніг під нашими швидкими кроками *(В. Нестайко)*.

Вправа 546. Перепишіть речення. Підкресліть у них звуконаслідувальні слова. Чим зумовлена: а) фонетична варіантність звуконаслідувальних слів на позначення звукових виявів одного й того ж предмета; б) фонетична подібність звуконаслідувань на позначення звукових виявів різних предметів?

І. 1. Я заснув і прокинувся перед заходом сонця. Дув східний вітер. Він доносив ніби шурхіт коси в траві – били гармати. "Гармати грали, а ми наступали..." Шух-шух! Шух-шух! По зритих окопами полях ішла смерть з відточеною косою, стинаючи голови в сталевих шоломах *(Р. Андріяшик)*. 2. Веселий настрій змінила тиха, вдумлива якась журба. Смерть не дрімає – косить, кладе людей в покоси – аж свист стоїть... Шурх, шурх!.. *(В. Шевчук)*. 3. Трінь-трінь, трінь-трінь! – почулося в цей час і забриніло, відбилося від ташанських плес, злякалося, затанцювало, заграло, як музика; Трень, трень, трень! – попливло городами і не вгасло над сонною Ташанню, ніби там запрацювала чиясь весела кузня *(Г. Тютюнник)*. 4. Сонця нема ще, не сходило. А по степу в хлібах: шарх!.. шарх!.. На гони наскрізь, та низенько під п'ятку вибирає косар (сутужно сей рік і на солому буде) – шарх!.. шарх!.. *(А. Головко)*. 5. Коса, як бритва, рівнорівно кладе покіс. Ш-ш-шу! Ш-ш-шу!.. *(О. Довженко)*. 6. На горішині горішки шаруділи тишком-нишком: – Шур-шур-шур та шу-

шу-шу – я зернятка колишу. В лісі не шуміть, малята, – сплять у ліжечках зернята. Ш-ш-ш-ш ... *(Л. Вознюк)*.

II. 1. Чоботи під курганом – чекають собі. Катерина в чоботи вскочила, аж раптом… Шурх, шурх у копі. – Гей, хто тут є?! Це копа Івана Залусківського… Усі знають. Тихо *(Люко Дашвар)*. 2. Ніч тихенько місячні сонати звично виграває серед хмар. Знову тіні чорні коло хати. Раптом – постать поміж тих примар. Руки простягає. Очі сиві. Наче шерех вітру: "Я прош-ш-шу, я прош-ш-шу у неба – будь щаслива, будь щаслива, доню! Не гріш-ш-шу, я вже не гріш-ш-шу, терпка ожина всю сколола, стиснуті вуста *(Л. Коваль)*. 3. Він жив, той морок, рухався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як стара баба. Соломія сиділа перестрашено та прислухалася, про що шепче морок. Шу... шу... шу... – починав він здалека, шу... шу... шу... — одзивалось тут коло неї, – шу... шу... шу... – шепотіло все разом – а пощо було клясти... шу-шу... а тепер умре... побачиш – умре... шу... шу... шу... Соломії ставало моторошно. "Брешеш, брешеш... – хотіла вона кинути в лице злому моркові, – він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він стільки пробіг..." Але морок уперто шумів своє: – Він умре ... шу... шу... *(М. Коцюбинський)*. 4. Не знаю хто, чи могутній дух прадіда запорожця явився та мене серед цього озера присоромив, чи синок мені з берега руку подав, але все-таки добувся я берега! Одначе був переді мною берег зовсім не схожий на наш, на дніпровський. Без каміння, без степу запашного... Темрява, хащі якісь, а довкола під ногами: ш-шу! ш-шу! гадюки. Не знаю, чи справді їх стільки було, чи так мені з переляку здалося *(О. Гончар)*. 5. На небо не можна було глянути – воно ніби аж пожовкло від спеки та й так і переливалося в очах золотистим сяйвом. А довкола шуміла пшениця – ш-шуш-ш-шу-шу. І все хилилася, хилилася на захід, ніби вклонялася сонцю, що вже перейшло за полудень *(Г. Гордасевич)*. 6. Я полежав трохи, прислухаючись. Ш-шу-шу... шрх-хр... шшшу-у... шу... Весь час, не перестаючи, шурхотить кукурудза *(В. Нестайко)*.

Вправа 547. З наведених речень випишіть звуконаслідувальні слова, поділяючи їх на структурні групи: а) тонові (складаються з голосних); б) шумові (складаються з шумних глухих приголосних); в) шумно-тонові

(становлять сполучення шумних з голосними); г) миттєві (поєднання проривних з голосними).

1. Сіріє... – Фіть-фіть-фіть! – прорізало повітря чиря... – Ббах! Перший постріл! Полювання відкрито! *(Остап Вишня)*. 2. – Кахи, кахи! – закашляє Арсен, бо важко йому в тумані дихати *(Григір Тютюнник)*. 3. Вовк і поклав. Їдуть, їдуть, коли це – трісь! – Ой лишенько, – каже лисичка, – санки тріщать! – Та ні, лисичко-сестричко, то в мене кісточка хруснула *(З казки)*. 4. Одна птиця весь час методично і невтомно: ...кі-кікс, кі-кікс, кі-і-і... І друга лунко-лунко і роздільно пробує флейту: ...кфі-кфі-кфі... І третя, пролітаючи низько і стурбовано ховаючись: ... кжа-кжа-кжа... І четверта, недалеко перепурхнула і раз за разом: – ксвіть! ксвіть! ксвіть! І п'ята граціозно і ласкаво – десь над головою: – стріті – тс літс... І шоста перелітає і без кінця, голосно, знижуючи тон на останньому складі: – ксіті-та, ксіті-та, ксіті-та... Багато інших теж мирно і дружньо щебече; лише заздрісний ворон викрякує в темному ярку *(Г. Тютюнник)*. 5. Лисичка хап за той віхоть, а звідтіля горобці – хрррр!.. Вона за паличку, тільки прийняла її, а бичок гуп – і впав! *(З казки)*. 6. – Щоб оце хтось прийшов на виноградник, зрубав його, спалив, знищив хліб святий – а-а! *(М. Коцюбинський)*. 7. [Курочка:] Ко-ко-ко, Півнику, ти сьогодні щось дуже рано почав співати. Подивись на годинника. Не галасуй, всі ще сплять. [Півник:] Сьогодні чудовий день! Сьогодні з наших яєчок повинні вилупитися діточки, наші синочки! *(З казки)*. 8. В ці часи ви чуєте і над собою, і перед собою, і за собою, і праворуч, і ліворуч шум – свист качиних крил! Ви і сюди – бах! І туди – бах! І отуди – бах! Ах, незабутні хвилини! *(Остап Вишня)*. 9. – Пху, – кадить димом Тимко, сердито збиває на підлогу махорчані іскри *(Г. Тютюнник)*. 10. У відповідь на це примара приклала палець до вуст і, здавалося, благала мовчати. – Чш... – Хто ти?.. Я, здається, тебе знав... – У Києві, торік... – Ти татарка? Служниця панночки?! – скрикнув Андрій. – Чш... – тремтячи, озиралася татарка на всі боки *(О. Довженко)*.

Вправа 548. Простежте за вживанням звуконаслідувальних слів у тексті. З'ясуйте стилістичне навантаження таких одиниць.

Полонинко, верховинко, чим-єсь так згорділа, чи не тими овечками, що-сь тільки уздріла?

– Гісь! Гісь! – підганяє ззаду вівчар. Вівці ліниво згинають коліна, тремтять на тонких ніжках і трусять вовну. – Гісь! Гісь!.. – Голі морди, зі старечим виразом зануди, одкривають слиняві губи, щоб поскаржитись бозна-кому: "Бе-е... ме-е..." Два вівчарі ведуть перед. Червоні гачі мірно розтинають повітря, од руху киває на ході за кресанею квітка. – Бир-бир!.. – Вівчарки нюхають вітер і одним оком скоса поглядають на вівці, чи все в порядку. Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі, і драгліє отара. – Птруа... птруа!.. – Горляний поклик все навертає крайніх в отару, тримає повідь у берегах. Гори голубіють навколо, як море, вітер громадить на небі хмари. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби вигризають у корінь солодку бриндушу, храбуст або рожевий горішок. – Бир! Бир!.. – Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона накриває її рухомим рябим кожухом. Хрум-хрусь... Бе-е... ме-е!.. Хрусь-хрусь... Тіні од хмар бродять по ближчих горбах, пересувають їх з місця на місце. Ходять, здається, гори, як вали в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці. Сонце залляло овечу вовну, розклавшись веселкою в ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарями ідуть довгі їх тіні. – Птруа... Птруа!.. – Хрум-хрусь... хрусь-хрусь... Нечутно ступають пастухи в постолах, котиться м'яко вовниста хвиля по полонині, а вітер починa грати на далекім воринні. Дз-з.. – тонко співає він в одколоту скалку, докучно бринить, як муха. Дз-з... – обзивається грубо друге воринння, наводячи сум. Хмари все прибувають... Холодний вітер розправля крила і б'є ними у груди попід кептар. Так трудно дихать, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай б'є... Тонко заводить воринння, як муха в тенетах, скиглить біль нестерпучий, плаче самотній сум... Дз-з... дзи-и... Невгавуче, безперестанку. Висотує жили і крає ножем по серці. Хтів би не слухать, але не можна, хтів би втекти – та де? Гісь-гісь!.. А ти куди?.. Шляг би ті трафив! Бир-бир!.. Мурко!.. Але Мурко вже навертає. Обганяє вівцю, вітер настовбурчив на ньому шерсть, а він зловив вже зубами за карк вівцю і кинув в отару. Дз-з-и и... Дз-зі-і-і... Так зуби болять одноманітним і нестерпучим болем. Зціпив би зуби й замовк. Боли. Дзичи, пек ті та цур! Що воно плаче? Відай, се "той", бодай скаменів!.. Отак, здається, впав

би на землю, безсилий, затулив вуха руками та би заплакав... Бо вже не годен... Дз-з-и-и... Дзі-у-у!.. Йой!.. Іван виймає флояру і дме у неї що має сили, але "той", навіжений, сильніший за нього. Летить од Чорногори, як розгнузданий кінь, б'є копитами трави і розмечує гривою згуки флояри. А Чорногора, мов відьма, блима за ним більмом – сніговим полем з-під чорних розпатланих кіс і лякає. Дз-и-и... Дзі-у-у!.. Закотилися вівці в долинку, і тут тихіше (За *М. Коцюбинським)*.

Морфологічний аналіз вигуків

Вправа 549. Зробіть морфологічний аналіз вигуків та звуконаслідувальних слів.

1. "У-у, розтелепа! Відводив він свої злодійкуваті очі. – Заголюється по саму бороду. Хоч би старих людей посоромилась" *(Г. Тютюнник)*. 2. За бабусею малята Також вийшли погуляти. У дворі вчинили гамір, Ой, зима! До чого ж гарно! Так раділи завірюсі, Підбігали до бабусі, Сніговик вони ліпили, Поки вистачило сили. Каже бабця: "Годі, дітки, Обтрусіть швиденько ніжки, Бо пора іти до хати, Сонце хоче спать лягати" *(К. Вишинська)*. 3. – Штани, значить є! Чоботи є!.. Онучі, значите є!.. Набої є!.. Сало й ковбаса є!.. Гм-гм... є... Чи не мало буде? *(Остап Вишня)*. 4. Геть! Розступіться, дайте шлях! *(Леся Українка)*. 5. По-весняному вже гріє сонечко, заглядає до нас у віконечко: "Гей, ви, дітки малі, де ви гаєтесь? Чом ще й досі в кутку темнім граєтесь?" *(К. Перелісна)*. 6. Браво! Браво! – вигукнув Стіліанос, підштовхуючи бокал до пальців Яковенка. Кінчики пальців доторкнулися до скла. Холодне, як вітер у полі. Ну, сміливіше! *(П. Загребельний)*. 7. "Добрий вечір!" – "Добрий вечір". Став тут лицар і – ні слова. Щось ніяк не починалась тая пильная розмова *(Леся Українка)*. 8. Аж тут надворі вже світає. "Цу-цу, Рябко!.. – тут всі, повибігавши з хат: – Цу-цу, Рябко... На-на" – гукнули, як на ґвалт *(П. Гулак-Артемовський)*. 9. Гнат зацьковано озирається навколо себе, мутніє очима: "Та ви що? Ану, ану, відступіться!" *(Г. Тютюнник)*. Там, серед одного двору, стояла молодиця ще з заспаним лицем, нерозчесаною головою і голосно викрикувала на всю околицю: тю-тю, курочки, тю-тю-тю-тьу! Там неслося:

ціп-ціп-ціп! *(Панас Мирний)*. 10. "От спасибі!" – крикнув лицар. Ще ж поет не відозвався, А вже лицар був надворі. На коня! і геть подався (*Леся Українка*). 11. Як упав же він з коня та й на білий сніг, – Слава! Слава! – покотилось і лягло до ніг *(П. Тичина)*. 12. – Отакої! Весь час крадуть, а Залусківський не біднішає. Щось воно не те… *(Люко Дашвар)*. 13. – Ш-ш-ш! Я спішу! Не заважайте! – Шумів вітер по дорозі, бо він завжди любив пошуміти і до діла і без діла *(О. Іваненко)*.

Питання та завдання для самоперевірки

1. У чому полягає проблема визначення частиномовного статусу вигуків?

2. Чому вигук не належить до службових чи повнозначних слів?

3. Хто з українських мовознавців і чому визначають вигуки як еквіваленти синтаксично нечленованих речень?

4. Дайте визначення вигуку як частини мови. Наведіть приклади.

5. На які розряди за значенням поділяються вигуки?

6. Які вигуки належать до емоційних? Проілюструйте на прикладах.

7. Які вигуки виражають наказ, вимогу припинити якусь дію? Проілюструйте на прикладах.

8. Які вигуки належать до спонукальних? Проілюструйте на прикладах.

9. За допомогою яких вигуків привертають увагу людей, звертаються до них? Проілюструйте на прикладах.

10. Які вигуки називають етикетними? Проілюструйте на прикладах.

11. Наведіть приклади вигуків, які використовуються для прикликання або відганяння свійських тварин чи птахів, а також для поганяння деяких свійських тварин. Як вони називаються?

12. Які вигуки називаються первинними? Перелічіть їх та утворіть з ними речення.

13. На базі яких частин мови утворюються похідні вигуки? Що таке інтер'єктивація?

14. Наведіть приклади відіменникових вигуків. Відповідь проілюструйте реченнями.

15. Які вигуки утворені на основі дієслів? Наведіть приклади речень, де б такі одиниці виступали в одному випадку дієсловами, в іншому – вигуками.

16. Наведіть приклади вигуків, які є запозиченими з інших мов. З'ясуйте джерело походження таких вигуків.

17. Які частини мови виступають базовими для утворення вторинних складених вигуків?

18. На які групи залежно від звукового складу поділяються первинні вигуки?

19. З якою метою первинні вигуки вимовляються подовжено, подвоєно? Яким чином така вимова передається на письмі?

20. Яку функцію виконують звуконаслідувальні слова?

21. Хто чи що може виступати джерелом звукових виявів, що передають звуконаслідувальні слова?

22. На які групи залежно від звукового складу поділяються звуконаслідувальні слова?

23. Чим зумовлено передавання типових звукових виявів певних предметів відмінними звуконаслідуваннями в різних авторів? Проілюструйте на прикладах.

24. Чи може однозвучне звуконаслідування виражати звукові вияви різних предметів? Проілюструйте на прикладах.

25. Назвіть критерії розмежування використання слів на зразок *клац, трісь, гуп, бах* у функції присудкового слова та власне-вигуковій. Проілюструйте на прикладах.

26. Які розділові знаки відділяють вигуки від інших слів у реченні?

27. Чи завжди вигуки відділяються розділовими знаками?

СХЕМИ І ЗРАЗКИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

ІМЕННИК

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність.
2. Початкова форма (називний відмінок, однина).
3. Лексико-граматичні розряди:

а) власна / загальна назва;

б) істота / неістота;

в) конкретне / абстрактне значення;

г) з речовинним (матеріальним) значенням;

ґ) збірний;

д) одиничний.

4. Рід:

– чоловічий, жіночий, середній (якщо належить до слів "спільного роду", "подвійного роду", "потенційного роду", то вказати цю ознаку);

– роду нема;

– вказати, якщо є рід, як визначається: за семантичними ознаками, морфологічною будовою, словотвірними ознаками, за синтаксичними зв'язками з іншими словами в реченні.

5. Число:

– однина, множина;

– вказати, чи вживається в однині і множині, чи лише в однині (singularia tantum, однинний) або лише в множині (pluralia tantum, множинний);

– засоби вираження (закінчення, наголос, чергування звуків, суфікс, аналітично – через зв'язки з іншими словами).

6. Відмінок:

– називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний;

– на яке питання відповідає;

– прямий чи непрямий;

– значення відмінка (суб'єктне, об'єктне, атрибутивне, обставинне, предикативне значення);

– засоби вираження (закінчення, наголос, чергування звуків, суфікс, аналітично).

7. Відміна (I, II, III, IV відміна; поза відмінами).

8. Група (тверда, м'яка, мішана група) – для I та II відмін.

9. З яким словом пов'язаний (указати тип зв'язку; виступає головним чи залежним компонентом)?

10. Синтаксична роль (член речення).

11. Спрощений морфемний аналіз (схема).

12. Спрощений словотвірний аналіз.

13. Вимова слова (запис у фонетичній транскрипції).

14. Правопис (орфограми).

Величезне невігластво – не найбільше ***зло****: накопичення погано засвоєних знань ще гірше* (Платон).

1. *Зло* – іменник.

2. Початкова форма – *зло.*

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) абстрактне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Середній рід: морфологічний спосіб вираження – закінчення *-о*.

5. Однина: однинний, засіб вираження – флексія *-о*.

6. Називний відмінок: питання – *що?*, прямий, предикативне значення, засіб вираження – закінчення *-о*.

7. II відміна.

8. Тверда група.

9. Пов'язаний із прикметником *найбільше* зв'язком узгодження, виступає головним компонентом.

10. Присудок.

11. $\overset{\frown}{\boxed{Зл}}\boxed{о}$.

12. *Зл*$\overline{о}$ ←⌜зл⌝ий – флективний спосіб.

13. [*зло*].

14. Орфограм нема.

Не обіцяй в біді згадати ***друга****, а просто другом будь йому завжди* (М. Карпенко).

1. *Друга* – іменник.

2. Початкова форма – *друг.*

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) істота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Чоловічий рід: семантичний (називає особу чоловічої статі) та синтаксичний (наявність займенникової форми чоловічого роду *йому*) способи вираження.

5. Однина: уживається в однині й множині, засіб вираження – закінчення *-а*.

6. Знахідний відмінок: питання – *кого?*, непрямий, об'єктне значення, засіб вираження – флексія *-а*.

7. ІІ відміна.

8. Тверда група.

9. Пов'язаний із дієсловом *згадати* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Додаток.

11. *Друг*а.

12. *Друг* – непохідне.

13. [*дру̓га*].

14. Орфограм нема.

Учися мудрості в Тараса, у ***Лесі*** *мужності учись* (Л. Дмитерко).

1. *Лесі* – іменник.

2. Початкова форма – *Леся*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) власна назва; б) істота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Жіночий рід: семантичний (називає особу жіночої статі) та морфологічний (закінчення *-і*) способи вираження.

5. Однина: однинний, засіб вираження – закінчення *-і*.

6. Родовий відмінок: питання – *кого?*, непрямий, об'єктне значення, засіб вираження – флексія *-і*.

7. І відміна.

8. М'яка група.

9. Пов'язаний із дієсловом *учись* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Додаток.

11. *Лес*і.

12. *Леся* – непохідне.

13. [*ле̓с'і*].

14. Орфограма: велика літера у власних назвах.

Пахне сосною, пахне м'ятою, житнім ***хлібом*** *і бджолами* (М. Гірник).

1. *Хлібом* – іменник.

2. Початкова форма – *хліб*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) конкретне значення; г) з речовинним (матеріальним) значенням; до збірних, одиничних не належить.

4. Чоловічий рід: морфологічний спосіб вираження – закінчення *-ом*.

5. Однина: однинний, засіб вираження – закінчення *-ом.*

6. Орудний відмінок: питання – *чим?*, непрямий, суб'єктне значення, засіб вираження – флексія *-ом*.

7. II відміна.

8. Тверда група.

9. Пов'язаний із дієсловом *пахне* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Додаток.

11. *Хліб*|*ом*.

12. *Хліб* – непохідне.

13. [*хл′і́бом*].

14. Орфограм нема.

Сонце для всіх світить однаково, тільки не в кожному ***сонця*** *порівну* (В. Коломієць).

1. *Сонця* – іменник.

2. Початкова форма – *сонце*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) абстрактне значення (конкретне значення змінилося на абстрактне); до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Середній рід: морфологічний спосіб вираження – закінчення *-я.*

5. Однина: однинний, засіб вираження – закінчення *-я*.

6. Родовий відмінок: питання – *чого?*, непрямий, об'єктне значення, засіб вираження – флексія *-я.*

7. II відміна.

8. М'яка група.

9. Пов'язаний з імпліцитним присудком *є (бути)* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Додаток.

11. *Сонц*|*я*.

12. *Сонце* – непохідне.

13. [*со́н′ц′а*].

14. Орфограма: м'який знак (після м'яких приголосних, крім [л], якщо за ними йдуть інші м'які приголосні, м'який знак не пишемо).

Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ***ячменів****, шовк колосистої хвилі* (М. Коцюбинський).

1. *Ячменів* – іменник.

2. Початкова форма – *ячмені*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) конкретне значення; г) втрачає речовинне (матеріальне) значення, оскільки вжитий у формі множини, називає велику кількість площі, засіяної зерновою культурою; до збірних, одиничних не належить.

4. Роду нема, оскільки множинний.

5. Множина: множинний (змінює лексичне значення); з речовинним значенням у формі однини – однинний, засіб вираження – закінчення *-ів*.

6. Родовий відмінок: питання – *чого?*, непрямий, атрибутивне значення, засіб вираження – флексія *-ів*.

7. Поза відмінами, бо належить до множинних.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний з іменником *шерсть* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Означення.

11. *Яч мен ів* .

12. *Ячмінь* – непохідне (з погляду синхронії).

13. [*йачме*^{ц}*н'*^{і}*їў*].

14. Орфограма: літера *е* на позначення ненаголошеного голосного [*е*], який чергується з [*і*].

І сонна тиша сонним язиком шепоче саду сонну ***колискову*** (М. Вінграновський).

1. *Колискову* – іменник.

2. Початкова форма – *колискова*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Жіночий рід: морфологічний спосіб вираження – закінчення *-у*, синтаксичний – узгодження із залежною прикметниковою формою *сонну*.

5. Однина: уживається в однині й множині, засіб вираження – закінчення *-у*.

6. Знахідний відмінок: питання – *що?*, непрямий, об'єктне значення, засіб вираження – флексія *-у*.

7. Поза відмінами, оскільки утворений унаслідок субстантивації прикметника.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний із дієсловом *шепоче* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Додаток.

11. *Колискову*.

12. *Колискова* ← колискова (пісня) (прикм.) – конверсія (субстантивація).

13. [*колиˢскóву*].

14. Орфограма: літера *и*, що позначає ненаголошений голосний у корені слова (перевіряємо зміною наголосу – *колúска*).

Колись я думав: ***радощі*** *– це путь у світ незнаний із моїх Покуть; тепер я знаю: радість – то дорога до яблунь, що в Стопчатові ростуть* (Д. Павличко).

1. *Радощі* – іменник.

2. Початкова форма – *радощі*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) абстрактне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Роду нема (множинний).

5. Множина: множинний, засіб вираження – закінчення *-і*.

6. Називний відмінок: питання – *що?*, прямий, суб'єктне значення, засіб вираження – флексія *-і*.

7. Поза відмінами, бо належить до множинних.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний із імпліцитною дієслівною зв'язкою *є (бути)* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

10. Підмет.

11. *Радощі*.

12. *Радощі* ← радий – суфіксація.

13. [*рáдошч'і*].

14. Орфограм нема.

Коли крізь розпач випнуться надії І загудуть на вітрі степовім, Я тоді твоїм ім'ям радію І сумую ***іменем*** *твоїм* (В. Симоненко).

1. *Іменем* – іменник.

2. Початкова форма – *ім'я*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Середній рід: морфологічний спосіб вираження – суфікс *-ен-* та закінчення *-ем*.

5. Однина: уживається в однині й множині, засіб вираження – закінчення *-ем*.

6. Орудний відмінок: питання – *чим?*, непрямий, обставинне (способу дії) значення, засіб вираження – флексія *-ем*.

7. IV відміна.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний із дієсловом *сумую* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Обставина.

11. *Імен*|*ем*.

12. *Ім'я* – непохідне.

13. [*іме*^{и}*не*^{и}*м*].

14. Орфограми: літера *е* в суфіксі *-ен-* (у формотворчому суфіксі *-ен-* завжди пишемо *е*) та в закінченні *-ем* (в орудному відмінку однини іменників IV відміни пишемо *е*).

Одного разу пішла жінка на річку прати, коли ж котиться горошина по дорозі. Жінка взяла ***горошину*** *та й з'їла* (З казки "Коти-горошко").

1. *Горошину* – іменник.

2. Початкова форма – *горошина*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) конкретне значення; г) одиничний; до речовинних, збірних не належить.

4. Жіночий рід: словотвірний спосіб вираження – суфікс *-ин-* та морфологічний – закінчення *-у*.

5. Однина: уживається в однині й множині, засіб вираження – закінчення *-у*.

6. Знахідний відмінок: питання – *що?*, непрямий, об'єктне значення, засіб вираження – флексія *-у*.

7. І відміна.

8. Тверда група.

9. Пов'язаний із дієсловом *взяла* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Додаток.

11. *Горошину*.

12. *Горошина* ← горох – суфіксація.

13. [*горошину*].

14. Орфограм нема.

В кімнаті, стилізовано японській, ця жінка в золотому ***кімоно****, засипана сухим вечірнім сонцем, тримає помаранчу* (І. Жиленко).

1. *Кімоно* – іменник.

2. Початкова форма – *кімоно*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Середній рід: синтаксичний спосіб вираження (форма прикметника *золотому*).

5. Однина: уживається в однині й множині, синтаксичний засіб вираження – форма прикметника *золотому*, ужита в однині.

6. Місцевий відмінок: питання – *в чому?*, непрямий, атрибутивне значення, засіб вираження – прийменник *в* та синтаксичний зв'язок із прикметником.

7. Поза відмінами, оскільки належить до невідмінюваних.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний із іменником *жінка* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Означення.

11. *Кімоно*.

12. *Кімоно* – непохідне.

13. [*к'імоно*].

14. Орфограма: літера *і-и* в словах іншомовного походження (літера *і* пишеться в загальних назвах після літер, що не входять до "дев'ятки".

А Пархім ходить та голодний дрижаки їсть по холодній зорі, не маючи у віщо і одягтись... Терпів таки багато ***сердега*** *від такої жінки* (Г. Квітка-Основ'яненко).

1. *Сердега* – іменник.

2. Початкова форма – *сердега*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) істота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Чоловічий рід (належить до слів "спільного роду"): синтаксичний спосіб вираження – форма дієслова *терпів* та морфологічний – флексія *-а*.

5. Однина: уживається в однині й множині, засіб вираження – закінчення *-а*.

6. Називний відмінок: питання – *хто?*, прямий, суб'єктне значення, засіб вираження – флексія *-а*.

7. І відміна.

8. Тверда група.

9. Пов'язаний із дієсловом *терпів* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

10. Підмет.

11. *Сердега*.

12. *Сердега* ← серце – суфіксація.

13. [*се*^{и}*рде̍га*].

14. Орфограма: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний у корені слова (перевіряємо зміною наголосу – *се̍рце*).

– Я думав: ти справжній рибалка, а ти ***сонько****!* (Ю. Збанацький).

1. *Сонько* – іменник.

2. Початкова форма – *сонько*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) істота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Чоловічий рід (належить до слів "потенційного роду"): синтаксичний спосіб вираження – форма прикметника *справжній*.

5. Однина: уживається в однині й множині, засіб вираження – закінчення *-о*.

6. Називний відмінок: питання – *хто?*, прямий, предикативне значення, засіб вираження – флексія *-о*.

7. ІІ відміна.

8. Тверда група.

9. Пов'язаний із імпліцитною дієслівною зв'язкою *є (бути)* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

10. Присудок.

11. *Соньк*$\boxed{о}$.

12. *Соньк*о ← $\overline{\text{сон}}$ – суфіксація.

13. [*сон'ко*].

14. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці складу).

Там неслися ***кури*** *нишком од матері і різне дрібне* ***птаство*** (О. Довженко).

1. *Кури* – іменник.

2. Початкова форма – *кури*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) істота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Роду нема (множинний).

5. Множина: множинний, засіб вираження – закінчення *-и*.

6. Називний відмінок: питання – *хто?*, прямий, суб'єктне значення, засіб вираження – флексія *-и*.

7. Поза відмінами, оскільки належить до множинних.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний із дієсловом *неслися* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

10. Підмет.

11. *Кур*$\boxed{и}$.

12. *Кури* – непохідне.

13. [*ку́ри*].

14. Орфограм нема.

1. *Птаство* – іменник.

2. Початкова форма – *птаство*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота;

в) конкретне значення; г) збірний; до речовинних, одиничних не належить.

4. Середній рід: словотвірний спосіб вираження – суфікс *-ств-* та морфологічний – закінчення *-о*.

5. Однина: однинний, засіб вираження – закінчення *-о*.

6. Називний відмінок: питання – *що?*, прямий, суб'єктне значення, засіб вираження – флексія *-о*.

7. II відміна.

8. Тверда група.

9. Пов'язаний із прикметником *дрібне* зв'язком узгодження, виступає головним компонентом.

10. Підмет.

11. *Птаство*|о.

12. *Птаство* ← птах – суфіксація.

13. [*пта'ство*].

14. Орфограма: спрощення в групах приголосних (*х + ств(о) → ств(о)*).

А ще було зготовлено руками пані радникової: крученики волинські, січеники полтавські, язики з ізюмом, рубці по-українському, ***порося*** *з хроном, телячий смажений завиванець,* ***курчата*** *в сметані* (Є. Гуцало).

1. *Порося* – іменник.

2. Початкова форма – *порося*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота (назва страви); в) конкретне значення; г) речовинний; до збірних, одиничних не належить.

4. Середній рід: морфологічний – закінчення *-я*.

5. Однина: однинний, засіб вираження – закінчення *-я*.

6. Знахідний відмінок: питання – *що?*, непрямий, об'єктне значення, засіб вираження – флексія *-я*.

7. IV відміна.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний із дієслівною формою *було зготовлено* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Додаток.

11. *Порос*|я.

12. *Порося* (страва) ← порося (тварина) – лексико-семантичний спосіб творення.

13. [*порос′а*].

14. Орфограм нема.

1. *Курчата* – іменник.

2. Початкова форма – *курчата*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота (назва страви); в) конкретне значення; г) речовинний; до збірних, одиничних не належить.

4. Роду нема (множинний).

5. Множина: множинний, морфологічний засіб вираження – флексія *-а* та суфікс *-ат-*.

6. Знахідний відмінок: питання – *що?*, непрямий, об'єктне значення, засіб вираження – флексія *-а*.

7. Поза відмінами, оскільки належить до множинних.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний із дієслівною формою *було зготовлено* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Додаток.

11. *Курчат*а.

12. *Курчата* (страва) ← курчата (істота) – лексико-семантичний спосіб творення.

13. [*курча́та*].

14. Орфограм нема.

З усіх усюд повзуть вони сюди – новітні ***чингісхани*** *і моголи* (В. Пугач).

1. *Чингісхани* – іменник.

2. Початкова форма – *чингісхани*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва (утворена на базі власної); б) істота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Роду нема, бо множинний.

5. Множина: множинний (у цьому значенні вживається тільки у формі множини, оскільки вказує на загальне поняття, а не індивідуальну назву), засіб вираження – закінчення *-и*.

6. Називний відмінок: питання – *хто?*, прямий, атрибутивне значення, засіб вираження – флексія *-и*.

7. Поза відмінами, бо множинний.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний із прикметником *новітні* зв'язком узгодження, виступає головним компонентом.

10. Означення.

11. *Чингісхани*.

12. *Чингісхани* (загальна назва) ← *Чингісхан* (власна назва) – лексико-семантичний спосіб творення.

13. [*чи*^{е}*нг'ісха́ни*].

14. Орфограма: літери *і-и* в словах іншомовного походження (літера *и* пишеться у власних назвах після літери *ч*).

Сирий бетон аеропорту Кеннеді. Якось зненацька вискнули ***шасі*** (Б. Олійник).

1. *Шасі* – іменник.

2. Початкова форма – *шасі*.

3. Лексико-граматичні розряди: а) загальна назва; б) неістота; в) конкретне значення; до речовинних, збірних, одиничних не належить.

4. Середній рід: невідмінюваний іменник на позначення неістоти.

5. Множина: уживається в однині й множині, синтаксичний засіб вираження – форма дієслова *вискнули,* ужита в множині.

6. Називний відмінок: питання – *що?*, прямий, суб'єктне значення, засіб вираження – синтаксичний зв'язок із дієсловом *вискнули*.

7. Поза відмінами, оскільки належить до невідмінюваних.

8. Групи нема.

9. Пов'язаний із дієсловом *вискнули* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

10. Підмет.

11. *Шасі*.

12. *Шасі* – непохідне.

13. [*шас'ґі*].

14. Орфограма: подвоєні літери (у загальних назвах іншомовного походження подвоєння не відбувається).

ПРИКМЕТНИК

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність.

2. Початкова форма (називний відмінок, чоловічий рід, однина).

3. Розряд за значенням: якісний, відносний, присвійний; якщо перехід, то зазначити.

4. Ступінь порівняння (для якісних):

а) звичайний (нульовий), вищий, найвищий (якщо прикметник не утворює ступенів, пояснити чому);

б) форма (проста чи складена);

в) як утворюється (за допомогою яких слів, суфікса, префікса, суплетивно).

5. Форма за закінченням: повна (стягнена, нестягнена – для називного та знахідного відмінків), коротка – для чоловічого роду називного та знахідного відмінків.

6. Рід: засоби вираження.

7. Число: засоби вираження.

8. Відмінок: а) на яке питання відповідає; б) флексія.

9. Група: тверда, м'яка, „мішана" (на *-лиций*).

10. З яким словом пов'язаний (указати тип зв'язку; виступає головним чи залежним компонентом)?

11. Синтаксична роль у реченні.

12. Спрощений морфемний аналіз (схема).

13. Спрощений словотвірний аналіз.

14. Вимова слова (запис у фонетичній транскрипції).

15. Правопис (орфограми).

З літечка в осінь паром відпливає ***старенький*** (Т. Севернюк).

1. *Старенький* – прикметник.

2. Початкова форма – *старенький.*

3. Якісний.

4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки вказує на ступінь вияву ознаки словотворчим суфіксом *-еньк-*.

5. Повна форма.

6. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-ий*.

7. Однина: засіб вираження – закінчення *-ий*.

8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *який?* б) флексія *-ий*.

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменником *паром* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

11. Означення.

12. *Старе́ньк*ий.

13. *Старе́нький* ← старий – суфіксальний спосіб творення.

14. [*старе̍н'киї*].

15. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо у суфіксі *-еньк-*).

Хоч би ***маленькую*** *хатину він мріяв мати над Дніпром, щоб у* ***вечірнюю*** *годину животворить своїм пером* (М. Рильський).

1. *Маленькую* – прикметник.

2. Початкова форма – *маленький*.

3. Якісний.

4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки вказує на ступінь вияву ознаки словотворчим суфіксом *-еньк-*.

5. Повна нестягнена форма.

6. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-ую*.

7. Однина: засіб вираження – закінчення *-ую*.

8. Знахідний відмінок: а) відповідає на питання *яку?* б) флексія *-ую*.

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменником *хатину* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

11. Означення.

12. *Мале́ньк*ую.

13. *Мале́нький* ← малий – суфіксальний спосіб творення.

14. [*мале̍н'куйу*].

15. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо у суфіксі *-еньк-*).

1. *Вечірнюю* – прикметник.

2. Початкова форма – *вечірній*.

3. Відносний.

4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки належить до відносних.

5. Повна нестягнена форма.

6. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-юю*.

7. Однина: засіб вираження – закінчення *-ою*.

8. Знахідний відмінок: а) відповідає на питання *яку?* б) флексія *-ою*.

9. М'яка група.

10. Пов'язаний із іменником *годину* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

11. Означення.

12. *Вечірн*|*ю*.

13. *Вечірній* ← вечір – суфіксальний спосіб творення.

14. [*ве*^{ш}*ч'ірн'уйу*].

15. Орфограма: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний у корені слова (перевіряємо зміною наголосу – *вéчір*).

Говоріть, кричіть, щоб всі узнали, Втямили нарешті до пуття: Смертні вам безсмертя дарували, Смертні вам продовжили життя! Щоб надійно крила ***соколині*** *Вас у небі вірності несли, Мудрості своєї по краплині Смертні вам, як бджоли, віддали* (В. Симоненко).

1. *Соколині* – прикметник.

2. Початкова форма – *соколиний.*

3. Присвійний.

4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки належить до присвійних.

5. Повна стягнена форма.

6. Роду нема, оскільки вжитий у формі множини.

7. Множина: засіб вираження – флексія *-і.*

8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *чиї?* б) флексія *-і.*

9. Тверда група.

10. Пов'язаний з іменником *крила* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

11. Означення.

12. *Соколин*|*і*.

13. *Соколиний* ← сокіл – суфіксальний спосіб творення.

14. [*соколи'н'і*].

15. Орфограм нема.

За тобою завше будуть мандрувати очі ***материнські*** *і* ***білява*** *хата* (В. Симоненко).

1. *Материнські* – прикметник.

2. Початкова форма – *материнський*.

3. Присвійний (присвійно-відносний).

4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки належить до присвійно-відносних.

5. Повна стягнена форма.

6. Роду нема, оскільки вжитий у формі множини.

7. Множина: засіб вираження – флексія *-і*.

8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *чиї?* б) флексія *-і*.

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменником *очі* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

11. Означення.

12. *Материнськ* $\boxed{і}$.

13. *Материнський* ← матір – суфіксальний спосіб творення.

14. [*мате^{и}рин′с′к'і*].

15. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо у суфіксі *-ськ-* і не пишемо після *н* перед суфіксом *-ськ-*).

1. *Білява* – прикметник.

2. Початкова форма – *білявий*.

3. Якісний.

4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки вказує на неповноту вияву ознаки (суфікс *-яв-*).

5. Повна стягнена форма.

6. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-а*.

7. Однина: засіб вираження – закінчення *-а*.

8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *яка?* б) флексія *-а*.

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменником *хата* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

11. Означення.

12. *Біляв* $\boxed{а}$.

13. *Білявий* ← білий – суфіксальний спосіб творення.

14. [*б'іл′ава*].

15. Орфограм нема.

Будь мені як королева з казки, що заснула серед ***срібних*** *рож* (Б. Лепкий).

1. *Срібних* – прикметник.
2. Початкова форма – *срібний*.
3. Якісний (відносно-якісний).
4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки утворився на базі відносного.
5. Повна форма.
6. Роду нема, оскільки вжитий у формі множини.
7. Множина: засіб вираження – флексія *-их*.
8. Родовий відмінок: а) відповідає на питання *яких?* б) флексія *-их*.
9. Тверда група.
10. Пов'язаний із іменником *рож* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.
11. Означення.
12. *Срібн|их*.
13. *Срібний* (колір) ← срібний (виготовлений із срібла) – лексико-семантичний спосіб творення.
14. [*ср'і́бних*].
15. Орфограм нема.

Як паросць виноградної лози, Плекайте мову. Пильно й ненастанно Політь бур'ян. ***Чистіша*** *від сльози Вона хай буде* (М. Рильський).

1. *Чистіша* – прикметник.
2. Початкова форма – *чистий*.
3. Якісний.
4. Проста форма вищого ступеня порівняння: засіб вираження – суфікс *-іш-*.
5. Повна стягнена форма.
6. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-а*.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-а*.
8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *яка?* б) флексія *-а*.
9. Тверда група.
10. Пов'язаний із іменниковою формою *від сльози* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

11. Присудок (іменна частина складеного іменного присудка).

12. *Чистіш* [а].

13. *Чистий* – непохідне.

14. [*чи*^{е}*с′т′*^{і}*іша*].

15. Орфограма: літера *и*, що позначає ненаголошений голосний у корені слова (перевіряємо зміною наголосу – *чи́стий*).

Невблаганні літа, напевне, ***найбільш немилосердні*** *до наших сільських жінок: їхню красу швидко висушують сонце і вітер, змивають дощі і сніг, темнять поле й город, лопата і сапа* (М. Стельмах).

1. *Найбільш немилосердні* – прикметник.

2. Початкова форма – *немилосердний*.

3. Якісний.

4. Складена форма найвищого ступеня порівняння: засіб вираження – слово ступеня порівняння *найбільш*.

5. Повна стягнена форма.

6. Роду нема, оскільки вжитий у формі множини.

7. Множина: засіб вираження – флексія *-і*.

8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *які?* б) флексія *-і*.

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменниковою формою *до жінок* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

11. Присудок (іменна частина складеного іменного присудка).

12. *Немил(о)серд н* [і].

13. *Немилосердний* ← милосердний – префіксальний спосіб творення.

14. [*не*^{и}*ми*^{е}*лосе́рдниї*].

15. Орфограми: написання *не* з прикметниками (частку *не* пишемо разом з прикметником, оскільки в сполученні з ним означає одне поняття); літера *и*, що позначає ненаголошений голосний у корені слова (перевіряємо зміною наголосу – *ми́лий*).

Еней був парубок моторний І хлопець хоть куди козак, Удавсь на всеє зле проворний, ***Завзятіший од всіх*** *бурлак* (І. Котляревський).

1. *Завзятіший од всіх* – прикметник.

2. Початкова форма – *завзятий*.

3. Якісний.

4. Складена форма найвищого ступеня порівняння: засіб вираження – сполучення слів *від усіх (бурлак)* та суфікс *-іш-*.

5. Повна форма.

6. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-ий.*

7. Однина: засіб вираження – закінчення *-ий.*

8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *який?* б) флексія *-ий*.

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменниковою формою *від бурлак* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

11. Присудок (іменна частина складеного іменного присудка).

12. *Завзятіш* *ий*.

13. *Завзятий* – непохідне (з погляду синхронії).

14. [*заўз'а́т'ішиј*].

15. Орфограм нема.

Облога Дніпра ставала ще ***більш відчутною*** *і вражаючою* (Я. Баш).

1. *Більш відчутною* – прикметник.

2. Початкова форма – *відчутний.*

3. Якісний.

4. Складена форма вищого ступеня порівняння: засіб вираження – слово ступеня порівняння *більш*.

5. Повна форма.

6. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-ою.*

7. Однина: засіб вираження – закінчення *-ою.*

8. Орудний відмінок: а) відповідає на питання *якою?* б) флексія *-ою*.

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із дієсловом *ставала* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

11. Присудок (іменна частина складеного іменного присудка).

12. *Відчутн* *ий*.

13. *Відчутний* ← *відчути* – суфіксальний спосіб творення.

14. [*в'ідж'у́тниј*].

15. Орфограм нема.

І він бачить Марійку з білявою ***круглолицьою*** *дочкою* (М. Стельмах).

1. *Круглолицьою* – прикметник.
2. Початкова форма – *круглолиций.*
3. Якісний.
4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки є складним словом.
5. Повна форма.
6. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-ою*.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-ою.*
8. Орудний відмінок: а) відповідає на питання *якою?* б) флексія *-ою*.
9. "Мішана" група (на *-лиций*).
10. Пов'язаний з іменником *дочкою* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.
11. Означення.
12. *Кругл(о)лиць*|*ою*.
13. *Круглолиций* ← кругле лице – основоскладання.
14. [*кр'углол'иц'ойу*].
15. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних перед *о*); написання складних слів разом та через дефіс (складний прикметник пишемо разом, якщо він утворений із сполучення слів, одне з яких залежне від іншого).

Смерть за волю – то ***найважча*** *праця* (М. Стельмах).

1. *Найважча* – прикметник.
2. Початкова форма – *важкий*.
3. Якісний.
4. Проста форма найвищого ступеня порівняння: засіб вираження – префікс *най-*.
5. Повна стягнена форма.
6. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-а*.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-а.*
8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *яка?* б) флексія *-а*.
9. Тверда група.
10. Пов'язаний з іменником *праця* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.
11. Означення.
12. *Найважч*|*а*.
13. *Важкий* ← вага – суфіксація.
14. [*най в'ажча*].

15. Орфограма: написання формотворчих суфіксів ступенів порівняння прикметників та прислівників (при творенні вищого ступеня порівняння приголосні основи [*г*], [*ж*], [*з*] при сполученні із суфіксом *-ш-* змінюються на [*жч*]).

Останнє яблуко в саду в ***осінній*** *заметілі чи на добро, чи на біду лишилося на гіллі* (М. Луків).

1. *Осінній* – прикметник.
2. Початкова форма – *осінній*.
3. Відносний.
4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки є відносним.
5. Повна форма.
6. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-ій*.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-ій*.
8. Місцевий відмінок: а) відповідає на питання *в якій?* б) флексія *-ій*.
9. М'яка група.
10. Пов'язаний із іменником *заметілі* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.
11. Означення.
12. *Осінн* | *ій*.
13. *Осінній* ← осінь – суфіксація.
14. [*ос′ін′:ій*].
15. Орфограма: подвоєні літери (маємо подвоєння *нн* за умови збігу однакових приголосних кореня і суфікса).

Конотоп не лише відьмами – лицарями ***славен*** (Д. Білоус).

1. *Славен* – прикметник.
2. Початкова форма – *славен*.
3. Якісний.
4. Звичайний ступінь порівняння.
5. Коротка форма.
6. Чоловічий рід: засіб вираження – нульова флексія.
7. Однина: засіб вираження – нульове закінчення.
8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *який?* б) нульова флексія.
9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменником *Конотоп* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

11. Присудок (іменна частина складеного іменного присудка).

12. *Славе́н*□.

13. *Славе́н* ← слава – суфіксація.

14. [*сла́ве^{и}н*].

15. Орфограма: літера *е* в суфіксі слів (пишемо *е*, оскільки є вставним – чергування *о* з *ø*).

*До 195-ї річниці від дня народження Великого Кобзаря вийшла книга "**Шевченків** край: історико-етнографічне дослідження"* (З газети).

1. *Шевченків* – прикметник.

2. Початкова форма – *Шевченків*.

3. Присвійний.

4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки належить до присвійних.

5. Коротка форма.

6. Чоловічий: засіб вираження – нульова флексія.

7. Однина: засіб вираження – нульова флексія.

8. Називний відмінок: а) відповідає на питання *який?* б) нульова флексія.

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменником *край* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

11. Означення.

12. *Шевченкі́в*□.

13. *Шевченкі́в* ← Шевченко – суфіксація.

14. [*ше^{и}ўче́нк'іў*].

15. Орфограми: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний у корені слова (пишемо *е* оскільки є вставним – чергування *о* з *ø*; велика літера у присвійних прикметниках, утворених від власних назв (присвійні прикметники, утворені від власних назв, пишуться з великої літери).

*Метелиця здивувалася: чому говорить на **повен** голос, не криючись?..* (Є. Гуцало).

1. *Повен* – прикметник.

2. Початкова форма – *повен*.

3. Якісний.

4. Звичайний ступінь порівняння.

5. Коротка форма.

6. Чоловічий рід: засіб вираження – нульова флексія.

7. Однина: засіб вираження – нульове закінчення.

8. Знахідний відмінок: а) відповідає на питання *на який?* б) нульова флексія та прийменник *на.*

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменником *голос* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

11. Разом з іменником *голос* у складі фразеологізму виступає обставиною.

12. ⌊*Повен*| □.

13. *Повен* – непохідний.

14. [*по́ве*^{и}*н*].

15. Орфограма: літера *е* в коренях слів (пишемо *е*, оскільки є вставним – чергування *е* з *ø*).

Я про ***танталові*** *чув муки, немає мук над них, мабуть* (П. Куліш).

1. *Танталові* – прикметник.

2. Початкова форма – *танталів*.

3. Втратив значення присвійності, оскільки входить до складу фразеологізму.

4. Не утворює ступенів порівняння, оскільки за походженням – присвійний.

5. Повна стягнена форма.

6. Роду нема, оскільки вжитий у формі множини.

7. Множина: засіб вираження – флексія *-і*.

8. Знахідний: а) відповідає на питання *про які?* б) флексія *-і* та прийменник *про*.

9. Тверда група.

10. Пов'язаний із іменником *муки* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

11. Означення.

12. ⌊*Танталов*| *і*.

13. *Танталів* (лексикалізоване значення) ← ⌈Танталів⌉ (присвійний) – лексико-семантичний спосіб творення.

14. [*танта́лов'і*].

15. Орфограми: велика літера і лапки у власних назвах (з малої літери пишуться присвійні прикметники, утворені від власних особових імен, якщо вони входять до складу стійких фразеологічних сполучень або наукових термінів).

ЧИСЛІВНИК

1. Аналізоване слово з тексту, частиномоновна належність.
2. Початкова форма (називний відмінок, чоловічий рід, однина).
3. Розряд за значенням:

а) кількісний: означено-кількісний (власне кількісний, збірний, дробовий);

неозначено-кількісний;

б) порядковий.

4. Група за структурою (будовою): простий, складний, складений.
5. Рід (якщо є): засоби вираження.
6. Число (якщо є): засоби вираження.
7. Відмінок: засоби вираження, тип словозміни.
8. З яким словом пов'язаний (указати тип зв'язку; виступає головним чи залежним компонентом)?
9. Синтаксична роль.
10. Спрощений морфемний аналіз (схема).
11. Спрощений словотвірний аналіз.
12. Вимова (запис фонетичною транскрипцією).
13. Правопис (орфограми).

Погодою у нас на сінокосі, казали, щось років з ***півтораста*** *завідувала ворона* (О. Довженко).

1. *Півтораста* – числівник.
2. Початкова форма – *півтораста*.
3. Кількісний, означено-кількісний, дробовий.
4. Складний.
5. Роду нема.
6. Числа нема.
7. Знахідний відмінок, синтаксичний спосіб вираження, оскільки числівник невідмінюваний.

8. Пов'язаний із іменником *років* зв'язком керування; виступає головним компонентом.

9. Разом із іменником *років* – обставина.

10. *Півтор(а)ста*.

11. *Півтораста* ← півтора + ста – зрощення.

12. [*п'іўтора́ста*].

13. Орфограм нема.

Надрукована ***тисяча чотириста п'ятдесят п'ятого*** *року Йоганном Ґутенберґом Біблія складалася із* ***трьохсот двадцяти*** *подвійних аркушів великого формату* (З журналу).

1. *Тисяча чотириста п'ятдесят п'ятого* – числівник.

2. Початкова форма – *тисяча чотириста п'ятдесят п'ятий*.

3. Порядковий.

4. Складений.

5. Чоловічий рід: засіб вираження – закінчення *-ого* та синтаксичний зв'язок з іменником *року*.

6. Однина: засіб вираження – закінчення *-ого*.

7. Родовий відмінок: засіб вираження – закінчення *-ого* та синтаксичний зв'язок з іменником *року*; відмінюється остання складова частина, оскільки належить до складених порядкових.

8. Пов'язаний із іменником *року* зв'язком узгодження; виступає залежним компонентом.

9. Разом з іменником *року* – обставина.

10. *Тисяч* *а* *чотир(и)ст* *а* *п'ятдесят* □ *п'ят* *ого*.

11. *Тисяча чотириста п'ятдесят п'ятий* – аналітична сполука синтетичних числівників (*тисяча* є непохідним, *п'ятий* утворений флективним способом, а *чотириста* і *п'ятдесят* – зрощенням).

12. [*ти́с'ача чоти́ри*^{е}*ста пйад:е*^{и}*с'а́т пйа́того*].

13. Орфограми: апостроф (апостроф ставимо перед буквою *я* після літери *п*, що позначає губний приголосний звук [*п*]); літери, що позначають приголосні, які уподібнюються (на письмі зміни у вимові, пов'язані з уподібненням, не позначаються).

1. *Трьохсот двадцяти* – числівник.

2. Початкова форма – *триста двадцять*.

3. Кількісний, означено-кількісний, власне кількісний.

4. Складений.

5. Роду нема.

6. Числа нема.

7. Родовий відмінок: засіб вираження – нульова флексія та флексія *-и*; *трьохсот* відмінюється у двох частинах, оскільки належить до назв сотень, *двадцяти* відмінюється в другій частині, бо належить до назв десятків.

8. Пов'язаний з іменником *аркушів* зв'язком узгодження; виступає залежним компонентом.

9. Означення.

10. Трь ох сот □ дв(а)дцят и.

11. *Триста двадцять* – аналітична сполука двох синтетичних числівників, кожен з яких утворений зрощенням.

12. [*тр′охсо̀т два́дз′ц′ат̀и*].

13. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних перед *о*).

Увесь тодішній репертуар ми переслухали по ***декілька*** *разів, а улюблені "Ріголетто", "Травіату", "Аїду", "Кармен" узагалі слухали незліченно* (І. Малишевський).

1. *Декілька* – числівник.

2. Початкова форма – *декілька.*

3. Кількісний, неозначено-кількісний.

4. Простий.

5. Роду нема.

6. Числа нема.

7. Знахідний відмінок: засіб вираження – флексія *-а* та прийменник *по;* відмінюється як числівник *два*.

8. Пов'язаний з іменником *разів* зв'язком керування; виступає головним компонентом.

9. Разом з іменником *разів* – обставина.

10. Декільк а.

11. Декілька ← кілька – префіксальний.

12. [*дэ̀к'іл′ка*].

13. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці складу).

Коли Грицеві виповнилося ***десять*** *років, йому подарували "Три мушкетери" Олександра Дюма-батька* (В. Неборак).

1. *Десять* – числівник.
2. Початкова форма – *десять*.
3. Кількісний, означено-кількісний, власне кількісний.
4. Простий.
5. Роду нема.
6. Числа нема.
7. Називний відмінок: засіб вираження – нульова флексія; відмінюється як числівники *п'ять ... двадцять* та *тридцять*.
8. Пов'язаний з іменником *років* зв'язком керування; виступає головним компонентом.
9. Разом з іменником *років* – підмет.
10. *Десять* □.
11. *Десять* – непохідне.
12. [*дэ̀с′ат′*].
13. Орфограма: м'який знак у числівниках (м'який знак після *т* пишеться лише в кінці числівників *п'ять – дев'ятнадцять,* а також *двадцять* і *тридцять*).

Роги в малят оленів розвиваються вже з ***першої*** *осені і формуються аж до квітня наступного року* (З підручника).

1. *Першої* – числівник.
2. Початкова форма – *перший*.
3. Порядковий.
4. Простий.
5. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-ої*.
6. Однина: засіб вираження – закінчення *-ої*.
7. Родовий відмінок: засіб вираження – флексія *-ої*; відмінюється як прикметник твердої групи.
8. Пов'язаний з іменником *осені* зв'язком узгодження; виступає залежним компонентом.
9. Означення.
10. *Перш* *ої*.
11. *Перший* – непохідний.
12. [*пэ̀ршойі*].

13. Орфограм нема.

Лев-ідуган на світі довго жив, ***багато*** *лиха наробив* (Л. Глібов).

1. *Багато* – числівник.
2. Початкова форма – *багато*.
3. Кількісний, неозначено-кількісний.
4. Простий.
5. Роду немає.
6. Числа немає.
7. Знахідний відмінок: засіб вираження – флексія *-о*, відмінюється у непрямих відмінках як числівник *три*.
8. Пов'язаний з іменником *лиха* зв'язком керування; виступає головним компонентом.
9. Разом з іменником *лиха* – додаток.
10. *Багат* о.
11. *Багато* (числівник) ← багато (прислівник) – конверсія (нумералізація).
12. [*багáто*].
13. Орфограм нема.

Пісня і праця – великі ***дві*** *сили* (І. Франко).

1. *Дві* – числівник.
2. Початкова форма – *дві*.
3. Кількісний, означено-кількісний, власне кількісний.
4. Простий.
5. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-і*.
6. Числа нема.
7. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-і*, відмінюється за одним зразком з числівниками *три, чотири*.
8. Пов'язаний з іменником *сили* зв'язком узгодження; виступає залежним компонентом.
9. Разом з іменником *сили* – іменна частина складеного іменного присудка.
10. Дв і .
11. *Дві* – непохідний.
12. [*дв'і*].
13. Орфограм нема.

Загальна площа України становить шістсот три тисячі шістсот двадцять вісім квадратних кілометрів, що становить ***п'ять цілих сім десятих*** *процента території Європи і нуль цілих сорок чотири соті процента території світу (*З енциклопедії*).*

1. *П'ять цілих сім десятих* – числівник.
2. Початкова форма – *п'ять цілих сім десятих*.
3. Кількісний; означено-кількісний; дробовий.
4. Складений.
5. Роду нема.
6. Числа нема.
7. Знахідний відмінок: засіб вираження – нульова флексія в чисельнику та назві цілих одиниць; чисельник змінюється як відповідний власне кількісний числівник, знаменник – як порядковий.
8. Пов'язаний з іменником *процента* зв'язком керування; виступає головним компонентом.
9. Разом з іменником *процента* – іменна частина складеного іменного присудка.
10. ⌞*П'ять*⌟ □ ⌞*ціл*⌟ $\boxed{\textit{их}}$ ⌞*сім*⌟ □ ⌞*десят*⌟ $\boxed{\textit{их}}$.
11. *П'ять цілих сім десятих* – аналітична сполука простих власне кількісних числівників та слова *цілих* (частин) у назві цілих частин і в чисельнику та порядкового числівника у формі множини в знаменнику.
12. [*пйат′ ц′і̇лих с′ім де^{и}с′а̇тих*].
13. Орфограми: апостроф (пишемо апостроф перед *я* після літери *п*, що позначає губний [*п*]); літера *е*, що позначає ненаголошений голосний звук у корені слова (перевіряємо зміною наголосу – *де̇сять*).

На шкільному подвір'ї з дубової перекладини капелюшисто звучав потемнілий дзвін пудів на ***тридцять*** (М. Стельмах).

1. *Тридцять* – числівник.
2. Початкова форма – *тридцять*.
3. Кількісний, означено-кількісний, власне кількісний.
4. Складний.
5. Роду нема.
6. Числа нема.
7. Знахідний відмінок: засіб вираження – нульова флексія та

прийменник *на*; відмінюється у другій частині, аналогічно до числівників *п'ять ... двадцять*.

8. Пов'язаний з іменником *пудів* зв'язком керування; виступає головним компонентом.

9. Разом з іменником *пудів* – означення.

10. *Тр(и)дцять*ь □.

11. *Тридцять* ← три + десять – зрощення.

12. [*трʲидз'ц'ат'*].

13. Орфограма: м'який знак у числівниках (м'який знак після *т* пишеться лише в кінці числівників *п'ять – дев'ятнадцять,* а також *двадцять* і *тридцять*).

Колись у мене була люба сім'я: жінка-порадниця і дітки – щебетливі пташенята: ***два*** *синочки та підліток дівчинка* (М. Старицький).

1. *Два* – числівник.

2. Початкова форма – *два*.

3. Кількісний, означено-кількісний, власне кількісний.

4. Простий.

5. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-а* та сполучення з іменником чоловічого роду *синочки*.

6. Числа нема.

7. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-а*, відмінюється як числівники *три, чотири.*

8. Пов'язаний з іменником *синочки* зв'язком узгодження; виступає залежним компонентом.

9. Разом з іменником *синочки* – означення.

10. *Дв* а.

11. *Два* – непохідний.

12. [*два*].

13. Орфограм нема.

Берег ***один*** *раз обвалюється, а чоловік більше* ***ста*** *разів помиляється* (Народна творчість).

1. *Один* – числівник.

2. Початкова форма – *один.*

3. Кількісний, означено-кількісний, власне кількісний.

4. Простий.

5. Чоловічий рід: засіб вираження – нульова флексія.

6. Однина: засіб вираження – нульова флексія.

7. Знахідний відмінок: засіб вираження – нульова флексія; відмінюється як прикметник.

8. Пов'язаний з іменником *раз* зв'язком узгодження; виступає залежним компонентом.

9. Разом з іменником *раз* – обставина.

10. ⌊*Один*⌋□.

11. *Один* – непохідний.

12. [*оди́н*].

13. Орфограм нема.

1. *Ста* – числівник.

2. Початкова форма – *сто*.

3. Кількісний, означено-кількісний, власне кількісний.

4. Простий.

5. Роду нема.

6. Числа нема.

7. Родовий відмінок: засіб вираження – флексія *-а;* відмінюється як числівники *сорок* і *дев'яносто*.

8. Пов'язаний з іменником *разів* зв'язком узгодження; виступає залежним компонентом.

9. Разом з іменником *разів* – обставина.

10. ⌊*Ст*⌋*а*.

11. *Сто* – непохідний.

12. [*ста*].

13. Орфограм нема.

Попереду собаки вистрибом. Три здоровенні звірові пси. [...] Потім ще ***двоє*** *коней — буланий і гнідий. Всі йдуть чередою* (Іван Багряний).

1. *Двоє* – числівник.

2. Початкова форма – *двоє*.

3. Кількісний, означено-кількісний, збірний.

4. Простий.

5. Роду нема.

6. Числа нема.

7. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-е*; відмінюється як відповідний власне кількісний числівник *два*.

8. Пов'язаний з іменником *коней* зв'язком керування; виступає головним компонентом.

9. Разом з іменником *коней* – підмет.

10. *Дв[ой]* [*е*].

11. *Дво*[*йе*] ← два – суфіксація.

12. [*двойе*].

13. Орфограм нема.

Не раз мені здається, що я прожив ***тисячу*** *років* (Д. Павличко).

1. *Тисячу* – числівник.

2. Початкова форма – *тисяча*.

3. Кількісний, означено-кількісний, власне кількісний.

4. Простий.

5. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-у*.

6. Числа нема.

7. Знахідний відмінок: засіб вираження – флексія *-у*; відмінюється як іменник першої відміни мішаної групи.

8. Пов'язаний з іменником *років* зв'язком керування; виступає головним компонентом.

9. Разом з іменником *років* – обставина.

10. *Тисяч* [*у*].

11. *Тисяча* – непохідний.

12. [*тисʹачу*].

13. Орфограм нема.

Англія займає ***дві треті*** *острова Великобританія, його центральну і південну частини* (З енциклопедії).

1. *Дві треті* – числівник.

2. Початкова форма – *дві треті*.

3. Кількісний, означено-кількісний, дробовий.

4. Складений.

5. Роду нема.

6. Числа нема.

7. Знахідний відмінок: засіб вираження – флексія *-і*; чисельник змінюється як відповідний власне кількісний числівник, знаменник – як порядковий.

8. Пов'язаний з іменником *острова* зв'язком керування; виступає головним компонентом.

9. Разом з іменником *острова* – додаток.

10. *Дв* і *трет* і.

11. *Дві треті* – аналітична сполука простих числівників.

12. [*дв'і трэ́т'і*].

13. Орфограм нема.

Наталка йшла на ***кільканадцять*** *ступнів позаду в інтервалі межи кіньми, бачила, як хлопці жваво та весело розмовляли, розрізняла чуйним вухом* ***обидва*** *голоси, ловила сміх і окремі слова, але до них не підходила* (Іван Багряний).

1. *Кільканадцять* – числівник.

2. Початкова форма – *кільканадцять*.

3. Кількісний, неозначено-кількісний.

4. Складний.

5. Роду нема.

6. Числа нема.

7. Знахідний відмінок: засіб вираження – нульова флексія та прийменник *на*; відмінюється як власне кількісні числівники *п'ять ... двадцять*.

8. Пов'язаний з іменником *ступнів* зв'язком керування; виступає головним компонентом.

9. Разом з іменником *ступнів* – обставина.

10. *Кільканадцять* □.

11. *Кільканадцять* ← кілька на десяти – зрощення.

12. [*к'іл'канáдз'ц'ат'*].

13. Орфограма: м'який знак у числівниках (м'який знак після *т* пишеться лише в кінці числівників *п'ять – дев'ятнадцять*, а також *кільканадцять*).

1. *Обидва* – числівник.

2. Початкова форма – *обидва*.

3. Кількісний, означено-кількісний, збірний.

4. Складний.

5. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-а* та сполучуваність з іменником *голоси*.

6. Числа нема.

7. Знахідний відмінок: засіб вираження – флексія *-а*; відмінюється як власне кількісний числівник *два*.

8. Пов'язаний з іменником *голоси* зв'язком узгодження; виступає залежним компонентом.

9. Разом з іменником *голоси* – додаток.

10. *Об(и)два* а.

11. *Обидва* ← оба + два – зрощення.

12. [*обидва*].

13. Орфограм нема.

ЗАЙМЕННИК

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність.

2. Початкова форма (називний відмінок, чоловічий рід, однина).

3. Розряд за значенням: особовий, зворотний, присвійний, вказівний, означальний, питальний, відносний, заперечний, неозначений.

4. Група за співвіднесенням з іменними частинами мови: узагальнено-предметний (іменниковий), узагальнено-якісний (прикметниковий), узагальнено-кількісний (числівниковий).

5. Рід (якщо є): засоби вираження.

6. Особа (для особових займенників): I, II, III.

7. Число (якщо є): засоби вираження.

8. Відмінок: засоби вираження.

9. З яким словом пов'язаний (указати тип зв'язку; виступає головним чи залежним компонентом)?

10. Синтаксична роль у реченні.

11. Спрощений морфемний аналіз (схема).

12. Спрощений словотвірний аналіз.

13. Вимова (запис фонетичною транскрипцією).

14. Правопис (орфограми).

Не так ***ті*** *кулі козаку страшні, як це щоденне пекло метушні* (Л. Костенко).

1. *Ті* – займенник.
2. Початкова форма – *той*.
3. Вказівний.
4. Узагальнено-якісний.
5. Роду нема, оскільки вжитий у формі множини.
6. Особи нема.
7. Множина: засіб вираження – закінчення *-і*.
8. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-і*.
9. Пов'язаний з іменником *кулі* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.
10. Означення.
11. [Т͡і].
12. *Той* – непохідний.
13. [*м'і*].
14. Орфограм нема.

Я вірю в ранок, у початок ***усіх*** *начал, усіх доріг, у дзвін роси, у цвіт хрещатий, у перший крок через поріг* (П. Перебийніс).

1. *Усіх* – займенник.
2. Початкова форма – *увесь*.
3. Означальний.
4. Узагальнено-якісний.
5. Роду нема, оскільки вжитий у формі множини.
6. Особи нема.
7. Множина: засіб вираження – закінчення *-іх*.
8. Родовий відмінок: засіб вираження – флексія *-іх*.
9. Пов'язаний з іменником *начал* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.
10. Означення.
11. [Ус͡іх].
12. *Увесь* – непохідний.
13. [*ус'іх*].
14. Орфограм нема.

І ***кожна*** *справа почорніє, як стане підлою душа* (В. Грінчак).

1. *Кожна* – займенник.
2. Початкова форма – *кожен.*

3. Означальний.
4. Узагальнено-якісний.
5. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-а*.
6. Особи нема.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-а*.
8. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-а*.
9. Пов'язаний з іменником *справа* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.
10. Означення.
11. *Кожн*|*а*.
12. *Кожен* – непохідний.
13. [*кóжна*].
14. Орфограм нема.

***Хто** дме в огонь, той діждеться іскор в очі* (Народна творчість).

1. *Хто* – займенник.
2. Початкова форма – *хто*.
3. Відносний.
4. Узагальнено-предметний.
5. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-о* та синтаксично – співвіднесеність із займенником *той* у формі чоловічого роду.
6. Особи нема.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-о* та синтаксично – сполучуваність з дієсловом *дме* у формі однини.
8. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-о*.
9. Пов'язаний із дієсловом *дме* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.
10. Підмет.
11. *Хт*|*о*.
12. *Хто* – непохідний.
13. [*хто*].
14. Орфограм нема.

*Ти мене з дитинства підіймала, Хліб дала з піснями солов'я, Відвела доріг **мені** немало, Земле, зореносице моя!* (А. Малишко).

1. *Мені* – займенник.
2. Початкова форма – *я*.

3. Особовий.
4. Узагальнено-предметний.
5. Рід з наведеного контексту визначити неможливо.
6. І особа.
7. Однина: засіб вираження – флексія *-і*.
8. Давальний відмінок: суплетивна форма, засіб вираження – флексія *-і*.
9. Пов'язаний із дієсловом *відвела* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.
10. Додаток.
11. *Мен* *і*.
12. *Я* – непохідний.
13. [*ме*^{и}*н'і*^{ˈ}].
14. Орфограма: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний звук у суфіксі слова (пишемо *е* у формотворчому суфіксі *-ен-*).

Комусь *ніяково, а йому однаково* (Народна творчість).

1. *Комусь* – займенник.
2. Початкова форма – *хтось*.
3. Неозначений.
4. Узагальнено-предметний.
5. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-ому*.
6. Особи нема.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-ому*.
8. Давальний відмінок: суплетивна форма, засіб вираження – флексія *-ому*.
9. Пов'язаний зі словом категорії стану *ніяково* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.
10. Додаток.
11. *К* *ому* *сь*.
12. *Хтось* ← хто – постфіксація.
13. [*ко*^{у}*му́с'*].
14. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці слова).

Що *в твоїм імені є чарівниче: Трунок, чи хміль, чи веселкова зваба?* (А. Малишко).

1. *Що* – займенник.
2. Початкова форма – *що*.
3. Питальний.
4. Узагальнено-предметний.
5. Середній рід: засіб вираження – флексія *-о* та синтаксично – співвіднесеність із прикметником *чарівниче* у формі середнього роду.
6. Особи нема.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-о* та синтаксично – сполучуваність з прикметником *чарівниче* у формі однини.
8. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-о*.
9. Пов'язаний із дієсловом *є* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.
10. Підмет.
11. Щ о.
12. Що – непохідний.
13. [*шчо*].
14. Орфограм нема.

Мій *патріотизм – се не сентиментальність, не національна гордість, то тяжке ярмо* (І. Франко).

1. *Мій* – займенник.
2. Початкова форма – *мій.*
3. Присвійний.
4. Узагальнено-якісний.
5. Чоловічий рід: засіб вираження – нульова флексія.
6. Особи нема.
7. Однина: засіб вираження – нульове закінчення.
8. Називний відмінок: засіб вираження – нульова флексія.
9. Пов'язаний з іменником *патріотизм* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.
10. Означення.
11. Мій ∅.
12. *Мій* – непохідний.
13. [*м'ій*].
14. Орфограм нема.

Ніхто *нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути* (В. Липинський).

1. *Ніхто* – займенник.
2. Початкова форма – *ніхто*.
3. Заперечний.
4. Узагальнено-предметний.
5. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-о*.
6. Особи нема.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-о*.
8. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-о*.
9. Пов'язаний з дієсловом *збудує* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.
10. Підмет.
11. *Ніхто*, о.
10. *Ніхто* ← хто – префіксація.
13. [*н′іхто*].
14. Орфограма: *ні* з різними частинами мови (*ні* пишеться разом із заперечними займенниками).

Коли бачиш гідну людину, думай про те, щоб дорівнятись їй; а коли бачиш негідника, досліди самого ***себе****, щоб у тебе не виявилося таких самих вад* (Конфуцій).

1. *Себе* – займенник.
2. Початкова форма – *себе*.
3. Зворотний.
4. Узагальнено-предметний.
5. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-е* та синтаксично – співвіднесеність із займенником *самого* у формі чоловічого роду.
6. Особи нема.
7. Однина: засіб вираження – закінчення *-е* та синтаксично – співвіднесеність із займенником *самого* у формі однини.
8. Знахідний відмінок: засіб вираження – флексія *-е*.
9. Пов'язаний із дієсловом *досліди* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.
10. Додаток.

11. *Себе*.

12. *Себе* – непохідний.

13. [*се*^{и}*бе*^{і}].

14. Орфограма: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний у суфіксі слова (пишемо *е* у формотворчому займенниковому суфіксі *-еб-*).

Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ***ні*** *про* ***що*** *писати* (Л. Костенко).

1. *Ні* (про) *що* – займенник.

2. Початкова форма – *ніщо*.

3. Заперечний.

4. Узагальнено-предметний.

5. Середній рід: засіб вираження – закінчення *-о*.

6. Особи нема.

7. Однина: засіб вираження – флексія *-о*.

8. Знахідний відмінок: засіб вираження – флексія *-о* та прийменник *про*.

9. Пов'язаний із дієсловом *писати* зв'язком керування, виступає залежним компонентом.

10. Додаток.

11. *Ніщо*.

12. *Ніщо* ← що – префіксація.

13. [*н'і* (про) *шчо*].

14. Орфограма: *ні* з різними частинами мови (*ні* пишеться окремо в складі займенників, якщо в непрямих відмінках відділяється від займенників прийменником).

Деяким *ідеям може залишитися вірним лише той, кому зраджує пам'ять* (М. Левицький).

1. *Деяким* – займенник.

2. Початкова форма – *деякий*.

3. Неозначений.

4. Узагальнено-якісний.

5. Роду нема, оскільки вжитий у формі множини.

6. Особи нема.

7. Множина: засіб вираження – закінчення *-им*.

8. Давальний відмінок: засіб вираження – флексія *-им*.

9. Пов'язаний з іменником *ідеям* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

10. Означення.

11. *Деякий* – *им*.

12. *Деякий* ← який – префіксація.

13. [*дейаким*].

14. Орфограма: написання неозначених займенників (займенники з компонентами *де-, аби-, сь-* пишуться разом).

Будь-який *план поганий, якщо він у тебе єдиний* (А. Коваль).

1. *Будь-який* – займенник.

2. Початкова форма – *будь-який*.

3. Неозначений.

4. Узагальнено-якісний.

5. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-ий*.

6. Особи нема.

7. Однина: засіб вираження – закінчення *-ий*.

8. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-ий*.

9. Пов'язаний з іменником *план* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом.

10. Означення.

11. *Будь-який* – *ий*.

12. *Будь-який* ← який – префіксація.

13. [*бу́д'йакиї̆*].

14. Орфограма: дефіс у неозначених займенниках (через дефіс пишеться компонент *будь-* у складі займенників).

Стільки в тебе очей, Стільки рук і мозолів, ***Скільки*** *крапель в Дніпрі І у небі зірок* (В. Симоненко).

1. *Скільки* – займенник.

2. Початкова форма – *скільки.*

3. Відносний.

4. Узагальнено-кількісний.

5. Роду нема.

6. Особи нема.

7. Числа нема.

8. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-и.*

9. Пов'язаний з іменником *крапель* зв'язком керування; виступає головним компонентом.

10. Разом з іменником *крапель* – підмет.

11. *Скільк*[и].

12. *Скільки* ← кілька – префіксація.

13. [*с′к′іл′ки*].

14. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці складу).

ДІЄСЛОВО

Особові та родові форми

1. Аналізована словоформа з тексту, частиномовна належність, форма (родова чи особова).

2. Початкова форма (інфінітив).

3. Вид (доконаний, недоконаний): засоби вираження; парновидове, одновидове чи двовидове.

4. Перехідність / неперехідність: засоби вираження перехідності.

5. Стан (активний, пасивний, зворотний, позастанове), засоби вираження.

6. Час (якщо дієслово дійсного способу): засоби вираження (аналітична чи синтетична форма, проаналізувати, як утворено аналітичну форму); взаємозаміна часових форм.

7. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий, спонукальний, бажальний): засоби вираження (аналітична чи синтетична форма, проаналізувати, як утворено аналітичну форму); взаємозаміна способових форм (якщо є).

8. Особа (якщо дієслово теперішнього і майбутнього часів, наказового способу): засоби вираження (якщо безособове, вказати).

9. Рід (у минулому, давноминулому часах, умовному способі): засоби вираження.

10. Число: засоби вираження.

11. Основа інфінітива й основа теперішнього часу.

12. Від якої основи утворена дієслівна словоформа?

13. Дієвідміна: I, II, атематичне (архаїчна дієвідміна).

14. З яким словом пов'язане (указати тип зв'язку; виступає головним чи залежним компонентом)?

15. Синтаксична роль у реченні.

16. Спрощений морфемний аналіз (схема).

17. Спрощений словотвірний аналіз.

18. Вимова (запис фонетичною транскрипцією).

19. Правопис (орфограми).

Доки ***буде жити*** *Україна*
В теплім хлібі, в барвних снах дітей
– ***Йтиме*** *білим полем Катерина*
З немовлям, припнутим до грудей.
Освятивши невимовним болем
Все прийдешнє, кожну нашу мить,
Йде вона, і, мов велике коло,
Біле небо навздогін летить.
Про дівочу цноту, про калину
Не ***співай****, поете, не квили,*
Бо іде сьогодні Катерина
Тим шляхом, що наші кревні йшли.
Вилами ***розхитували*** *трони,*
Руйнували все старе дотла,
Тільки би Шевченкова Мадонна
В сніжне небуття не ***полягла****!*
Тільки би вона донесла сина
До свого народу, до людей.
Біле поле. Біла Катерина
З немовлям, припнутим до грудей (Л. Кисельов).

1. *Буде жити* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *жити*.

3. Недоконаний вид: засіб вираження – допоміжне слово *буде* та інфінітив недоконаного виду; одновидове.

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Майбутній час: засіб вираження – допоміжне дієслово *буде*; аналітична форма: поєднання допоміжного дієслова *бути* в особовій формі та інфінітива.

7. Дійсний спосіб: форма майбутнього часу; засіб вираження – поєднання допоміжного дієслова *бути* в особовій формі та інфінітива; аналітична форма.

8. ІІІ особа: засіб вираження – флексія *-е* допоміжного дієслова.

9. Роду нема, оскільки форма майбутнього часу.

10. Однина: засіб вираження – флексія *-е* допоміжного дієслова.

11. Основа інфінітива: *жи-*, основа теперішнього часу: *жив-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від інфінітива.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане з іменником *Україна* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Буде* | *жити*.

17. *Жити* – непохідне.

18. [*бу́де*^{и} *жи́ти*].

19. Орфограма: літера *е* в особових закінченнях дієслів.

1. *Співай* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *співати*.

3. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; одновидове (дієслово мовлення).

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Часу нема, оскільки належить до наказового способу.

7. Наказовий спосіб: засіб вираження – нульова флексія.

8. ІІ особа: засіб вираження – нульове закінчення.

9. Роду нема, оскільки форма наказового способу.

10. Однина: засіб вираження – нульова флексія.

11. Основа інфінітива: *співа-*, основа теперішнього часу: *співай-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане з іменниковою формою *про цноту* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

15. Головний член односкладного означено-особового речення.
16. *Співай*.
17. *Співати* ← *піяти* – префіксально-суфіксальний спосіб.
18. [*с′п′івáй*].
19. Орфограм нема.

1. *Йтиме* – дієслово, особова форма.
2. Початкова форма – *йти.*
3. Недоконаний вид: засіб вираження – формотворчий суфікс *-м-;* парновидове (*прийти*).
4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.
5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся***.**
6. Майбутній час: засіб вираження – формотворчий суфікс *-м-;* синтетична (складна за походженням форма: поєднання інфінітива та особової форми архаїчного допоміжного слова *имати*).
7. Дійсний спосіб: форма майбутнього часу; засіб вираження – поєднання форми інфінітива та особової форми архаїчного допоміжного слова *имати*.
8. ІІІ особа: засіб вираження – флексія *-е*.
9. Роду нема, оскільки форма майбутнього часу.
10. Однина: засіб вираження – флексія *-е*.
11. Основа інфінітива: *й-*, основа теперішнього часу: *йд-*.
12. Дієслівна словоформа утворена від інфінітива.
13. І дієвідміна.
14. Пов’язане з іменником *Катерина* зв’язком координації, виступає рівноправним компонентом.
15. Присудок.
16. *Йтиме*.
17. *Йти* – непохідне.
18. [*йтúме*].
19. Орфограм нема.

1. *Розхитували* – дієслово, родова форма.
2. Початкова форма – *розхитувати.*
3. Недоконаний вид: засіб вираження – суфікс імперфективації *-ува-;* парновидове (*розхитати*).

4. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка *трони* у формі знахідного відмінка без прийменника.

5. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *трони* у формі знахідного відмінка без прийменника).

6. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-л-;* синтетична форма.

7. Дійсний спосіб: форма минулого часу; засіб вираження – суфікс *-л-*.

8. Особи нема, оскільки форма минулого часу.

9. Роду нема, оскільки форма множини.

10. Множина: засіб вираження – флексія *-и*.

11. Основа інфінітива: *розхитува-*, основа теперішнього часу: *розхитуй-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане з іменником *трони* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

15. Присудок.

16. *Розхитувал*и.

17. *Розхитувати (розхитати)* ← хитати – префіксація.

18. [*розхитували*] або [*росхитували*].

19. Орфограма: літера *з* у кінці префіксів (у префіксі *роз-* завжди пишеться *з*).

1. *Полягла* – дієслово, родова форма.

2. Початкова форма – *полягти.*

3. Доконаний вид: засіб вираження – префікс перфективації *по-*; одновидове.

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-л-*; синтетична форма.

7. Дійсний спосіб: форма минулого часу; засіб вираження – суфікс *-л-*.

8. Особи нема, оскільки форма минулого часу.

9. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-а*.

10. Однина: засіб вираження – флексія *-а*.

11. Основа інфінітива: *поляг-*, основа теперішнього часу: *поляж-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане з іменниковою формою *Мадонна* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *По̄лягл̂ а*.

17. *По̄лягти* ← ⌜лягти⌝ – префіксація.

18. [*пол'агла̀*].

19. Орфограм нема.

Хотів би *я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою* (П. Тичина).

1. *Хотів би* – дієслово, родова форма.

2. Початкова форма – *хотіти.*

3. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; одновидове.

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Теперішній час, виражений формою умовного способу: засіб вираження – суфікс *-в-* та частка *би*; аналітична форма.

7. Дійсний спосіб: виражений формою умовного способу у значенні теперішнього часу: засіб вираження – суфікс *-в-* та частка *би*; аналітична форма.

8. Особи нема, оскільки форма умовного способу.

9. Чоловічий рід: засіб вираження – суфікс *-в-* та нульова флексія.

10. Однина: засіб вираження – суфікс *-в-* та нульова флексія.

11. Основа інфінітива*: хоті-,* основа теперішнього часу: *хоч-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане із займенником *я* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Хотів*.
17. *Хотіти* – непохідне.
18. [*хо^{у}т'іў*].
19. Орфограм нема.

Тим часом зірветься з досади якесь образливе слово, про що потім ***жалкуєш*** (З журналу).

1. *Жалкуєш* – дієслово, особова форма.
2. Початкова форма – *жалкувати.*
3. Недоконаний вид: засіб вираження – суфікс імперфективації *-ува-*; одновидове.
4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.
5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.
6. Теперішній час, ужитий у значенні майбутнього: засіб вираження – флексія *-єш*; синтетична форма.
7. Дійсний спосіб: форма теперішнього часу; засіб вираження – флексія *-єш*.
8. II особа: засіб вираження – закінчення *-єш*.
9. Роду нема, оскільки форма теперішнього часу.
10. Однина: засіб вираження – флексія *-єш*.
11. Основа інфінітива: *жалкува-*, основа теперішнього часу: *жалкуй-*.
12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.
13. I дієвідміна.
14. Пов'язане із займенниковою формою *про що* зв'язком керування, виступає головним компонентом.
15. Головний член односкладного означено-особового речення.
16. *Жалку* *єш*.
17. *Жалкувати* ← жалкий – суфіксація.
18. [*жалку́йе^{и}ш*].
19. Орфограма: літера *є* в особових закінченнях дієслів (пишемо *є* в особових закінченнях дієслів I дієвідміни).

Залізо ржавіє, не знаходячи собі застосування, стояча вода цвіте, а на холоді ***вкривається*** *кригою, розум же людини, не знаходячи собі застосування, хиріє* (В. Сухомлинський).

1. *Вкривається* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *вкриватися.*

3. Недоконаний вид: засіб вираження – суфікс імперфективації *-ва-*; парновидове (*вкритися*).

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Пасивний стан: засіб вираження – наявність постфікса *-ся*, суб'єкт дії виражений формою орудного відмінка *кригою*, об'єкт дії виражений формою називного відмінка *вода*.

6. Теперішній час: засіб вираження – флексія *-ѥть*; синтетична форма.

7. Дійсний спосіб: форма теперішнього часу; засіб вираження – флексія *-ѥть*.

8. ІІІ особа: засіб вираження – закінчення *-ѥть*.

9. Роду нема, оскільки форма теперішнього часу.

10. Однина: засіб вираження – флексія *-ѥть*.

11. Основа інфінітива: *вкрива-...-ся*, основа теперішнього часу: *вкривай-...-ся*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане з іменником *вода* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Вкрива* ѥть ся.

17. *Вкриватися* ← 'вкривати' – постфіксація.

18. [*ўкри^{e}ва́йе^{i}ц′:а*].

19. Орфограми: м'який знак (у дієслівних формах ІІІ особи теперішнього часу в закінченнях пишеться м'який знак); літера *є* в особових закінченнях дієслів (пишемо *є* в особових закінченнях дієслів І дієвідміни).

Найтяжчі рани ***вигоїть*** *природа, лиш довірся мудрості її* (Т. Севернюк).

1. *Вигоїть* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *вигоїти.*

3. Доконаний вид: засіб вираження – префікс перфективації *ви-*; парновидове (*гоїти*).

4. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка (іменника *рани* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *рани* у формі знахідного відмінка без прийменника).

6. Майбутній час: засіб вираження – флексія *-їть*; синтетична форма.

7. Дійсний спосіб: форма майбутнього часу; засіб вираження – закінчення *-їть*.

8. III особа: засіб вираження – флексія *-їть*.

9. Роду нема, оскільки форма майбутнього часу.

10. Однина: засіб вираження – закінчення *-їть*.

11. Основа інфінітива: *вигої-*, основа теперішнього часу: *вигой-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.

13. II дієвідміна.

14. Пов'язане з іменником *природа* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Ви*[*го*][*й*][*і*]*ть*.

17. *Ви́гоїти* ← гоїти – префіксація.

18. [*ви́гойіт′*].

19. Орфограми: м'який знак (у дієслівних формах III особи майбутнього часу в закінченнях пишеться м'який знак); літера *ї* в особових закінченнях дієслів (пишемо *ї* в особових закінченнях дієслів II дієвідміни).

Нехай *тебе не* ***квапить*** *невідомість, і чужина нехай тебе не квапить* (Б. Криса).

1. *Нехай квапить* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *квапити.*

3. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; парновидове (*поквапити*).

4. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка (займенника *тебе* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *тебе* у формі знахідного відмінка без прийменника).

6. Часу нема, оскільки належить до наказового способу.

7. Наказовий спосіб: засіб вираження – частка *нехай* та флексія *-ить*; аналітична форма.

8. ІІІ особа: засіб вираження – закінчення *-ить*.

9. Роду нема, оскільки форма наказового способу.

10. Однина: засіб вираження – флексія *-ить*.

11. Основа інфінітива: *квапи-*, основа теперішнього часу: *квапл′-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.

13. ІІ дієвідміна.

14. Пов'язане з іменником *невідомість* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Квап* | *ить*.

17. *Квапити* – непохідне.

18. [*ква̀пи*^{е}*т′*].

19. Орфограми: м'який знак (у дієслівних формах ІІІ особи теперішнього часу в закінченнях пишеться м'який знак); літера *и* в особових закінченнях дієслів (пишемо *и* в особових закінченнях дієслів ІІ дієвідміни).

Текла, текла ріка, і човен не ***гойдало*** (Т. Севернюк).

1. *Гойдало* – дієслово, родова форма.

2. Початкова форма – *гойдати.*

3. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; одновидове.

4. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка (іменника *човен* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *човен* у формі знахідного відмінка без прийменника).

6. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-л-*; синтетична форма.

7. Дійсний спосіб: форма минулого часу; засіб вираження – суфікс *-л-*.

8. Особи нема, оскільки форма минулого часу.

9. Форма середнього роду, ужита в безособовому значенні: засіб вираження – флексія *-о*.

10. Однина: засіб вираження – закінчення *-о*.

11. Основа інфінітива: *гойда-*, основа теперішнього часу: *гойдай-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане з іменниковою формою *човен* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

15. Головний член односкладного безособового речення.

16. *Гойда́ло*.

17. *Гойдати* – непохідне.

18. [*гої̆да́ло*].

19. Орфограм нема.

На Музичука написали, що вбитий, а він візьми й ***прийди*** (Є. Гуцало).

1. *(Візьми й) прийди* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *прийти.*

3. Доконаний вид: засіб вираження – префікс перфективації *при-*; парновидове (*йти*).

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Минулий час, виражений формою наказового способу зі сполукою *візьми й*.

7. Дійсний спосіб: засіб вираження – форма наказового способу зі сполукою *візьми й*; аналітична форма.

8. III особа, виражена формою II особи (засіб вираження – флексія *-и*), синтаксичний зв'язок із займенником *він*.

9. Роду нема, оскільки вжита форма наказового способу у значенні минулого часу.

10. Однина: засіб вираження – флексія *-и*.

11. Основа інфінітива: *прий-*, основа теперішнього (простого майбутнього) часу: *прийд-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане із займенником *він* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Прийд|и*.

17. *Прийти* ← йти – префіксація.

18. [*прийд'и*].

19. Орфограма: літери *е-и* у префіксах (префікс *при-* пишемо у словах зі значенням наближення).

Одні ***суть*** *бджолами, а другі – трутнями* (О. Кобилянська).

1. *Суть* – дієслово, особова форма (архаїчна).

2. Початкова форма – *бути*.

3. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; одновидове.

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Теперішній час: засіб вираження – флексія *-уть*; синтетична форма.

7. Дійсний спосіб: форма теперішнього часу; засіб вираження – закінчення *-уть*.

8. ІІІ особа: засіб вираження – флексія *-уть*.

9. Роду нема, оскільки форма теперішнього часу.

10. Множина: засіб вираження – закінчення *-уть*.

11. Основа інфінітива: *бу-*, основа теперішнього (простого майбутнього) часу: *буд-*.

12. Дієслівна словоформа утворена способом суплетивізму.

13. Атематичне (архаїчна дієвідміна).

14. Пов'язане з числівником у функції іменника *одні* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. С|*уть*.

17. *Бути* – непохідне.

18. [*сут'*].

19. Орфограма: м'який знак (у дієслівних формах ІІІ особи теперішнього часу в закінченнях пишеться м'який знак).

Без людської праці вся земля від краю до краю ***заросла би*** *бур'янами* (О. Донченко).

1. *Заросла би* – дієслово, родова форма.

2. Початкова форма – *зарости*.

3. Доконаний вид: засіб вираження – префікс перфективації *за-*; парновидове (*зарости*).

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Часу нема, оскільки форма умовного способу.

7. Умовний спосіб: засіб вираження – суфікс *-л-* та частка *би*; аналітична форма.

8. Особи нема, оскільки форма умовного способу.

9. Жіночий рід: засіб вираження – суфікс *-л-* та флексія *-а*.

10. Однина: засіб вираження – закінчення *-а*.

11. Основа інфінітива: *зарос-*, основа теперішнього (простого майбутнього) часу: *зарост-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане з іменником *земля* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. .

17. *Зарости* ← рости – префіксація.

18. [*заросла́*].

19. Орфограм нема.

Якби зустрілися ми знову, Чи ти злякалася б, чи ні? Якеє тихеє ти слово Тойді ***б промовила*** *мені?* (Т. Шевченко).

1. *Промовила б* – дієслово, родова форма.

2. Початкова форма – *промовити*.

3. Доконаний вид: засіб вираження – префікс перфективації *про-*; одновидове (дієслово мовлення).

4. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка (іменника *слово* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *слово* у формі знахідного відмінка без прийменника).

6. Часу нема, оскільки форма умовного способу.

7. Умовний спосіб: засіб вираження – суфікс *-л-* та частка *би*; аналітична форма.

8. Особи нема, оскільки форма умовного способу.

9. Жіночий рід: засіб вираження – суфікс *-л-* та флексія *-а*.

10. Однина: засіб вираження – закінчення *-а.*

11. Основа інфінітива: *промови-*, основа теперішнього (простого майбутнього) часу: *промовл′-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. II дієвідміна.

14. Пов'язане із займенником *ти* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Промовил а*.

17. *Промовити* ← мовити – префіксація.

18. [*промо́ви^{е}ла*].

19. Орфограма: написання дієслівних суфіксів.

Ви ***б*** *трохи краще* ***познайомилися*** *з розрахунками, – відповів мені Олександр Єфремов і пішов* (З газети).

1. *Познайомилися б* – дієслово, родова форма.

2. Початкова форма – *познайомитися.*

3. Доконаний вид: засіб вираження – префікс перфективації *по-*; парновидове (*знайомитися*).

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Зворотний стан: засіб вираження – утворене на базі перехідного за допомогою постфікса *-ся*, називає зворотну дію (*познайомили себе)*; загально-зворотне значення.

6. Часу немає, оскільки форма спонукального способу.

7. Спонукальний спосіб (виражає некатегоричне спонукання до дії, а не умову): засіб вираження – суфікс *-л-* та частка *би*; аналітична форма.

8. Особи нема, оскільки форма спонукального способу.

9. Роду нема, оскільки форма множини.

10. Множина: засіб вираження – флексія *-и.*

11. Основа інфінітива: *познайоми-...-ся*, основа теперішнього (простого майбутнього) часу: *познайомл′-...-ся*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. II дієвідміна.

14. Пов'язане із займенником *ви* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Познайомилися*.

17. *Познайомитися* ← познайомити – постфіксація.

18. [*познайомиˈлисʹа*].

19. Орфограма: написання дієслівних суфіксів.

Поганий посуд не ***б'ється*** (Народна творчість).

1. *Б'ється* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *битися*.

3. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; парновидове (*побитися*).

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Зворотний стан: засіб вираження – утворене на базі перехідного за допомогою постфікса *-ся*; пасивно-якісне значення.

6. Теперішній час: засіб вираження – флексія *-ється*, синтетична форма.

7. Дійсний спосіб: форма теперішнього часу, засіб вираження – закінчення *-ється*, синтетична форма.

8. III особа: засіб вираження – флексія *-ється*.

9. Роду нема, оскільки форма теперішнього часу.

10. Однина: засіб вираження – флексія *-ється*.

11. Основа інфінітива: *би-...-ся*, основа теперішнього часу: *бй-...-ся*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.

13. I дієвідміна.

14. Пов'язане з іменником *посуд* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Б[и е]ться*.

17. *Битися* ← бити – постфіксація.

18. [*бйєцʹ:а*].

19. Орфограми: м'який знак (у дієслівних формах ІІІ особи теперішнього часу в закінченнях пишеться м'який знак); літера *є* в особових закінченнях дієслів (пишемо *є* в особових закінченнях дієслів І дієвідміни).

Ніби й ***задрімав був*** *зразу, але щось приверзлося, що й прокинувся* (А. Головко).

1. *Задрімав був* – дієслово, родова форма.

2. Початкова форма – *задрімати*.

3. Доконаний вид: засіб вираження – префікс перфективації *за-*; парновидове (*дрімати*).

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Давноминулий час: засіб вираження – допоміжне дієслово *бути* у формі минулого часу (*був*) та суфікс *-в-* основного дієслова; аналітична форма.

7. Дійсний спосіб: засіб вираження – форма давноминулого часу, виражена допоміжним дієсловом *був* та суфіксом *-в-* основного дієслова; аналітична форма.

8. Особи нема, оскільки форма давноминулого часу.

9. Чоловічий рід: засіб вираження – суфікс *-в-* та нульова флексія.

10. Однина: засіб вираження – суфікс *-в-* та нульова флексія.

11. Основа інфінітива: *задріма-*, основа теперішнього (простого майбутнього) часу: *задрімай-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане з прислівником *зразу* зв'язком прилягання, виступає головним компонентом.

15. Присудок.

16. *Задрімав*.

17. *Задрімати* ← дрімати – префіксація.

18. [*задр′іма̀ў*].

19. Орфограм нема.

Тепер уже на Обмінну й не думай вискочити: зачувши волю, вона шкірить на мене зуби й ***хвицається****...* (М. Стельмах).

1. *Хвицається* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *хвицатися*.

3. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; одновидове.

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Зворотний стан: засіб вираження – утворене на базі перехідного за допомогою постфікса *-ся*; активно-безоб'єктне значення.

6. Теперішній час: засіб вираження – флексія *-ється,* синтетична форма.

7. Дійсний спосіб: форма теперішнього часу, засіб вираження – закінчення *-ється*, синтетична форма.

8. III особа: засіб вираження – флексія *-ється*.

9. Роду нема, оскільки форма теперішнього часу.

10. Однина: засіб вираження – закінчення *-ється*.

11. Основа інфінітива: *хвицати-...-ся*, основа теперішнього часу: *хвицай-...-ся.*

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане із займенником *вона* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. [*Хвиц*_*а*^*ється*^*ся*].

17. *Хвицатися* ← хвицати – постфіксація.

18. [*хв*ˈ*ицайе*ˈ*ц*′:*а*].

19. Орфограми: м'який знак (у дієслівних формах III особи теперішнього часу в закінченнях пишеться м'який знак); літера *є* в особових закінченнях дієслів (пишемо *є* в особових закінченнях дієслів І дієвідміни).

Я вас питаю: яка тут обоюдна обіда... Він кричить на сина, на чиновника земського суду – теля, а я ***мовчи*** (І. Карпенко-Карий).

1. *Мовчи* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *мовчати*.

3. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; одновидове.

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Теперішній час, виражений формою наказового способу.

7. Дійсний спосіб: засіб вираження – форма наказового способу; синтетична форма.

8. І особа, виражена формою ІІ особи (засіб вираження – флексія *-и*), синтаксичний зв'язок із займенником *я*.

9. Роду нема, оскільки вжита форма наказового способу в значенні теперішнього часу.

10. Однина: засіб вираження – флексія *-и*.

11. Основа інфінітива: *мовча-*, основа теперішнього часу: *мовч-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.

13. ІІ дієвідміна.

14. Пов'язане із займенником *я* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Мовч* | *и* .

17. *Мовчати* – непохідне.

18. [*моўчы*].

19. Орфограм нема.

Дай *людині чіткі орієнтири, вона ніколи не схибила б* (О. Довженко).

1. *Дай* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *дати*.

3. Доконаний вид: засіб вираження – відсутність суфіксів імперфективації; парновидове (*давати*).

4. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *орієнтири* у формі знахідного відмінка без прийменника.

5. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *орієнтири* у формі знахідного відмінка без прийменника).

6. Часу нема, оскільки форма наказового способу в значенні умовного.

7. Умовний спосіб: засіб вираження – форма наказового способу; синтетична форма.

8. Форма II особи (засіб вираження – нульова флексія), ужита у формі наказового способу.

9. Роду нема, оскільки вжита форма наказового способу у значенні умовного способу.

10. Однина: засіб вираження – нульова флексія.

11. Основа інфінітива: *да-*, основа теперішнього (простого майбутнього) часу: *дай- (дад-)*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу (*давати – дають*).

13. Атематичне (архаїчна дієвідміна).

14. Пов'язане з іменником *людині* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

15. Головний член односкладного неозначено-особового речення (*дали б*).

16. *Дай*□.

17. *Дати* – непохідне.

18. [*дай*].

19. Орфограм нема.

– *А тепер* ***узяли*** *всі у праву руку молоточки. Хто лівша – у ліву. Не соромтесь* (Григір Тютюнник).

1. *Узяли* – дієслово, родова форма.

2. Початкова форма – *узяти*.

3. Доконаний вид: засіб вираження – суплетивна форма; парновидове (*брати*).

4. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *молоточки* у формі знахідного відмінка без прийменника.

5. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *молоточки* у формі знахідного відмінка без прийменника).

6. Форма минулого часу (засіб вираження – суфікс *-л-*), ужита в значенні наказового способу; наявність форми наказового способу *соромтесь*.

7. Наказовий спосіб: засіб вираження – форма минулого часу дійсного способу; синтетична форма.

8. Особи нема, оскільки вжита форма минулого часу (виражає значення II особи – наявність форми наказового способу *соромтесь*).

9. Роду нема, оскільки форма множини.

10. Множина: засіб вираження – флексія *-и.*

11. Основа інфінітива: *узя-*, основа теперішнього часу: *візьм-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане з іменником *молоточки* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

15. Головний член односкладного речення.

16. *Узял* *и*.

17. *Узяти* – непохідне.

18. [*уз'али*].

19. Орфограм нема.

Ой, Богдане, Богданочку! ***Якби була знала****, У колисці б задушила, Під серцем приспала* (Т. Шевченко).

1. *Якби була знала* – дієслово, родова форма.

2. Початкова форма – *знати*.

3. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; одновидове (дієслово мислення).

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

6. Часу нема, оскільки форма умовного способу.

7. Умовний (давноминулий) спосіб: засіб вираження – суфікс *-л-* основного дієслова, форма минулого часу дієслова *бути (була)* та частка *би* у складі сполучника *якби*; аналітична форма.

8. Особи нема, оскільки форма умовного способу.

9. Жіночий рід: засіб вираження – суфікс *-л-* та флексія *-а*.

10. Однина: засіб вираження – флексія *-а.*

11. Основа інфінітива: *зна-*, основа теперішнього часу: *знай-*.

12. Дієслівна словоформа утворена від основи інфінітива.

13. І дієвідміна.

14. Не пов'язане з іншими словами підрядним чи сурядним зв'язками.

15. Присудок.

16. *Знал* *а*.

17. *Знати* – непохідне.

18. [*зна̀ла*].

19. Орфограм нема.

Коли ***підведеться*** *вона, аж надворі вже день* (І. Нечуй-Левицький).

1. *Підведеться* – дієслово, особова форма.

2. Початкова форма – *підвестися*.

3. Доконаний вид: засіб вираження – нульовий афікс перфективації; парновидове (*підводитися*).

4. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Зворотний стан: засіб вираження – утворене на базі перехідного за допомогою постфікса *-ся*; загально-зворотне значення.

6. Минулий час, виражений формою майбутнього: засіб вираження – флексія *-еть,* синтетична форма.

7. Дійсний спосіб: форма майбутнього часу вжита у значенні минулого, засіб вираження – закінчення *-еть*, синтетична форма.

8. Форма ІІІ особи: засіб вираження – флексія *-еть*.

9. Роду нема, оскільки вжита форма майбутнього часу у значенні минулого.

10. Однина: засіб вираження – флексія *-еть*.

11. Основа інфінітива: *підвес-...-ся*, основа теперішнього часу: *підвед-...-ся.*

12. Дієслівна словоформа утворена від основи теперішнього часу.

13. І дієвідміна.

14. Пов'язане із займенником *вона* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом.

15. Присудок.

16. *Підвед|еть|ся*.

17. *Підвестися* ← підвести – постфіксація.

18. [*п'ідве^{и}дэ̀ц':а*].

19. Орфограми: м'який знак (у дієслівних формах ІІІ особи теперішнього часу в закінченнях пишеться м'який знак); літера *е,* що позначає ненаголошений голосний звук у корені (пишемо *е*, бо перевіряється наголосом) та літера *е* в особових закінченнях дієслів (пишемо *е* в особових закінченнях дієслів І дієвідміни).

Інфінітив

1. Аналізоване слово з тексту, форма дієслова.

2. Вид (доконаний, недоконаний): засоби вираження; парновидове, одновидове чи двовидове.

3. Перехідність / неперехідність: засоби вираження.

4. Стан (активний, пасивний, зворотний, позастанове): засоби вираження.

5. Ужитий у первинному значенні (не виражає способових та часових значень) чи вживається зі значенням певного способу (вказати засіб вираження).

6. Дієвідміна (I, II, атематичне).

7. З яким словом пов'язаний, виступає головним чи залежним компонентом?

8. Синтаксична роль у реченні.

9. Спрощений морфемний аналіз (схема).

10. Спрощений словотвірний аналіз.

11. Вимова (запис фонетичною транскрипцією).

12. Правопис (орфограми).

Мені ще мріяти і мріяти про золоту осінню рань, мені ще ***міряти*** *і міряти стежки надій і сподівань* (Є. Летюк).

1. *Міряти* – дієслово, інфінітив.

2. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; парновидове (*поміряти*).

3. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *стежки* у формі знахідного відмінка без прийменника.

4. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *стежки* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Способових і часових значень не виражає.

6. І дієвідміна.

7. Пов'язаний з іменником *мені* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Головний член односкладного безособового речення.

9. *Мірятиˆ*.

10. *Міряти* – непохідне.

11. [*м'ір'ати*].

12. Орфограм нема.

Стати б *хоч на менти лічені Характерником мені – Подарую кожній дівчині Лицаря на коні* (Л. Кисельов).

1. *Стати б* – дієслово, інфінітив.

2. Доконаний вид: засіб вираження – відсутність суфікса імперфективації; парновидове (*ставати*).

3. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

4. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

5. Ужитий у значенні бажального способу: засіб вираження – частка *б*.

6. І дієвідміна.

7. Пов'язаний з іменником *характерником* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Головний член односкладного безособового речення.

9. *Стати*.

10. *Стати* – непохідне.

11. [*ст'ати*].

12. Орфограма: написання складних слів разом та через дефіс (частка *би (б)* пишеться окремо від слів).

Він ***бігти****, а я давай кричати* (А. Головко).

1. *Бігти* – дієслово, інфінітив.

2. Неконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів; парновидове (*прибігти*).

3. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

4. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся*.

5. Ужитий у значенні дійсного способу: засіб вираження – синтаксичний зв'язок із займенником *він*.

6. ІІ дієвідміна.

7. Пов'язаний із займенником *він* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Присудок.

9. *Бігти*.

10. *Бігти* – непохідне.

11. [*б'ігти*].

12. Орфограма: літери, що позначають приголосні, які уподібнюються (дзвінкі приголосні перед глухими не уподібнюються).

Припинити *розмови, – нетерпляче звернувся до них доцент, підвищуючи голос* (О. Гончар).

1. *Припинити* – дієслово, інфінітив.

2. Доконаний вид: засіб вираження – суфікс перфективації *-и-*; парновидове (*припиняти*).

3. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *розмови* у формі знахідного відмінка без прийменника.

4. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *розмови* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Ужитий у значенні наказового способу: засіб вираження – синтаксичний зв'язок (виражає наказ).

6. II дієвідміна.

7. Пов'язаний з іменником *розмови* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Головний член односкладного безособового речення.

9. *Припинити*.

10. *Припинити* ← пинити – префіксація.

11. [*при*^{е}*пи*^{е}*ни́ти*].

12. Орфограми: літери *е-и* у префіксах (префікс *при-* пишемо у словах зі значенням завершення дії); літера *и*, що позначає ненаголошений голосний у корені слова (перевіряємо зміною наголосу – *спи́ну*).

Лісник, мабуть, завів нас сюди з наміром ***похвалитися****, який гарний він виростив ліс* (В. Приходько).

1. *Похвалитися* – дієслово, інфінітив.

2. Доконаний вид: засіб вираження – префікс *по-*; парновидове (*хвалитися*).

3. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

4. Зворотний стан: засіб вираження – утворений на базі перехідного за допомогою постфікса *-ся* (*похвалити себе* – загальнозворотне значення).

5. Способових і часових значень не виражає.

6. II дієвідміна.

7. Пов'язаний з іменником *наміром* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Означення.

9. *Похвалитися*.

10. *Похвалитися* ← похвалити – постфіксація.

11. [*похвали́тиˢс'а*].

12. Орфограма: літера *и* у формотворчому інфінітивному суфіксі *-ти*.

Місяць пливе ***оглядати*** *і небо, і зорі, і море* (Т. Шевченко).

1. *Оглядати* – дієслово, інфінітив.

2. Недоконаний вид: засіб вираження – суфікс імперфективації *-а-*; парновидове (*оглянути*).

3. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *небо* у формі знахідного відмінка без прийменника.

4. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *небо* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Ужитий у первинному значенні.

6. I дієвідміна.

7. Пов'язаний з іменником *небо* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Обставина.

9. *Оглядати*.

10. *Оглядати* (оглянути) ← глянути – префіксація.

11. [*огл'ада́ти*].

12. Орфограм нема.

Я вірші став ***писать*** *під вечір золотий* (В. Сосюра).

1. *Писать* – дієслово, інфінітив.

2. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; парновидове (*написать*).

3. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *вірші* у формі знахідного відмінка без прийменника.

4. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *вірші* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Способових і часових значень не виражає.

6. І дієвідміна.

7. Пов'язаний з іменником *вірші* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Разом із дієсловом *став* виступає складеним дієслівним присудком.

9. *Писа́ть*.

10. *Писать* – непохідне.

11. [*пи*^{е}*са́т'*].

12. Орфограма: літера *и*, що позначає ненаголошений голосний звук у корені слова (пишемо *и,* бо перевіряється наголосом).

Без діла ***жити*** *– тільки небо* ***коптити*** (Народна творчість).

1. *Жити* – дієслово, інфінітив.

2. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; одновидове.

3. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

4. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса *-ся.*

5. Способових і часових значень не виражає.

6. І дієвідміна.

7. Пов'язаний з іменниковою формою *без діла* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Підмет.

9. *Жи́ти*.

10. *Жити* – непохідне.

11. [*жи́ти*].

12. Орфограм нема.

1. *Коптити* – дієслово, інфінітив.

2. Недоконаний вид: засіб вираження – відсутність афіксів перфективації; парновидове (*закоптити*).

3. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *небо* у формі знахідного відмінка без прийменника.

4. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *небо* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Способових і часових значень не виражає.

6. II дієвідміна.

7. Пов'язаний з іменником *небо* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Разом із дієслівною імпліцитною зв'язкою *є* виступає складеним іменним присудком.

9. *Коптити*.

10. *Коптити* – непохідне.

11. [*коптúти*].

12. Орфограм нема.

Спочатку Кравчина дав по них шалений вогонь з усіх гармат і кулеметів, а потім, коли десант злетів з танків, як зграя підбитих горобців, він раптом припинив вогонь і звелів всім ***сховатися*** *за гармати* (О. Довженко).

1. *Сховатися* – дієслово, інфінітив.

2. Доконаний вид: засіб вираження – префікс *с-;* парновидове (*ховатися*).

3. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

4. Зворотний стан: засіб вираження – утворений на базі перехідного за допомогою постфікса *-ся* (*сховати себе* – загально-зворотне значення).

5. Способових і часових значень не виражає.

6. I дієвідміна.

7. Пов'язаний із займенником у функції іменника *всім* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Додаток.

9. *Сховатися*.

10. *Сховатися* ← ховатися – префіксація.

11. [*сховáти^{e}с′а*].

12. Орфограми: літери *з – с* у префіксі *з- (с-, зі-)* (префікс *з-* переходить у *с-* перед літерами *к, п, т, ф, х);* літера *и* у формотворчому інфінітивному суфіксі *-ти.*

Брак часу чи, може, брак вміння ***організовувати*** *його?*(І. Вільде).

1. *Організовувати* – дієслово, інфінітив.

2. Недоконаний вид: засіб вираження – суфікс імперфективації *-ов-*; парновидове (*організувати*).

3. Перехідне: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого займенником *його* у формі знахідного відмінка без прийменника.

4. Активний стан: засіб вираження – належність до перехідних (наявність прямого додатка *його* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Способових і часових значень не виражає.

6. І дієвідміна.

7. Пов'язаний з іменником *вміння* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Означення.

9. [*Організовувати*].

10. *Організовувати* – непохідне.

11. [*орган'ізовувати*].

12. Орфограм нема.

Поїдемо ***поговорити*** *з лісом, а вже тоді я можу і з людьми* (Л. Костенко).

1. *Поговорити* – дієслово, інфінітив.

2. Доконаний вид: засіб вираження – префікс *по-*; одновидове (дієслово мовлення).

3. Неперехідне: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

4. Позастанове: засіб вираження – належність до неперехідних і відсутність постфікса ***-ся***.

5. Способових і часових значень не виражає.

6. ІІ дієвідміна.

7. Пов'язаний із дієслівною формою *поїдемо* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.
9. *Поговорити*.
10. *Поговорити* ← говорити – префіксація.
11. [*поговори́ти*].
12. Орфограм нема.

ДІЄПРИКМЕТНИК

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність (форма дієслова).
2. Початкова форма (чоловічий рід, однина, називний відмінок).
3. Вид (доконаний, недоконаний): засоби вираження.
4. Перехідність / неперехідність (від якого дієслова утворений: перехідного чи неперехідного).
5. Стан (активний, пасивний): засоби вираження.
6. Час (теперішній, минулий): засоби вираження.
7. Рід: засоби вираження.
8. Число: засоби вираження.
9. Відмінок: засоби вираження.
10. Яке слово означує і з яким залежним словом пов'язаний (указати типи зв'язку)?
11. Синтаксична роль у реченні.
12. Спрощений морфемний аналіз (схема).
13. Спосіб творення: від якої дієслівної основи утворений, за допомогою якого суфікса.
14. Вимова (запис слова фонетичною транскрипцією).
15. Правопис (орфограми).

З ***набряклими*** *од оплесків руками не пісні вже народ просив, а діла* (Ц. Норвід).

1. *Набряклими* – дієслово, дієприкметник.
2. Початкова форма – *набряклий*.
3. Доконаний вид: утворений від дієслова доконаного виду, засіб вираження – префікс *на-*.
4. Неперехідний: утворений від неперехідного дієслова.
5. Активний стан: засіб вираження – суфікс *-л-*.
6. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-л-*.
7. Роду нема, оскільки форма множини.

8. Множина: засіб вираження – флексія *-ими*.

9. Орудний відмінок: засіб вираження – закінчення *-ими*.

10. Пов'язаний з іменником *руками* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом; пов'язаний з іменниковою формою *од оплесків* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

11. У складі дієприкметникового звороту виконує функцію означення.

12. *Набряк*|*ими*.

13. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-л-*.

14. [*набр'аклими*].

15. Орфограм нема.

Біля криниці ***похуділі*** *за зиму горобці галасливим вінком кружляють навколо калюжі* (М. Стельмах).

1. *Похуділі* – дієслово, дієприкметник.

2. Початкова форма – *похуділий*.

3. Доконаний вид: утворений від дієслова доконаного виду, засіб вираження – префікс *по-*.

4. Неперехідний: утворений від неперехідного дієслова.

5. Активний стан: засіб вираження – суфікс *-л-*.

6. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-л-*.

7. Роду нема, оскільки форма множини.

8. Множина: засіб вираження – флексія *-і*.

9. Називний відмінок: засіб вираження – закінчення *-і*.

10. Пов'язаний з іменником *горобці* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом; пов'язаний з іменниковою формою *за зиму* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

11. У складі дієприкметникового звороту виконує функцію означення.

12. *Похуділ*|*і*.

13. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-л-*.

14. [*похуд'іл'і*].

15. Орфограм нема.

Усе те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на ***сидячого*** *в наметі напівмертвого, нужденного Максима* (І. Франко).

1. *Сидячого* – дієслово, дієприкметник.

2. Початкова форма – *сидячий.*

3. Недоконаний вид: утворений від дієслова недоконаного виду, засіб вираження – суфікс *-яч-*.

4. Неперехідний: утворений від неперехідного дієслова.

5. Активний стан: засіб вираження – суфікс *-яч-*.

6. Теперішній час: засіб вираження – суфікс *-яч-*.

7. Чоловічий рід: засіб вираження – флексія *-ого* (синтаксичний зв'язок з іменником *Максима*).

8. Однина: засіб вираження – закінчення *-ого*.

9. Знахідний відмінок: засіб вираження – флексія *-ого* та прийменник *на.*

10. Пов'язаний з іменником *Максима* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом; пов'язаний з іменниковою формою *в наметі* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

11. У складі дієприкметникового звороту виконує функцію означення.

12. *Сидя́ч*|*ого*.

13. Утворений від основи теперішнього часу за допомогою суфікса *-яч-*.

14. [*си*^{е}*д'а́чого*].

15. Орфограма: літера *и*, що позначає ненаголошений голосний звук у корені слова (пишемо *и*, бо перевіряється наголосом – *сі́дьма*).

Холодне, молоде срібло сонця пізньої осені ***розлите*** *по землі* (Є. Гуцало).

1. *Розлите* – дієслово, дієприкметник.

2. Початкова форма – *розлитий*.

3. Доконаний вид: утворений від дієслова доконаного виду, засіб вираження – префікс *роз-*.

4. Перехідний: утворений від перехідного дієслова.

5. Пасивний стан: засіб вираження – суфікс *-т-*.

6. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-т-*.

7. Середній рід: засіб вираження – флексія *-е*.

8. Однина: засіб вираження – закінчення *-е*.

9. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-е*.

10. Пов'язаний з іменником *срібло* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом; пов'язаний з іменниковою формою *по землі* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

11. Виконує функцію іменної частини складеного іменного присудка.
12. *Розли́т* | *е*.
13. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-т-*.
14. [*розли́те*].
15. Орфограма: літера *з* у кінці префіксів (у префіксі *роз-* завжди пишеться *з*).

Низькими хмарами ***підперта,*** *не спить Говерла* (П. Перебийніс).

1. *Підперта* – дієслово, дієприкметник.
2. Початкова форма – *підпертий*.
3. Доконаний вид: утворений від дієслова доконаного виду, засіб вираження – префікс *під-*.
4. Перехідний: утворений від перехідного дієслова.
5. Пасивний стан: засіб вираження – суфікс *-т-*.
6. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-т-*.
7. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-а*.
8. Однина: засіб вираження – закінчення *-а*.
9. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-а*.
10. Пов'язаний з іменником *Говерла* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом; пов'язаний з іменниковою формою *хмарами* зв'язком керування, виступає головним компонентом.
11. У складі дієприкметникового звороту виконує функцію відокремленого означення.
12. *Підпе́рт* | *а*.
13. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-т-*.
14. [*п'ідпе́рта*].
15. Орфограм нема.

Ще спить земля, ***укутана*** *снігами, мовчать в льоди заковані річки* (Д. Луценко).

1. *Укутана* – дієслово, дієприкметник.
2. Початкова форма – *укутаний*.
3. Доконаний вид: утворений від дієслова доконаного виду, засіб вираження – префікс *у-*.
4. Перехідний: утворений від перехідного дієслова.
5. Пасивний стан: засіб вираження – суфікс *-н-*.

6. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-н-*.

7. Жіночий рід: засіб вираження – флексія *-а*.

8. Однина: засіб вираження – закінченння *-а*.

9. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-а*.

10. Пов'язаний з іменником *земля* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом; пов'язаний з іменниковою формою *снігами* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

11. У складі дієприкметникового звороту виконує функцію відокремленого означення.

12. *Укутáн* | а.

13. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-н-*.

14. [*укýтана*].

15. Орфограм нема.

Повітря було ***насичене*** *вологою, терпкими запахами оживаючого коріння і молодого листя* (М. Чабанівський).

1. *Насичене* – дієслово, дієприкметник.

2. Початкова форма – *насичений.*

3. Доконаний вид: утворений від дієслова доконаного виду, засіб вираження – префікс *на-*.

4. Перехідний: утворений від перехідного дієслова.

5. Пасивний стан: засіб вираження – суфікс *-ен-*.

6. Минулий час: засіб вираження – форма дієслова минулого часу *бути (було)* та суфікс *-ен-*.

7. Середній рід: засіб вираження – флексія *-е*.

8. Однина: засіб вираження – закінчення *-е*.

9. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-е*.

10. Пов'язаний з іменником *повітря* зв'язком узгодження, виступає залежним компонентом; пов'язаний з іменниковою формою *вологою* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

11. Виконує функцію іменної частини складеного іменного присудка.

12. *Насичéн* | е.

13. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-ен-*.

14. [*насйче*^{ч}*не*].

15. Орфограма: літера *н* у суфіксах дієприкметників (усі дієприкметники із суфіксом *-ен-* пишуться з одним *н*).

Що ж приваблювало у віршах М. Стельмаха, чим захоплювали вони? [...] Торжество молодої сили, молодого серця, зверненого до добра, відчувалося в його енергійних рядках. Бурхлива лірична повінь, і в ній виразно відбитий світ зі своїми таємницями, які обов'язково будуть ***розгадані,*** *з поетичними дивами, просторими обріями...* (З журналу).

1. *Розгадані* – дієслово, дієприкметник.

2. Початкова форма – *розгаданий.*

3. Доконаний вид: утворений від дієслова доконаного виду, засіб вираження – префікс *роз-*.

4. Перехідний: утворений від перехідного дієслова.

5. Пасивний стан: засіб вираження – суфікс *-н-*.

6. Майбутній час (абсолютне значення): засіб вираження – форма майбутнього часу дієслова *бути (будуть).*

7. Роду нема, оскільки форма множини.

8. Множина: засіб вираження – закінчення *-і*.

9. Називний відмінок: засіб вираження – флексія *-і*.

10. Пов'язаний із займенником *які* зв'язком координації, виступає рівноправним компонентом; пов'язаний із прислівником *обов'язково* зв'язком прилягання, виступає головним компонентом.

11. Виконує функцію іменної частини складеного іменного присудка.

12. *Розгадан*|*і*.

13. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-н-*.

14. [*розга̀дан′і*].

15. Орфограми: літера *з* у кінці префіксів (у префіксі *роз-* завжди пишеться *з*); літера *н* у суфіксах дієприкметників (усі дієприкметники із суфіксом *-н-* пишуться з одним *н*).

ДІЄПРИСЛІВНИК

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність (форма дієслова).

2. Вид: засоби вираження.

3. Перехідність / неперехідність: засоби вираження.

4. Стан: засоби вираження.

5. Час (ознаки якого часу має): засоби вираження.

6. Додаткова дія: одночасна, попередня чи наступна щодо дієслова-присудка (вказати час дієслова).

7. Синтаксична роль у реченні.

8. Спрощений морфемний аналіз (схема).

9. Спосіб творення: від якої дієслівної основи утворений, за допомогою якого суфікса.

10. Вимова (запис слова фонетичною транскрипцією).

11. Правопис (орфограми).

У тихім неба злагоди й любові, ***послави*** *май дібровам і полям, летять мої лелеки чорноброві* (Б. Олійник).

1. *Послави* – дієслово, дієприслівник.

2. Доконаний вид, утворений від дієслова доконаного виду: засіб вираження – префікс *по-*.

3. Перехідний: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *май* у формі знахідного відмінка без прийменника.

4. Активний стан: засіб вираження – утворений на базі перехідного дієслова (наявність прямого додатка, вираженого іменником *май* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-вши*.

6. Називає додаткову попередню дію щодо дієслова-присудка *летять* у формі теперішнього часу.

7. У складі дієприслівникового звороту виступає відокремленою обставиною.

8. .

9. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-вши*.

10. [*послáўши*].

11. Орфограма: літера *и* у суфіксах дієприслівників (у кінці всіх дієприслівникових суфіксів вимовляється звук [*и*], який на письмі позначається літерою *и*).

Почіплявшись *пазурами за стовбури дерев, строкаті дятли довбали дзьобами кору,* ***дістаючи*** *з-під неї поживу* (Є. Гуцало).

1. *Почіплявшись* – дієслово, дієприслівник.

2. Доконаний вид, утворений від дієслова доконаного виду: засіб вираження – префікс *по-*.

3. Неперехідний: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

4. Зворотний стан: засіб вираження – утворений на базі перехідного дієслова за допомогою постфікса *-ся*.

5. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-вши*.

6. Називає додаткову попередню дію щодо дієслова-присудка *довбали* у формі минулого часу.

7. У складі дієприслівникового звороту виступає відокремленою обставиною.

8. *Почіплявшись*.

9. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-вши*.

10. [*поч'іпл'аўшиес'*].

11. Орфограма: літера *и* у суфіксах дієприслівників (у кінці всіх дієприслівникових суфіксів вимовляється звук [*и*], який на письмі позначається літерою *и*).

1. *Дістаючи* – дієслово, дієприслівник.

2. Недоконаний вид, утворений від дієслова недоконаного виду: засіб вираження – суфікс *-ючи*.

3. Перехідний: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *поживу* у формі знахідного відмінка без прийменника.

4. Активний стан: засіб вираження – утворений на базі перехідного дієслова (наявність прямого додатка, вираженого іменником *поживу* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Теперішній час: засіб вираження – суфікс *-ючи*.

6. Називає додаткову одночасну дію щодо дієслова-присудка *довбали* у формі минулого часу.

7. У складі дієприслівникового звороту виступає відокремленою обставиною.

8. *Дістаючи*.

9. Утворений від основи теперішнього часу за допомогою суфікса *-ючи*.

10. [*д'істайучы*].

11. Орфограм нема.

Стоячи *на увесь зріст над водою, Михайло здавався мовчазним героєм легенд* (М. Стельмах).

1. *Стоячи* – дієслово, дієприслівник.

2. Недоконаний вид, утворений від дієслова недоконаного виду: засіб вираження – суфікс *-ячи*.

3. Неперехідний: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

4. Позастановий, оскільки є неперехідним: засіб вираження – відсутність прямого додатка.

5. Теперішній час: засіб вираження – суфікс *-ячи*.

6. Називає додаткову одночасну дію щодо дієслова-присудка *здавався* у формі минулого часу.

7. У складі дієприслівникового звороту виступає відокремленою обставиною.

8. *Стоячи*.

9. Утворений від основи теперішнього часу за допомогою суфікса *-ячи*.

10. [*стойачи*].

11. Орфограм нема.

Моя княгине! Ти ідеш вмирати, ***піднявши*** *вгору стомлене лице* (Л. Костенко).

1. *Піднявши* – дієслово, дієприслівник.

2. Доконаний вид, утворений від дієслова доконаного виду: засіб вираження – префікс *під-*.

3. Перехідний: засіб вираження – утворений на базі перехідного дієслова (наявність прямого додатка, вираженого іменником *лице* у формі знахідного відмінка без прийменника).

4. Активний стан: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *лице* у формі знахідного відмінка без прийменника.

5. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-вши*.

6. Називає додаткову одночасну дію щодо дієслова-присудка *ідеш* у формі теперішнього часу.

7. У складі дієприслівникового звороту виступає відокремленою обставиною.

8. *Підня[в]ши*.

9. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-вши*.

10. [*п'ід'н'а*ўши].

11. Орфограма: літера *и* у суфіксах дієприслівників (у кінці всіх дієприслівникових суфіксів вимовляється звук [*и*], який на письмі позначається літерою *и*).

Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали ***затаївши*** *духа* (Б. Грінченко).

1. *Затаївши* – дієслово, дієприслівник.

2. Доконаний вид, утворений від дієслова доконаного виду: засіб вираження – префікс *за-*.

3. Перехідний: засіб вираження – наявність прямого додатка, вираженого іменником *духа* у формі знахідного відмінка без прийменника.

4. Активний стан: засіб вираження – утворений на базі перехідного дієслова (наявність прямого додатка, вираженого іменником *духа* у формі знахідного відмінка без прийменника).

5. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-вши*.

6. Називає одночасну дію щодо дієслова-присудка *лежали* у формі минулого часу.

7. У складі фразеологічного звороту виступає обставиною.

8. *Зата[ї]вши*.

9. Утворений від основи інфінітива за допомогою суфікса *-вши*.

10. [*затайіўши*].

11. Орфограма: літера *и* у суфіксах дієприслівників (у кінці всіх дієприслівникових суфіксів вимовляється звук [*и*], який на письмі позначається літерою *и*).

Предикативні безособові форми на -но (-ено), -то

1. Аналізоване слово, частиномовна належність (дієслівна безособова форма).

2. Вид: засоби вираження.

3. Перехідність / неперехідність (усі перехідні): засоби вираження.

4. Стан (тільки пасивний): засоби вираження.

5. Час: засоби вираження.

6. З яким словом пов'язане і яким зв'язком, виступає головним чи залежним компонентом (указати тип зв'язку)?

7. Синтаксична роль у реченні.

8. Спрощений морфемний аналіз (схема).

9. Спосіб творення: від якої основи утворений, за допомогою якого суфікса.

10. Вимова (запис слова фонетичною транскрипцією).

11. Правопис (орфограми).

Що нами ***зроблено*** *– то буде* ***увіковічено****, як правда, і святиня, і закон* (А. Малишко).

1. *Зроблено* – дієслово, дієслівна предикативна безособова форма на *-ено*.

2. Доконаний вид, співвідносний із дієсловом доконаного виду: засіб вираження – префікс *з-*.

3. Перехідне, оскільки співвідноситься тільки з перехідними дієсловами.

4. Стан пасивний: засіб вираження – суфікс *-ен-*.

5. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-ен-*.

6. Пов'язане із займенником *нами* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

7. Головний член односкладного безособового речення.

8. *Зроблено*.

9. Утворена від основи пасивного дієприкметника за допомогою суфікса *-о*.

10. [*зро̀бле"но*].

11. Орфограма: літера *е* в суфіксах (у дієприкметниковому суфіксі *-ен-* пишемо літеру *е*).

1. *Увіковічено* – дієслово, дієслівна предикативна безособова форма на *-ено*.

2. Доконаний вид, співвідносний із дієсловом доконаного виду: засіб вираження – префікс *у-*.

3. Перехідне, оскільки співвідноситься тільки з перехідними дієсловами.

4. Стан пасивний: засіб вираження – суфікс *-ен-*.

5. Майбутній час: засіб вираження – дієслово *бути* у формі майбутнього часу (*буде*).

6. Пов'язане із займенником *то* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

7. Головний член односкладного безособового речення.

8. *Увік(о)вічено*.

9. Утворена від основи пасивного дієприкметника за допомогою суфікса *-о*.

10. [*ув'іков'іче*^{и}*но*].

11. Орфограма: літера *е* в суфіксах (у дієприкметниковому суфіксі *-ен-* пишемо літеру *е*).

Той засміявся: – Отакої к бісу. Під Білу Церкву ***стягнуто*** *полки. Палає Київ,* ***знищено*** *Триліси. У вас же он як гинуть козаки!* (Л. Костенко).

1. *Стягнуто* – дієслово, дієслівна предикативна безособова форма на *-то*.

2. Доконаний вид, співвідносний із дієсловом доконаного виду: засіб вираження – префікс *с-*.

3. Перехідне, оскільки співвідноситься тільки з перехідними дієсловами.

4. Стан пасивний: засіб вираження – суфікс *-т-*.

5. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-т-*.

6. Пов'язане з іменником *полки* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

7. Головний член односкладного безособового речення.

8. *Стягнуто*.

9. Утворена від основи пасивного дієприкметника за допомогою суфікса *-о*.

10. [*с′т′а̀гнуто*].

11. Орфограма: літери *з – с* у префіксі *з- (с-)* (префікс *з-* переходить у *с-* перед літерами *к, п, т, ф, х)*.

1. *Знищено* – дієслово, дієслівна предикативна безособова форма на *-ено.*

2. Доконаний вид, співвідносний із дієсловом доконаного виду: засіб вираження – префікс *з-*.

3. Перехідне, оскільки співвідноситься тільки з перехідними дієсловами.

4. Стан пасивний: засіб вираження – суфікс *-ен-*.

5. Минулий час: засіб вираження – суфікс *-ен-*.

6. Пов'язане з іменником *Триліси* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

7. Головний член односкладного безособового речення.

8. *Знищено*.

9. Утворена від основи пасивного дієприкметника за допомогою суфікса *-о*.

10. [*зни́ше*^{и}*но*].

11. Орфограма: літера *е* в суфіксах (у дієприкметниковому суфіксі *-ен-* пишемо літеру *е*).

В'ячеслава Чорновола було ***вбито*** *жорстоко й підступно, після тривалої психологічної облоги, після масового творення облудної громадської думки* (З газети).

1. *Вбито* – дієслово, дієслівна предикативна безособова форма на *-то*.

2. Доконаний вид, співвідносний із дієсловом доконаного виду: засіб вираження – префікс *в-*.

3. Перехідне, оскільки співвідноситься тільки з перехідними дієсловами.

4. Стан пасивний: засіб вираження – суфікс *-т-*.

5. Минулий час: засіб вираження – дієслово *бути* у формі минулого часу (*було*), суфікс *-т-*.

6. Пов'язане з прислівником *жорстоко* зв'язком прилягання, виступає головним компонентом.

7. Головний член односкладного безособового речення.

8. *Вбито*.

9. Утворена від основи пасивного дієприкметника за допомогою суфікса *-о*.

10. [*ўби́то*].

11. Орфограм нема.

ПРИСЛІВНИК

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність.

2. Початкова форма (для вжитих у формі ступеня порівняння).

3. Розряд і група за значенням:

означальний: а) якісно-означальний; б) кількісно-означальний (міри і ступеня); в) способу дії; г) порівняльно-уподібнювальний;

обставинний: а) часу; б) місця; в) причини; г) мети;

предикативний позначає: а) психічний або фізичний стан людини чи істоти (оцінку стану в морально-етичному плані); б) стан навколишнього середовища (оцінку стану з боку часу або простору); в) стан з модальним відтінком необхідності чи можливості;

модальний позначає: а) невпевненість, припущення, можливість щодо висловленої думки; б) упевненість, достовірність щодо висловленої думки; в) суб'єктивну оцінку мовцем або співрозмовником кого-, чого-небудь; г) логічне впорядкування мовлення, виділення основної думки, висновку або результату.

4. Ступінь порівняння (для якісно-означальних, деяких кількісно-означальних, місця та часу), форма (синтетична чи аналітична, як утворена), засоби вираження.

5. Розряд за номінативною природою: займенниковий чи незайменниковий.

6. Група за походженням: первинний чи вторинний (відіменниковий, відприкметниковий, відчислівниковий, віддієслівний тощо).

7. З яким словом пов'язаний, виступає головним чи залежним компонентом?

8. Синтаксична роль у реченні.

9. Спрощений морфемний аналіз (схема).

10. Спрощений словотвірний аналіз.

11. Вимова (запис слова фонетичною транскрипцією).

12. Правопис (орфограми).

Змолоду *треба набиратися знань, щоб не пуста була твоя власна криниця* (Народна творчість).

1. *Змолоду* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Обставинний, часу.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний із дієсловом *набиратися* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. ⌐*Змолоду*⌙.

10. *Змолоду* ← молодий – конфіксація.

11. [*змо́лоду*].

12. Орфограма: написання прислівників разом та через дефіс (разом пишуться прислівники, утворені сполученням прийменника з прикметником).

Згори *й сани біжать, а нагору й віз не їде* (Народна творчість).

1. *Згори* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Обставинний, місця.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відіменниковий.

7. Пов'язаний із дієсловом *біжать* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. ⌐*Згори*⌙.

10. *Згори* ← гора – конфіксація.

11. [*згори́*].

12. Орфограма: написання прислівників разом та через дефіс (разом пишуться прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником).

Найвищими точками на нашій землі ***по-старому*** *височать стародавні храми* (Є. Сверстюк).

1. *По-старому* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Означальний, порівняльно-уподібнювальний.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний із дієсловом *височать* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *По-старо́му*.

10. *По-старо́му* ← старий – конфіксація.

11. [*постаро́му*].

12. Орфограма: написання прислівників разом та через дефіс (через дефіс пишуться прислівники, утворені від прикметників та займенників за допомогою префікса *по-* та суфікса *-ому*).

Упавши в жито ***горілиць****, лежу* (Г. Коваль).

1. *Горілиць* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Означальний, способу дії.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, на основі сполуки двох іменникових форм.

7. Пов'язаний із дієприслівником *упавши* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Гор(і)лиць*.

10. *Горілиць* ← горі лиць – зрощення.

11. [*гор'іли́ц'*].

12. Орфограми: написання складних слів разом та через дефіс (разом пишуться прислівники, утворені сполученням кількох основ); м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці слова).

І зозуля там ***безперестанку*** *накує щасливії літа* (В. Чубенко).

1. *Безперестанку* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Означальний, способу дії.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відіменниковий.

7. Пов'язаний з дієсловом *накує* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Безперестанку*.

10. *Безперестанку* ← без перестанку – конфіксація.

11. [*бе"зпе"ре"ста́нку*] або [*бе"спе"ре"ста́нку*].

12. Орфограми: написання прислівників разом та через дефіс (разом пишуться прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником); літера *з* у кінці префіксів (у префіксі *без-* завжди пишеться *з*).

У душі зелені вруна. ***Злегка*** *тьмяні? Хто їх знає... Бо й зимою глиця юна. Свіжо-тьмяно-юна* (П. Тичина).

1. *Злегка* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Означальний, кількісно-означальний.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний із прикметником *тьмяні* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Злегка*.

10. *Злегка* ← легкий – конфіксація.

11. [*зле́хка*].

12. Орфограма: написання прислівників разом та через дефіс (разом пишуться прислівники, утворені сполученням прийменника з прикметником); літери, що позначають приголосні, які уподібнюються (у словах *нігті, кігті, легкий, вогкий* і спільнокореневих пишемо *г*, а вимовляємо [х]).

Там далеко-далеко *вже зоря золотоброва крила ніжні простерла на примарні гаї* (В. Сосюра).

1. *Там* – прислівник.
2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.
3. Обставинний, місця.
4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.
5. Займенниковий.
6. Первинний.
7. Пов'язаний із дієсловом *простерла* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.
8. Обставина.
9. ⌊*Там*⌋.
10. *Там* – непохідний.
11. [*там*].
12. Орфограм нема.

1. *Далеко-далеко* – прислівник.
2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.
3. Обставинний, місця.
4. Ступенів порівняння нема, оскільки є складним словом за будовою.
5. Незайменниковий.
6. Вторинний, відприслівниковий.
7. Пов'язаний із дієсловом *простерла* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.
8. Обставина.
9. ⌊*Далéко-далéко*⌋.
10. *Далеко-далеко* ← далеко і далеко – словоскладання.
11. [*далэкодалэко*].
12. Орфограма: написання прислівників разом та через дефіс (через дефіс пишуться складні прислівники, утворені з двох однакових прислівників).

Живіть, голуб з голубкою, щастя наживайте, та і часом ***коли-небудь*** *козака згадайте, котрий десь-то на чужині...* (О. Афанасьєв-Чужбинський).

1. *Коли-небудь* – прислівник.
2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Обставинний, часу.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Займенниковий.

6. Вторинний, відприслівниковий.

7. Пов'язаний із дієсловом *згадайте* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Коли-небудь*.

10. *Коли-небудь* ← коли – постфіксація.

11. [*коли*^{е}*не́буд'*].

12. Орфограми: написання прислівників разом та через дефіс (через дефіс пишуться неозначені прислівники з частками *будь-, -небудь*); м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці слова).

Прийшла... Вмилась, напилася, тихо усміхнулась, ***вдруге****, втретє напилася і не оглянулась* (Т. Шевченко).

1. *Вдруге* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Означальний, кількісно-означальний.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відчислівниковий.

7. Пов'язаний із дієсловом *напилася* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Вдруге*.

10. *Вдруге* ← другий – конфіксація.

11. [*ўдру́ге*^{и}].

12. Орфограми: написання прислівників разом та через дефіс (разом пишуться прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником); літера *е* у складі прислівникового конфікса *у-...-е*.

Приступила я до квітів ***ближче****, – всі лелії раптом затремтіли, почали хитатись нижче, нижче й пожовкли, далі почорніли* (Леся Українка).

1. *Ближче* – прислівник.

2. Початкова форма – *близько*.

3. Обставинний, місця.

4. Синтетична форма вищого ступеня порівняння; засіб вираження – суфікс *-ч-*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний із дієсловом *приступила* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Ближче*.

10. *Близько* ← близький – суфіксація.

11. [*бли́жче*^{и}].

12. Орфограма: написання формотворчих суфіксів ступенів порівняння прикметників та прислівників (у процесі творення вищого ступеня порівняння приголосні основи [г], [ж], [з], сполучаючись із суфіксом *-ш-*, змінюються на [жч]).

Найвище *серце там зліта, де рух, де дія, де горіння* (М. Рильський).

1. *Найвище* – прислівник.

2. Початкова форма – *високо*.

3. Обставинний, місця.

4. Синтетична форма найвищого ступеня порівняння; засіб вираження – префікс *най-* (додається до синтетичної форми вищого ступеня порівняння).

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний із дієсловом *зліта* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Найвище*.

10. *Високо* ← високий – суфіксація.

11. [*най в и́ше*].

12. Орфограма: написання формотворчих суфіксів ступенів порівняння прикметників та прислівників (у процесі творення вищо-

го ступеня порівняння приголосний основи [с], сполучаючись із суфіксом *-ш-*, змінюється на [шч] (на письмі *щ*)).

Ну, як тобі, друже, не ***гріх*** *докоряти, що я народився від тебе* ***пізніш****? Навчи мене краще землю орати, у правди із серця виймати ніж* (В. Симоненко).

1. *Гріх* – прислівник.
2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.
3. Предикативний, виражає оцінку стану в морально-етичному плані.
4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.
5. Незайменниковий.
6. Вторинний, відіменниковий.
7. У сполученні з інфінітивом *докоряти* пов'язаний із займенником *тобі* зв'язком керування, виступає головним компонентом.
8. Разом з інфінітивом *докоряти* виступає головним членом односкладного речення.
9. *Гріх*.
10. *Гріх* ← гріх (іменник) – конверсія (адвербіалізація).
11. [*гр'іх*].
12. Орфограм нема.

1. *Пізніш* – прислівник.
2. Початкова форма – *пізно*.
3. Обставинний, часу.
4. Синтетична форма вищого ступеня порівняння; засіб вираження – суфікс *-іш-*.
5. Незайменниковий.
6. Вторинний, відприкметниковий.
7. Пов'язаний із дієсловом *народився* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.
8. Обставина.
9. *Пізніш*.
10. *Пізно* ← пізній – суфіксація.
11. [*п'із'н'іш*].
12. Орфограм нема.

Звичайно**, в плани можна і треба заглядати, але бажано **якнайменше (М. Стельмах).

1. *Якнайменше* – прислівник.
2. Початкова форма – *мало*.
3. Означальний, кількісно-означальний.
4. Синтетична форма найвищого ступеня порівняння: засіб вираження – префікси ***як-*** та ***най-*** (додаються до синтетичної форми вищого ступеня порівняння, утвореної суплетивізмом).
5. Незайменниковий.
6. Вторинний, відприкметниковий.
7. Пов'язаний із дієсловом *заглядати* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.
8. Обставина.
9. *Якнайменше*.
10. *Мало* ← малий – суфіксація.
11. [*йакнайме́нше*].
12. Орфограм нема.

1. *Звичайно* – прислівник.
2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.
3. Модальний, виражає впевненість, достовірність щодо висловленої думки.
4. Ступенів порівняння нема, оскільки вказує на модальний відтінок.
5. Незайменниковий.
6. Вторинний, відприкметниковий.
7. Граматично не пов'язаний із членами речення.
8. Членом речення не виступає, є вставним словом.
9. *Звичайно*.
10. *Звичайно* ← звичайний – суфіксація.
11. [*зви*^{е}*ча́йно*].
12. Орфограма: літера *и*, що позначає ненаголошений голосний звук у корені слова (пишемо *и*, бо перевіряється наголосом – *зви́чний*).

*... На світі той наймудріший, хто **найбільше** любить життя* (В. Симоненко).

1. *Найбільше* – прислівник.
2. Початкова форма – *багато*.

3. Означальний, кількісно-означальний.

4. Синтетична форма найвищого ступеня порівняння; засіб вираження – префікс *най-* (додається до синтетичної форми вищого ступеня порівняння, утвореної суплетивізмом).

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний із дієсловом *любить* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Найбільше*.

10. *Багато* ← багатий – суфіксація.

11. [*наї́б'іл́ше*].

12. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці складу).

Найбільш легко *люди вірять у те, до чого прагнуть* (Вольтер).

1. *Найбільш легко* – прислівник.

2. Початкова форма – *легко*.

3. Означальний, якісно-означальний.

4. Аналітична форма найвищого ступеня порівняння; засіб вираження – слово ступеня порівняння *найбільш* (додається до звичайної форми прислівника).

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний із дієсловом *вірять* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Легко*.

10. *Легко* ← легкий – суфіксація.

11. [*ле́хко*].

12. Орфограма: літери, що позначають приголосні, які уподібнюються (у словах *нігті, кігті, легкий, вогкий* і спільнокореневих пишемо *г*, а вимовляємо [х]).

Зійшов над хатою місяць ***уповні****, та червоний-червоний* (Марко Вовчок).

1. *Уповні* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Означальний, способу дії.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний з іменником *місяць* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Означення.

9. ⌊*Уповні*⌋.

10. *Уповні* ← повний – конфіксація.

11. [*упо̀ўн′і*].

12. Орфограма: написання прислівників разом та через дефіс (разом пишуться прислівники, утворені сполученням прийменника з прикметником).

Вітер віє-завіває, аж стогне ***спересердя*** (М. Івченко).

1. *Спересердя* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Обставинний, причини.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, віддієслівний.

7. Пов'язаний із дієсловом *стогне* зв'язком прилягання, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. ⌊*Спересердя*⌋.

10. *Спересердя* ← пересердитися – конфіксація.

11. [*спе^{и}ре^{и}сѐрд′а*].

12. Орфограми: написання прислівників разом та через дефіс (разом пишуться прислівники, утворені сполученням прийменника з прикметником); літери *з – с* у префіксі *з- (с-, зі-)* (префікс *з* переходить у *с* перед літерами *к, п, т, х, ф*).

Усі вулиці Вербівки ніби ***навмисне*** *обсаджені деревами* (І. Нечуй-Левицький).

1. *Навмисне* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Обставинний, мети.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприслівниковий.

7. Пов'язаний із дієприкметником *обсаджені* зв'язком приляган-ня, виступає залежним компонентом.

8. Обставина.

9. *Навмисне*.

10. *Навмисне* ← умисне – префіксація.

11. [*наўмі́сне*].

12. Орфограма: написання прислівників разом та через дефіс (разом пишуться прислівники, утворені префіксацією).

У лісі стало ще ***тихіше*** (М. Стельмах).

1. *Тихіше* – прислівник.

2. Початкова форма – *тихо*.

3. Предикативний, виражає стан навколишнього середовища.

4. Проста форма вищого ступеня порівняння, засіб вираження – суфікс *-іш-*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний з іменниковою формою *у лісі* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Разом із дієсловом *стало* виступає головним членом одно-складного безособового речення.

9. *Тихіше*.

10. *Тихо* ← тихий – суфіксація.

11. [*ти*^{е}*х'і́ше*].

12. Орфограма: літера *и*, що позначає ненаголошений голосний звук у корені слова (пишемо *и*, бо перевіряється наголосом – *ти́хий*).

Рибі ***добре*** *і в синій Славуті* (М. Стельмах).

1. *Добре* – прислівник.

2. Початкова форма – *добре*.

3. Предикативний, виражає фізичний стан істоти.

4. Звичайний ступінь порівняння.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний з іменником *рибі* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Разом з імпліцитною дієслівною зв'язкою *бути* у формі теперішнього часу *(є)* виступає головним членом односкладного безособового речення.

9. *Добре*.

10. *Добре* ← добрий – суфіксація.

11. [*до́бре*].

12. Орфограм нема.

Було нам ***важко*** *і було нам зле, І західно, і східно, Було безвихідно, Але нам не було негідно. І це, напевно, головне, Якої ще фортуни? Не відступитися, І не покласти лжу на струни* (Л. Костенко).

1. *Важко* – прислівник.

2. Початкова форма – *важко*.

3. Предикативний, виражає психічний стан людей.

4. Звичайний ступінь порівняння.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. Пов'язаний із займенниковою формою *нам* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Разом із дієсловом *було* виступає головним членом односкладного безособового речення.

9. *Важко*.

10. *Важко* ← важкий – суфіксація.

11. [*ва́жко*].

12. Орфограма: літери, що позначають приголосні, які уподібнюються (дзвінкі звуки перед глухими не уподібнюються).

А, ***мабуть****,* ***час****, хлопці, й овець напувати* (Панас Мирний).

1. *Час* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Предикативний, виражає стан з модальним відтінком необхідності.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відіменниковий.

7. У сполученні з інфінітивом *напувати* пов'язаний з іменником *овець* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Разом з інфінітивом *напувати* виступає головним членом односкладного безособового речення.

9. ⌊*Час*⌋.

10. *Час* ← ⌈час⌉ (іменник) – конверсія (адвербіалізація).

11. [*час*].

12. Орфограм нема.

1. *Мабуть* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Модальний, виражає невпевненість, припущення, можливість щодо висловленої думки.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, віддієслівний.

7. Граматично не пов'язаний із членами речення.

8. Членом речення не виступає, є вставним словом.

9. ⌊*Мабуть*⌋.

10. *Мабуть* ← ⌈має⌉⌈бути⌉ – зрощення.

11. [*мабу́ть*].

12. Орфограм нема.

Неможливо *знищити того, кому симпатизує народ* (О. Гончар).

1. *Неможливо* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Предикативний, виражає стан з модальним відтінком неможливості.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки у структурі наявний префікс *не-*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. У сполученні з інфінітивом *знищити* пов'язаний із займенником *того* зв'язком керування, виступає головним компонентом.

8. Разом з інфінітивом *знищити* виступає головним членом односкладного безособового речення.

9. *Неможливо*.

10. *Неможливо* ← неможливий – суфіксація.

11. [*не"можли́во*].

12. Орфограма: *не* з іменником, прикметником, прислівником (*не* з прислівниками зазвичай пишеться разом).

Було би ***тяжко*** *сказати, котре з них [подружжя] було старанніше й пильніше* (О. Кобилянська).

1. *Тяжко* – прислівник.

2. Початкова форма – *тяжко*.

3. Предикативний, виражає психічний стан людей.

4. Звичайний ступінь порівняння.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відприкметниковий.

7. У сполученні з інфінітивом *сказати* виступає опорним компонентом, від якого залежить підрядна з'ясувальна частина.

8. Разом з інфінітивом *сказати* виступає головним членом односкладного безособового речення.

9. *Тяжко*.

10. *Тяжко* ← тяжкий – суфіксація.

11. [*т'а́жко*].

12. Орфограма: літери, що позначають приголосні, які уподібнюються (дзвінкі звуки перед глухими не уподібнюються).

Улас Самчук вважав, що література покликана, ***по-перше****, відображати життя, по-друге, нести в собі моральну істину, тобто бути повчальною* (С. Павличко).

1. *По-перше* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Модальний, виражає логічне впорядкування мовлення, виділення основної думки, висновку або результату.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Незайменниковий.

6. Вторинний, відчислівниковий.

7. Граматично не пов'язаний із членами речення.

8. Членом речення не виступає, є вставним словом.

9. *По-перше*.

10. *По-перше* ← перший – конфіксація.

11. [*попе́рше*^{и}].

12. Орфограма: написання прислівників разом та через дефіс (через дефіс пишуться прислівники, утворені за допомогою префікса *по-* та суфікса *-е*).

[Дід Євмен:] Вгадав – ще як болить! Бо що, ***по-моєму****, начальство? Це мисль у голові і людяність у серці. А що по-твоєму? Це в голові комбінації, в кендюсі горілка, а замість серця – безвоздушне пространство* (М. Стельмах).

1. *По-моєму* – прислівник.

2. Початкової форми не визначаємо, оскільки нема ступеня порівняння.

3. Модальний, виражає суб'єктивну оцінку мовцем або його співучасником кого-, чого-небудь.

4. Ступенів порівняння нема, оскільки не належить до відприкметникових утворень із суфіксами *-о, -е*.

5. Займенниковий.

6. Вторинний, відзайменниковий.

7. Граматично не пов'язаний із членами речення.

8. Членом речення не виступає, є вставним словом.

9. *По-мо[йе]му*.

10. *По-моєму* ← мій – конфіксація.

11. [*помо́йе*^{и}*му*].

12. Орфограма: написання прислівників разом та через дефіс (через дефіс пишуться прислівники, утворені від прикметників та займенників за допомогою прийменника префікса *по-* та суфікса *-е*).

ПРИЙМЕННИК

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність.

2. Яке значення і в сполученні з яким словом у реченні виражає: просторове, часове, причинове, мети, умови, способу дії, міри і ступеня, допустове, атрибутивне, об'єктне тощо.

3. Група за походженням: первинний, вторинний (відіменниковий, відприслівниковий, віддієприслівниковий).

4. Група за морфемним складом (будовою): простий, складний, складений.

5. З яким відмінком уживається в реченні?

6. З якими відмінками може ще вживатися?

7. Синтаксична роль у реченні.

8. Вимова (запис слова фонетичною транскрипцією).

9. Правопис (орфограми).

Оксамитний холоднуватий вечір ворушиться ***навколо*** *нас* (М. Стельмах).

1. *Навколо* – прийменник.

2. У сполученні із займенником *нас* виражає просторове значення.

3. Вторинний (відприслівниковий).

4. Простий.

5. У реченні вживається з родовим відмінком.

6. Може вживатися тільки з родовим відмінком.

7. У сполученні із займенником *нас* виступає обставиною.

8. [*наўко́ло*].

9. Орфограма: написання прийменників разом та через дефіс (разом пишуться прийменники, утворені сполученням прийменника з будь-якою частиною мови).

Дійсно, де шукати Юру в горах, які тягнуться ***на*** *три з половиною тисячі кілометрів уздовж узбережжя* (І. Багмут).

1. *На* – прийменник.

2. У сполученні з числівниково-іменниковою сполукою *три з половиною тисячі кілометрів* виражає значення міри і ступеня.

3. Первинний.

4. Простий.

5. У реченні вживається зі знахідним відмінком.
6. Може вживатися ще з місцевим відмінком.
7. У сполученні з числівниково-іменниковою сполукою *три з половиною тисячі кілометрів* виступає обставиною.
8. [*на*].
9. Орфограм нема.

***Слідом за** Куцим вони пройшли **поміж** скель. Перед ними відкрився краєвид схвильованого моря* (М. Трублаїні).

1. *Слідом за* – прийменник.
2. У сполученні з іменником *Куцим* виражає об'єктне значення.
3. Вторинний (відіменниковий).
4. Складений.
5. У реченні вживається з орудним відмінком.
6. Може вживатися тільки з орудним відмінком.
7. У сполученні з іменником *Куцим* виступає додатком.
8. [*сл'ідом‿за*].
9. Орфограма: написання прийменникових сполук (прийменникові сполуки, утворені з кількох слів, пишуться окремо).

1. *Поміж* – прийменник.
2. У сполученні з іменником *скель* виражає просторове значення.
3. Первинний.
4. Складний.
5. У реченні вживається з родовим відмінком.
6. Може вживатися ще зі знахідним та орудним відмінками.
7. У сполученні з іменником *скель* виступає обставиною.
8. [*пом'іж*].
9. Орфограма: написання складних слів разом та через дефіс (разом пишуться складні прийменники, утворені з двох простих прийменників).

Головною їжею на Масляну є вареники з сиром і сметаною, або й гречані млинці на маслі, або смальці смажені – теж обрядова їжа в ці дні на Україні (О. Воропай).

1. *З* – прийменник.
2. У сполученні з іменником *сиром* виражає атрибутивне значення.

3. Первинний.
4. Простий.
5. У реченні вживається з орудним відмінком.
6. Може вживатися ще з родовим і знахідним відмінками.
7. У сполученні з іменником *сиром* виступає означенням.
8. [*з*].
9. Орфограм нема.

– Оце добре! – зрадів Варчук і вже урочисто, ***незважаючи на*** *глузливий погляд Крупяка, з почуттям перехрестився, потім сплюнув через плече* (М. Стельмах).

1. *Незважаючи на* – прийменник.
2. У сполученні з іменником *погляд* виражає допустове значення.
3. Вторинний (віддієприслівниковий).
4. Складений.
5. У реченні вживається зі знахідним відмінком.
6. Може вживатися тільки зі знахідним відмінком.
7. У сполученні з іменником *погляд* виступає обставиною.
8. [*не"зважа́йучи‿на*].
9. Орфограма: написання прийменникових сполук (прийменникові сполуки, утворені з кількох слів, пишуться окремо).

У зв'язку із *посиленою увагою сучасної лінгвістики до змістового боку мовних знаків актуальною є проблема так званих епідигматичних, або асоціативно-деривaційних, зв'язків у лексиці, зокрема вивчення їх семантичного аспекту* (В. Пітель).

1. *У зв'язку із* – прийменник.
2. У сполученні з іменником *увагою* виражає причинове значення.
3. Вторинний (відіменниковий).
4. Складений.
5. У реченні вживається з орудним відмінком.
6. Може вживатися тільки з орудним відмінком.
7. У сполученні з іменником *увагою* виступає обставиною.
8. [*у‿зу́йазку́‿з*].
9. Орфограма: написання прийменникових сполук (прийменникові сполуки, утворені з кількох слів, пишуться окремо).

Реформування податкової системи України здійснюватиметь-

ся ***шляхом*** *удосконалення законодавчих та нормативно-правових актів з питань оподаткування і прийняття Податкового кодексу України* (З проекту "Стратегії економічних реформ України на 2010–2015 роки").

1. *Шляхом* – прийменник.
2. У сполученні з іменником *удосконалення* виражає значення способу дії.
3. Вторинний (відіменниковий).
4. Простий.
5. У реченні вживається з родовим відмінком.
6. Може вживатися тільки з родовим відмінком.
7. У сполученні з іменником *удосконалення* виступає обставиною.
8. [*шл′ахо́м*].
9. Орфограм нема.

В легких платтях з крепдешину, в гімнастерках польових, і ***для*** *щастя, для почину, баяніст заграв для них. На лади поклавши душу, не збиваючись ніде, про землянку, про Катюшу гру на совість поведе* (А. Малишко).

1. *Для* – прийменник.
2. У сполученні з іменником *щастя* виражає значення мети.
3. Первинний.
4. Простий.
5. У реченні вживається з родовим відмінком.
6. Може вживатися тільки з родовим відмінком.
7. У сполученні з іменником *щастя* виступає обставиною.
8. [*дл′а*].
9. Орфограм нема.

У давню давнину в урочищі Труфанова Криниця, ***неподалік від*** *сучасного розташування монастиря, знаходилися капища язичників, що підтверджується археологічними знахідками, у тому числі – язичницькими амулетами.* ***Під час*** *реконструкції монастиря на його території працювала експедиція Чернівецького національного університету, яка під час вивчення однієї із келій знайшла у кам'яній підлозі яму з битими горщиками чорноліської культури (археологічна культура передскіфської доби (кінця IX – початку VII століть до н. е.)* (З журналу).

1. *Неподалік від* – прийменник.

2. У сполученні з іменником *розташування* виражає просторове значення.

3. Вторинний (відприслівниковий).

4. Складений.

5. У реченні вживається з родовим відмінком.

6. Може вживатися тільки з родовим відмінком.

7. У сполученні з іменником *розташування* виступає обставиною.

8. [*не"подал′ік‿в'ід*].

9. Орфограма: написання прийменникових сполук (прийменникові сполуки, утворені з кількох слів, пишуться окремо).

1. *Під час* – прийменник.

2. У сполученні з іменником *реконструкції* виражає часове значення.

3. Вторинний (відіменниковий).

4. Складений.

5. У реченні вживається з родовим відмінком.

6. Може вживатися тільки з родовим відмінком.

7. У сполученні з іменником *реконструкції* виступає обставиною.

8. [*п'ід͡ж‿ча́с*].

9. Орфограма: написання прийменникових сполук (прийменникові сполуки, утворені з кількох слів, пишуться окремо).

Нехай ***з-поміж*** *усіх ти, мов зірниця, сяєш, Хай цінний скарб краса твоя І чарами її ти всіх собі звабляєш, Та коли ти Вкраїну не кохаєш, Ти не моя* (М. Вороний).

1. *З-поміж* – прийменник.

2. У сполученні із субстантивованим займенником *усіх* виражає об'єктне значення.

3. Первинний.

4. Складний.

5. У реченні вживається з родовим відмінком.

6. Може вживатися тільки з родовим відмінком.

7. У сполученні із субстантивованим займенником *усіх* виступає додатком.

8. [*спо́м'їж*].

9. Орфограма: написання прийменників разом та через дефіс (через дефіс пишуться складні прийменники з початковим *з-, із-*).

Тепер мені спокійніше, а то я ***за*** *турботами не міг часом спочивати як слід* (М. Коцюбинський).

1. *За* – прийменник.

2. У сполученні з іменником *турботами* виражає причинове значення.

3. Первинний.

5. Простий.

6. У реченні вживається з орудним відмінком.

7. Може вживатися ще з родовим і знахідним відмінками.

8. У сполученні з іменником *турботами* виступає обставиною.

9. [*за*].

10. Орфограм нема.

Ой у полі ***край*** *дороги Пшениченька яра, Там молода дівчинонька Пшениченьку жала* (Українська народна пісня).

1. *Край* – прийменник.

2. У сполученні з іменником *дороги* виражає просторове значення.

3. Вторинний (відіменниковий).

4. Простий.

5. У реченні вживається з родовим відмінком.

6. Може вживатися тільки з родовим відмінком.

7. У сполученні з іменником *дороги* виступає обставиною.

8. [*край*].

9. Орфограм нема.

У разі *необґрунтованого обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств винні в цьому службові особи несуть відповідальність* ***згідно з*** *чинним законодавством* (З журналу).

1. *У разі* – прийменник.

2. У сполученні з іменником *обмеження* виражає значення умови.

3. Вторинний (відіменниковий).

4. Складений.

5. У реченні вживається з родовим відмінком.

6. Може вживатися тільки з родовим відмінком.

7. У сполученні з іменником *обмеження* виступає обставиною.

8. [*у‿ра́з′і*].

9. Орфограма: написання прийменникових сполук (прийменникові сполуки, утворені з кількох слів, пишуться окремо).

1. *Згідно з* – прийменник.

2. У сполученні з іменником *законодавством* виражає причинове значення.

3. Вторинний (відприслівниковий).

4. Складений.

5. У реченні вживається з орудним відмінком.

6. Може вживатися тільки з орудним відмінком.

7. У сполученні з іменником *законодавством* виступає обставиною.

8. [*зг′і́дно‿з*].

9. Орфограма: написання прийменникових сполук (прийменникові сполуки, утворені з кількох слів, пишуться окремо).

СПОЛУЧНИК

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність.

2. Який зв'язок здійснює: поєднує члени речення (однорідні, відокремлені, уточнювальні) чи частини складного (сурядного, підрядного) речення.

3. Група і підгрупа за значенням: *сурядний* (єднальний, зіставно-протиставний, розділовий, градаційний, приєднувальний), *підрядний* (часовий, допустовий, причиновий, наслідку, мети, порівняльний, умовний, з'ясувальний, міри і ступеня), *сурядно-підрядний* (пояснювальний).

4. Група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний).

5. Група за морфологічним складом (будовою): простий, складний, складений.

6. Група за способом уживання: одиничний, повторюваний, парний.

7. Пунктограма.
8. Вимова (запис фонетичною транскрипцією).
9. Правопис (орфограма).

Не зобидь ***ні*** *старця,* ***ні*** *дитину, поділись останнім сухарем* (М. Луків).

1. *Ні... ні* – сполучник.
2. Поєднує однорідні члени речення.
3. Сурядний (єднальний).
4. Вторинний (похідний від частки).
5. Складений.
6. Повторюваний.
7. Пунктограма: розділові знаки між однорідними членами речення (кома ставиться між однорідними членами речення, з'єднаними двома або більше повторюваними сполучниками).
8. [*н′і н′і*].
9. Орфограма: *ні (ані)* з різними частинами мови (*ні* пишеться окремо в заперечних реченнях, коли *ні* повторюється, виступаючи сполучником).

Йде дощ крізь пасма сонячні рідкі, ***то*** *припускає,* ***то*** *відпочиває,* ***то*** *шелестить у травах,* ***наче*** *вуж,* ***то*** *небеса раптово відчиняє,* ***а*** *там за горизонт спішить чимдуж* (О. Слоньовська).

1. *То... то* – сполучник.
2. Поєднує однорідні члени речення.
3. Сурядний (розділовий).
4. Вторинний (похідний від займенника).
5. Складений.
6. Повторюваний.
7. Пунктограма: розділові знаки між однорідними членами речення (кома ставиться між однорідними членами речення, з'єднаними двома або більше повторюваними сполучниками).
8. [*то то*].
9. Орфограм нема.

1. *Наче* – сполучник.
2. Приєднує порівняльний зворот.

3. Підрядний (порівняльний).

4. Вторинний (похідний від прислівника: *інакше* → *іначе* → *наче* (з погляду діахронії)).

5. Простий.

6. Одиничний.

7. Пунктограма: кома при порівняльному звороті (на письмі порівняльний зворот виділяється комами).

8. [*на̀че*^{и}].

9. Орфограма: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний звук.

1. *А* – сполучник.

2. Поєднує однорідні члени речення.

3. Сурядний (зіставно-протиставний).

4. Первинний.

5. Простий.

6. Одиничний.

7. Пунктограма: розділові знаки між однорідними членами речення (кома ставиться між однорідними членами речення, з'єднаними протиставними сполучниками).

8. [*а*].

9. Орфограм нема.

Дала йому тонкий стан козацький, ***ще й*** *чорнії брови, Та не дала тому козакові ні щастя, ні долі* (Українська народна пісня).

1. *Ще й* – сполучник.

2. Поєднує однорідні члени речення.

3. Сурядний (приєднувальний).

4. Вторинний (утворений поєднанням прислівника *ще* та сполучника *й*).

5. Складений.

6. Одиничний.

7. Пунктограма: розділові знаки між однорідними членами речення (кома ставиться між однорідними членами речення, з'єднаними приєднувальними сполучниками).

8. [*шчеǰ*].

9. Орфограма: написання сполучників (у складених сполучниках кожна частина пишеться окремо).

А ***через те що*** *тут у родинах водиться* ***не тільки*** *по шестеро,* ***а й*** *по шістнадцятеро дітей, то в нас ще й досі село Теси називають Китаєм* (М. Стельмах).

1. *Не тільки... а й* – сполучник.
2. Поєднує однорідні члени речення.
3. Сурядний (градаційний).
4. Вторинний (утворений поєднанням частки *не*, прислівника *тільки* та сполучників *а* та *й*).
5. Складений.
6. Парний.
7. Пунктограма: розділові знаки між однорідними членами речення (кома ставиться між однорідними членами речення, з'єднаними парними сполучниками).
8. [*не*^{и}‿*т'і̍л'ки*‿*аї̆*].
9. Орфограма: написання сполучників (у складених сполучниках кожна частина пишеться окремо).

1. *Через те що* – сполучник.
2. Поєднує частини складнопідрядного речення.
3. Підрядний (причиновий).
4. Вторинний (утворений поєднанням відмінкової форми займенника *той* із сполучником *що*).
5. Складений.
6. Одиничний.
7. Пунктограма: розділові знаки між частинами складнопідрядного речення (кома ставиться між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення, якщо підрядна частина стоїть перед головною).
8. [*че*^{и}*ре*^{и}*з*‿*те̍*‿*шчо*].
9. Орфограма: написання сполучників (у складених сполучниках кожна частина пишеться окремо).

Якщо С. Сісмонді завершив у Франції класичну теорію політичної економії, то П'єр Жозеф Прудон (1809-1865) став засновником ідей реформізму та анархізму. У праці "Що таке власність?" (1840) він заявив, що "власність – це крадіжка", тобто "право, що суперечить природі та розуму", але засуджував ***не стільки*** *власність (навіть захищав володіння),* ***скільки*** *зловживання нею* (З журналу).

1. *Не стільки... скільки* – сполучник.

2. Поєднує однорідні члени речення.

3. Сурядний (градаційний).

4. Вторинний (утворений поєднанням частки *не* і займенників *стільки* та *скільки*).

5. Складений.

6. Парний.

7. Пунктограма: розділові знаки між однорідними членами речення (кома ставиться між однорідними членами речення, з'єднаними парними сполучниками).

8. [*не*^{и}‿*с′т′і̯л′ки*‿*с′к′і̯л′ки*].

9. Орфограма: написання сполучників (у складених сполучниках кожна частина пишеться окремо).

Справді, кожна нація повинна мати свою гуманітарну ауру. ***Тобто*** *потужно емануючий комплекс наук, що охоплюють всі сфери суспільного життя, включно з освітою, літературою, мистецтвом, – в їхній інтегральній причетності до світової культури і, звичайно ж, у своєму неповторно національному варіанті* (Л. Костенко).

1. *Тобто* – сполучник.

2. Приєднує уточнювальний другорядний член речення.

3. Сурядно-підрядний (пояснювальний).

4. Вторинний (утворений поєднанням відмінкової форми займенника *той* із часткою *б*).

5. Складний.

6. Одиничний.

7. Пунктограма: розділові знаки при парцельованих другорядних реченнях (ставимо крапку перед парцельованим другорядним членом речення).

8. [*то̀бто*].

9. Орфограма: літери, що позначають приголосні, які уподібнюються (дзвінкі звуки перед глухими не уподібнюються).

Нехай *у грудях ти чудове серце маєш, І серце те усіх звабля, Бо всіх до нього ти ласкаво пригортаєш, Та коли ти Вкраїну не кохаєш, Ти не моя* (М. Вороний).

1. *Нехай* – сполучник.

2. Поєднує частини складнопідрядного речення.

3. Підрядний (допустовий).
4. Вторинний (похідний від частки *нехай*).
5. Складний.
6. Одиничний.
7. Пунктограма: розділові знаки між частинами складнопідрядного речення (кома ставиться між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення, якщо підрядна частина стоїть перед головною).
8. [*не*^{и}*хай*].
9. Орфограм нема.

Як *ти біді піддався,* ***то*** *мала сила в тебе* (З Біблії).

1. *Як... то* – сполучник.
2. Поєднує частини складнопідрядного речення.
3. Підрядний (умови).
4. Вторинний (похідний від прислівника *як* та усіченої форми прислівника *тоді*).
5. Складений.
6. Парний.
7. Пунктограма: розділові знаки між частинами складнопідрядного речення (кома ставиться між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення перед сполучником, якщо підрядна частина стоїть перед головною).
8. [*йак то*].
9. Орфограм нема.

Тьму світло переможе, ***щоб*** *не було негод* (В. Сосюра).

1. *Щоб* – сполучник.
2. Поєднує частини складнопідрядного речення.
3. Підрядний (мети).
4. Вторинний (утворений поєднанням займенника *що* та частки *б*).
5. Складний.
6. Одиничний.
7. Пунктограма: розділові знаки між частинами складнопідрядного речення (кома ставиться між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення перед сполучником, якщо підрядна частина стоїть після головної).

8. [*шчоб*].
9. Орфограм нема.

Коли *ідеш ранковим полем, там грають бризки від роси* (В. Сосюра).

1. *Коли* – сполучник.
2. Поєднує частини складнопідрядного речення.
3. Підрядний (часовий).
4. Вторинний (похідний від прислівника *коли*).
5. Складний (з погляду діахронії).
6. Одиничний.
7. Пунктограма: розділові знаки між частинами складнопідрядного речення (кома ставиться між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення, якщо підрядна частина стоїть перед головною).
8. [*колиˈ*].
9. Орфограм нема.

То, може, Україна не пропаща, ***хоч*** *воріженькам знову несть числа* (В. Бровченко).

1. *Хоч* – сполучник.
2. Поєднує частини складнопідрядного речення.
3. Підрядний (допустовий).
4. Вторинний (похідний від дієслівної форми *хотіти*).
5. Простий.
6. Одиничний.
7. Пунктограма: розділові знаки між частинами складнопідрядного речення (кома ставиться між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення перед сполучником, якщо підрядна частина стоїть після головної).
8. [*хоч*].
9. Орфограм нема.

Листя горобини з зеленого стало жовтим, а подекуди і червоним, ***так що*** *його важко було відрізнити від ягід* (В. Гжицький).

1. *Так що* – сполучник.
2. Поєднує частини складнопідрядного речення.

3. Підрядний (наслідковий).

4. Вторинний (утворений сполученням прислівника *так* та сполучника *що*).

5. Складений.

6. Одиничний.

7. Пунктограма: розділові знаки між частинами складнопідрядного речення (кома ставиться між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення перед сполучником, якщо підрядна частина стоїть після головної).

8. [*та́к шчо*].

9. Орфограм нема.

Пам'ятай, ***що*** *більшість твоїх слів – зайві* (А. Коваль).

1. *Що* – сполучник.

2. Поєднує частини складнопідрядного речення.

3. Підрядний (з'ясувальний).

4. Вторинний (похідний від займенника *що*).

5. Простий.

6. Одиничний.

7. Пунктограма: розділові знаки між частинами складнопідрядного речення (кома ставиться між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення перед сполучником, якщо підрядна частина стоїть після головної).

8. [*шчо*].

9. Орфограм нема.

Повітря було настільки прозоре, ***що*** *з табору видно було і чорне пожарище на південному схилі* (О. Десняк).

1. *Що* – сполучник.

2. Поєднує частини складнопідрядного речення.

3. Підрядний (міри і ступеня).

4. Вторинний (похідний від займенника *що*).

5. Простий.

6. Одиничний.

7. Пунктограма: розділові знаки між частинами складнопідрядного речення (кома ставиться між підрядною і головною частиною

складнопідрядного речення перед сполучником, якщо підрядна частина стоїть після головної).

8. [*шчо*].

9. Орфограм нема.

ЧАСТКА

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність.

2. Група за функціонально-семантичними особливостями (значенням і функціями):

а) фразові (вказівні, означальні, кількісно-означальні, обмежувально-видільні);

б) модальні (власне модальні, стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні);

в) емоційно-експресивні (окличні, підсилювальні);

г) формотворчі;

ґ) словотворчі (більшість сучасних граматистів не виділяють цієї групи).

3. Група за структурою: проста чи складена.

4. Група за походженням: первинна чи вторинна; якщо вторинна, то на базі якої частини мови сформувалася (відприкметникова, відзайменникова, відприслівникова, віддієслівна, відсполучникова, відвигукова).

5. Група за місцем знаходження у реченні: вільнопозиційна, препозиційна, постпозиційна.

6. Значення якого слова, словосполучення чи речення уточнює?

7. Синтаксична функція (якщо є).

8. Вимова (запис фонетичною транскрипцією).

9. Правопис (орфограми).

*Любов – **то** світло, а не хаща* (А. Кацнельсон).

1. *То* – частка.

2. Фразова (вказівна).

3. Проста.

4. Вторинна (відзайменникова).

5. Вільнопозиційна.

6. Уточнює значення складеного іменного присудка.

7. Входить до складу присудка.

8. [*то*].

9. Орфограма: написання складних слів разом та через дефіс (частка *то* пишеться окремо від слів).

– ***Нате,*** *їжте та йдіть уже додому, бо мені спати хочеться, – промовив дід, засміявся й перший узяв з кепки жменю абрикос. Ми й собі несміло потяглися руками до кепки.* ***Ні****, зразу не добереш того невиданого смаку! Як мед?* ***Куди там*** *тому медові! Сонцем пахнуть, хоч і холодні* (Г. Тютюнник).

1. *Нате* – частка.

2. Модальна (спонукальна).

3. Проста.

4. Вторинна (відвигукова).

5. Вільнопозиційна.

6. Уточнює значення головного члена речення, вираженого дієсловом *їжте*.

7. Виступає еквівалентом речення.

8. [*на́те*^{и}].

9. Орфограма: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний звук.

1. *Ні* – частка.

2. Модальна (заперечна).

3. Проста.

4. Первинна.

5. Препозиційна.

6. Уточнює значення речення.

7. Виступає еквівалентом речення.

8. [*н′і*].

9. Орфограм нема.

1. *Куди там* – частка.

2. Емоційно-експресивна (оклична).

3. Складена.

4. Вторинна (відприслівникова).

5. Вільнопозиційна.

6. Уточнює значення речення.

7. Входить до складу головного члена речення.

8. [*куди́‿там*].
9. Орфограм нема.

*Як тут не згадати крилате гетевське: "**Лиш** той життя і волі гідний, хто б'ється день у день за них"* (Ю. Хорунжий).

1. *Лиш* – частка.
2. Фразова (обмежувально-видільна).
3. Проста.
4. Вторинна (відприкметникова – з погляду діахронії).
5. Вільнопозиційна.
6. Уточнює значення підмета, вираженого субстантивованим займенником *той*.
7. Входить до складу підмета.
8. [*лиш*].
9. Орфограм нема.

*Невідомий співак походу степового давно забуту рать з сну будить вікового, **знай** накликує нового "за землю руську, за рани Ігореві"* (І. Франко).

1. *Знай* – частка.
2. Модальна (власне модальна).
3. Проста.
4. Вторинна (віддієслівна).
5. Препозиційна.
6. Уточнює значення речення.
7. Входить до складу присудка.
8. [*знаї̆*].
9. Орфограм нема.

***Як** тихо і славно у полі* (М. Стельмах).

1. *Як* – частка.
2. Емоційно-експресивна (підсилювальна).
3. Проста.
4. Вторинна (відприслівникова).
5. Вільнопозиційна.
6. Уточнює значення речення.
7. Входить до складу головного члена речення.

8. [*йак*].
9. Орфограм нема.

Чи *ж неповторне можна повторити?* (Л. Костенко).

1. *Чи* – частка.
2. Модальна (питальна).
3. Проста.
4. Вторинна (відсполучникова).
5. Препозиційна.
6. Уточнює значення речення.
7. Входить до складу головного члена речення.
8. [*чи*].
9. Орфограм нема.

І ***все-таки*** *нелегко буть собою, коли дорога котиться з гори* (М. Людкевич).

1. *Все-таки* – частка.
2. Емоційно-експресивна (підсилювальна).
3. Складна.
4. Вторинна (відсполучникова).
5. Вільнопозиційна.
6. Виділяє значення окремого слова.
7. Входить до складу головного члена речення.
8. [*ўсе́таки*].
9. Орфограма: написання складних слів разом та через дефіс (частка *таки* пишеться через дефіс, коли виділяє значення окремого слова).

Горе наше – житня каша: з'їв ***би*** *й таку, та не личить козаку* (Народна творчість).

1. *Би* – частка.
2. Формотворча.
3. Проста.
4. Непохідна.
5. Вільнопозиційна.
6. Уточнює значення присудка, вираженого дієсловом *з'їв*.
7. Разом із дієсловом *з'їв* виступає присудком.

8. [*би*].

9. Орфограма: написання складних слів разом та через дефіс (частка *би (б)*, за допомогою якої утворюється форма умовного способу дієслова, пишеться окремо від слів).

Воно *й спочити – щастя недолуге* (Л. Костенко).

1. *Воно* – частка.
2. Емоційно-експресивна (підсилювальна).
3. Проста.
4. Вторинна (відзайменникова).
5. Препозиційна.
6. Уточнює значення речення.
7. Входить до складу підмета.
8. [*вонó*].
9. Орфограм нема.

Сонце ***власне*** *запало за сам вершок Чорної гори і червоним світлом обляло ... широкий край небозводу* (І. Франко).

1. *Власне* – частка.
2. Фразова (означальна).
3. Проста.
4. Вторинна (відприслівникова).
5. Вільнопозиційна.
6. Уточнює значення присудка, вираженого дієсловом *запало*.
7. Входить до складу присудка.
8. [*ўла́сне*^{и}].
9. Орфограма: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний звук.

Злива тривала ***майже*** *годину* (М. Трублаїні).

1. *Майже* – частка.
2. Фразова (кількісно-означальна).
3. Проста.
4. Вторинна (віддієслівна – з погляду діахронії).
5. Вільнопозиційна.
6. Уточнює значення обставини, вираженої іменником *годину*.
7. Входить до складу обставини.
8. [*ма́ǐже*^{и}].

9. Орфограма: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний звук.

Був пишний майський вечір. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й ***неначе*** *обвело її навкруги золотим, лиснячим обручиком* (І. Нечуй-Левицький).

1. *Неначе* – частка.
2. Фразова (власне-модальна).
3. Проста.
4. Вторинна (відприслівникова: результат стягнення *не інакше*).
5. Вільнопозиційна.
6. Уточнює значення присудка, вираженого дієсловом *обвело*.
7. Входить до складу присудка.
8. [*не"на́че"*].
9. Орфограми: літера *е* в частці *не* та літера *е*, що позначає ненаголошений голосний звук.

*– **Ну й** що, як вибухне? Все одно твоїх мудрувань і хитрувань не виб'є з тебе. – Сергій, ніби м'яч, кидає в куток лимонку, а новоспечений сількор, скулившись, зайцем вискакує з приміщення* (М. Стельмах).

1. *Ну й* – частка.
2. Підсилювальна.
3. Складена.
4. Вторинна (утворена сполученням непохідної частки *ну* та сполучника *й*).
5. Препозиційна.
6. Уточнює значення речення.
7. Входить до складу головного члена речення.
8. [*ну‿ǐ*].
9. Орфограм нема.

– От і принесли нам лебеді на крилах життя, – говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував шпиці. – Життя? – дивуюсь я. – ***Еге ж:*** *і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю* (М. Стельмах).

1. *Еге ж* – частка.
2. Стверджувальна.

3. Складена.

4. Вторинна (утворена сполученням непохідної частки *ж* та вигука *еге)*.

5. Вільнопозиційна.

6. Уточнює значення речення.

7. Виступає еквівалентом речення.

8. [*е*^{и}*ге*^{ı}*ж*].

9. Орфограми: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний звук, написання складних слів разом та через дефіс (частка *же (ж)* пишеться окремо від слів, коли відіграє видільну роль у реченні).

ВИГУК
(звуконаслідувальні слова)

1. Аналізоване слово з тексту, частиномовна належність.

2. Група за значенням:

а) *емоційний* (яке почуття виражає: радість, захоплення, піднесення, сум, тугу, горе, жаль, жах, страх, переляк, зневагу, огиду, осуд, докір, закид, обурення, гнів, невдоволення, співчуття, уболівання, вагання, сумнів, рішучість, відчай, безвихідь, певність, висміювання, іронію, здивування тощо);

б) *наказовий* (виражає наказ, вимогу припинити дію);

в) *спонукальний* (спонукає, заохочує до якоїсь дії);

г) *апелятивний* (за допомогою якого привертають увагу людей, звертаються до них);

ґ) *етикетний* (виражає привітання, пробачення, подяку, прощання, просьбу, божбу);

д) *вокативний* (використовується для прикликання чи відганяння свійських тварин та птахів, а також поганяння деяких свійських тварин);

е) *звуконаслідувальне слово* (які звуки відтворює?).

3. Група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний); якщо вторинний, то пояснити походження (відіменниковий, віддієслівний, відзайменниковий, відприслівниковий, вигукова стійка словосполука фразеологічного чи нефразеологічного типу).

4. Група за будовою: простий (для первинних – вокативний однозвуковий односкладовий, двозвуковий односкладовий у формі закритого складу (у формі відкритого складу), тризвуковий односкладовий, двоскладовий, консонантний), складний, складений.

5. Пунктограма.

6. Вимова (запис фонетичною транскрипцією).

7. Правопис (орфограми).

***Господи**, скільки ж ото разів за життя ми дивимося на небо над головою!* (В. Чемерис).

1. *Господи* – вигук.

2. Емоційний (виражає сум або жаль).

3. Вторинний (відіменниковий).

4. Простий.

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).

6. [*г'осподи*].

7. Орфограм нема.

***– Гм**, – дивуюсь я і прислухаюсь до пісеньки, що її сойка безсовісно вкрала в якоїсь пташини. Сойка – підступна птиця: вона мастак нищити дрібне птаство і їхнім же голосом веселити себе* (М. Стельмах).

1. *Гм* – вигук.

2. Емоційний (виражає здивування).

3. Первинний.

4. Простий (консонантний).

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).

6. [*гм*].

7. Орфограм нема.

***Тю**, як це він не примітив такої гарної дівчини* (М. Коцюбинський).

1. *Тю* – вигук.

2. Емоційний (виражає подив або іронію).

3. Первинний.

4. Простий (двозвуковий односкладовий у формі відкритого складу).

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).

6. [*м′у*].

7. Орфограм нема.

– ***Гей,*** *чорнобривий та чорноокий, скільки правиш за свого харциза? – похитуючись, гукнув цигану. Той обернувся, підвів до нас коня, що перебирав копитами землю* (М. Стельмах).

1. *Гей* – вигук.

2. Апелятивний (привертає увагу людини).

3. Первинний.

4. Простий (тризвуковий односкладовий).

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).

6. [*геї̆*].

7. Орфограм нема.

Нумо *до праці, брати, сміливо будемо йти* (В. Самійленко).

1. *Нумо* – вигук.

2. Спонукальний (спонукає до дії).

3. Первинний.

4. Простий (двоскладовий).

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (спонукальні вигуки, що стоять на початку речення, не виділяються комами).

6. [*н̓умо*].

7. Орфограм нема.

Спасибі, *Василю! Читання дало мені багато поживи для думань. Якби я міг тобі чимось запомогти – то був би згоден, бо це – багатюща тема* (В. Стус).

1. *Спасибі* – вигук.

2. Етикетний (виражає подяку).

3. Вторинний (сполучення дієслова та іменника – спаси Біг (Боже)).

4. Простий.

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).

6. [*спасиб'і*].

7. Орфограм нема.

А люд єрусалимський розійшовся одурений і гнівний по домівках. ***Ет****, аж досада здумати, для кого занапастив я все своє життя!* (Леся Українка).

1. *Ет* – вигук.

2. Емоційний (виражає досаду або розчарування).

3. Первинний.

4. Простий (двозвуковий односкладовий у формі закритого складу).

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).

6. [*ет*].

7. Орфограм нема.

Ой, *який же це з тебе пророк, що твоє винозореє око тільки власную бачить біду, та й тієї не бачить глибоко?* (Леся Українка).

1. *Ой* – вигук.

2. Емоційний (виражає висміювання або іронію).

3. Первинний.

4. Простий (двозвуковий односкладовий у формі закритого складу).

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).

6. [*оǐ*].

7. Орфограм нема.

О! *Під вогнем долоні тої я б відчувалася святою* (Г. Чубач).

1. *О* – вигук.

2. Емоційний (виражає захоплення або піднесення).

3. Первинний.

4. Простий (вокативний однозвуковий односкладовий).

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (якщо вигук вимовляється з окличною інтонацією, після нього як на початку речення, так і в його середині чи в кінці ставиться знак оклику).

6. [*о*].

7. Орфограм нема.

"Ого-го!" *– шаліє Вітер, "Го-го!" – сміється із-над хмар і, прислухаючись до грому, каміння кидає у яр* (Олександр Олесь).

1. *Ого-го* – вигук.

2. Емоційний (виражає радість або захоплення).

3. Первинний.

4. Складний.

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (якщо вигук вимовляється з окличною інтонацією, після нього як на початку речення, так і в його середині чи в кінці ставиться знак оклику).

6. [*огогó*].

7. Орфограма: написання складних слів разом та через дефіс (складні вигуки та звуконаслідувальні слова пишуться через дефіс).

Пишіть про те, що ви живі-здорові, Не говоріть, чого ви так мовчали. Не треба слів, навіщо бандеролі? ***Ау!*** *– і все, крізь роки і печалі* (Л. Костенко).

1. *Ау* – вигук.

2. Апелятивний (привертає увагу людей).

3. Первинний.

4. Простий (вокативний двозвуковий двоскладовий).

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (якщо вигук вимовляється з окличною інтонацією, після нього як на початку речення, так і в його середині чи в кінці ставиться знак оклику).

6. [*аý*].

7. Орфограм нема.

Чи ти не чуєш? Треба ж робить щось. Прокіп так бликнув на неї: – Хай, його, – каже, – калікою зробить!.. – ***Отаке!.***. *Божевільний!.. Миколка з-під полу: – Мамо, – сичить, –* ***цитьте!.***. *мамо, цитьте!.. Цитьте ж* (А. Тесленко).

1. *Отаке* – вигук.
2. Емоційний (виражає переляк або невдоволення).
3. Вторинний (відзайменниковий).
4. Простий.
5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (якщо вигук вимовляється з окличною інтонацією, після нього як на початку речення, так і в його середині чи в кінці ставиться знак оклику).
6. [*отакѐ*].
7. Орфограм нема.

1. *Цитьте* – вигук.
2. Наказовий (виражає вимогу, наказ).
3. Первинний.
4. Простий (двоскладовий).
5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (якщо вигук вимовляється з окличною інтонацією, після нього як на початку речення, так і в його середині чи в кінці ставиться знак оклику).
6. [*ц̓ит′те*].
7. Орфограма: м'який знак (м'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці складу).

Дід Карась усе зрозумів. Задумано здорово! – ***Н-но,*** *кося! – тоненько крикнув він і батогом помахав у повітрі* (О. Бойченко).

1. *Н-но* – вигук.
2. Вокативний (виражає поганяння тварини).
3. Первинний.
4. Складний.
5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).
6. [*н:о*].
7. Орфограма: написання складних слів разом та через дефіс (складні вигуки та звуконаслідувальні слова пишуться через дефіс).

Ой, у вишневому садочку Там соловейко щебетав. Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох, А-я-я, ох-ох-ох! Там соловейко щебетав. ***Віть-віть-віть****, тьох-тьох-тьох, А-я-я, ох-ох-ох! Там соловейко щебетав* (Українська народна пісня).

1. *Віть-віть-віть* – звуконаслідувальне слово.

2. Відтворює звуки тварини.

3. Первинний.

4. Складний.

5. Пунктограма: розділові знаки при звуконаслідувальних словах (звуконаслідувальні слова, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).

6. [*в'іт′в'іт′в'іт′*].

7. Орфограма: написання складних слів разом та через дефіс (складні вигуки та звуконаслідувальні слова пишуться через дефіс).

Підійшовши ближче, я вклоняюся Марфі й кажу через молоденьку сосну: – ***Здрастуйте,*** *тітко. Марфа ворушить губами І проводжає мене далі, аж доки я не увійду в сосну "велику" (у нас її називають ще: "та, що твій тато садив")* (Г. Тютюнник).

1. *Здрастуйте* – вигук.

2. Етикетний (виражає привітання).

3. Вторинний (віддієслівний).

4. Простий.

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяються комами, якщо вони вимовляються без особливої окличної інтонації).

6. [*здра́стуйте*^{и}].

7. Орфограма: літера *е*, що позначає ненаголошений голосний звук.

Боже ти мій!.. *лихо моє! Де мені сховатись? Заховаюсь, дитя моє, Сама під водою, А ти гріх мій спокутуєш В людях сиротою, Безбатченком!..* (Т. Шевченко).

1. *Боже ти мій* – вигук.

2. Емоційний (виражає горе або розпач).

3. Вторинний (вигукова стійка словосполука нефразеологічного типу).

4. Складений.

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (якщо вигук вимовляється з окличною інтонацією, після нього як на початку речення, так і в його середині чи в кінці ставиться знак оклику).

6. [*бо́же‿ти‿м'ї*].

7. Орфограма: велика літера (з великої літери пишуться назви релігійних понять).

Браво! *Браво! Браво! Браво! Як цікаво! Як яскраво! Сотні тіл в одно з'єднало, Диким шалом обуяло!* (Юліан Тувім, пер. М. Лукаша).

1. *Браво* – вигук.

2. Емоційний (виражає захоплення).

3. Первинний.

4. Простий.

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (якщо вигук вимовляється з окличною інтонацією, після нього як на початку речення, так і в його середині чи в кінці ставиться знак оклику).

6. [*бра́во*].

7. Орфограм нема.

– А як вони живуть? – кажу. – Чи здорові, чи живі всі діточки? Чи гаразд у їх у господі? – ***Де там!*** *Такі стали голі, як турецькі святі. Чогось не ведеться їм* (Марко Вовчок).

1. *Де там* – вигук.

2. Емоційний (виражає співчуття).

3. Вторинний (вигукова стійка словосполука фразеологічного типу).

4. Складений.

5. Пунктограма: розділові знаки при вигуках (якщо вигук вимовляється з окличною інтонацією, після нього як на початку речення, так і в його середині чи в кінці ставиться знак оклику).

6. [*дé‿там*].

7. Орфограм нема.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

Зробіть повний морфологічний аналіз виділених слів за наведеними схемами та зразками

ІМЕННИК

ВАРІАНТ 1

1. Ідеш і слухаєш рідну землю, що годує тебе не тільки ***хлібом*** і медом, а й думками, піснями і звичаями *(О. Довженко)*. **2.** Над усім світом стояла така ***тиша***, що було чути, як плакала надламана гілка *(М. Стельмах)*. **3.** Піски улітку тут такі білі, що колись і весь цей край мав назву Білобережжя. Повно тут риби, повно дикого ***птаства*** *(О. Гончар)*. **4.** І жаль мені, і думаю я з жалю; Та чи не так, як от тепер весну, Я бачила кохання й ***молодощі***, І все, чим красен людський вік убогий? Те все було, та тільки за вікном *(Леся Українка)*. **5.** Слова – полова, Але огонь в одежі слова – Безсмертна, чудотворна фея, Правдива іскра ***Прометея*** *(І. Франко)*.

ВАРІАНТ 2

1. Десь у ***хлібах*** кричав перепел і туман стелився од річки *(А. Головко)*. **2.** Щоб нащадкам лишить планету в квітуванні ясної днини, ***винахідником*** і поетом народилась на світ людина *(Л. Забашта)*. **3.** Знання – ось та велика сфера, ось та велика сила, що стоїть вище життя і у якій саме життя знаходить свій смисл і своє ***оправдання*** *(О. Лосєв)*. **4.** Вона осміхалась до його, казала, що любить його… "Піду за тебе, присилай старостів…" З ***радощів*** він мало не збожеволів *(М. Коцюбинський)*. **5.** Любіть ***Україну*** у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну *(В. Сосюра)*.

ВАРІАНТ 3

1. Знання – ось чого не вистачає голому життю, оголеному процесу народження і ***смерті***, беззмістовному потоку життєвих поривань, гілці цієї сліпої стихії росту, живлення й розмноження *(О. Лосєв)*. **2.** Мавка замахує серпом і нахиляється до жита. З жита раптом виринає ***Русалка*** Польова; зелена одіж на їй просвічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю її невеличку постать; на голові синій вінок з волошок, у волоссі заплутались рожеві квіти з куколю, ромен, береза *(Леся Українка)*. **3.** І без слів я все розумію, Що сказати маєш мені, Та в мовчанні живе й надія не почути жорстоке ***"ні!"*** *(В. Симоненко)*. **4.** Був цимбаліст у нас, молодий чарівник музика, Пальчатка, немов

лошатка, як пустить навперекидь – ***Цимбали*** гули, як дзвініця, дзвонили, як срібна осика, Як ті колоски, що на обрії б'ються в тоненьку блакить *(Д. Павличко)*. **5.** Листку подібний над землею, що вітер з дерева зрива, хто мову ***матері*** своєї, як син невдячний, забува *(В. Сосюра)*.

ВАРІАНТ 4

1. Хата була стара, напівзруйнована, з одного боку – ясени, з другого – ***сливник*** та горобина *(С. Васильченко)*. **2.** "Само собою розуміється, що ви берете з собою рушницю (це така штука, що стріляє), набої і всілякий інший мисливський реманент, без якого не можна правильно націлятись, щоб бити без промаху, а саме: рюкзак, буханку, ***консерви***, огірки, помідори... " *(Остап Вишня)*. **3.** "Психологічний роман" Р. Піхманця із ряду талановитих "проникнень" у внутрішній світ українського ***новеліста***, вся творчість якого є натхненною піснею, "піснею, яка криє в собі любов і ненависть, піснею, сповненою радості і розпуки, піснею, яка розмовляє з богом, сонцем і землею самобутнім, єдиним у своєму роді словом" *(Є. Баран)*. **4.** Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось… Не забувайте ***незабутнє***, воно вже інеєм взялось! *(Л. Костенко)*. **5.** Вивчайте, любіть свою мову, Як світлу Вітчизну любіть, Як стягів красу малинову, як рідного неба ***блакить*** *(В. Сосюра)*.

ВАРІАНТ 5

1. Ходить мати в городі. І лащиться плюшевий песик. І ніхто ще не вбитий, не вбитий ніхто на війні. Дикі ***гуси*** летять. Пролітає Івасик-Телесик. Всі мости ще кленові. Всі коні іще вороні *(Л. Костенко)*. 2. Найбільше клопотів прибавлялося у ***косовицю***. Сіно потрібно було перетрусити, висушити, покласти в копички, обгородити, щоб ні звір, ні вітер не порозруйновував, щоб дощами не позатікали *(Г. Булах)*. **3.** Жодного паперу не писав для них більше, хоч як не тис на мене мій ***візаві*** *(Ю. Андрухович)*. **4.** Сім'ю ***Вихорів*** зустрів також цей свіжий луговий запах *(Г. Тютюнник)*. **5.** Прийняла я дарунок від ***нені*** – то мова, Тому скарбу ніколи не скласти ціни *(Л. Забашта)*.

ВАРІАНТ 6

1. Всілякі "ізми" і всілякі "нео" / Усі держави з поглядом Горгон / Мені б курінь на острові ***Борнео*** / Але, мабуть, і там вже полігон *(Л. Костенко)*. **2.** І скільки всіляких ласощів росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до батька, що пасе ватагу панських овець, мов військо, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку ***цибу-***

линку та солі до неї *(Ю. Яновський)*. **3.** Лети ж, моя думо, моя люта муко, забери із собою всі ***лиха***, всі зла *(Т. Шевченко)*. **4.** ***Сироко*** приносить до мене з Африки спеку і аромати Єгипту, а я мрію про край білих пісків і чорних людей, про кактуси, пальми і піраміди *(Ю. Яновський)*. **5.** Слова – це крила ***ластівки***, вона їх не почуває, але без них не може злетіти *(Ю. Мушкетик)*.

ВАРІАНТ 7

1. І жайворонок, що загубився в небі, співаючи ***жайворонисі***, і орел, що повис на вітрі, ледве ворушачи кінчиками крил, виглядає здобич, чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок – зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркунці – одно пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на весіллі *(Ю. Яновський)*. **2.** При читанні творів західноукраїнських ***письменників*** постає проблема наратованого – адресата, мовця, на котрого розрахована західноукраїнська художня література *(В. Грещук)*. **3.** Я ніколи не любив міста влітку. Розпечена бруківка, сірі від пилюки стіни, випари асфальту і людських тіл. Львови і Києви, Ужгороди і ***Чернівці*** залишились в моїй пам'яті в літній час – єдиною розпеченою масою *(І. Ципердюк)*. **4.** – Милуйтеся-бо вашою ***протеже***! *(М. Старицький)*. **5.** О мово рідна! Золота колиско, В яких світах би не бувала я, – З тобою серцем, і по-українськи Я вимовляю мамине ***ім'я*** *(З. Кучерява)*.

ВАРІАНТ 8

1. – Через твою жінку, через оте ***ледащо*** та я буду на старість таке лихо терпіти! – крикнула, аж завищала Кайдашиха і вдарила кулаком об кулак під самим носом у Карпа *(І. Нечуй-Левицький)*. **2.** Дні тепер стояли у шелестах золота, у вибухах блакиті, в потоках музики і чорнобривців, а ночі народжували ***печаль*** перелітних птахів *(М. Стельмах)*. **3.** Віки минули і віки грядуть / Чи ***людством*** бути люди ще спроможні? *(Л. Костенко)*. **4.** На степу росте багато їстівного зела, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайник (не той, що по толоці росте), або пасльон та дикий мак, – це все неабиякі ***ласощі***, степові гостинці *(Ю. Яновський)*. **5.** Мова твоя, Україно, З мови твоїх ***солов'їв***, Мова твоя солов'їна З присмерком Соловків *(Д. Кремінь)*.

ВАРІАНТ 9

1. Вересень бив у золоті дзвони соняшників, і їм, як гобої, низинно вторували пізні ***гречки*** *(М. Стельмах)*. **2.** ***Мишеня*** побачило, що лев у біді й ніяк не може вирватись, прибігло до нього і почало гризти тенета *(З української байки)*. **3.** В Асканії тоді був великий ставок, навіть кілька ставків, де багато було дикого ***птаства***: диких качок, гусей, лебедів і т. ін. *(Остап Вишня)*. **4.** У вербну неділю прадід приходив рано з церкви й свяченою вербою зганяв ***Данилка*** з печі: "Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!" *(Ю. Яновський)*. **5.** Як гул століть, як шум віків, Як бурі подих – рідна мова, Вишневих ***ніжність*** пелюстків, Сурма походу світанкова, Неволі стогін, волі спів, Життя духовного основа *(М. Рильський)*.

ВАРІАНТ 10

1. Потім він підійшов до ***хатища***, взяв жменю попелу і загорнув у хустку *(О. Довженко)*. **2.** Романові Піхманцю вдається кількома штрихами, незначними нібито деталями витворити цілісні психологічні портрети Василя Стефаника, ***Леся*** Мартовича (дуже симпатичний і співчутливий образ цього геніяльного галицького гумориста-трагіка, пародиста-сатирика, недооцінений і забутий нами), Ольги Гаморак… *(Є. Баран)*. **3.** Одна мурашка лазила по двору, нишпорила собі здобичі. Посеред двору стояла полив'яна ринка з водою. В тій ринці стирчала ***соломинка***; один кінець доторкався води, а другий виходив з ринки; мурашка спустилась по тій соломині до води і почала смоктати з неї потрібну для неї гущу *(З української байки)*. **4.** Заходжу сьогодні до нього. А в нього, голубчики, – рай… На столі ***печене*** й варене, а грамофон все божественне виспівує *(В. Чечвянський)*. **5.** О мово рідна! Їй гаряче віддав я серце недарма. Без мови рідної, ***юначе***, й народу нашого нема *(В. Сосюра)*.

ПРИКМЕТНИК

ВАРІАНТ 1

1. ***Веселеє*** колись село чомусь тепер мені, старому, здавалось темним і німим *(Т. Шевченко)*. **2.** І ***вишневі*** сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий, збиваючи легенький пил і паруючи, діти, замурзані й голодні, бігають під дощем: "Дощику, дощику! Зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на ду-

бочку, дубочок схитнувся, а дощик линувся" *(Ю. Яновський)*. **3**. Занімілими очима дивилась Устина на землю, на руїни ***пташиних*** осель, і їй здавалось, що це руйнується гніздо її дітей *(М. Стельмах)*. **4.** Я вже спішу страждати і любить – Весна моя плодами заважніла... ***Благословен***, хто може не спішить, Доки хода і воля не змужніла *(М. Вінграновський)*. **5.** Я обіцяв своїм друзям бабине літо – і воно прийшло. Це приємно, коли стається те, в чому запевняв инших. Наше місто змінилося: воно вкотре переживає найкращу, ***найпишнішу*** для себе пору року*(І. Ципердюк)*.

ВАРІАНТ 2

1. Пора була весняна, ***ранішнє*** сонце так любо світило, не пекло, а гріло; поля зеленіли, як рута... *(Панас Мирний)*. **2.** Та одинокому мені, здається, кращого немає нічого в Бога, як Дніпро та наша ***славная*** країна... *(Т. Шевченко)*. **3.** І вовік ***безсмертен*** рух нескінченної спіралі *(Б. Олійник)*. **4.** Адже пам'ять живих – це продовження життя тих, хто переступив поріг Вічності. Вогонь пам'яті ***вищий*** від усіх обелісків. Бо то вогонь Серця *(З газети)*. **5**. ***Данилкова*** мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете й обмиє, і хату обмережить цяточками й рожами, коло печі цілісінький день товчеться, і нема ні в кого на селі такого хисту прикрасити піч *(Ю. Яновський)*.

ВАРІАНТ 3

1. Стоїть на землі Мати, вища і ***святіша*** від усіх богинь *(Я. Гоян)*. **2.** Думається батькові, чи то часом не син пролетів та й розписався тасьмою в небі над рідним ***вранішнім*** степом *(О. Гончар)*. **3.** Чи не ***славен*** наш край людьми! *(К. Гордієнко)*. **4.** Знову вона мовби вгадала ***Отавині*** думки і ще раз – вже вкотре – здивувала його своєю проникливістю *(П. Загребельний)*. **5.** Данилко заплющував очі перед таким ***височезним*** світом, коло такого старезного прадіда, що йде собі й підспівує старих пісень і повідає Данилкові казки й приказки, як зветься кожна трава і яка квітка на яку користь *(Ю. Яновський)*.

ВАРІАНТ 4

1. Не ***менш характерним*** для осені є опадання листя з дерев і чагарників. Це явище не можна пояснити лише настанням холодів, як це дехто вважає. Якщо пересадити якесь деревце в кімнату чи оранжерею, де температура не знижується, воно все одно скине листя *(Б. Заверуха)*. **2**. Буває март за всі місяці ***варт*** *(Народна мудрість)*. **3.** Прийшла зима ***лютая***: стужа, холод, голод *(З української казки)*.

4. Голос ***прадідів*** був урочистий і потойбічний, вони пішли од моря й заглибилися в степ, лощинками ще легка пара підносилася з трав, степовий великий птах ширяв попід небом, ні вітерцю, ні мови, і ось ніби на найвище вийшли місце *(Ю. Яновський)*. **5.** Хто хоч раз почує, ніколи не забуде ту ***вранішню*** пісню гудків, їхню органну музику величаву, коли, здається, все Задніпров'я зливається в єдину симфонію, у якій, проте, жоден з гудків не губиться, кожен співає на свій лад, кличе людей до заводських закурених брам... *(О. Гончар)*.

ВАРІАНТ 5

1. ***Холоднувате*** свіже повітря старого дому підсвіжило мої нерви *(І. Нечуй-Левицький)*. **2.** Пізно відцвітають петрові батоги, перстач, ***гусячі*** лапки, деякі волошки, гвоздики, пижмо, свербіжниця та інші. По вогких місцях доцвітає череда, або "дідові воші". Така назва череді дана за те, що її плоди з гачками дуже чіпляються до одежі та шерсті тварин *(Б. Заверуха)*. **3.** Навесні, а може, влітку знов знайду вікно ***вечірнє***, де колись в зимовий вечір ти привиділась мені *(Є. Гуцало)*. **4.** Темний ліс ***повен*** слуху, Що посватав комар муху, Муха дала рідні знати, Що ся має відбувати *(Українська пісня)*. **5.** Узнала про це мати не з дорогих ***синових*** листів (він за весь час тільки одного написав), а з ілюстрованих журналів *(Микола Хвильовий)*.

ВАРІАНТ 6

1. Димлять росою ***срібні*** спориші *(Л. Костенко)*. **2.** Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало ***перекопській*** рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму *(Ю. Яновський)*. **3**. Я лягаю на землю, притуляюся вухом до того місця, під яким ***повинен*** вилежуватись борсук з борсученятами *(М. Стельмах)*. **4**. Нема нічого ***вищого*** на світі, Як мудра єдність неподібних душ... *(Д. Павличко)*. **5**. Раптом моє серце теньк-нуло, опустилось трохи вниз і радісно завмерло: невдалік від отруйного стебла ***воронячого*** ока стоять два близнюки-червоноголовці *(М. Стельмах)*.

ВАРІАНТ 7

1. Ворона, що заграє з беркутом, співає свою ***лебедину*** пісню *(Народна творчість)*. **2.** Найвища наука в житті – мудрість, а ***найвища*** мудрість – бути добрим *(Г. Тютюнник)*. **3.** Хтось із ***грецьких*** філософів, не пам'ятаю, висловив думку, що набагато краще втрутитися в суперечку ворогів, ніж друзів, бо опісля один із друзів стає тобі ворогом,

а один із ворогів – другом *(Р. Іваничук)*. **4.** Надія і Богдан виходять з млина, і тут, біля обкипілого шумовинням колеса, парубок відчув, що ***Надійчині*** коси так само пахнуть лугом, як пахли колись Яринині *(М. Стельмах)*. **5.** Гаю, гаю, ***зелен*** розмаю, Любив дівчину, сам добре знаю *(Українська пісня)*.

ВАРІАНТ 8

1. Бо красен труд, хоч ***рясен*** піт, бо жита дух медовий життя несе у людський світ і людські родить мови *(М. Рильський)*. **2.** Тигри. Страшне божество, смугасте шкірою, а ще ***смугастіше*** репутацією. Всемогутній "Амба", славніший за самого Арсеньєва і екзотичніший за все на світі *(Іван Багряний)*. **3.** Я лягаю на землю біля кринички, набираю повний глек води, ставлю його в траву, а сам придивляюсь до неба, до води, до ***павиних*** вічок, що зацвіли в струмку, і думаю: чи спроста, чи не спроста послав мене тато на долинку? *(М. Стельмах)*. **4.** Злетілися сини-соколи, Чумака старого діти, на клич батьків. Запізнилися, та шлях був далекий. Одначе жоден не переступив через волю батьківську. Так, наче визбирало їх ***материне*** серце по світах та й звело докупи *(Іван Багряний)*. **5.** Та в душі, як день слабий і сірий, Прокидалась втіха ***блідолиця***, Щоб навчать її своєї віри: У житті нічому не молиться *(О. Теліга)*.

ВАРІАНТ 9

1. ***Іларіонове*** "Слово..." засвідчило, що в його особі Русь мала видатного філософа й письменника *(М. Слабошпицький)*. **2**. Ой по горах, по долинах, По козацьких українах ***Сив*** голубонько літає, Собі пароньки шукає *(Українська пісня)*. **3. *Височенна*,** чотириярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський ліс, стояла навколо зачарована *(Іван Багряний)*. **4.** І тільки тоді зрозумів Євдоким, наскільки кращою і ***дорожчою*** стала йому дівчина і що зустрічі з нею були не простими вечорами, а найбільшим святом його юності *(М. Стельмах)*. **5.** Парубок мимоволі переводить погляд на схід, і там справді млиновим колесом викочується з-за лісів важкий ***міднолиций*** місяць *(М. Стельмах)*.

ВАРІАНТ 10

1. Рідна мова – найбільша духовна коштовність, у якій народ звеличує себе, якою являє світові ***найцінніші*** набутки свого серця і мудрості, передає з покоління в покоління досвід, культуру і життєдайні традиції *(І. Вихованець)*. **2.** Тим більше її гнівило, коли хто-не-

будь необережно збирав на городі ***картоплиний*** цвіт, коли хтось зривав цибулю із стрілкою, яка згодом могла б дати насіння, коли хтось виривав усю стеблину кропу, замість нащипати дрібного листя *(Є. Гуцало)*. **3.** Не варт він [панич] слова путнього, не ***варт*** того, щоб ради його [нього] ми сьогодні, як дурні, цілий день бігали, нишпорили! *(Панас Мирний)*. **4.** Біля Байкалу вони купували омулі... Не менш давні і не ***менш легендарні*** омулі, що стали однією з перлин всеросійських гордощів і що купувати їх тут стало священною традицією *(Іван Багряний)*. **5.** Доле моя Україно, де твоя воля орлина, гордість твоя ***соколина***, мова твоя солов'їна? *(Б. Старчевський)*.

ЧИСЛІВНИК

ВАРІАНТ 1

1. Хай іншим словом володію... Хоч мов я знатиму до ***ста***, На материнській лиш посмію Відкрить до матері вуста *(Г. Петрук-Попик)*. **2.** А очі – дивна дивина! – лишились досі молодими: з його зухвалими очима не дружить ***перша*** сивина *(І. Муратов)*. **3.** Ця багаторічна трав'яниста рослина надзвичайно поширена по всій Україні. Її невибагливість, життєздатність, плодючість (***двадцять тисяч*** насінин з однієї рослини!), чіпкість і витривалість не знають краю, не мають меж *(Л. Павленко)*. **4.** ***Обидва*** хлопці цього року, як здали останнього екзамена в університеті, поїхали на село *(Б. Грінченко)*. **5.** Найближчим часом ***кількомстам*** жителям області можуть заборонити виїзд із України *(З газети)*.

ВАРІАНТ 2

1. Я знаю тільки ***одно*** право – право на щастя *(Леся Українка)*. **2**. У ***тисяча дев'ятсот вісімнадцятому*** році в Україні виходило – з різними періодами випуску – сто двадцять сім українських газет *(М. Жулинський)*. **3.** Двадцяте століття заправило від митця такого характеру, який здатен витримувати і понадлюдські перевантаження. Тичина такого характеру не мав. Він був занадто ніжний для цього, може, найжорстокішого віку. І тому помер живцем, десь за ***десятьма*** замками своєї прихованої надії, сподіваючись, що його жива смерть колись обернеться на живе безсмертя *(В. Стус)*. **4.** ***Півтори*** години літак з пасажирами, серед яких були чотири дитини, й одинадцятьма членами екіпажу був змушений перебувати в повітрі *(З газети)*. **5.** У старо-

го Лук'яна Хомутенка сімеєчка: він з жінкою та ***восьмеро*** дітей *(Г. Тютюнник)*.

ВАРІАНТ 3

1. За царського режиму, як свідчать дореволюційні рибалки-письменники, сом важив до ***чотирьохсот*** кілограмів, ковтав собак і ведмедів *(Остап Вишня)*. **2.** Мабуть, ще людство дуже молоде. Бо скільки б ми не загинали пальці, – ***двадцятий*** вік! – а й досі де-не-де трапляються іще неандертальці *(Л. Костенко)*. **3**. Поєднання ***двох*** стихій – сліз і сміху, трагічного і комічного, болю і надії – це, власне, і є найяскравіший вияв безсмертя народного духу *(П. Загребельний)*. **4.** Ця рівність неправильна, оскільки одиниця більша від ***однієї другої***, одна третя більша від однієї четвертої і так далі. Таким чином, припущення про збіжність ряду призвело до суперечності *(З підручника)*. **5.** ***Кількомастами*** метрів нижче він губився в непроглядній пітьмі джунглів *(В. Бабула)*.

ВАРІАНТ 4

1. Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла і провела ***двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім*** днів *(У. Самчук)*. **2.** Згайнуєш на жнивах хвилину – втратиш не ***одну*** зернину *(Народна творчість)*. **3.** Докучай іде спокійно, він ***багато*** літ прожив уже і багато ганяв і зайців, і лисиць, і вовків, – його вже нічим не здивуєш, а Бандит тільки друге поле починає, – він то рвоне вперед, то повернеться до вас і намагається, підстрибнувши, покласти передні лапи вам на груди, то знову – вперед *(Остап Вишня)*. **4.** У Штатах – оригінальна "демократія". Вже понад ***півтораста*** років – тільки дві партії, за які реалістично можна голосувати *(З газети)*. **5.** Ніколи б не подумав, що ця хмара подібна буде профілем своїм до мого ***першого*** кохання *(М. Вінграновський)*.

ВАРІАНТ 5

1. Басейн Дніпра має площу ***п'ятсот чотири тисячі*** квадратних кілометрів *(З підручника)*. **2.** Вона [марцинела] належить до родини молочайних, яка має у своєму складі ***чимало*** отруйних видів *(С. Приходько)*. **3.** Ну, тут уже у вас пульс із сімдесяти двох ударів зразу на ***дев'яносто***, очі рогом на лоба, "пострілюючи" ліщину, і ходором ходить у руках двадцятка *(Остап Вишня)*. **4.** Мріючи про ***дванадцяту*** камеру або про якусь їй подібну, Андрій вирішив обдурити всіх, що так за ним пильнують в камері й поза камерою *(Іван Багряний)*.

5. Андрій це помітив. Як помітив і те, що ті ***шестеро*** людей дуже вже щось пильно за ним приглядаються… *(Іван Багряний).*

ВАРІАНТ 6

1. Краще одне ремесло уміти, ніж над ***дванадцятьма*** потіти *(Народна творчість).* **2.** Тепер уже батькові довелося втихомирювати матір і пальцями витирати її ***другі*** сльози за цей тяжкий день *(М. Стельмах).* **3.** А тим часом Андрій мусить всерйоз подумати над всім. Над тим, щоб закінчити справу розумно. Він мусить переглянути всю свою дотеперішню поведінку й переоцінити ***багато*** дечого іншого… *(Іван Багряний).* **4.** Тільки не захоплюйтесь дуже... Убили десятків чотири або п'ять і йдіть собі додому... Не треба обов'язково ***п'ятсот*** чи тисячу! То дуже багато... А так – одну на борщ, а одну на смаженину – з яблуками чи з брусничним варенням, – і буде з вас! *(Остап Вишня).* **5.** Найменшою ящіркою в Україні є ящірка живородна. Довжина її тіла звичайно не перевищує шістдесяти – ***шістдесяти п'яти*** міліметрів, а хвіст довший за тулуб у півтори – два рази *(З підручника).*

ВАРІАНТ 7

1. А волосінь у мене у ***двадцять*** волосин, та ще з якого жеребця! Із Рицаря, з племінного, орловського рисака! Там така волосінь, що на одну волосинку можна бузівка налигати! *(Остап Вишня).* **2.** А перший грім, цей весняний будило, після нього земля розмерзається до краю, […] і тільки після ***першого*** грому вечеряють надворі, а не в хаті, о перший грім весни! *(Ю. Яновський).* **3.** А мати гарувала гірко Від темноти до темноти, Щоб нас, малесеньких ***семірко***, нагодувати й одягти *(Д. Павличко).* **4.** Широко вживаються дробові числівники, але в усному мовленні вони мають таку відтворюваність: якщо ціла величина або чисельник позначається числами два, три, чотири, то ціла величина і знаменник матимуть закінчення -і: $2\ ^{3}/_{8}$ – ***дві цілі три восьмі***; $4\ ^{2}/_{3}$ – чотири цілі дві треті *(З підручника).* **5.** – Та він завзятцем виходився у нас! Ще як навчиться руки-ноги мити, ціни йому не складеш! – підхвалив мене батько, який дуже любив воду, з нею не розлучався до самих заморозків, а взимку, страхаючи мерзляків, купався в снігу; тому й молодечі рум'янці не відходили від нього до ***сімдесяти п'яти*** років *(М. Стельмах).*

ВАРІАНТ 8

1. "Сім років життя – а як мало я зробив доброго! Я написав ***кількадесят*** віршів, кільканадцять статей, переклав ряд творів Гете, Рільке,

Брехта, Мопассана, Лорки, німецьких поетів XX століття й середніх віків, деякі вірші білорусів, росіян, французів, поляків, чехів, латишів, кілька невикінчених оповідань, повістей, сценарну розробку – от і все!" *(В. Стус)*. **2.** Найбільше показувала характер братова, хоча й мала на своєму господарстві п'ять десятин, і воли, і корову. Але й дітей було у неї теж немало – аж ***четверо***, і старшій дочці вже треба було готувати віно *(М. Стельмах)*. **3.** Прилетіла весна на баскому коні, снігу ***сорок*** лопат привезла для годиться *(М. Вінграновський)*. **4.** А між тими озерами такий собі перешийок, метрів так із ***п'ятсот***, а може, й більше *(Остап Вишня)*. **5.** Першою Українською конституцією вважається документ "Пакти і Конституція прав і вольностей запорозького війська", складений гетьманом Пилипом Орликом у ***тисяча сімсот десятому*** році *(З підручника)*.

ВАРІАНТ 9

1. Поранених розмістили в селі в ніч на ***двадцяте*** липня *(О. Гончар)*. **2.** Дядько Яків, заможніший, узяв на звіз тільки дідову катрагу. А нам дісталася вислоброва, полатана зеленим мохом клуня і ***дванадцять з половиною*** соток городу *(М. Стельмах)*. 3. Та не дивуватися, не любуватися виліз хлопчик на самий вершок високої бурти, по боках котрої, щиплючи травицю, ходило ***десятеро*** овечат і двоє телят, – байдуже йому було і про їх *(Панас Мирний)*. **4.** Ясно. Сім промов ***сімох*** Сталінів не можуть сказати більше й краще, як ця одна фраза цього наївного простака, що не мудрствує лукаво, виконуючи інструкції *(Іван Багряний)*. **5.** Я, – розповідав дід Лука, – пустю, було, крякуху й сидю! Коли ось – хмара! Сіла біля крякухи ***сила-силенна*** крижня! Може, тисяча, може, дві, може, п'ять тисяч! *(Остап Вишня)*.

ВАРІАНТ 10

1. Погана жінка фартухом винесе з хати більше, ніж чоловік ***п'ятдесятьма*** кіньми завезе *(Народна творчість)*. **2.** Я задивився та як попхну з ***обох*** стволів разом! Як же ж вони знялися, ну, я вам скажу, як буря! І ні одної не лежить! *(Остап Вишня)*. **3.** Початок Острозької школи припадає на рік ***тисяча п'ятсот вісімдесятий*** *(А. Чайківський)*. **4.** Є ***багато*** радостей у дитинстві, але не знаю більшої, ніж Різдво Христове *(Я. Гоян)*. **5.** 30 листопада 1893 р., тобто через ***півтора*** місяця, Леся Українка вже повідомляла свого брата Михайла Косача в листі з Києва: "Журнал Франка зватиметься "Житє і слово", сировий матеріал етн[ографічний] там приймається, – я послала туди купальські пісні з мотивами…" *(М. Жарких)*.

ЗАЙМЕННИК

ВАРІАНТ 1

1. Найбільше і найдорожче добро в ***кожного*** народу – це його мова, ота схованка його духу, його багата скарбниця *(Панас Мирний)*. **2.** ***Хто*** працює, той працю шанує *(Народна творчість)*. **3.** Народе мій, до тебе я ще верну і в смерті обернуся у життя ***своїм*** стражденним і незлим обличчям, Як син, тобі доземно уклонюся і чесно гляну в чесні твої вічі, і з рідною землею поріднюсь *(В. Стус)*. **4.** Я з тої дивної країни, що має ***бозна-скільки*** літ, країни сонця – України, яка дивує й досі світ *(О. Довгий)*. **5**. Я віднайду, можливо, рівновагу, утрачену в погоні ***ні*** за ***чим*** *(В. Гужва)*.

ВАРІАНТ 2

1. А Вкраїни ж мова – мов те сонце дзвінкотюче, мов те золото котюче, ***вся*** і давність, і обнова, – українська мова *(П. Тичина)*. **2.** Знання – ось єдине, ***що*** суперечить долі і здатне її здолати *(О. Лосєв)*. **3.** Мені б хотілося спитати: чи судили ***кого-небудь*** за вбивство рослини? *(П. Загребельний)*. **4.** В хлопчика стільки ж сестер, ***скільки*** й братів, а в його сестри сестер вдвоє менше, ніж братів. Скільки в сім'ї сестер і братів? *(Народна творчість)*. **5.** На жаль, значна частина громадян взагалі вважає мовне питання не вартим обговорення, проте звинувачує в цьому владу, школу, оточення – всіх, крім ***себе*** *(Б. Матіяш)*.

ВАРІАНТ 3

1. О мово, ноче колискова! Прийми мій радісний привіт. Навік пройшла пора безславна... Цвіти і сяй, ***моя*** державна... *(Олександр Олесь)*. **2.** Знання – це свобода. ***Хто*** мало знає, той суєтливий, лякливий, всього боїться, від усього залежить *(О. Лосєв)*. **3.** Цей дріт приносить телеграми ***хтозна*** з ***якої*** далини *(М. Рильський)*. **4.** Страшно безсило-малим себе почувать перед смертю. Але страшніше, коли ***ні*** за ***що*** вмерти *(Б. Олійник)*. **5.** ***Скільки*** їх було: мати, дочка, брат, сестра, дядько, племінниця? *(Народна творчість)*.

ВАРІАНТ 4

1. Раби – це нація, котра не має Слова, тому й не може захистить ***себе*** *(О. Пахльовська)*. **2.** Давайте знання, давайте те, що вище за життя і охоплює його ***саме***, давайте смисл, давайте ідею, давайте душу

живу, розум живий! Давайте мислити, міркувать, розчленовувати, висвітлювати!.. *(О. Лосєв)*. **3.** ***Дехто*** в метушні і не помітив, що не та пора і ми не ті *(Б. Олійник)*. **4.** В хлопчика ***стільки*** ж сестер, скільки й братів, а в його сестри сестер вдвоє менше, ніж братів. Скільки в сім'ї сестер і братів? *(Народна творчість)*. **5.** І ні в кого було спитать, ***кого*** ж нам на Вкраїну ждать? *(П. Тичина)*.

ВАРІАНТ 5

1. Купана-цілована хвилями Дніпровими, Люблена-голублена сивими дібровами, З колоска пахущого, з кореня цілющого, Із усмішки і сльози, сонця, вітру і грози ***Наша*** мова *(Н. Білоцерківець)*. **2.** Знання, розуміння, мудрості – ось ***чого*** ми прагнемо більше, ніж неосмисленого животіння. Мудрий той, хто знає долю; а знає долю той, хто знає життя; а знає життя той, хто живе і мислить *(О. Лосєв)*. **3.** Чи то сліпий випадок, чи то ***невідь-яка*** сила покермувала, що на тім самім місці орда обозом стала *(А. Чайковський)*. **4.** Творчість – це завжди ненасить і самоспалення. На ***все*** інше, навіть на любов, творцеві залишаються крихти *(Т. Севернюк)*. **5.** Коли приходиш ніжний і шумний і дзвоном слів перетинаєш спокій, ***мені*** здається, весняних потоків пливуть бурхливі і ясні струмки *(О. Теліга)*.

ВАРІАНТ 6

1. Я знаю: мова мамина – свята, В ***ній*** незнищенний дух свободи. Її плекали душі і вуста Мільярдів. Це – жива вода народу *(М. Адаменко)*. **2.** Молитва, як сонце, світить мені з дитинства, з ***того*** найпершого світанку життя, відколи земля і небо – мов великий, святий і пречистий храм *(Я. Гоян)*. **3.** ***Казна*** за ***що*** усі люди дорікають мені всюди *(В. Симоненко)*. **4.** Було ***скількись*** горобців і скількись стовпців. Як сяде по два горобці на один стовпець – буде один зайвий стовпець, а як сяде по одному – буде зайвий горобець. Скільки було стовпців і горобців? *(Народна творчість)*. **5.** І ***ні*** в ***чому*** немає ніде тишини – є жадоба життя і горіння *(Г. Коваль)*.

ВАРІАНТ 7

1. Присягаюся, мово, ***тобі***, як небу Присягає на вірність одвічну птах. Бо в безсмерті твоїм і твоїм натхненні Чую – думка зринає у вись нову, Бо живе в тобі ніжне Вітчизни ймення, Значить, я у тобі живу *(Г. Світлична)*. **2.** Молитва, як сонце, сяє в небі, будить землю, зігріває душу й наповнює її сяйвом віри. І святості ***її*** не потьмарити, як не згасити німба довкола голови Святого *(Я. Гоян)*. **3.** ***Скільки***

кроків зробить горобець за сім років? *(Народна творчість)*. **4.** Одна вулиця – тиха, безлюдна – ***щось*** каштанам на вухо шепоче. Друга, звабна, гінка, велелюдна, не змикає неонові очі *(Л. Косановська)*. **5.** ***Всяке*** птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві *(О. Довженко)*.

ВАРІАНТ 8

1. Коли забув ти рідну мову – біднієш духом ти щодня; ти втратив корінь і основу, ти обчухрав ***себе*** до пня *(Д. Білоус)*. **2.** Молитва, як сонце, вічна: раз зійшла на ***нашому*** небосхилі і буде сходити щодня й довіку, як нам являється світило й дарує день *(Я. Гоян)*. **3.** Це весна, що на землі бувала ***хтозна-скільки*** років і століть *(М. Рильський)*. **4.** І тільки при людях, мабуть, дерева тремтять від жаху, бо кращих із них поведуть ***ні*** за ***що*** ні про що на плаху *(Л. Костенко)*. **5.** І той любов'ю повниться до світу, ***хто*** рідну землю має під ногами *(М. Вінграновський)*.

ВАРІАНТ 9

1. Ти зрікся мови рідної. Тобі ***Твоя*** земля родити перестане, Зелена гілка в лузі на вербі Від доторку твого зів'яне! *(Д. Павличко)*. **2.** Я щасливий, що виніс мамине благословення в життєву дорогу. Воно береже мене на ***цій*** дорозі, як і мамина молитва *(Я. Гоян)*. **3.** Нас сім братів, літами всі рівні, а іменем різні. Відгадай – ***хто*** ми? *(Народна творчість)*. **4.** Мине ***скількись*** часу, і самі вони, батько й мати, переконаються, як це гарно й розумно *(О. Довженко)*. **5.** Здається, само небо, якби упало на наші плечі, не було б таке тяжке, як та неправда та наруга, ***котру*** ми терпимо від кожного! *(Панас Мирний)*.

ВАРІАНТ 10

1. Ти зрікся мови рідної. Ганьба Тебе зустріне на шляху вузькому... Впаде на тебе, наче сніг, журба – Її не понесеш ***нікому!*** *(Д. Павличко)*. **2.** Молімося, як діти, неложними устами, і молитва ***наша*** буде прийнята. Й у праведній молитві народиться віра, і постане вона зі Слова *(Я. Гоян)*. **3.** Йому хочеться і собі що-небудь сказати, ***чим-небудь*** дівчат посмішити *(Панас Мирний)*. **4.** Стоїть дуб, а на нім дванадцять гіль, а на кожній гілці по чотири гнізда, а в ***кожному*** гнізді по семеро пташенят *(Народна творчість)*. **5.** Зазираючи у майбутнє, осмислюючи сучасне, ми не в праві забувати про минуле, хоч би ***яким*** важким воно було *(О. Гончар)*.

ДІЄСЛОВО

Особові та родові форми дієслова

ВАРІАНТ 1

1. Тільки ***блискало*** у хмарах та ревли із гір потоки *(О. Донченко)*. **2.** ***Летять***, пливуть і сурмлять ув імлі шовкові, жовті й сизопері птиці із континентів чорної землі у рідні гнізда, на свої криниці *(А. Малишко)*. **3.** ***Спинись,*** людино, досить спотикатись на філософських каменях, облиш свій практицизм *(Н. Диб'як)*. **4.** Тупого болю не ***заглушиш*** Розпачливим криком вночі *(Василь Еллан)*. **5**. Якби знав, де впадеш, солому ***постелив би*** *(Народна творчість)*.

ВАРІАНТ 2

1. У маскарад життя іди без маски, на торжище цинізму і наруг ***виходь*** з ліхтарнею з старої казки, в ній щезне тіло, появиться дух *(І. Франко)*. **2.** Я не ***боюсь*** донощика в трактирі, бо все кажу у вічі королю! *(Л. Костенко)*. **3.** Якби-то ти, Богдане п'яний, Тепер на Переяслав глянув! Та на Замчище подивився! ***Упився б***! здорово упився! *(Т. Шевченко)*. **4.** Простити і забути може лише мати. Дружина може простити, але не забути. Сестра може забути, але не простити. Дочка і не забуде, і не ***простить*** *(І. Вільде)*. **5.** Ми працю любимо, що в творчість ***перейшла***, І музику палку, що ніжно серце тисне *(М. Рильський)*.

ВАРІАНТ 3

1. Слово ***перетворює*** воду повсякдення на Вино Святощів. Слово переслідують іроди й жерці псевдобогів *(О. Бердник)*. **2.** Командире, ***хай*** поблиз Дніпра ***відпочине*** воїна душа! *(М. Стельмах)*. **3.** Глянеш – незавидна травичка, а в ній сила, і ймення хтось ***дав*** їй цар-дуб або цар-трава *(О. Гончар)*. **4.** – Чуєте, мамцю... ***ішли би*** ви собі до хати... і не мозолили би отут кому без потреби очі... *(М. Матіос)*. **5.** Лукаш… знаходить вербову сопілку, що ***був кинув***, бере її до рук і йде по білій галяві до берези *(Леся Українка)*.

ВАРІАНТ 4

1. Він щось ***почав був*** говорити, та судді річ йому спочатку перебили *(Є. Гребінка)*. **2.** ***Хай оживає*** істина стара: Людина починається з добра *(Л. Забашта)*. **3.** Купала, мати-й-мачуха, білух, лопух гірський, білокопитник, ранник уже ***зацвів***! Струмить солодкий дух! Ми не зірвали переліт-траву, розрив-траву з тобою не зірвали, без ключ-трави на світі я живу... *(Є. Гуцало)*. **4.** Ніяк не ***знайдемо*** свойого гласу, та на

півсвіту вистачить Тараса! *(М. Шевченко)*. **5.** Він хотів крикнуть на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору, аж до крайнеба, щоб захитати море верхів, але раптом почув, що його голос ***пропав би*** у сих просторах, як комариний писк... *(М. Коцюбинський)*.

ВАРІАНТ 5

1. Піп колись ***був розсердився*** на дідових батьків, і як у них народився хлопець, то й назвав його Македоном *(І. Сенченко)*. **2.** За все, що маю, дякую тобі, За все, що маю і що ***буду мати***... *(М. Луків)*. **3.** Не ***дай*** же Бог в самотині старіти і квіт і світ цінити в півціни *(А. Малишко)*. **4.** Колесо часу ***котиться*** вперед – та як позбутися пам'яті, відчуття, що вже нічого змінити неможливо, фатальної приреченості? *(І. Ципердюк)*. **5.** І сталось за часу, коли судді судили, то був голод у Краю. І ***пішов був*** чоловік з Юдиного Віфлеєму мешкати в моавських полях, він і жінка та двоє синів його (*З Біблії, пер. І. Огієнка*).

ВАРІАНТ 6

1. Після зими березень – це перерва, тимчасова зупинка, щоб перевести подих і підготуватися до забігу, який ***триватиме*** аж до осені *(І. Ципердюк)*. **2.** ***Загинув би,*** напевно, люд нещасний, Якби погасла та маленька іскра Любові братньої, що поміж людьми У деяких серцях горіла тихо *(Леся Українка)*. **3.** Як муха в окропі, бувало, ***вертишся*** цілий день *(Панас Мирний)*. **4.** ***Хочеш*** вік прожить немарно ти – вищої шукай собі мети, щоб за тебе більшою була: за великою зростеш і сам, з нею воля духові й рукам *(Б. Грінченко)*. **5.** Моєю ти ***була***, ще як Земля із полум'я творилась *(О. Пахльовська)*.

ВАРІАНТ 7

1. І довго ***будуть дивуватись*** люди, Напишуть вчені тисячі томів Про те велике і незвичне чудо, Про феєрверк небачених вогнів *(В. Симоненко)*. **2.** У поетів, які пишуть упродовж життя, я завважив цікавий парадокс: додаючи в роках, вони пишуть щоразу менше віршів, але в ці тексти ***вкладається*** не лише все почуття зрілої людини, але й той досвід, який митець лишає за плечима *(І. Ципердюк)*. **3**. Так було парно, що Палагна нізащо не ***полізла б*** на грунь, коли б не приснився їй сон, який віщував для худоби недобре *(М. Коцюбинський)*. **4.** Дощ ***зачерпни*** у хмарі, Світло куштує вишні, Виважена достиглість З полисками відмітин *(І. Токарська)*. **5.** Уночі хоч як ***тріщить***, а вночі проти сонечка плющить *(Народна творчість)*.

ВАРІАНТ 8

1. Життя таке коротке! ***Поспішайте*** робити добро! *(О. Довженко)*. **2.** Я не спекулюю на цьому, бо знаю, ти чинитимеш так, як я тобі казатиму, як я ***проситиму*** тебе *(О. Чорногуз)*. **3.** Трохи ***була*** не ***втопилась***, та жаль було кинуть близняточок *(Т. Шевченко)*. **4.** Час іде на три лади: Йде майбутнє швидкою ходою, ***Мчить*** теперішнє стрілою, А минуле – те стоїть завжди *(Ф. Шіллер)*. **5.** По бороді текло, а в рот не ***попало*** *(Народна творчість)*.

ВАРІАНТ 9

1. ***Прошелести*** мені любов, Зелений клене *(І. Токарська)*. **2.** [Він:] Коли ***б*** я ***міг*** потоком сліз своїх невпинних з корінням вирвати дуби столітні і вам блакитний обрій показать... Я плакав би... *(Олександр Олесь)*. **3.** Письменник [Лесь Мартович] ніби ***розщеплює***, дисоціює свою хлоп'ячу істоту на різні персонажі, наділяючи деякими суб'єктивними рисами відразу кількох *(Р. Піхманець)*. **4.** Так холодно в хаті, що пса на ланцюгу не ***вдержиш*** *(Народна творчість)*. **5.** Спершу ***був*** криком ***напустився*** на них, але вгамували його одразу *(А. Головко)*.

ВАРІАНТ 10

1. ***Хай*** собі кружляє, ***обертається*** Хоч круг лампочки земля стара!.. Ластівки літають, бо літається, І Ганнуся плаче, бо пора... *(М. Рильський)*. **2.** Людського сміху боїться кожен, навіть той, хто вже нічого не ***боїться*** *(М. Гоголь)*. **3.** Мені ***здається***, може, я не знаю, Було і буде так у всі часи: Любов, як сонце, світу відкриває Безмежну велич людської краси *(В. Симоненко)*. **4.** ***Вернулась би*** назад, – так не може спуститися з крутої гори, бо зараз же покотиться каменем і буде їй смерть *(І. Липа)*. **5**. Десь на дні мого серця ***заплела*** дивну казку любов *(П. Тичина)*.

Інфінітив

ВАРІАНТ 1

1. Ті пісні мене вчили ***поважати*** труд людський і піт, шанувати Вітчизну мою милу, бо вона одна на цілий світ *(В. Симоненко)*. **2.** А розмай-зілля чи ромен-зілля все одно мусить прийти чи ***обізватись*** у дівочих вечорах *(М. Стельмах)*. **3.** Та нікому ту квітку ***погладить*** по голівці, та нікому до неї промовить й півслівця *(В. Бровчен-*

ко). **4.** А по правді сказати, [Славко] не мав бажання ***вчитися*** через природні лінощі, вроджену схильність до байдикувань і "рутенську апатію" *(Р. Піхманець).* **5.** Сава біжить до майстерні ***взяти*** потрібні запасні частини для потерпілого трактора *(О. Гончар).*

ВАРІАНТ 2

1. Тож меди і страви ставте на столи, ***святкувать*** обжинки жниварі прийшли *(Ф. Малицький).* **2.** Епоху, де ***б*** душею ***відпочить***, З нас кожен має право вибирати *(М. Рильський).* **3.** Одні тільки бажання ***творити*** добрі діла й зостались при мені на все життя *(О. Довженко).* **4.** Я хотів би у пісні, як ти, золотою струною ***дзвеніти*** *(В. Сосюра).* **5.** Шануй гніздо старого чорногуза. Він стереже і клуню, і стіжок. І доручила ***доглядати*** Муза йому сріблястих радісних пташок *(П. Филипович).*

ВАРІАНТ 3

1. Я в світ прийшов не лише пити й їсти, Скалити зуби на дурних дівчат Та ***любуватись*** зоряним намистом Під мариновані мелодії кантат *(В. Симоненко).* **2.** А я обрав нелегке ремесло ***шукати*** слово скарбом таємничим, плести й кремсати свій убогий вірш *(А. Малишко).* **3.** Декому здається: найважче – ***допастися*** до булави, і мало хто розуміє, як важко ту булаву втримати *(Ю. Мушкетик).* **4.** Поставили козла город ***стерегти*** *(Народна творчість).* **5.** Яка ж то радість рідна й незглибима – ***почути*** раптом голос побратима *(Д. Павличко).*

ВАРІАНТ 4

1. ***Вчитися*** ніколи не пізно, але як пізно людина починає це розуміти! *(О. Перлюк).* **2.** Возлюбити дальнього легше, ніж ближнього, бо близькі заважають нам ***любити*** їх *(В. Черняк).* **3.** Не ***повернуть*** минулого ніколи: воно пройшло і вже здається миттю *(М. Рильський).* **4.** Його голову давно вже морочила думка ***бачити*** коли-небудь свою оперу, скомпоновану на голоси рідних пісень – таких чулих та глибоких *(Панас Мирний).* **5.** Кухар набрав води в ночви і поніс до кухарського куреня ***готувать*** вечерю *(І. Нечуй-Левицький).*

ВАРІАНТ 5

1. ***Боротись*** з серцем – теж відвага *(М. Стельмах).* **2.** Хто навчив нас звеличить у кожній людині Людину, ***виміряти*** трудом кожен крок

до ясної мети? *(В. Бровченко)*. **3.** ***Дожидатись*** страшного страшніше, ніж його переживати *(Панас Мирний)*. **4.** Жити в людях, жить, а не скніти, пломеніти, ***горіти***, любити землю-матір *(Н. Кащук)*. **5.** Іржали потяги від нетерпіння ***заглянути*** у дзеркало ріки *(Б. Олійник)*.

ДІЄПРИКМЕТНИК

ВАРІАНТ 1

1. Ніхто не чув, та й не хотів чути, окремі тверезі голоси, не цілком ***сп'янілі*** від подиху незнаної свободи, про те, що сумнівно, чи країну з таким історичним спадком очікує найближчими роками оптимістичне майбутнє *(І. Ципердюк)*. **2.** Сучасні письменники намагаються не тільки відобразити ***даленіючий*** у часі, але незмінно жахітний фактаж тих літ, а й відшукати ключі до нових питань *(Н. Степула)*. **3.** Твої слова, не ***вмиті*** потом непогамовного труда, пролинуть непотрібним льотом, не залишаючи сліда *(М. Рильський)*. **4.** Спинився я, ***закований*** у грім, застиг на півжитті, як на півслові *(Д. Павличко)*. **5.** Буковинські Карпати. Гора біля гори стоять разом в німій величі, ***одягнені*** в смерекові ліси *(О. Кобилянська)*.

ВАРІАНТ 2

1. – Гісь-гісь... – Мечуться пси, блеють овечки і ллються перистим потоком в долину, трясучи вим'ям, ***обважнілим*** од молока... *(М. Коцюбинський)*. **2.** Місяць, що зійшов над хребтами лісистих кряжів, стояв, мов вогненний щит, низько ***прибитий*** до брами в нові краї, в невідомі світи. Він здавався живим – то яснів, то темнів, надимаючись. То обличчя! *(Іван Багряний)*. **3.** А неба напівсфера крижана ***посипана*** зірками, наче паска *(А. Жикол)*. **4.** У 1937 р. на крижині була організована наукова дрейфуюча станція "Північний полюс" (слово дрейф у перекладі з голландської означає плавати, гнати, а дрейфувати – переміщуватися за вітром або течією без допомоги двигуна). Полярники під керівництвом Івана Папаніна, ***дрейфуючі*** на ній від Північного полюса до Гренландського моря, провели ряд спостережень *(З підручника)*. **5.** ***Освітлені*** сонцем схили світяться смарагдом *(В. Шевчук)*.

ВАРІАНТ 3

1. Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись ***виплеканою*** народом у віках рідною мовою. Виплеканою, подарованою нам на віки

вічні, щоб берегли, щоб леліяли, щоб розвивали далі *(Ю. Мушкетик)*. **2.** Хліб на нашому столі. Він лежить перед нами, ***осмислений*** і обласканий народним прислів'ям, наснажений людською вірою в його насущність і животворну силу *(Г. Тютюнник)*. **3.** НКВД містилося у величезному новозбудованому будинку на розі вулиці Калініна. Він огинав той ріг півколом і височів шістьма поверхами, ще не облицьований, червоний, але вже ***урядуючий*** *(Іван Багряний)*. **4.** Пішов я раз до нього і перестрінув на дорозі двох мисливців з Києва: один чорнявенький, аж ***прикипілий*** біля очей, а другий – з лисиною і веселими зіничками *(В. Барка)*. **5.** Настала тиха українська ніч. Попід білими хатами на лавах і колодах, ***залиті*** місячним світлом і зачаровані, піддавшись владі трепетних нічних дотиків, непорушно сиділи дівчата й парубки, обравши одне одного *(О. Довженко)*.

ВАРІАНТ 4

1. Ніби у відповідь на всі його старання на початку травня кущик рясно вкрився маленькими фіолетовими бульбашками на короткому стебельці. Тарасик ніколи не забуде тієї миті, коли, вітаючи маму зі святом, він простягнув їй свій подарунок. У маминих очах він побачив вдячність, захоплення і подив. "Я виростив його сам", – промовив хлопчик ***тремтячим*** від хвилювання голосом. А трохи згодом додав: "З любов'ю..." *(З журналу)*. **2.** ***Покинута*** людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні *(Д. Павличко)*. **3.** Над берегом прослався невеликий, густо ***зацвічений*** білою ромашкою луг *(В. Козаченко)*. **4.** Дійшовши до поваленої кедрини, гість важко опустився на неї, обперся спиною об корінь, закинув голову і заплющив очі. Помалу обтер рукою піт. Він зовсім молодий і зовсім-зовсім ***збезсилілий*** *(Іван Багряний)*. **5.** І сидить, не ***зляканий*** ніким, у задумі красноперий зяблик *(І. Світличний)*.

ВАРІАНТ 5

1. Голубе небо, ***вкрите*** рідкими хмаринками, щедро лило ясне світло на лани, на сади й хати *(О. Гончар)*. **2.** ***Настояна*** на терпких травах, снується вереснева лагідна тиша *(І. Цюпа)*. **3.** Петунія великоквіткова фіолетова – карликовий, довго ***квітуючий*** гібрид, з великими фіолетовими квітами *(З журналу)*. **4.** Проковтнули тишу ***обважнілі*** від снігу сосни *(Р. Івченко)*. **5.** У ці дні майже щороку сльота. Можна лише уявити, що відбувається на Черкащині, де розмерзлий чорнозем готовий поглинути все довкола або ж народити щось надзвичайне – адже він такий щедрий на врожаї. Одним із найбільших див, ***народжених*** цією землею, став Тарас *(І. Ципердюк)*.

ДІЄПРИСЛІВНИК

ВАРІАНТ 1

1. І дивна річ – хмара скорилась, покірно повернула наліво і розв'язала мішки над рікою, ***засипаючи*** густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось клекотіло, ламалось і глухо шуміло *(М. Коцюбинський)*. **2.** Іди, не знаючи про спокій, і, ***согрішивши***, не гріши *(М. Рильський)*. **3.** Отут-то душі ликовали, що праведно в миру живали, сиділи руки ***поскладавши***, люльки курили полягавши *(І. Котляревський)*. **4.** Поклич вогонь, не ***боячись*** згоряння, і просвіти для себе власну суть *(Т. Севернюк)*. **5.** Вітер лютий налетів з розгону і, ***втомившись***, під дверима ліг *(М. Шеремет)*.

ВАРІАНТ 2

1. Не так тії вороги, як добрії люди – і окрадуть ***жалкуючи***, плачучи осудять… *(Т. Шевченко)*. **2.** Подувом відваги і свободи дихає, ***насовуючись***, даль *(М. Бажан)*. **3.** Раділи люди встаючи. Підеш собі, ***зажурившись***, гаєм по долині *(Т. Шевченко)*. **4.** Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали ***затаївши*** духа *(Б. Грінченко)*. **5.** Пахучі ***схиляючи*** віти, залиті цвітінням рясним, хотів би я садом шуміти *(В. Сосюра)*.

ВАРІАНТ 3

1. І, ***дивлячись*** на себе в дзеркала, ми бачимо розгублені гримаси, позбавлені надії і тепла *(А. Матвійчук)*. **2.** Коли маєш добро, віддавай його, не ***думаючи*** *(М. Стельмах)*. **3.** Прийшли некликані – ідіть не ***ївши*** *(Народна творчість)*. **4.** Хвала, хвала вам, зоряні Ікари, що, ***спопеливши*** догми і примари, прорвали над землею мури-хмари в своїй жадобі тайни пізнання *(Г. Коваль)*. **5.** Роблю зігнувшись, а їм ***розстебнувшись*** *(Народна творчість)*.

ВАРІАНТ 4

1. Життя – така велика ковзаниця. Кому вдалось, не ***падавши***, пройти? *(Л. Костенко)*. **2.** Мовчить Дон Кіхот, не ***достукавшись*** в замкнені двері, і скрушно замислився нами не впізнаний Реріх *(Н. Диб'як)*. **3.** Тихо ступай, ***пам'ятаючи***: рік – ніби крок *(О. Куценко)*. **4.** Поволі буйнотрав'я пригасає, але цвіте, ***голублячись*** до ніг, петрів батіг *(Л. Тендюк)*. **5.** На порозі я ще трохи пристоюю, ***наслухаючи***, як Соня клацає засовом і тихо, мабуть, щоб не розбудити маму, причиняє двері *(Г. Тютюнник)*.

ВАРІАНТ 5

1. Краще вмерти ***біжачи***, ніж жити гниючи *(Іван Багряний)*. **2.** В кривавих січах ***натомившись*** гірко, на Хортицю вернулись козаки *(В. Бровченко)*. **3.** ***Плутаючись*** одна за одну, зачіпаючись одна за одну, думки односили її звідси геть *(Панас Мирний)*. **4.** Обважнілі трави, ***відчувши*** сонце, вільно підняли свої стебельця від землі угору *(В. Грінчак)*. **5.** Іду з вечерею до батька Себастьяна, ***прислухаючись***, як за тинами підстрибує морозець, придивляючись, як у тінях і дрімливих місячних калюжах заколисуються хати, вбираю в себе колядки, думками й очима добираюсь аж до тихого Дунаю, де гуляли козаки *(М. Стельмах)*.

Предикативні форми на -но (-ено), -то

ВАРІАНТ 1

1. Ще холодом ***закуто*** віти клена й заметами занесено кущі *(В. Герасимчук)*. **2.** Білим пухом тополиним все ***застелено*** довкола – сад, подвір'я, шлях, леваду *(Є. Гуцало)*. **3.** Отако раз заманулось бахурові наложити огню ще й над річкою. ***Задумано*** – зроблено *(У. Самчук)*. **4.** Василеві Стусові на момент смерті виповнилося 47. Їх поховали на цвинтарі в селі Копальному, У могилу Литвина вбили кілок із бляшаною табличкою, на якій ***вибито*** цифру 7, а на могилі Стуса – 9 *(З підручника)*. **5.** ***Сказано*** давно й переконливо: найблідіше чорнило краще за найкращу пам'ять *(А. Шевченко)*.

ВАРІАНТ 2

1. Солодке а чи полинне життя нам ***дано*** єдине *(М. Луків)*. **2.** Припустім. Але де ж психологічна підготовка? Нісенітниця. Глупота! Білими нитками ***шито*** *(Микола Хвильовий)*. **3.** У цьому випадку ***допущено*** було перекручення, навіть свавілля *(О. Гончар)*. **4.** Нарешті було ***знайдено*** "секрет". Та не знайдено самого збігця *(Іван Багряний)*. **5.** …Коли ховали Лисенка, то царська охранка заборонила співати "Вічний революціонер". Київські інтелігенти, щоб все-таки заспівати музику Миколи Лисенка, поставили домовину біля дому оперети, і хор співав всередині, бо було ***заборонено*** за домовиною *(Д. Павличко)*.

ВАРІАНТ 3

1. Ні, зустрічі справжня радість і враження бездоганне – Це ж треба: Ти одягнувся, як на президентський прийом! (Втім, мною не буде

оцінено ефектного балагану На цілий – ні більше, ні менше, либонь, – бутафорний мільйон?) *(О. Слоньовська)*. **2.** І якщо було б ***доведено***, що у ДТП є й вина іншого водія, то за вчинення такого ДТП він мав би відповідати *(З газети)*. **3.** Меду по сей день понасичувано, горілок ***понакурювано***, пива понаварювано (*П. Куліш*). **4.** Холодним спокоєм ***одягнено*** поля, у білому вбранні замислилась земля *(В. Сосюра)*. **5.** Існує в світі пустота Лиш там, де ***випито*** до дна *(Т. Петриненко)*.

ВАРІАНТ 4

1. Я маю право мовчати! І так уже більше ***сказано***, Аніж було дозволено літнім раптовим дощем *(О. Слоньовська)*. **2.** Моє життя – в скарбницю горя внесок. ***Заплачено*** сповна – за все, за все, за все. Душа – як храм з очима древніх фресок. Все бачить. Все мовчить. Все далі понесе *(Л. Костенко)*. **3.** Сьогодні о сьомій годині вечора вперше в нашому селі буде ***показано*** лицедійство, тобто театр *(М. Стельмах)*. **4.** У них, мабуть, давно вже було з Сомком ***поладжено*** *(П. Куліш)*. **5.** Давнє не ***призабуто***: волі духмяна рута, лугоберега Каяла, крутоберегий Славута *(М. Самійленко)*.

ВАРІАНТ 5

1. ***Винайдено*** еліксир перевтілення. Декілька крапель дають змогу пахолку стати графом, аристократу – щуром помийним, на вулицях середньовічного міста здійснювати карнавали перетворень, сплутавши день і ніч *(І. Ципердюк)*. **2.** Хай буде все небачене побачено. Хай буде все пробачене пробачено. Хай буде вік ***прожито*** як належить. На жаль, від нас нічого не залежить *(Л. Костенко)*. **3.** У мене зараз, як я кажу, "роман із романом". Думаю, це буде мій перший і останній роман. Все, що хотілось би сказати у прозі, буде ***сказано*** тут *(Н. Білоцерківець)*. **4.** Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки ***привезено*** цегли, яке й чому забраковано дерево *(М. Коцюбинський)*. **5.** Стіну ***збудовано*** чи зведено сталеві мости над виром буйної ріки – вони дорожчі за життя творцеві: в них почуття, любов його й думки *(С. Голованівський)*.

ПРИСЛІВНИК

ВАРІАНТ 1

1. Полісся й ***донині*** зберігає в багатьох місцях риси незайманої природи *(І. Цюпа)*. **2.** Над городами, журавлями і підсиненими оселями

маревом тремтів тихий росяний сон. У ньому ***ледь-ледь*** ворушилося приспане село *(М. Стельмах)*. **3.** Мабуть, тому вподобав я дивитись на небо, що з-поміж усіх кольорів ***найдужче*** люблю синій *(Є. Гуцало)*. **4.** Вівці юрмилися тісно й щільно, налякано налітали одна на одну, штовхалися й турлялися, тицялися ***зосліпу*** то в той, то в той бік... *(П. Загребельний)*. **5.** Нам вічно ***треба*** небом жить, по шию будучи в планеті! *(М. Вінграновський)*.

ВАРІАНТ 2

1. А хлібам колосистим, ***здається***, немає кінця *(Д. Луценко)*. **2.** Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво, і ***тоді*** в блакитнавих очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі *(М. Стельмах)*. **3.** Земля ***довкола*** – і на галявині, і попід деревами – була, правда, ще зовсім біла, наче сніжна, але то щедро і рясно визоріло першим весняним цвітінням: буйно квітував пролісок *(Ю. Смолич)*. **4.** Батьку Дніпре, ти біжи ***скоріш*** та й до Чорномор'я *(П. Перебийніс)*. **5.** Буде ***важко*** тобі дослухатися, дочекатися нової днини *(Д. Павличко)*.

ВАРІАНТ 3

1. Скрізь стирчать зверху могили, зубці, ніби густо засіяні ***навмисне*** чорним лісом. Ліси на горах не здаються якимсь бур'яном, як на дуже високих Альпах *(І. Нечуй-Левицький)*. **2.** ***Надворі*** сніг. Зима. Побіля тину Прохожі ранні стежку утоптали. Угору дим снується *(В. Стус)*. **3.** Очманілі ***спросоння***, вихоплювались з вагонів, кидались у світ титанічних кошмарів, моторошних видінь *(О. Гончар)*. **4.** ***Вечорами*** пахнуть матіоли, тихо листям липа шелестить *(В. Грінчак)*. **5.** Тихі, ніжні зорі спадали з неба – білі, непрозорі – і клалися в намети. Біло, ***чисто*** попід наметами… *(Леся Українка)*.

ВАРІАНТ 4

1. ***Сором*** буде, як нас дикунами, самогубцями люди назвуть *(С. Реп'ях)*. **2.** Навесні, а ***може***, влітку знов знайду вікно вечірнє, де колись в зимовий вечір ти привиділась мені *(Є. Гуцало)*. **3.** І тобі я не скажу ніколи, Хоч не раз ***раніше*** говорив: "Сине небо це високочоле Задля нас Всевишній сотворив" *(В. Стус)*. **4.** Ліс чимдалі густішає. ***Праворуч*** і ліворуч великі дерева – дуби й берези *(І. Сенченко)*. **5.** А там, ось ***там***, за сивою горою, зорієУкраїнонька моя *(М. Воробей)*.

ВАРІАНТ 5

1. ***Вочевидь***, доля мови невіддільна від долі народу *(В. Радчук)*. **2.** Може, обібрано когось, може, хтось голову комусь проломив ***сп'яну*** *(А. Головко)*. **3.** Усе ***попереду*** – любов, і цвіт, і день, і мла, і ніч, і паморозь туманна *(М. Вінграновський)*. **4.** Надходив вечір, тьохкав соловейко, цвіла, аж шаленіла з того цвіту, груша, … ласкаво під тином квоктала квочка, скликаючи жовтеньких курчат, що тільки позавчора поскидали з себе яєчну шкаралупу, мекало в загончикові ***коли-не-коли*** телятко, сумуючи за мамою, що не прийшла ще з паші… *(Остап Вишня)*. **5.** Себе я безнадійно вчу: дай більше сміху, ніж плачу, не нарікай на тьму злостиво, а ***краще*** засвіти свічу! *(Д. Павличко)*.

ВАРІАНТ 6

1. Ранком він прийшов у крихітне одноповерхове місто, де ***по-сільському*** ходили табунці білих і сірих гусей *(М. Стельмах)*. **2.** Життя легко висміяти і знецінити, набагато ***важче*** у пітьмі засвітити каганчик віри та надії *(В. Дрозд)*. **3.** Хто вчиться ***змолоду***, не зазнає на старість голоду *(Народна творчість)*. **4.** ***Десь-не-десь***, в якомусь царстві, дзвони били по лицарству *(Л. Костенко)*. **5.** На подвір'ї стало ***веселіше***, і мене весняне сонце тішить *(В. Мордань)*.

ВАРІАНТ 7

1. Василина … так швидко побігла до возів, що ***спохвату*** на перелазі загубила торбу з хлібом (*І. Нечуй-Левицький)*. **2.** Живіть, голуб з голубкою, щастя наживайте, та і часом ***коли-небудь*** козака згадайте, котрий десь-то на чужині *(О. Афанасьєв-Чужбинський)*. **3.** І скручувалася блакить в рулони, світ у вогні, ***здавалося***, потоне *(Д. Павличко)*. **4.** В путі ***нелегко*** наздогнати того, хто вийшов на зорі *(Л. Дмитерко)*. **5.** За Соколицею знов тісно-тісно ***докупи*** туляться рядами гір довгасті хребти з вузькими гострими верхами, неначе висока та вузька покрівля готицьких домів та церков у старих німецьких городах *(І. Нечуй-Левицький)*.

ВАРІАНТ 8

1. Вечорниці цього разу вдалися ***якнайліпше***, бо, по-перше, мірошник поїхав на ярмарок, а дочка його зосталася, а по-друге, багато хто з молоді надіявся цього разу уладнати свої любовні справи *(Г. Данилевський)*. **2.** Щоб шуміло врожаями поле, стали ми ***пліч-о-пліч*** назавжди *(В. Симоненко)*. **3.** А тато чує це, дивиться на дитину крізь вії й серцем радіє. Син одступив од матері; дибає малими ногами

до його. Він ***умисне*** повернув набік голову – скоса поглядає на дитину *(Панас Мирний)*. **4.** Вже вересень згубив останні пелюстки, Останнє листя по степах розвіяв, Ледь-ледь пройдеться берегом ріки, ***Додолу*** опустивши довгі вії, Кохана осінь *(В. Стус)*. **5.** Не пора, не ***пора***, не пора в рідну хату вносити роздор *(І. Франко)*.

ВАРІАНТ 9

1. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється ***гадюкою*** Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старшин *(І. Нечуй-Левицький)*. **2.** Невже літа мої прокошені лягли покосом ***навкруги*** *(М. Стельмах)*. **3. *Більше*** за всіх кричав чоловік у фуфайці, підперезаний кулеметною стрічкою *(Г. Тютюнник)*. **4.** Кайдашиха виставила навмисне ***напоказ*** громаді жовті нові сап'янці. Сонце грало на чоботях. Сап'янці жовтіли на всю вулицю *(І. Нечуй-Левицький)*. **5.** Цвіли акації у Луцьку, де все ***спредвіку*** не по-людськи *(М. Шатилов)*.

ВАРІАНТ 10

1. Найогидніші очі порожні, ***Найгрізніше*** мовчить гроза, Найнікчемніші дурні вельможні, Найпідліша брехлива сльоза *(В. Симоненко)*. **2.** Не ***гріх*** при смерті врага обняти, та блазнювати на тризнах – грішно *(Т. Севернюк)*. **3. *Тоді***, весною сорок четвертого, сад був весь у цвіту *(А. Шевченко)*. **4.** І мить звичайну і таку реальну, ***либонь***, таки не варто зупинять *(Є. Гуцало)*. **5.** Певно, ***спросоння*** в мене голова не дуже варила, бо я майже нічого не міг збагнути *(Л. Смілянський)*.

ПРИЙМЕННИК

ВАРІАНТ 1

1. *Від* ще не визнаної слави п'яніє голова *(Л. Тендюк)*. **2. *Крізь*** снігову завісу півлісу лис до лісу біг, а далі вже – із лісу *(А. Качан)*. **3.** ...Зайшов до голови в кімнату ***на предмет*** роз'яснення деяких питань, що самого комірника непокоїли *(Остап Вишня)*. **4.** Братове твої в моєму вогнищі, й ніхто не зможе, ні ти, ні хтось инчий, намовити мене ***супротиву*** їх *(І. Білик)*. **5.** За садком видко було чиюсь хатину стареньку, снігові намети підходили їй аж ***попід*** віконечка (*Леся Українка)*.

ВАРІАНТ 2

1. *Попри* всі злигодні і турботи переднього краю Хома навіть погладшав, щоки мав, як налиті *(О. Гончар)*. **2. *О*** пів на шосту ввечері

в селі прозорим інеєм печаль в душі синіє *(Є. Гуцало)*. **3.** Семен лежав горілиць, звертаючись із своїми питаннями до неба, а воно, холодне та темне, байдужо блимало зірочками ***у відповідь на*** ті гарячі питання бідного наймита *(М. Коцюбинський)*. **4.** Неук має велику перевагу ***перед*** освіченою людиною: він завжди задоволений собою *(Народна творчість)*. **5.** Під призьбою, ***врівні з*** вікнами, росла стара, аж червона кропива *(Григір Тютюнник)*.

ВАРІАНТ 3

1. І здавалася вона [камера] такою рідною, такою бажаною ***порівняно з*** цією "брехалівкою" *(Іван Багряний)*. **2.** Тут, на цій [українській] землі, виростала і колосилась наша сила, зводилась ***наперекір*** усім вітрам і грозам наша гілляста крона *(І. Цюпа)*. **3.** Непомітно час минав, непомітно сонце пливло до спокою; воно вже так низько осіло; ***понад*** самою землею стоїть його іскристе коло, розстилаючи аж червоний світ по траві *(Панас Мирний)*. **4.** ***Коло*** гаю в чистім полі, на самій могилі, дві тополі високії – одна одну хилить *(Т. Шевченко)*. **5.** Чи знайоме вам те гостре, ***до*** фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? *(Панас Мирний)*.

ВАРІАНТ 4

1. Смолярчук підхопився на ноги ***слідом за*** хлопцями, він навмисне роздер на грудях сорочку й, вискочивши з клуні, кричав на всю вулицю *(Г. Косинка)*. **2.** Варшава хоче ***вагою*** власного досвіду та дипломатії ввести новачків у Північно-Атлантичний Альянс, і Буш на переговорах повністю підтримав цю ідею *(З газети)*. **3.** Узори на рушниках – то давні забуті символи: ромб ***із*** крапкою посередині – засіяна нива, вазон чи квітка – світове дерево од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка, – знак берегині, богині хатнього вогнища *(Г. Бондаренко)*. **4.** Шле день ***услід*** хмаркам патлатим проміння сонця з верховин *(В. Сосюра)*. **5.** Підборіддя дівчини так непомітно і красиво переходило у шию і не дуже довгу, і не коротку, що вже ***із-за*** цього можна було б зацікавитися нею скульпторові *(М. Томчаній)*.

ВАРІАНТ 5

1. Читачі Леоніда Андрєєва … мали більш-менш усталене поняття про "Чорного ворона" – як про атрибут всіх "охранок" і їхніх тюрем, як про супутника насильства й смерті, що майже став міфічною істотою, ***нарівні з*** відьмаками й драконами, – чорним хижаком, що хапає

й мчить людей на шибеницю чи розстріл, у прірву смерті *(Іван Багряний)*. **2.** Ферхад-паша ***наприкінці*** січня 1521 року розбив Газалі під Дамаском *(П. Загребельний)*. **3.** Так застало його й ранішнє сонце, коли визирнуло ***з-понад*** чорних бориславських дахів *(І. Франко)*. **4.** Горів, гримів і розривався обрій, Лишавсь позаду батьківський поріг. І вітер гнав сумних, сумних мелодій У знівечених вербах ***край*** доріг *(Д. Луценко)*. **5.** Повітря тремтить ***від*** спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі *(М. Коцюбинський)*.

ВАРІАНТ 6

1. А ***попереду*** пісні летіли тривожні думки: на Вкраїну *(О. Ільченко)*. **2.** Чоловікам не заздрила ніколи. Іконописці, різьбярі, поети схилялися побожно перед мною – дочкою Жінки, Жінкою ***від*** роду! *(С. Йовенко)*. **3.** Відтепер Фортечний мур збережуть лише фотографії. А нам, нечисленним, залишається хіба покинути ці вулиці, де забувають про осінь, де не помічають, що ***разом із*** багатьма деталями ми позбуваємось найголовнішого – радості від щоденного життя у своєму місті *(І. Ципердюк)*. **4.** Народ виділяє ***з-серед*** себе здібніших людей, які репрезентують його іншим народам, світові *(Р. Іваничук)*. **5.** Все він бачить і бачив усе. Ярмарки вирували ***круг*** нього, яскраво гомоніли, бурунили, буйно сміялись червоним, сивіли шапками, саньми красувались в різьблених оздобах... *(О. Гончар)*.

ВАРІАНТ 7

1. Спустилася вниз біля невольничого базару, стала ***край*** самої дороги, і вже ніяка сила не могла її виштовхнути звідси *(Р. Іваничук)*. **2.** Це засвідчує функціонування стильових течій у західноєвропейських та українській літературах: класицизму, сентименталізму, романтизму, реалізму, натуралізму, модернізму, які, по суті, розвивалися у невеликих часових проміжках, а ***під кінець*** XIX століття збігалися *(З підручника)*. **3.** ***Попід*** вікнами, неначе шумливу та барвисту верету, було простелено айстри, а трохи віддалік чорнобривці клубочились *(Є. Гуцало)*. **4.** На дволикість кволодуху, ***на*** неробство анемічне, на відсутність в серця слуху і лакузи ляк одвічний, на пігмейський світ – до даху – відповідь одна – зневага *(С. Йовенко)*. **5.** Без картуза, в самій сорочці навипуск ***поверх*** штанів, як навіжений, гнав він полем, сам не знаючи куди *(О. Довженко)*.

ВАРІАНТ 8

1. На стінах міських уже виростало величезне, ***в*** людський зріст "Л", з товстою, як рука, стрілкою дороговказу *(О. Гончар)*. **2.** ***Навколо*** ставка – верби густим вінком. Тільки тоді вони були тоненькі, рівні, а тепер товсті, погнуті, в рижих дуплах *(Г. Тютюнник)*. **3.** Лежали запорожці коло возів і, попихкуючи люльками, ***з*** убивчим спокоєм дивились на місто *(О. Довженко)*. **4.** Шкода, що в нашому місті немає кленового парку. Упевнений, втіху, яку дарує такий "ліс" посеред кварталів, зміг би оцінити кожен міщанин. Але ми ще маємо змогу, ***на відміну від*** втраченої архітектури, посадити його *(І. Ципердюк)*. **5.** Неминучість, а навіть потребу жертв і крові ***задля*** завоювання своєї державності розумів і В. Стефаник *(Р. Піхманець)*.

ВАРІАНТ 9

1. З тернового куща, ***недалеко*** стежки, злетіла якась заспана пташина *(Г. Косинка)*. **2.** ***Незважаючи на*** кволість і хворобливість, письменник [Іван Нечуй-Левицький] видав восьмитомник своїх творів, сумлінно трудився над перекладом Біблії, клопотався про вихід україномовного журналу "Промінь", що так і не побачив світу через дію валуєвського циркуляру *(З підручника)*. **3.** З майстерні, де працюють учні, можна піднятися сходами до помешкання Брюллова, в чудову червону кімнату, де і стіни, і меблі, і гардини – червоні, де три дні тому Тарас одержав із рук своїх покровителів право ***на*** вільне життя – "вільну" *(Л. Смілянський)*. **4.** І вітряк ***із-за*** гаю крилами махає, І дуб зелений, мов козак, із гаю вийшов та гуляє попід горою *(Т. Шевченко)*. **5.** ***Через*** хвилину судно стишувало хід, перемагаючи піняві хвилі *(М. Яненко)*.

ВАРІАНТ 10

1. Славні прикладом герої, та побиті на полях, Хто живе в самім спокої, той стражда ***в*** старих літах *(Г. Сковорода)*. **2.** А ще далі, ***посеред*** степу, вигріває під сонцем свої старечі груди розрита могила. Вона схожа на кратер згаслого вулкана, на широкому дні якого завжди безвітря і загадкова тиша *(І. Цюпа)*. **3.** В тім же плані абстрагування від дійсності, заповнюючи прогалину після втрати Приходька, він [Андрій] іноді розповідав щось із світової літератури або з історії авіації *(Іван Багряний)*. **4.** Верхівка снігового покривала взялася цупкою шкоринкою, дикі олені ***з*** хрускотом пробивали її копитцями, добираючись до ягелю *(М. Яненко)*. **5.** Коло саги потім постояв, ***коло*** тієї рідної саги, де наче ще вчора лящало, барложилось, вихлюпувалось та скракогонів ганяло його смагляве дитинство *(О. Гончар)*.

СПОЛУЧНИК

ВАРІАНТ 1

1. Тяжко несемо через усю історію хрест своєї долі, ***бо*** й досі в складних бороннях здобуваємо собі на власній землі і рідну школу, і незалежну Україну *(Я. Гоян)*. **2.** Новосформована літературна мова поширилася вже в часи "Основи" на наукові й публіцистичні жанри, ***але*** цьому розвиткові поклала край заборона друку українською мовою, видана російським урядом 1863 *(Ю. Шевельов)*. **3.** ***І*** шумить діброва, ***і*** синіє шлях, ***і*** дзвенить дніпрова хвиля у дротах *(В. Бичко)*. **4.** ***Аби*** не було його, ***то***, може, й Оксана не в'їдала б оцим "дядьку" *(М. Стельмах)*. **5.** Хай палають хмари бурякові, ***Хай*** сичать образи – все одно Я проллюся крапелькою крові На твоє священне знамено *(В. Симоненко)*.

ВАРІАНТ 2

1. Олесь Гончар про Стефаника сказав: "***Якби*** французам такий письменник, вони б зробили його світовим генієм, на всіх континентах стояли б йому пам'ятники" *(П. Загребельний)*. **2.** Він прийшов до Києво-Печерської лаври ***не тільки*** монахом-чорноризцем, ***а й*** батьком української історії *(М. Слабошпицький)*. **3.** Вона [Гризельда] угляділа, що в гущавину з чорнобиля та бузини пошилось щось темне й довге: ***не то*** звір, ***не то*** товста гадюка *(І. Нечуй-Левицький)*. **4.** У нашій Церкві була навіть окрема посада "казнодія", ***так що*** проповідь стала важливою частиною богослужб *(І. Огієнко)*. **5.** Життя приносить іноді дуже приємні подарунки, ***хоч*** за них доводиться дорого платити *(В. Гжицький)*.

ВАРІАНТ 3

1. Тепер уже ніхто й не згадує про те, що колись баби плескали, ***мовбито*** він крадене передержує! *(Б. Грінченко)*. **2.** ***Незважаючи на те що*** мова фольклору великою мірою наддіалектна і постає живим компонентом української літературної мови, говіркові особливості в історичних піснях і народних думах широко відображені *(І. Матвіяс)*. **3.** ***Або*** розумне казать, ***або*** зовсім мовчать *(Народна творчість)*. **4.** Минуло два дні, ***відколи*** серед пустинної тундри став мисливський намет *(М. Трублаїні)*. **5.** А поляки цій політиці протиставили ***не тільки*** збройний опір і саботаж, ***але й*** створили низку таємних гімназій, офіцерських училищ, університетів і політехнічних інститутів, де, ризикуючи життям, безперервно продукували те, що гітлерівці нищили *(О. Ткаченко)*.

ВАРІАНТ 4

1. Спроба дискредитувати українську владу простежується ***не тільки*** в діях деяких вітчизняних політиків.., ***але навіть*** в істеричних інтонаціях державних російських телеканалів *(З газети, 2006)*. **2.** Вкраїнський хліб тому такий смачний, ***що*** він завжди замішаний на пісні *(С. Летюк)*. **3.** Раз вночі прокинувсь вітер і угледіть захотів – ***чи*** ніхто не порушає тиші мертвої гаїв *(Олександр Олесь)*. **4.** ***А*** в кузні готують чересла вчорашні повстанці, ***а*** в небі зоря взуває червоні сап'янці *(Леся Українка)*. **5.** ***Якби*** мені не тиночки Та й не перелази, Ходив би я до дівчини По чотири рази *(Народна творчість)*.

ВАРІАНТ 5

1. На схилах середніх Карпат замість стрічки, ***чи*** шнурочка, чоловіки та парубки використовують "шпоньки" – це кругла оздоба з люстерком або якимсь образком *(О. Воропай)*. **2.** Старий адмірал-академік посміхається до командирів кораблів з ніжністю, ***якщо*** це слово підходить до суворого вигляду мореплавця *(О. Довженко)*. **3.** Усе ти [Ластівко] між людьми і не боїшся їх; ***Не тільки*** що під стріхою співаєш, ***Ще й*** у вікно літаєш *(Л. Глібов)*. **4.** Я хочу жити так, ***щоб*** серце билось в такт з гарячим серцем рідного народу, ***щоб*** квітка й колосок, з криниць ясних ковток були мені не в борг, а в нагороду *(В. Кузьменко)*. **5.** Знов Кармелюк отаманує… Й не один попадавсь тоді бідак, який одежиною драний, ***так*** постаттю багатий *(Марко Вовчок)*.

ВАРІАНТ 6

1. Треба зазначити, що в процесі поєднання двох предикатів як найважливіших компонентів елементарних речень, ***або***, точніше кажучи, як двох згорнутих елементарних речень, між ними виникають відповідні семантичні відношення, що виражаються експліцитно або імпліцитно *(І. Вихованець)*. **2.** ***Дарма що*** разом із клунками насіння вона кинула в порох свої колишні надії, вони тепер знову прохались до її серця *(М. Коцюбинський)*. **3.** ***Тільки*** діждав Чіпка тепла, зараз накупив дерева, найняв майстрів і заложив над самим шляхом не хату, а цілий невеличкий будинок *(Панас Мирний)*. **4.** Вирощувати ж соняшник у регіонах з високою вологістю, таких як Прикарпаття, взагалі ризиковано, ***зате*** для хрестоцвітих тут – справжній рай *(З газети)*. **5.** …Реформа 1933 року зачепила ***не просто*** написання, ***а й*** вікові традиції орфографії і, головне, оригінальність системи української мови *(В. Німчук)*.

ВАРІАНТ 7

1. Живемо так, ***що*** доля одного переплітається з долею іншого, немов коріння дерев, які ростуть поруч *(М. Томенко)*. **2.** Це й не дивно, ***адже*** семантико-емоційний спектр цього [жаргонного] лексикону в дивовижний спосіб акумулює сміхову культуру як таку *(Л. Ставицька)*. **3.** Кожний народ має власний девіз, у якому відбито ***не стільки***… роль його держави для нього самого, ***скільки*** його місію стосовно людства *(О. Ткаченко)*. **4.** ***Або*** ми підемо і ціною життя здобудемо волю, ***або*** ми залишимось жити на колінах *(П. Загребельний)*. **5.** ***Для того щоб*** зробити словотвірну парадигму повноцінною одиницею аналізу і синтезу, інструментом конструктивного узагальнення і виявлення закономірного у випадковому, …потрібно абстрагуватися від часткових, індивідуальних властивостей як твірних, так і похідних *(З. Валюх)*.

ВАРІАНТ 8

1. Пронюхала мишва, що вже нема котів, Та швидше до мішків – І почала хазяйнувати, – ***Не стільки*** їсти, ***як*** псувати *(Л. Глібов)*. **2.** ***Ледве*** ясне сонечко скотиться додолу, тихий вечір присмерком вкриє ліс і поле *(Н. Забіла)*. **3.** Люди вбачились мені – не похмурі ***та*** непривітні, не зігнуті ***та*** пригнічені нуждою та недостачами, боязкі ***та*** замурзані, а високі ***та*** статні, з ясними та веселими очима, прибрані в чисту та добру одежу, якісь разом наче й горді, й привітні *(Панас Мирний)*. **4.** Вони [дієприкметники] трактуються як слова, що утворюють змішану частину мови, ***або*** як гібридні дієслівно-прикметникові форми, ***або*** як віддієслівні прикметники, ***або*** як форми дієслів *(В. Грещук)*. **5.** А більший меншого тусає та ще й б'є, ***затим що*** сила є *(Л. Глібов)*.

ВАРІАНТ 9

1. ***І*** колишеться м'ята, ***і*** тремтить далина, ***і*** доріг тих багато, а вітчизна одна *(А. Малишко)*. **2.** ***Коли б*** усі одурені прозріли, ***коли б*** усі убиті ожили, то небо, від прокльонів посіріле, напевне б репнуло від сорому й хули *(В. Симоненко)*. **3.** ***Хоч*** здавна наша зброя – серп і рало, ***та*** меч далеко відкидать не смій *(С. Цушко)*. **4.** Байка як жанр просвітительського реалізму – це часто ***не так*** відтворення типових обставин, ***як*** дотепне моделювання експериментальних ситуацій для виведення з них певної пізнавальної чи повчальної сентенції *(Із підручника)*. **5.** ***Після того як*** зміст заповіту Нобеля оприлюднили, він викликав найсуперечливіші чутки та судження *(Л. Порицький)*.

ВАРІАНТ 10

1. Вона тоді обходила кругом городу, ***чи*** слухала просту жалісливу мелодію.., ***чи*** сиділа з Марією під стіною на лавці *(М. Матіос)*. **2.** ***Якщо*** не можеш бути вічно юним, то змолоду не будь старим бодай *(Д. Павличко)*. **3.** Я…цурався судейських кабелів та бешкетів, через те мене не бачили ***не те що*** в гіркопам'ятних усім киянам налогах тодішніх розбійних спудейських ватаг.., ***а навіть*** у набігах на знамениті сиренькі баштани… *(Ю. Мушкетик)*. **4.** Дерева стоять непорушно і поважно, ***мов*** лицарі на варті *(У. Самчук)*. **5.** Прийменник завжди більшою мірою, ніж сполучник, завуальовує семантичні відношення між елементарними реченнями, ***тому що*** функціонує разом із субстантивом як єдиний компонент речення в простому з формально-граматичного погляду реченні *(І. Вихованець)*.

ЧАСТКА

ВАРІАНТ 1

1. ***Чи*** ж пропалить синій жар Європи Азії проказу золоту? *(Є. Маланюк)*. **2.** Йому захотілось показати, що й він не остання людина в селі. ***Атож***, хіба кому доводилось тягати таких щук, як дідові Олофіру! *(О. Донченко)*. **3.** Куди ж дінеться вечорами Гнат? До сусідів не хочеться. Там з нього тільки кпляться та висмівають. Тоді йшов ***собі*** в садок, у лішник *(У. Самчук)*. **4.** Відколи з нею сходиться, стає з дня на день гірший, лінивіший і твердіший, справляє всім ***лише*** гризоту та жаль *(О. Кобилянська)*. **5.** Все несподівано на світі: Ти так, а вийде ***онде*** як; Шукав волошечок у житі, А тут тобі приплівсь козак *(Л. Глібов)*.

ВАРІАНТ 2

1. – Настане Пилипівочка, то не гуляйте, моліться, та й в скриню добре дбайте, – ***амінь!*** – так закінчив свою проповідь Моссаковський *(І. Нечуй-Левицький)*. **2.** Полетів би, послухав би, Заплакав би з ними… Та ***ба***, доля приборкала Меж людьми чужими *(Т. Шевченко)*. **3.** А ти що ото на хаті? – гукнув голова до Лавріна. Зараз ***мені*** злазь та давай одвіт перед нами (І. Нечуй-Левицький). **4.** Я люблю ***тільки*** таку гру, де я певна, що виграю *(Леся Українка)*. **5.** – О, який мак! – покрикнула Галя. – ***Що ж за*** пишнії маки! Я собі насію такого! *(Марко Вовчок)*.

ВАРІАНТ 3

1. – ***Ну вже й*** морози! Ще таких сю зиму й не було, – загомонів гурт *(Панас Мирний)*. **2.** Ліс, дерева-патріархи, зрілі буки й гінкий молодняк, немов вої, стерегли своїми плечима тайну давнини, одначе з плоскої й зовсім голої вершини горба, що була довгою ***приблизно*** кроків на сімдесят-вісімдесят, а широкою – десь на десять кроків менше, мені направду, вдалося побачити три яруси валів; колись, очевидно, вони були високими, час, дощі й дерева помітно їх поруйнували, проте, й дотепер ще виглядали грізно *(Р. Федорів)*. **3.** Траплялось на віку мені Такеє бачити ледащо, – Подивишся – не годне ***ані*** на що *(Л. Глібов)*. **4.** Хай яблука останнього достою в мої, червонобокі, виснуть сни. Нехай Дніпра уроча течія ***бодай*** у сні у маячні струмує, і я гукну. І край мене почує. Верни до мене, пам'яте моя *(В. Стус)*. **5.** А тут Трохимові собаки ***як*** нападуть на мене, а я як побіжу, як злякаюсь! *(Г. Квітка-Основ'яненко)*.

ВАРІАНТ 4

1. Пробуджувати думку – ***то***, напевно, найголовніше в процесі навчання *(М. Сингаївський)*. **2.** Сусід сказав, що миші ті якраз такої шкоди не робили зроду, що в господарстві ***наче*** все гаразд, а йдеться швидше про моральну шкоду *(Л. Костенко)*. **3.** Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться ***мало що не*** до землі стрункі білі берези *(І. Франко)*. **4.** Хіба це перший поєдинок? – ***Аякже!*** Тим паче, що для нас негода – все ж перепочинок *(В. Моруга)*. **5.** Я жив би двічі і помер ***би*** двічі, Якби було нам два життя дано *(М. Бажан)*.

ВАРІАНТ 5

1. Люди не люблять тужити. Вони взагалі нічого ***не*** люблять *(М. Матіос)*. **2.** – Чи баба бреше, чи вона дурна. ***Де ж таки видано***, щоб зарізані були від того спухлими! *(М. Коцюбинський)*. **3.** Гнат обійшов увесь двір, заглядав по всіх кутках – теляти нема. Гната взяла тривога. ***Ану*** ж де замерзне, дурне, під тином? *(М. Коцюбинський)*. **4.** Вранці-рано в Пилипівку, ***якраз*** у неділю, побігла я за водою *(Т. Шевченко)*. **5.** Чи все ж те розумом збагнути, що дасться серцеві відчути? І ***чи*** можливо без утрати свобідний творчий дух скувати? *(М. Вороний)*.

ВАРІАНТ 6

1. Обійми мене словом і поглядом, Світлим днем, обійми. Щось синичці в гніздечку холодно. Вона вкрилась крильми. ***Тільки*** хмари

летять з-за обрію Над лякливим пташам. Обійми мене словом і поглядом, Бо замерзне душа *(М. Ткачівська)*. **2.** – Я вже такий старий став, що он, бач, зав'язати вузол зав'язав, а розв'язати вже й руки не туди. ***Прямо*** як мій старий Бровко, що вже й не гавка, а тільки гарчить *(Г. Хоткевич)*. **3.** – Та на таке питання зауряд одказують: "еге, ***авжеж***, аякже, любитиму, дуже", – одмовила вона всміхаючись *(Марко Вовчок)*. **4.** Років йому було сто чи, може, трохи й менше, але приємно чомусь думати, що ***саме*** сто, бо це було давно й красиво *(О. Довженко)*. **5.** Тільки-но наближається Новий рік, у мене ***аж*** серце заходиться, так я люблю це свято *(М. Пономаренко)*.

ВАРІАНТ 7

1. Як всі такі, і він мав коня, рушницю та пару хортів, – ***от і*** вся худоба, як не рахувати зброї; знайшов таку, що й опеньгався *(А. Свидницький)*. **2.** ***Хоч би*** звістку з дніпрового краю од моєї простої рідні! *(А. Малишко)*. **3.** Вони на раді й присудили, Щоб ***просто*** кесаря назвать Самим Юпітером, та й годі *(Т. Шевченко)*. **4.** ***Ні***, треба змінити олівець на перо, так буде міцніше.. Це просто прийом, щоб згадати Дінець і брата, коханого брата *(В. Сосюра)*. **5.** ***Гаразд***, робіть як знаєте, втручатися не буду, – відмахнувся князь від Міщила, готовий пристати на всі домагання митрополита *(П. Загребельний)*.

ВАРІАНТ 8

1. ***Навряд чи*** десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні *(О. Довженко)*. **2.** Невже ти народився, чоловіче, щоб зазирати в келію мою? ***Невже*** твоє життя тебе не кличе? Чи ти спізнав життєву путь свою на цій безрадісній сумній роботі, де все людською мукою взялось? *(В. Стус)*. **3.** ***Ой*** у тебе по садочку метелики грають, а із Лугу Великого орли вилітають *(П. Куліш)*. **4.** Соромся, парубче. Он люди, сонце дивляться!.. А прийдуть ***тобі*** жнива, не до скалозубів… *(У. Самчук)*. **5.** Анничка ***буцім*** не хотіла і упиралась, але десятки рук випихали її з тісної юрми, і гарячі уста піддавали охоти: "Йди, дівонько, йди..." *(М. Коцюбинський)*.

ВАРІАНТ 9

1. Ось ще дві миші. До них ще й землерийку додамо. ***Бач***, аж змерзла і злякалась. Вона дуже схожа на мишу, тільки зовсім малесенька. І ніс у неї довгастий, мовби маленький хобот *(О. Копиленко)*. **2.** Земля піднімається й опускається. ***Он*** берези стоять, гойдають косами. Марії видаються вони відбитками у хвилюючій воді *(У. Самчук)*. **3.** Голуби

ажень вилискують від ситості й гарного догляду *(О. Донченко)*. **4.** Нехай би за мене сватався не то що Стецько, та хоч би сам Стецько, та ***хоч би і*** сам хватальний… то от же то Богу, плюнула б йому межи очі, а пішла б за тебе *(Г. Квітка-Основ'яненко)*. **5. *Чи*** степовий вітер приносить мелодії наших дідів від Високої могили, щоб од них молоділи та не втрачали надії й сили? *(В. Бровченко)*.

ВАРІАНТ 10

1. Вже не міг би він тепер повірити в жодне лихе слово про неї, про її легковажну щедрість у почуттях, про здатність її закохуватись ***ледве не*** в кожного стрічного *(О. Гончар)*. **2.** Ви ж, напевно, не знаєте, як цвіте дика морква? Її суцвіття – це кругла зелена куля! Потім куля розкривалась, і це вже була не куля, а зелений кошичок. Мине день-другий, і глянь – розцвів кошичок, викинувши кашку цвіту, і тепер це не кошичок, а біла долоня дитини. ***Ось*** які дивовижні рослини знаходив Василько під тином! *(О. Донченко)*. **3.** А лепеха лагідна ***ні*** шелесне, за неї тільки запах промовля *(І. Качуровський)*. **4.** Сильніше за любов злоба горить, сильніше за красу вражає бридь, але життя росте лишень з любові, ***лишень*** краса людей навчає жить *(Д. Павличко)*. **5. *Нехай*** до останку у серці горить безсмертний вогонь боротьби і кохання *(О. Підсуха)*.

ВИГУК

ВАРІАНТ 1

1. Козак Небаба, ***ох***, таки ж не баба! (*Л. Костенко)*. **2.** Очерети усім шепочуть: "***Люлечки!***" Та річка не стомилася ніскілечки *(В. Сторожук)*. **3.** Встаю вже пізно, біжу неодягнений до вікна і одчиняю обидві половинки. ***Еге-ге-ге!*** Хоч сонце сліпить, але я бачу, що ми таки пливемо *(М. Коцюбинський)*. **4.** "***Бім-бам! Бім-бам!***" – несеться всюди (*М. Тарновський*). **5.** Майя підбігла до верби, що росте біля фонтана, і низько опустила свої віти в жовтих сережках. Майя миттю зірвала одну квіточку, затиснула в кулачкові… Раптом Майя закричала: "***Ой, рятуйте!*** Квітка жива! Вона ворушиться!" *(О. Копиленко)*.

ВАРІАНТ 2

1. – Еге, так ***от воно що***! Тут догадався дід, що чортяка та закохався у відьму *(О. Стороженко)*. **2.** "***Хррумк-хррумк-хррумк***", – прохрумкали кроки. "Крра-а", – зронила ворона з дерева. "И-ирруп", – привіталася кватирка і зловила сніжинку. Дорогою біг зимовий ранок, а в його дірявій кишеньці висвистував вітер *(Р. Скачко)*. **3.** Ану-ну,

стань мені просто. ***Гм,*** бачиш, носяра в тебе таки журавлиний. М-м… Довготелесий ти, довготелесий *(Ю. Юрченко)*. **4.** – ***Алло***! Прошу п'ятий! – П'ятий? В телефонній трубці почулося спокійне дихання *(В. Кучер)*. **5.** – ***Годі,*** годі, зайчик, плакать, Витри слізоньки свої. Знаю я цю розбишаку, Зараз вижену її! *(Н. Забіла)*.

ВАРІАНТ 3

1. ***Добривечір вам***! – тихо сказала Василиха. – Доброго здоров'я, – обізвалась стара Паляничиха *(І. Нечуй-Левицький)*. **2.** А ти куди, проклятий? Агуш! Бач – наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер усі гетьте, ***агуша***, бо мені треба читати. Присунуся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає… Ну, разом!.. *(М. Коцюбинський)*. **3.** – ***Стій!*** ні з місця! – крикнув той і шпурнув першого з рундука так, що аж той зубами заорав *(Панас Мирний)*. **4.** ***Е-е-е***, поки не пізно, пора прощатись, а то тут можна навіки зостатись *(Л. Костенко)*. **5.** Чується чи сниться голос із дзвініці: "***Бов-ді-бов!***" *(Д. Білоус)*.

ВАРІАНТ 4

1. ***Охо-хо***, проводжала жнива неутомна сторука жниця *(Л. Забашта)*. **2.** Пливе човен, води повен, Та все хлюп-хлюп-хлюп-хлюп!.. Іде козак до дівчини Та все ***тюп-тюп-тюп-тюп!*** Пливе човен, води повен, Та й накритий листом... Не хвалися, дівчинонько, Червоним намистом! *(Народна творчість)*. **3.** Завірюха мете, завірюха гуде: "Гу-гу-гу! ***Гу-гу-гу!***" І хатини стоять аж по вікна в снігу *(Л. Компанієць)*. **4.** ***Гей***, хто хоче всім свободи, Поєднаймось, як брати *(В. Самійленко)*. **5.** Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. Навпаки, тоді трусився від гніву. – Га, не здохнеш ти! ***Киш,*** нечиста сило!.. *(О. Довженко)*.

ВАРІАНТ 5

1. А це що за звірюга? Постривайте, та це ж зінське щеня! О, рідкий гість! На поверхні його ніколи не побачиш. Тепер-от усе залило, так-то він і попав на острівець. ***Гей***, більш нікого немає? Я їду до лісу і там випускаю своїх гостей *(О. Копиленко)*. **2.** Які зустрічі, які прощання за Дніпром та Бугом! – ***Здрастуйте***! – Прощавайте! *(О. Довженко)*. **3.** ***Гай-гай***, літа, літа полум'яні *(А. Малишко)*. **4.** Він глянув у її очі, вона у його і, кинувшись одно до одного, вони злились в довгий поцілунок, їх розбудив нестямний крик з двору: – ***О, рятуйте,***

рятуйте! – лементувало щось *(Панас Мирний)*. **5.** Коли це гусак як закричить: "***Ге-ге-ге!***" Він крилами по воді: "Ляп-ляп-ляп!" *(Остап Вишня)*.

ВАРІАНТ 6

1. Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердився, кричав на неї, як на Андрія, але, ***спасибі***, дав п'ять рублів *(М. Коцюбинський)*. **2.** Надходила третя осінь. Маленький Сергійко, син Олени, уже бігає по двору, знає, як його звати і чий він є, а баба Сидориха ним не натішиться: – ***Господи праведний***, і в кого воно таке вдалося розбишакувате? Учора горщик розбило, сьогодні дивлюся, а воно крізь друшляк попіл просіває. Достеменний дід Гамалія *(Г. Тютюнник)*. **3.** ***Цить.*** Мовчи. Мені страшно чогось, – тремтячи, сказала Мотря. – Ходімо відсіль. І вони пішли у парі до кухні. Другі до самого вечора усе сновигали коло розбитого вікна контори, заглядали, що там робе Хомка і одгадували, хто б то справді украв гроші *(Панас Мирний)*. **4.** Чуєте, як у нас соловейки співають? ***Тьох-тьох-тьох!*** Тут їх не один! *(Остап Вишня)*. **5.** Яке б життя було, ***гей-гей***, якби не люди *(Ю. Рибчинський)*.

ВАРІАНТ 7

1. "***Ох-ох-ох!***"– стогне пітьма над полем, і голосніше завивають собаки в селі *(М. Коцюбинський)*. **2.** "***Ой, лишечко***, – каже лисичка, – санки тріщать" *(Народна творчість)*. **3.** "Кум-кум!" – в куширі жаби співи почали. Наловили комарів, почали веселий спів: "***Квок-квок!*** Кум-кум! Ми розвієм сум-сум!" *(Н. Забіла)*. **4.** – ***Годі ж уже***, годі, перестань! он же, бач, і він, – умовляла Оришка. Мотря, котра не змогла ніяк сліз здержати, не змогла слова сказати *(Панас Мирний)*. **5.** [Лев:] ***Спасибі.*** Ти догоджаєш дядькові старому. (Розпалює коло вогню люльку.) Тепер що іншого! *(Леся Українка)*.

ВАРІАНТ 8

1. В шибку брязнув дід Кузьма: – ***Караул!*** Труби нема! *(С. Олійник)*. **2.** Вона благала – і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча, з одним бажанням – йти так, щоб не лишитись позаду і не побачить, що у Марічки замість одежі, замість спини... ***Е***, що там... не хотів думать *(М. Коцюбинський)*. **3.** Я стою в урочистім мовчанні, а тополі тихо: "***Шу-шу-шу***" *(Г. Коваль)*. **4.** Я почув поруч дитячий голосний шепіт: – Ма, дивись, який страшний цей дядя! У нього зовсім

немає очей, тільки окуляри! – ***Цсс!*** – насварив хтось дитину *(Ю. Яновський)*. **5.** – Прощайте, ***дякую***! – він [Соловей] до Осла озвався *(Л. Глібов)*.

ВАРІАНТ 9

1. [Мати Лукашева:] (виходить з хати і гукає) Лукашу, ***гов!*** А де ти? *(Леся Українка)*. **2.** Ага, і зайченя тут! Мабуть, вода його підганяла, а воно тікало щосили. ***Ну,*** не тікай же, дурнику! Я тобі не зроблю нічого лихого! Ходім-бо у човен. До самого лісу вивезу! *(О. Копиленко)*. **3.** Одного разу, вдаривши отак костуром об землю, він до смерті перелякав доньку справника Конашевича, що йшла замріявшись на побачення до якогось панича. – Ай, – зойкнула панночка і стрибнула як несамовита. – ***Спасі-і-те!*** *(О. Довженко)*. **4.** Я ішов від озерця. Ти сказала мені: "***Будь здоров!*** Будь здоров, ти мій любий козаче!.." *(П. Тичина)*. **5.** Кипить базар поляками, хорватами, словаками, гуде, як влітку, рій, народу, ***Боже мій!*** *(Олександр Олесь)*.

ВАРІАНТ 10

1. Вони бігали поміж дубів і копиць, та не міг уже Самійло втекти від діда. Вже спотикнувся він, захекався, уже почав кричати: ***"Ай, рятуйте!"*** *(О. Довженко)*. **2.** – ***Ага!*** Тепер ти просиш!.. Я тебе заклинаю: іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, корови не дорікують, вівці не доблеюють, ворони не долітають, де християнського гласу не чути... Туди пускаю тебе... *(М. Коцюбинський)*. **3.** ***Геть***, одчепись! – крикнула Лукина й глянула Уласові просто в вічі *(І. Нечуй-Левицький)*. **4.** По відході Підпари хазяйка мліла, наче вмирала: – Пішов на сход… ох, ох… щось коле у грудях… Мого люди слухають дуже… що скаже, так вже і буде… Страх поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб не розтеклося добро без хазяйського ока… ***Ох, моє лишенько… ох!*** *(М. Коцюбинський)*. **5.** Він набрав у капелюх вівса, ходив за жеребцем і кликав: ***кось-кось***... *(С. Чорнобривець)*.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абревіатура (*італ. abbreviatura*, від *лат. abbrevio – скорочую*) – складноскорочене слово, утворене з початкових складів або з перших літер чи звуків слів вихідного словосполучення. Останній компонент абревіатури може бути також цілим (неусіченим) словом. Напр.: *УНР (у-ен-ер) – Українська Народна Республіка, док – деревообробний комбінат, лавсан (лабораторія високомолекулярних сполук Академії наук), студком – студентський комітет, Мін'юст – Міністерство юстиції, медсестра – медична сестра*. Те саме, що ***Складноскорочене слово.***

Абревіація (від *лат. abbrevio – скорочую*) – спосіб творення складноскорочених слів. Див. також ***Абревіатура.***

Абсолютний час дієслова – реальне, об'єктивне значення дієслівної форми часу, що співвідноситься з моментом мовлення й не залежить від інших часових форм у реченні. Те саме, що ***Безвідносний час дієслова.*** Відповідно до такої ознаки дієслова мають теперішній, минулий, майбутній час, у значенні яких дія збігається / не збігається з моментом мовлення. Напр.: *З усіх найдивніша мова гайова: в рушницю* ***вклав*** *хтось зорі-кулі, на вільхах місяць* ***розклюють*** *зозулі,* ***росте*** *Антонич і* ***росте*** *трава* (Б.-І. Антонич). Див. також ***Відносний час дієслова.***

Абстрактні (від *лат. abstractus – віддалений, відхилений*) **іменники** – іменники, які позначають абстраговані, узагальнені людською свідомістю і представлені в мові у вигляді предметів дії, процеси, стани, якості тощо. Напр.: *біганина, біль, від'їзд, захоплення, кохання* (позначають дії, процеси, стани); *геройство, доброта, мужність, твердість* (якості, властивості); *метр, кілометр, кілограм* (одиниці міри і ваги); *діалектика, категорія, тяжіння, функція* (наукові поняття). Більшість абстрактних іменників містять словотворчі суфікси, які засвідчують похідність слів переважно від дієслів і прикметників. Лише незначну частину абстрактних іменників становлять непохідні із сучасного погляду слова на зразок *біда, горе, гул, гам*. Див. також ***Конкретні іменники.***

Адвербіалізація (від *лат. adverbium – прислівник*) – перехід слів інших частин мови до розряду прислівників, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення прислівника. Напр.: ***миттю*** *вибіг, працювати* ***гуртом*** (адвербіалізація іменників); *співати* ***лежачи****, читати* ***стоячи*** (адвербіалізація дієприслівників).

Ад'єктивація (від *лат. adjectivum – прикметник*) – різновид конверсії, що полягає в переході слів інших частин мови до розряду прикметників, тобто набуття ними синтаксичних функцій і категоріального значення прикметника. Напр.: ***сидяча*** *робота,* ***освічена*** *людина,* ***спілі*** *яб-*

лука (ад'єктивація дієприкметників); ***ніякий*** *керівник* (ад'єктивація займенників); ***перший*** *помічник* (ад'єктивація числівників).

Активна валентність – властивість дієслова, його здатність відкривати певні семантичні позиції, які заповнюють залежні від нього іменники з конкретно-предметними (непредикатними) значеннями. Див. також ***Валентність слова, Валентність дієслова.***

Активний дієприкметник – дієприкметник, який виражає ознаку предмета за дією, що її виконує діяч. Напр.: ***подорожуючий*** *студент,* ***високе*** *сіно,* ***зів'яле*** *листя*. Активні дієприкметники (зокрема із суфіксами **-уч- / -юч-, -ач- / -яч-**) у сучасній українській мові вживаються обмежено.

Активний стан дієслова – одна з грамем категорії стану дієслова, яка вказує, що суб'єкт, позначений підметом, є активним виконавцем дії. Напр.: *Певно, в бурю вітер* ***надломив*** *ялину* (Л. Павленко). Див. також ***Пасивний стан дієслова, Зворотний стан дієслова, Категорія стану.***

Акузатив (*лат. (casus) accusativus*) – те саме, що ***Знахідний відмінок.*** Див. також ***Категорія відмінка.***

Аломорф (від *гр.* ἄλλος *– інший* і μορφή *– форма*) – це морф певної морфеми, що зазнав модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова. Напр.: *рука, ру**ц**і, ру**ч**ище; запорож**ець**, запорож**ц**і*.

Аналітична (від *грец.* ανάλυσις *– роз'єднання*) **граматична форма** (від *лат. forma – вигляд, устрій*) – те саме, що ***Складена граматична форма.*** Див. також ***Граматична форма слова.***

Аналітичні прикметники – невідмінювані лексеми на зразок *хакі, беж, комі, ідиш*, які мають семантику прикметників (ознака предмета), але не мають залежних від означуваного іменника значень роду, числа, відмінка і прикметникових закінчень *-ий, -а, -е*.

Аналітично-синтетична граматична форма – граматична форма, у якій граматичні значення виражаються частково формою основного слова, а частково формою допоміжного. Напр.: *малював би* (значення роду й числа виражено формою основного дієслова, а значення умовного способу – часткою *би*). Див. також ***Граматична форма слова.***

Анафоричні (від *грец.* ἀναφορά *– піднесення*) **займенники** – займенники, зміст яких розкривається з попереднього або наступного контексту. Напр.: *Приходила мати У пана просити. Звелів не пускати, А як прийде, бити – Що тут* ***їй*** *робить!* (Т. Шевченко).

Антропонім (від *грец.* ἄνθρωπος *– людина* та ὄνυμα *– ім'я*) – власна назва людини: ім'я особове, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім, криптонім. Напр.: *Лариса Петрівна Косач, Леся Українка, Гамалія, Л. У.*

Антропоніміка – розділ ономастики, що вивчає власні імена людей, закономірності їх виникнення, розвитку, функціонування.

Антропонімія – сукупність антропонімів.

Апелятив (*франц. appelatif, лат. appellativus – називний,* від *лат. appellare – називати*) – те саме, що ***Загальна назва.*** Антоніми – ***Онім***, ***Власна назва.***

Апелятивний (від *лат. appellatio – звертання*) **вигук** – вигук, який виражає звертання мовця до співрозмовника, щоби привернути його увагу. Напр.: *агов! ей! гей!* До апелятивних зараховують і вигуки, які використовуються для кликання або відганяння свійських тварин чи птахів, підганяння чи повернення в різні боки тварин: *киць-киць-киць!* (для кликання кішок), *чу-чу!* (для відганяння свиней), *цоб! цабе!* (для повернення волів ліворуч, праворуч). Див. також ***Вигук.***

Апелятивний іменник – те саме, що ***Загальний іменник.*** Антоніми – ***Власний іменник***, ***Пропріальний іменник.***

Апелятивація (від *лат. appellare – називати*) – те саме, що ***Деонімізація.***

Аспект (*лат. aspectus – погляд, вид*) – див. ***Категорія виду.***

Аспектологія – розділ граматики, який вивчає дієслівний вид і всю сферу видових та суміжних із ним значень.

Атематичне (від *грец.* α- – початкова частина слова зі значенням *заперечення* і τέμα – *положення, основа*) **дієслово** – дієслово, утворене за допомогою суфікса *-ти*, приєднаного до кореня без тематичного голосного. Напр: *бігти, нести, ревти*. Див. також ***Тематичне дієслово.***

Атрибутивний займенник – те саме, що ***Прикметниковий займенник, Узагальнено-якісний займенник, Займенниковий прикметник.***

Афіксоїд (від *лат. affixus – прикріплений* і *eidos* – у складних словах вказує на *схожість із чимось* або *походження від чогось*) – морфема перехідного типу, яка займає проміжне місце між кореневими та афіксальними морфемами. Див. також ***Префіксоїд, Суфіксоїд.***

Бажальний спосіб дієслова – грамема, яка виражає волевиявлення мовця про бажану дію або бажаний процес чи стан, але він не спрямовує його до співрозмовника чи співрозмовників, щоб вони виконали цю дію чи реалізували потрібний стан. Напр.: ***Зустрітися б*** *із друзями;* ***Хай би*** *я* ***написала*** *твір;* ***Хоч би*** *ми* ***встигли*** *на виставу.* Див. також ***Категорія способу.***

Безафіксне словотворення – творення слів без участі афіксів шляхом усічення твірної основи. Напр.: *викуп, відмова, наступ, синь*.

Безвідносний час дієслова – те саме, що ***Абсолютний час дієслова.***

Безособове дієслово – дієслово, що позначає дію, не пов'язану з будь-якою особою-діячем. Напр.: *світає, пахне, затопило, морозить, нудить, не спиться, зроблено, відкрито, поталанило.*

Безособові дієслівні форми на -но, -то – те саме, що ***Предикативні форми на -но, -то, Форми на -но, -то, Дієслівні форми на -но (-ено), -то.***

Будова слова – див. ***Морфемна будова слова.***

Валентність (від *лат. valentia – сила*) **слова** – здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями. Напр., властивості дієслова *керувати* передбачають його поєднання з іменними формами називного й орудного відмінків у позиціях підмета (суб'єкта) й додатка (об'єкта).

Валентність дієслова – міжрівнева семантико-синтаксична дієслівна категорія, яка вказує на семантичну здатність дієслівних лексем поєднуватися з певною кількістю залежних іменникових компонентів (актантів, аргументів, партнерів), що мають відповідну семантичну якість. Категорію валентності серед дієслівних категорій виокремлено порівняно недавно (І. Вихованець, А. Загнітко). Див. також ***Активна валентність.***

Вербалізація (від *лат. verbalis – дієслівний*) – різновид конверсії, що полягає в переході слів (словоформ) з інших частин мови до класу дієслів. Вербалізація властива вигукам, напр.: *Уже час* ***люлі****.*

Вербоїд – те саме, що ***Вербоїдна дієслівна форма.***

Вербоїдна (від *лат. verbum – дієслово* і *eidos* – у складних словах вказує на *схожість із чимось* або *походження від чогось*) **дієслівна форма** – недієвідмінювана форма дієслова, яка не змінюється за особами, числами і родами. До вербоїдних дієслівних форм належать: інфінітив (*перемагати, жить, розвиватися*), дієприкметник (*вимріяний, збитий)*, дієприслівник (*підписши, радіючи)*, безособові дієслівні форми на *-но, -то* (*витиснено, знято*). Див. також ***Недієвідмінювана дієслівна форма, Нефінітивна дієслівна форма.***

Вигук – особливий лексико-граматичний клас слів (розряд, частина мови) незмінюваних слів, які не належать ні до повнозначних, ні до службових слів. Вони є засобом вираження (не називання) емоцій, почуттів, експресивних оцінок, вольових спонукань мовців. Те саме, що ***Інтер'єктив.*** Напр.: *а! о! е-е-е! годі! марш! тс! будь ласка! миць-миць!*

Вид дієслова – див. ***Категорія виду.***

Видова пара – дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичним значенням виду. Напр.: *німіти – оніміти, допитати – допитувати, набрати – набирати.*

Вищий ступінь порівняння – одна з трьох грамем категорії ступенів порівняння прикметників (прислівників), яка вказує на вищий ступінь вияву якості предмета порівняно з іншим предметом. Напр.: *Син* ***вищий*** (проста форма) *за батька; Хлопець був* ***більш досвідчений*** (складена форма), *ніж його ровесники.* Те саме, що ***Компаратив***. Див. також ***Звичайний ступінь порівняння, Найвищий ступінь порівняння, Ступінь порівняння.***

Відміна іменників – словозмінна група іменників, об'єднаних типом відмінювання. У сучасній українській мові є чотири основні відміни іменників, що розрізняються системами відмінкових закінчень, а в окремих випадках і характером основ.

Відмінкове закінчення – морфема, що виражає граматичне значення відмінків у іменних частинах мови. Типи закінчень залежать від граматичної будови слова.

Відмінок – див. ***Категорія відмінка.***

Відмінювання – словозміна іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників і займенників), а також дієприкметників. Див. також ***Словозміна.***

Відносний займенник – займенник (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*), що виконує функцію сполучного слова у складнопідрядному реченні. Напр.: *Той,* ***хто*** *не знає меж своїм бажанням, ніколи не стане гарним громадянином* (В. Сухомлинський). Див. також ***Займенник.***

Відносний прикметник – прикметник, що називає ознаку предмета на основі відношення до іншого предмета, ознаки або дії. Напр.: ***пшеничне*** *поле,* ***липневе*** *сонце,* ***польова*** *квітка,* ***кілограмова*** *гиря,* ***купальний*** *сезон.*

Відносний час дієслова – значення форми часу, що визначається співвідношенням з часом дії, вираженої іншим дієсловом у реченні; уживання одного часу замість іншого. Напр.: *Раз на вікні у панському будинку патлатий цуцик спочивав: то* ***ляже*** (дієслово у формі майбутнього часу, а передає значення, як видно з контексту, минулого часу) *на бочок, то догори на спинку, або на лапку морду клав* (Л. Глібов). Див. також ***Абсолютний час дієслова, Безвідносний час дієслова.***

Відносно-якісний прикметник – прикметник, що вживається в переносному значенні, яке виникає при переході відносних прикметників у якісні. Напр.: ***медовий*** (відносний) *напій і* ***медовий*** (якісний) *голос,* ***кам'яна*** *доріжка і* ***кам'яне*** *серце,* ***волошкове*** *поле і* ***волошкові*** *очі.*

Вільнопозиційна частка – частка, яка може вільно переміщуватись у реченні, тобто стояти як перед тим словом, до якого відноситься, так і після нього. Пор., напр.: *Батькам листа написав* ***би*** *ти; Батькам*

листа ***би*** *написав ти.* Див. також ***Препозиційна частка, Постпозиційна частка.***

Вказівна частка – частка, що виконує вказівну функцію. Напр.: *Понад лісом грають вороні, – значить,* ***от*** *уже й весна* (М. Рильський). До вказівних належать частки *ось, он, онде, от, це, оце, то, ото, воно*. Див. також ***Фразова частка.***

Вказівний займенник – займенник, який виділяє певний предмет із ряду однорідних або вказує на предмет, ознаку предмета, кількість предметів, згадані в попередньому контексті. Напр.: *цей (оцей), той (отой), такий (отакий), стільки*. Див. також ***Займенник.***

Власна назва – індивідуальне найменування окремого одиничного предмета. Те саме, що ***Онім***. Антоніми – ***Загальна назва***, ***Апелятив.*** Див. також ***Власний іменник, Пропріальний іменник.***

Власне-кількісний числівник – числівник, який позначає кількість у цілих одиницях. Напр.: ***двадцять*** *студентів,* ***сто сімнадцять*** *дубів.*

Власне-модальна частка – частка, що вносить у висловлювання сумнів, припущення або впевненість щодо можливості повідомлюваного. Напр.: *Небо внизу над лісами делікатно блакитне, а подекуди* ***ніби*** *зелене... А на горах вершки* ***наче*** *куряться димом та парою* (І. Нечуй-Левицький). До власне-модальних належать частки *мов, мовби, мовляв, наче, навряд, навряд чи, ніби, бач*. Див. також ***Фразова частка.***

Власний іменник – іменник, який виділяє певний предмет з ряду однорідних і дає йому власну назву (*річка* ***Велесничка****, село* ***Парище****, письменник* ***Герасим'юк***). Те саме, що ***Пропріальний іменник.*** Див. також ***Онім.*** Антоніми – ***Загальний іменник, Апелятивний іменник.***

Вокатив (*лат. (casus) vocativus*) – те саме, що ***Кличний відмінок.*** Див. також ***Категорія відмінка.***

Вторинна частка – частка, що зберігає структурно-семантичний зв'язок зі словами інших частин мови. Те саме, що ***Похідна частка.*** Напр.: *Люди* ***знай*** (віддієслівна частка) *їздили по шляху* (Панас Мирний); *Жив* ***собі*** (відзайменникова частка) *багатий пан* (Народна творчість)*; Я нічого не думав, а* ***просто*** (відприслівникова частка) *милувався краєвидом* (М. Коцюбинський)*; Чогось уже* ***і*** (відсполучникова частка) *ти став непривітний* (Леся Українка)*; Сонце вже* ***геть*** (відвигукова частка) *було нахилилося до заходу* (І. Франко).

Вторинний вигук – вигук, який співвідноситься з іншою частиною мови, від якої він утворений. Те саме, що ***Похідний вигук.*** Напр.: *господи! боже! жах! горе!* (відіменникові вигуки); *диви! бувай! даруй! стривай! рятуй! прощай!* (віддієслівні вигуки); *отакої! оце!* (відзайменникові вигуки).

Вторинний прийменник – прийменник, який у сучасній українській мові співвідноситься з відповідними самостійними і службовими словами. Те саме, що ***Похідний прийменник.*** Напр.: ***близько*** *хати,* ***довкола*** *саду,* ***вглиб*** *лісу,* ***замість*** *допомоги,* ***кінець*** *столу,* ***незважаючи на*** *дощ.*

Вторинний сполучник – сполучник, який утворився різними способами від інших частин мови. Те саме, що ***Похідний сполучник.*** Напр.: *якби, якщо, зате, проте, для того щоб, нехай* (у значенні *хоча*).

Генеративна граматика (від *лат. generativus – який породжує*; *грец.* γραμματική, від γραμμα – *літера, написання*) – різновид граматики як науки, що вивчає правила, за якими з визначеної кількості мовних одиниць утворюється необмежена кількість речень. Генеративна граматика оперує поняттям моделей, що лежать в основі опису мови; вона виходить з того, що для безпосереднього спостереження доступна не мова, а лише результат її функціонування. Для пізнання глибинних мовних структур залучаються правила математичної логіки. Генеративна граматика виникла у США під впливом ідей Н. Хомського в 50–60-х рр. 20 ст. як реакція на американський структуралізм. Із кількох операційних типів генеративної граматики найбільш поширена трансформаційна граматика. Див. також ***Граматика.***

Генетив, Генітив (*лат. (casus) genitivus*) – те саме, що ***Родовий відмінок.*** Див. також ***Категорія відмінка.***

Гідронім (від *грец.* ὕδωρ – *вода* і ὄνυμα – *ім'я*) – власна назва водного об'єкта, природного чи створеного людиною: моря, озера, річки, струмка, ставка, затоки, лиману, болота та ін. Напр.: *Чорне море, Дніпро, Ла-Манш* тощо. Серед гідронімів розрізняють: океаноніми (назви океанів), пелагоніми (назви морів), потамоніми (назви річок), лімноніми (назви озер), гелоніми (назви боліт, мочарів).

Гідроніміка – розділ ономастики (топоніміки), який вивчає гідроніми, закономірності їхнього виникнення, розвитку і функціонування.

Гідронімія – сукупність гідронімів.

Гіпотетична модальність – семантика, яка виражає невпевненість мовця в реальності повідомлення, лише її можливість, припущення. Антонім – ***Реальна модальність***.

Гіпотактичний (від *грец.* ὑπόταξις – *підрядність*, від ὑπό – *під* і ταξις – *будова, розташування*) **сполучник** – те саме, що ***Підрядний сполучник.***

Градаційний сполучник – див. ***Сурядний сполучник.***

Граматика (*грец.* γραμματική, від *грец.* γραμμα – *літера, написання*) – 1) будова мови, тобто система морфологічних одиниць, категорій і форм, синтаксичних одиниць і категорій, словотвірних одиниць і способів словотворення; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову

мови. Див. також ***Генеративна граматика, Діахронічна граматика, Зіставна граматика, Історична граматика, Нормативна граматика, Описова граматика, Порівняльно-історична граматика, Синхронічна граматика, Теоретична граматика, Трансформаційна граматика, Формальна граматика, Функціональна граматика, Шкільна граматика.***

Граматична будова мови – закономірності оформлення, вираження і повідомлення думок: закономірності зміни слів, сполучення слів між собою, моделі словосполучень та речень. Граматична будова мови є предметом граматики як науки.

Граматична категорія (*грец.* κατηγορία – *судження, ознака*) – одна з найбільш узагальнених одиниць граматичного аналізу, у якій об'єднані однорідні граматичні значення разом з граматичними формальними засобами їх вираження. Граматичні категорії бувають морфологічними й синтаксичними. Напр., у сучасній українській мові виділяють іменні морфологічні граматичні категорії роду, числа, відмінка, ступенів порівняння, дієслівні морфологічні категорії часу, способу, виду, стану, перехідності / неперехідності, особи.

Граматична форма слова – різновид того самого слова, що відрізняється від інших граматичним значенням. Див. також ***Проста граматична форма, Синтетична граматична форма, Складена граматична форма, Аналітична граматична форма, Аналітико-синтетична граматична форма, Синтаксична граматична форма, Суплетивна граматична форма.***

Граматичне значення – це абстрактне значення слова, що супроводжує його лексичне значення і виражає різні відношення між словами в словосполученні та реченні. Граматичне значення реалізується в граматичній формі. Див. також ***Грамема.***

Граматичне число – різновид загальної категорії числа недискретних іменників, які не пов'язані семантично з поняттям кількості (*один – багато*), не утворюють числового ряду (*один – два – три*), не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа (тільки однини або множини). Граматичне число властиве іменникам, які вживаються лише в однині або лише в множині, напр.: *гордість, кисень, козацтво; сутінки, дріжджі.* Антонім – ***Семантико-граматичне число.***

Граматичний рід – різновид загальної категорії роду, родове значення іменників якого не залежить від лексичного, не випливає з реальних особливостей позначуваних предметів, понять та явищ, не пов'язане зі статтю людей, тварин, а виражається граматичними засобами спільно із словотвірними. Граматичний рід властивий іменникам на зразок *груша, пеньок, поле.* Антонім – ***Семантико-граматичний рід.***

Грамема – компонент граматичної категорії; видове поняття щодо граматичної категорії як родового поняття. Напр., у сучасній українській мові виділяють іменні грамеми чоловічого, жіночого і середнього родів, дієслівні грамеми доконаного і недоконаного видів та ін. Див. також ***Граматичне значення.***

Давальний відмінок – 1) грамема категорії відмінка іменників, що в типових випадках виражає значення адресата дії і входить у парадигму однини та множини з такою сукупністю флексій: одн. *дівчин**і**, красун**і**, робітник**ові**, учител**еві**, краєв**і**, сел**у**, пол**ю**, пристраст**і**, ягнят**і**, імен**і**;* мн. *дівчат**ам**, красун**ям**, робітник**ам**, учител**ям**, кра**ям**, пристрастя**м**, ягнят**ам**, імен**ам***; 2) залежна від давального відмінка іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметникового морфологічного типу у функції означення, яка входить у парадигму однини та множини з такою сукупністю закінчень: одн. *гарн**ому**, синь**ому**, гарн**ій**, син**ій**;* мн. *гарн**им**, син**ім***. Те саме, що ***Датив***.

Давноминулий час дієслова – те саме, що ***Плюсквамперфект.***

Датив (*лат. (casus) dativus*) – те саме, що ***Давальний відмінок.*** Див. також ***Категорія відмінка.***

Двовидове дієслово – дієслово, що вживається в значенні то доконаного, то недоконаного виду, не маючи морфологічних ознак розмежування. Напр.: *атестувати, організувати, форсувати, веліти, женити*. Див. також ***Парновидове дієслово, Одновидове дієслово.***

Двоїна – грамема категорії числа, що вживається на позначення двох осіб або парних предметів і протиставляється однині й множині. У процесі розвитку української мови двоїна зникла. Є залишки двоїни іменників у діалектах (*дві руці, дві селі*) та у формах орудного (*очима, плечима, дверима, грошима, ушима*) й називного (*очі, плечі*) відмінків множини в сучасній українській літературній мові. Див. також ***Категорія числа, Однина, Множина.***

Дейксис (*грец.* δειξις – *вказівка*) – вказівна функція, властива займенникам та прислівникам.

Дейктична (від *грец.* δειξις – *вказівка*) **частка** – те саме, що ***Вказівна частка.***

Дейктичний (від *грец.* δειξις – *вказівка*) **займенник** – займенник, зміст якого розкривається за допомогою засобів позамовної дійсності, відображеної у висловлюванні.

Дезафіксація (від *франц. des…* – префікс зі значенням *знищення, видалення, відсутності* і *афікс*) – виділення основи похідного слова або одного з компонентів основ складного слова та оформлення його в самостійне слово: *дописувати – допис, радіотелеграф – радіо, садити – сад*.

Деонімізація (від *лат. de...* – префікс зі значенням *віддалення, припинення, скасування, усунення* й *онімізація*) – процес, протилежний онімізації, перехід власних назв у загальні назви. Те саме, що ***Апелятивація.*** Напр.: *прізвище* ***Галіфе*** *–* ***галіфе*** *„різновид штанів”.*

Дискретний іменник – те саме, що ***Предметний іменник.*** Див. також ***Недискретний іменник.***

Діахронічна (від *грец.* δια- *– через* і χρόνος *– час*) **граматика** – різновид граматики як науки, що вивчає граматичну будову мови в її історичному розвитку. Те саме, що ***Історична граматика.*** Див. також ***Граматика.***

Діахронія – історично-часова змінюваність мовних одиниць; зміна мовної системи у зв’язку з її еволюцією. Див. також ***Синхронія.***

Дієвідміна – 1) система змінюваних форм дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи, числа, а у формах однини минулого часу й умовного способу – також роду; 2) група дієслів, що мають спільні особливості відмінювання залежно від характеру основи.

Дієвідмінювана дієслівна форма – способова дієслівна форма, яка змінюється за особами, числами та родами (у минулому часі та умовному способі). Те саме, що ***Фінітивна дієслівна форма, Невербоїдна дієслівна форма.*** Див. також ***Недієвідмінювана дієслівна форма, Вербоїдна дієслівна форма.***

Дієвідмінювання – зміна форм дієслова за особами, числами, а в минулому часі та умовному способі – також за родами.

Дієприкметник – вербоїдна відмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника. Напр.: ***спітніле*** *чоло,* ***розбита*** *пляшка,* ***скошене*** *жито.*

Дієприкметниковий зворот – сполучення дієприкметника і слів, залежних від нього. Напр.: *Самі на себе дивляться ліси,* ***розгублені од власної краси*** (Л. Костенко).

Дієприслівник – вербоїдна незмінна форма, що означає додаткову дію як обставину протікання головної, виражену морфологічними категоріями дієслова і прислівника. Напр.: *Бруньки ж,* ***сховавши*** *квіти і листочки, ось-ось розкриють оксамит долонь* (Р. Юзва).

Дієприслівник недоконаного виду – дієприслівник, утворений від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи/-ючи* та *-ачи/-ячи*. Напр.: *каж-учи, чита-ючи, крич-ачи, мол-ячи.*

Дієприслівник доконаного виду – дієприслівник, утворений від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-ши, -вши*. Напр.: *зроби-вши, приніс-ши.*

Дієприслівниковий зворот – сполучення дієприслівника і слів, що залежать від нього і пояснюють його. Напр.: *Стоять київські гори непорушно, **заглядаючись в синій Дніпро*** (І. Нечуй-Левицький).

Дієслівна зв'язка – те саме, що ***Службове дієслово.*** Див. також ***Зв'язка.***

Дієслівний словозмінний клас – див. ***Класи дієслів.***

Дієслівні форми на -но (-ено), -то – те саме, що ***Предикативні форми на -но, -то, Безособові дієслівні форми на -но, -то, Форми на -но, -то.***

Дієслова неповної особової парадигми – дієслова, особова парадигма яких не має хоча б однієї із шести особових форм. Неповну особову парадигму мають дієслова таких лексико-семантичних груп: 1) дієслова групової дії (не мають форм однини): *громадитися, гуртуватися, купчитися, роїтися, товпитися*; 2) фаунонімні дієслова в прямому значенні не мають форм 1-ї особи однини і множини: *гавкати, іржати, мукати, пороситися, рохкати*; 3) назви процесів у неживій природі, у рослинному світі, процесів хімічного та фізіологічного характеру мають лише форму 3-ї особи однини і множини: *ржавіти, тліти, брунькуватися, цвісти, окислюватися, пліснявіти.* Див. також ***Безособове дієслово, Морфологічна парадигма, Неповна морфологічна парадигма.***

Дієслово – це повнозначна самостійна частина мови, що має категоріальне значення процесуальної ознаки й виражає його у граматичних категоріях виду, стану, способу, часу, особи, функціонує в реченні здебільшого як присудок. Напр.: *Чужина нас **займає**, чому ж би нашина не **прилягла** до серця, не **промовила** до душ наших сильним словом?!* (М. Шашкевич). До системи дієслова належать дієвідмінювані дієслова (*посмажу, лежите*), а також неособові дієслівні утворення – дієприкметник (*посмажений, лежачий*), дієприслівник (*посмаживши, лежачи*), інфінітив (*посмажити, лежати*), присудкова форма на *-но, -то* (*посмажено, збито*).

Дійсний спосіб дієслова – грамема, що виражає дію, яка реально відбувається, відбулася чи відбудеться, стверджуючи чи заперечуючи її. Напр.: ***Куйовдить** вітер срібний струм осик, І полохливе листя щось **лепече**...* (Є. Маланюк); ***Гойднеться** сонях, **позирне** на грушу, і перший півень **візьме** першу ноту* (С. Йовенко)*; Я пісень кохання ніколи **не співав** між ворогами* (Леся Українка). Те саме, що ***Індикатив.*** Див. також ***Категорія способу.***

Доконаний вид – одне з граматичних значень (грамем) дієслівної категорії виду, яке вказує на обмежену в часі дію, на її завершеність у минулому або майбутньому, на її результативність, тобто на дію, яка досягла своєї внутрішньої межі, за якою вона, вичерпавши себе, припи-

няється. Напр.: *відспівати, сфотографував би, прочитаний.* Див. також ***Недоконаний вид, Категорія виду.***

Допоміжне дієслово – семантично неповноцінне дієслово, яке, доповнюючи лексичне значення іншого дієслова-присудка, виражає його модально-часове значення. Допоміжні фазові дієслова означають початок, продовження або завершення дії: *Зоря на небі рожева уже* ***починала*** *займатись* (Леся Українка); *Один за одним* ***стало*** *товариство рушати* (Панас Мирний); *Навіть худоба* ***перестала*** *пастися* (М. Стельмах). Допоміжні модальні дієслова вказують на необхідність, бажаність, можливість дії: *Вона* ***не могла*** *його втратити* (М. Коцюбинський); *Спочатку я* ***мав*** *поїхати до санаторію відпочити* (І. Цюпа); *Артем нарешті* ***вирішив*** *одружитися* (П. Панч). Див. також ***Службове дієслово.***

Допустовий прийменник – прийменник, який разом з іменником у непрямому відмінку виражає допустове значення. Напр.: *всупереч, наперекір, на противагу, незважаючи на, незалежно від*. Див. також ***Прийменник.***

Допустовий сполучник – див. ***Підрядний сполучник.***

Дробовий числівник – числівник, який позначає певну кількість частин цілого. Напр.: ***одна четверта*** *години,* ***дві треті*** *присутніх*. Див. також ***Числівник.***

Еквіваленти речення – те саме, що ***Слова-речення.***

Емоційний (від *франц. emotion*, від *лат. emoveo – хвилюю, збуджую*) **вигук** – вигук, який виражає почуття, переживання, фізичний і психічний стан людини. Напр.: *а! ой! ух! ет! тю! матінко! боже! лихо! цур!*

Етикетний (від *франц. etiquette – правила поведінки*) **вигук** – вигук, який виражає привітання, подяку, прохання, побажання, прощання, пробачення, божіння та ін. Напр.: *добридень! до побачення! смачного! вибачте! їй-богу!*

Єднальний сполучник – див. ***Сурядний сполучник.***

Жіночий рід – 1) одна з грамем несловозмінної (класифікаційної) морфологічної категорії роду іменника; 2) одна з грамем словозмінної морфологічної категорії прикметників, займенників та деяких числівників, дієслівних форм, яка (грамема) дублює відповідне родове значення іменників. Іменники жіночого роду мають флексію *-а/-я* або нульове закінчення: *дівчина, полиця, велич, сіль.* Прикметники та займенники жіночого роду мають закінчення *-а/-я*: *вродлива, синя, наша, ця.* Кількісні числівники жіночого роду мають різні закінчення: ***одн-а*** *книга,* ***дв-і*** *жінки,* ***півтор-и*** *доби.* Дієслівні форми жіночого роду минулого часу та умовного способу мають суфікс *-л-* й закінчення *-а*: *вразила, намалювала б*. Див. також ***Категорія роду.***

Загальний іменник – іменник, який об'єднує поняття в єдиний розряд і дає їм спільну назву (*річка, село, письменник*). Те саме, що ***Апелятивний іменник.*** Антоніми – ***Власний іменник***, ***Пропріальний іменник.***

Займенник – змінна самостійна частина мови, що вказує на предмети, ознаки і кількість, але не називає їх. Напр.: *я, ми, вони, себе, хтось, ніщо, який, чий, деяка, котрий, інший, сам, усякий, жоден, наш, моє, скільки, стільки*. Див. також ***Особовий займенник, Зворотний займенник, Присвійний займенник, Вказівний займенник, Означальний займенник, Питальний займенник, Відносний займенник, Заперечний займенник, Неозначений займенник.***

Займенниковий іменник – див. ***Іменниковий займенник.***

Займенниковий прикметник – див. ***Прикметниковий займенник.***

Займенниковий прислівник – прислівник, який лише вказує на ту чи ту ознаку ознаки, не називаючи її. Напр.: *де, куди, коли, чому, як, поки, там, тут, сюди, туди, тоді, так (отак), всюди, інколи, по-всякому, по-іншому, ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки, нізащо, десь, де-небудь, колись, коли-небудь, кудись, куди-небудь, чомусь, казна-звідки, хтозна-де, по-моєму, по-твоєму, по-нашому, по-вашому, по-своєму*. Те саме, що ***Неповнозначний прислівник.*** Антоніми – ***Незайменниковий прислівник, Повнозначний прислівник.***

Закінчення – змінна частина слова, яка вказує на синтаксичні відношення між словами в словосполученні й реченні та є одним з основних засобів вираження граматичних (рідше – і словотвірних) значень слова. Те саме, що ***Флексія.*** Напр.: *свіж-**ий**, к-**ого**, син-**и**, сім-**ох**, нос-**иш**, раб-**а***. Основною для закінчень є формотворча функція. Закінчення є матеріально виражене або нульове. Напр.: *сльоз-**а** – сліз-□* .

Заперечний займенник – займенник, який указує на відсутність предметів, ознак, кількості. Напр.: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жоден.*

Заперечна частка – частка, що виражає заперечення предмета, явища, ознаки, дії та ін. Напр.: *Тоді ще **не** знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невпинній зміні годин* (М. Стельмах). До заперечних належать частки *не, ні, ані*. Див. також ***Фразова частка.***

Збірний іменник – іменник, що виражає неозначену множину (сукупність) предметів або осіб як єдине неподільне ціле. Напр.: *студентство, мишва, комашня, бурячиння, листя, клавіатура, молодь, зелень*. Антонім – ***Одиничний іменник, Сингулятив.***

Збірний числівник – числівник, який указує на кількість предметів як сукупність, одне ціле. Напр.: ***двоє** дітей, **троє** коліщат.*

Звичайний ступінь порівняння – одна з трьох грамем категорії ступенів порівняння прикметників (прислівників), яка означає якісну ознаку предмета без порівняння з такими ж ознаками інших предметів. Напр.: *Над урочищем зринув місяць – **червоний** і **глибокий**, мов кратер у палаючій безодні* (Г. Тютюнник). Див. також ***Вищий ступінь порівняння, Найвищий ступінь порівняння, Категорія ступенів порівняння.***

Зворотне дієслово – дієслово з афіксом *-ся*. Афікс *-ся* – колишня коротка форма займенника *себе*. Функції і значення цього афікса різні й залежать від перехідності / неперехідності та лексичного наповнення дієслів. Афікс *-ся* може перетворювати перехідне дієслово активного стану в неперехідне пасивного стану, пор.: *Студенти будують гуртожиток – гуртожиток **будується** студентами*. Решта неперехідних зворотних дієслів є похідними одиницями співвідносних перехідних, тому що афікс *-ся* змінює певним чином і їхні лексичні значення. Ті зворотні дієслова, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в орудному відмінку, належать до зворотного стану (за В. Виноградовим). За значенням вони поділяються на: 1) власне-зворотні дієслова, які означають дію, що її виконує суб'єкт, який одночасно є й об'єктом дії (*голитися, умиватися*); 2) взаємно-зворотні, які вказують, що дію виконують кілька суб'єктів, кожен з яких одночасно є й об'єктом (*цілуватися, обніматися*); 3) загально-зворотні, що означають дію, яка зосереджується в самому суб'єкті (*веселитися, дивуватися*); 4) непрямо-зворотні, що виражають дію, яку виконує суб'єкт у власних інтересах (*запасатися, готуватися*); 5) безоб'єктно-зворотні, що передають дію, яка є постійною ознакою суб'єкта (*курка **несеться**, папір **рветься***); 6) пасивно-зворотні, що означають дію такої особи, яка названа додатком у давальному відмінку (*мені **пригадується** поїздка до Будапешта*). Категорії стану не мають (є позастановими) неперехідні дієслова на *-ся*, що без *-ся* не вживаються (*боятися, сміятися, пишатися*), дієслова на *-ся* від неперехідних дієслів (*стукатися, зжитися, добігатися*), неперехідні безособові дієслова (*спиться, не лежиться*), дієслова на *-ся*, лексичне значення яких відрізняється від відповідних дієслів без *-ся* (*добити – добитися, знаходити – знаходитися*).

Зворотний займенник – займенник (*себе*), який указує на відношення виконавця (суб'єкта) дії до самого себе.

Зворотний (зворотно-середній) стан дієслова – одна з трьох (за В. Виноградовим) грамем категорії стану, яка охоплює дієслова на *-ся*, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в орудному відмінку. Див. також ***Зворотне дієслово, Категорія стану.***

Звуконаслідувальні слова – слова, що передають акустичні уявлення мовців про звуки й шуми природи, деяких процесів, крики тварин. Напр.: *ні-ні! бам! дзінь! трісь! рип! хлюп! гав! кар! ку-ку! апчхи! кахи!*

Зв'язка – слово із формальними граматичними властивостями дієслова, що втратило лексичне значення і виступає як частина складеного присудка. У ролі зв'язок виступають службові та допоміжні дієслова, а також прикметники на зразок *повинен, здатний, спроможний, схильний, ладен*. У сучасному українському мовознавстві зв'язки трактують як окремий тип службових слів-морфем, який порівняно з іншими типами найбільше виявляє ознаки слова, переводить іменники, прикметники, числівники, прислівники та займенникові слова в синтаксичну позицію дієслова, пов'язує основну частину складеного присудка з підметом і виражає граматичні значення часу, способу, особи, роду та виду дієслова. Див. також ***Дієслівна зв'язка, Допоміжне дієслово, Службове дієслово.***

Зіставна граматика – різновид граматики як науки, що розглядає спільні й відмінні риси у граматичній будові споріднених і неспоріднених мов на сучасному (переважно) етапі чи якій-небудь іншій стадії їх функціонування. Див. також ***Граматика.***

Зіставно-протиставний сполучник – див. ***Сурядний сполучник.***

Знахідний відмінок – 1) одна із центральних грамем категорії відмінка іменників, що в типових випадках виражає семантико-синтаксичну функцію об'єкта; входить у парадигму однини і множини й має диференційовану сукупність відмінкових закінчень: одн. *хат**у**, жінк**у**, красун**ю**, робітник**а**, учител**я**, сел**о**, пол**е**, любов, пристрасть, ніч, курч**а**, ягн**я**, ім'**я**;* мн. *хат**и**, жінок, красунь, робітник**ів**, учител**ів**, сел**а**, пол**я**, пристрас**ті**, ноч**і**, курчат (курчат**а**), ягнят (ягнят**а**), імен**а;*** 2) залежна від знахідного відмінка іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметникового морфологічного типу, яка вказує на ознаку предмета; входить до парадигми однини та множини і виражається відповідною сукупністю закінчень: одн. *гарн**ий** (гарн**ого**), син**ій** (синь**ого**), гарн**у**, син**ю**, гарн**е**, син**є***; мн. *гарн**і** (гарн**их**), син**і** (син**іх**)*. Те саме, що ***Акузатив.***

Зоонім (від *грец.* ζψον – *тварина* і όνυμα – *ім'я, назва*) – власна назва (кличка) тварини. Напр.: *Рябко, Сірко* (собаки), *Мурчик* (кіт), *Ласуня* (корова).

Зооніміка – сукупність зоонімів.

Зрощення – те саме, що ***Лексико-синтаксичний спосіб словотворення.***

З'ясувальний сполучник – див. ***Підрядний сполучник.***

Іменник – самостійна повнозначна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене граматично незалежними морфоло-

гічними категоріями роду, числа і відмінка, у реченні вживається в різних синтаксичних функціях, серед яких найтиповішими є функції підмета й додатка. Напр.: *дитина, явір, мова, щастя*. Те саме, що ***Субстантив***.

Іменниковий займенник – займенник, який співвідноситься з іменником. Те саме, що ***Субстантивний займенник, Узагальнено-предметний займенник, Займенниковий іменник.*** Іменникові займенники мають ознаки іменників: указують на предметність, характеризуються незалежними граматичними категоріями, у реченні виступають у ролі підмета, додатка, рідше – інших членів речення. До іменникових займенників належать особові *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони*; зворотний *себе*; питальні *хто? що?*; відносні *хто, що*; неозначені *хто-небудь, хтось, будь-хто, казна-хто, абихто, дехто, що-небудь, щось, будь-що, казна-що, абищо, дещо, що-небудь*; заперечні *ніхто, ніщо*.

Іменні частини мови – те саме, що ***Ім'я (1)***.

Імператив (від *лат. imperativus – владний*) – те саме, що ***Наказовий спосіб.*** Див. також ***Категорія способу.***

Імперативний вигук – те саме, що ***Спонукальний вигук.***

Імперфективація (від *лат. imperfectus – недосконалий, неповноцінний, недоконаний*) – процес утворення від дієслів доконаного виду дієслів недоконаного виду. Напр.: *надіслати – надсилати, вилити – виливати, знебарвити – знебарвлювати.*

Імперфективна видова пара – видова пара, у якій дієслово недоконаного виду утворене від дієслова доконаного виду. Див. також ***Імперфективація, Видова пара.***

Ім'я – 1) спільна назва змінних слів (іменника, прикметника, числівника, займенника), що мають форми відмінка, числа та роду, на противагу дієсловам, які характеризуються формами часу, способу та особи; 2) у вужчому розумінні – слово, що називає предмет (річ) або істоту.

Індикатив (*лат. indicativus*) – те саме, що ***Дійсний спосіб.*** Див. також ***Категорія способу.***

Інструменталь (від *лат. instrumentum – знаряддя*) – те саме, що ***Орудний відмінок.*** Див. також ***Категорія відмінка.***

Інтер'єктив (від *лат. interjection – вигук*) – те саме, що ***Вигук.***

Інтер'єктивація (від *лат. interjection – вигук*) – вид конверсії, що полягає в переході у вигуки слів з різних частин мови. Напр.: *горе! жах! гляди! диви! рятуйте! даруй! пробачте! прошу!*

Інфінітив (*лат. infinitivus – неозначений*) – неозначена неособова нефінітивна вербоїдна форма дієслова, яка називає дію або непроцесуальний стан безвідносно до дійсності, часу, особи, числа, виражена морфологічними категоріями виду, стану, перехідності / неперехідності,

уживається в позиції усіх членів речення і структурно оформлена суфіксами *-ти, -ть*. Те саме, що ***Неозначена форма дієслова.*** Напр.: *співати, літати; співать, літать.* Див. також ***Вербоїдна дієслівна форма, Недієвідмінювана дієслівна форма, Нефінітивна дієслівна форма.***

Інфінітивна дієслівна основа – те саме, що ***Основа інфінітива.***

Історична граматика – те саме, що ***Діахронічна граматика.***

Істота – див. ***Категорія істот / неістот.***

Категоріальне (категорійне) значення – узагальнений абстрагований зміст групи слів зі спільною синтаксичною функцією, виражений формальними мовними засобами. Антонім – індивідуальне значення. Напр., іменникам притаманне категоріальне значення предметності, прикметникам – категоріальне значення ознаки предмета (непроцесуальної ознаки), числівникам – категоріальне значення числа і кількості, дієсловам – категоріальне значення дії або стану (процесуальної ознаки), прислівникам – категоріальне значення ознаки ознаки.

Категорія виду – загальнодієслівна граматична категорія мішаного, словозмінно-словотвірного, типу, яка вказує на відношення дії, названої дієсловом, до її внутрішньої межі й результату. Див. також ***Доконаний вид, Недоконаний вид.***

Категорія відмінка – словозмінна морфолого-синтаксична категорія іменних частин мови, яка виражає їхні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших слів у реченні. В українській мові категорія відмінка включає сім грамем: називний відмінок, родовий відмінок, давальний відмінок, знахідний відмінок, орудний відмінок, місцевий відмінок, кличний відмінок.

Категорія істот / неістот – лексико-граматичний розряд (лексико-граматична категорія) іменників, який указує на відношення предметності до граматичного поняття живого і неживого. За семантичними ознаками до назв істот належать іменники, що називають людей, тварин, а також міфічних істот та іграшкових виробів, що наділяються властивостями людини або тварини, назви померлих (але не *труп*), назви шахових фігур, карт: *батько, жук, риба, лисиця, Перун, лялька, покійник, мрець, ферзь, валет*. Назви істот мають спільні (рідше – паралельні) закінчення у знахідному і родовому відмінках: *побачив* ***брата****, пас* ***телят****, пасу* ***коней*** і *пасу* ***коні***. До назв неістот належать іменники, що називають речі, рослини, сукупності осіб, ознаки, дії, абстрактні поняття і под: *стіл, верба, козацтво, краса, сівба, поступ*. Назви неістот мають спільні закінчення у знахідному і називному відмінках: *побачив* ***сонце****, приніс* ***стіл****, прожив* ***день****, склав* ***іспит***.

Категорія особи – 1) граматична словозмінна категорія дієслова, що означає відношення дії або стану до суб'єкта (виконавця дії, носія стану) з погляду мовця; 2) лексико-граматична категорія особових займенників, яка виражається окремими словами (див. ***Особовий займенник***). Конкретними граматичними значеннями (грамемами) дієслівної категорії особи є 1-а особа, яка вказує, що виконавцем дії виступає суб'єкт повідомлення (мовець), 2-а особа, яка вказує, що виконавцем дії виступає адресат повідомлення (співрозмовник, слухач), і 3-я особа, яка вказує, що дію виконує особа, яка не бере участі в розмові, або предмет: *працюю, працюєш, працює*.

Категорія перехідності / неперехідності дієслова – це морфолого-словотвірно-синтаксична категорія дієслова, яка вказує на відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта. Те саме, що ***Категорія транзитивності / нетранзитивності дієслова***. Див. також ***Перехідне дієслово, Неперехідне дієслово.***

Категорія роду – 1) класифікаційна граматична категорія, що є однією з морфологічних ознак іменника; полягає в поділі іменників на класи, віднесені відповідно до чоловічого, жіночого або середнього роду; 2) словозмінна граматична категорія прикметників, займенників та деяких числівників, дієслівних форм, конкретні значення якої дублюють відповідні родові значення іменників. Див. також ***Чоловічий рід, Жіночий рід, Середній рід.***

Категорія способу – морфологічна словозмінна категорія дієслова, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності. Див. також ***Дійсний спосіб дієслова, Наказовий спосіб дієслова, Умовний спосіб дієслова, Спонукальний спосіб дієслова, Бажальний спосіб дієслова.***

Категорія стану (за В. Виноградовим) – дієслівна граматична (морфолого-словотвірно-синтаксична) категорія, яка виражає відношення дії або стану до суб'єкта (виконавця дії або носія стану) і об'єкта (предмета, на який спрямовується дія або стан у процесі їх реалізації). Граматична категорія стану представлена трьома граматичними значеннями: активний стан, пасивний стан, зворотний стан. Оскільки категорія стану тісно пов'язана з категорією перехідності / неперехідності, то категорію стану мають лише перехідні дієслова та неперехідні на *-ся*, що утворилися від перехідних. Решта неперехідних дієслів перебувають поза станом. Див. також ***Активний стан дієслова, Пасивний стан дієслова, Зворотне дієслово, Зворотний стан дієслова.***

Категорія стану (за О. Боднарком, І. Милославським) – дієслівна граматична категорія, яка виражає відношення дії або стану до суб'єкта, який буває діючим (активним) або недіючим (пасивним). Це означає, що

категорію стану мають усі дієслова. Граматична категорія стану представлена двома граматичними значеннями: активний стан, пасивний стан. Перехідні дієслова утворюють співвідносні форми активного й пасивного стану: *Учні* ***миють*** *клас. – Клас* ***миється*** *учнями*. Неперехідні дієслова бувають одностановими: або тільки активного стану (*жити, спати, торгувати, готуватися, хвалитися, не спиться, сміятися, знатися*), або лише пасивного стану (*здаватися, сподобатися*).

Категорія ступенів порівняння – міжрівнева (морфолого-синтаксико-словотвірна) граматична категорія, яка вказує на ступінь вияву якості чи ознаки порівняно з такими ж якостями чи ознаками інших предметів. Див. також ***Звичайний ступінь порівняння, Вищий ступінь порівняння, Найвищий ступінь порівняння.***

Категорія темпоральності – те саме, що ***Категорія часу.***

Категорія транзитивності / нетранзитивності дієслова – те саме, що ***Категорія перехідності / неперехідності дієслова.***

Категорія часу – морфологічна словозмінна категорія дієслова, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення. Див. також ***Теперішній час дієслова, Минулий час дієслова, Давноминулий час дієслова, Майбутній час дієслова.***

Категорія числа – граматична категорія, властива іменникові, прикметникові, дієслову, яка виражає інформацію про кількість предметів. У сучасній українській мові представлена двома граматичними значеннями: однина і множина. Категорія числа іменників – самостійна, синтаксично не залежна категорія. Див. також ***Однина, Множина, Двоїна.***

Кількісний займенник – те саме, що ***Числівниковий займенник, Узагальнено-кількісний займенник.***

Кількісний прислівник – те саме, що ***Кількісно-означальний прислівник, Прислівник міри або ступеня вияву ознаки.***

Кількісний числівник – числівник, який позначає абстрактно-математичне число або певну кількість однорідних предметів і відповідає на питання *скільки?* Кількісні числівники поділяються на такі групи: 1) означено-кількісні (власне-кількісні, збірні, дробові), 2) неозначено-кількісні. Див. також ***Власне-кількісний числівник, Дробовий числівник, Збірний числівник, Означено-кількісний числівник, Неозначено-кількісний числівник.***

Кількісно-означальна частка – частка, що вказує на кількісну неповноту, приблизність, часткову невідповідність між значенням слова й означуваним поняттям. Напр.: *Убраний Лев у полотняну одежу і в ясно-сиву,* ***майже*** *білу свиту* (Леся Українка). До кількісно-означальних належать частки *майже, приблизно, мало не, трохи, ледве, трохи не*. Див. також ***Фразова частка.***

Кількісно-означальний прислівник – прислівник, який означає ступінь або міру вияву ознаки. Напр.: ***дуже*** *вдалий,* ***надто*** *високо,* ***надзвичайно*** *холодний,* ***ледве*** *теплий,* ***трохи*** *вище*. Те саме, що ***Прислівник міри або ступеня вияву ознаки, Кількісний прислівник.***

Класи дієслів – групи дієслів, які формуються на базі співвідношення структури основи інфінітива й основи теперішнього часу. Напр.: І клас – дієслова з основами на *-а / -ай: чита-ти / читай-уть*; ІІ клас – дієслова з основами на *-і / -ій: білі-ти / білій-уть* і т. д. Те саме, що ***Морфологічні класи дієслів, Структурні класи дієслів.***

Класи слів – див. ***Частини мови.***

Класифікаційні граматичні категорії – граматичні категорії, що їх виражають форми різних слів. До типових класифікаційних категорій належить іменникова категорія роду, напр.: *робітник* (чол. рід) – *робітниця* (жін. рід). Те саме, що ***Несловозмінні граматичні категорії.***

Кличний відмінок – 1) грамема категорії відмінка іменників, що спеціалізована на вираженні функції звертання, входить до парадигми однини та множини і відрізняється від інших грамем сукупністю відмінкових закінчень: одн. *дівчино, красуне, батьку, велете, село, поле, любове, ноче, курча, ім'я*; мн. *дівчата, красуні, батьки, велети, села, поля, ночі, курчата, імена;* 2) залежна від кличного відмінка іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметникового морфологічного типу у функції означення, яка входить до парадигми однини й множини та збігається із закінченням називного відмінка прикметника та інших слів із прикметниковим типом відмінювання. Те саме, що ***Вокатив***.

Компаратив (від *лат. comparativus – порівняльний*) – те саме, що ***Вищий ступінь порівняння.***

Композит (від *лат. compositus – складений, складний*) – похідне складне слово, утворене способом основоскладання. Напр.: *кашовар, хлібороб, лицемір, крутивус, нафтопереробний, верховодити, голіруч*.

Конверсія (від *лат. conversion – перетворення, зміна*) – трансформація однієї частини мови в іншу, за якої початкова форма твірного слова стає початковою формою похідного слова й за морфемною будовою не відрізняється від твірного. Те саме, що ***Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення.*** Конверсію називають морфолого-синтаксичним способом словотворення, оскільки утворене внаслідок конверсії слово набуває нових морфологічних категорій і починає виконувати нові синтаксичні функції. До конверсії належить перехід слів з різних частин мови в іменник (див. ***Субстантивація***), прикметник (див. ***Ад'є-***

ктивація), числівник (див. ***Нумералізація)***, займенник (див. ***Прономіналізація***), прислівник (див. ***Адвербіалізація***), дієслово (див. ***Вербалізація)***, прийменник (див. ***Препозиціоналізація***), сполучник (див. ***Кон'юнкціоналізація***), частку (див. ***Партикуляція***), вигук (див. ***Інтер'єктивація***).

Конкретні іменники – іменники, що позначають предмети, явища реальної дійсності, які сприймаються органами чуття. Напр.: *ведмідь, ялина, кінь, молодь, місто, Богдан.* Див. також ***Абстрактні іменники.***

Конфікс (від *лат. con- – спільний* і *fixus – прикріплений*) – це перерваний, але єдиний афікс, що складається з кількох компонентів, один з яких стоїть перед коренем, а інший (інші) – після нього. Напр.: *о-...-ок* (*опеньок, ошийок*), *су-...-й(а)* (*сузір'я, суцвіття*), *обез-...-и-* (*обезжирити, обездолити*). Конфікси ще називають біморфемами, циркумфіксами.

Конфіксація – утворення нових слів за допомогою конфіксів.

Кон'юнктив (від *лат. conjunctivus – з'єднувальний*) – те саме, що ***Умовний спосіб дієслова.*** Див. також ***Категорія способу.***

Кон'юнкціоналізація (від *лат. conjunctionis – сполучник*) – вид конверсії, що полягає в переході слів з інших частин мови в сполучники. Напр.: *Батько не знав,* ***що*** *син уже підготував йому подарунок до шістдесятиліття* (кон'юнкціоналізація займенника *що*).

Корінь – неподільна головна морфема, спільна для всіх споріднених слів, яка є носієм загальної семантичної ідеї цих слів. Напр.: ***воля, вільний,*** *не****воля, не****волити*.

Короткий прикметник – прикметник, який у називному та знахідному відмінках чоловічого роду має нульове закінчення. Напр.: *варт, винен, годен, готов, жив, здоров, ладен, повен, рад, батьків, Галинин*. Те саме, що ***Нечленний прикметник.*** Див. також ***Повний прикметник, Членний прикметник.***

Лексико-граматичний розряд (категорія) слів – група (клас) слів, що виокремлюються в межах певної частини мови за лексичним значенням і граматичними показниками (закінченнями, словотворчими засобами, сполучуваністю). Напр.: виокремлюють лексико-граматичні розряди власних і загальних іменників, істот і неістот, конкретних та абстрактних іменників, збірних, одиничних і речовинних іменників; якісних, присвійних і відносних прикметників.

Лексико-граматичний рід – те саме, що ***Семантико-граматичний рід.***

Лексико-семантична група (ЛСГ) – певна кількість слів, які об'єднуються за спільною семантикою, незалежно від структури. Напр.: назви осіб за національністю, назви частин тіла, назви тварин та ін.

Лексико-семантичний спосіб творення слів – такий спосіб словотворення, за якого звукова оболонка твірного слова залишається незмінною, але слово набуває нового значення і стає похідним. Напр.: *кобзар* – ***Кобзар***. Акт семантичного словотворення зводиться до переходу семеми слова в окреме слово, тобто розщеплення багатозначного слова і поступове утворення омонімів.

Лексико-синтаксичний спосіб творення слів – утворення похідного унаслідок зрощення синтаксичного словосполучення в одне слово. Напр.: *перекотиполе, вищезгаданий, Новгород.* Див. також ***Зрощення.***

Лексичне значення – конкретно-індивідуальний зміст слова, який являє собою відображення або тільки вираження (у різних типах слів) та фіксацію у свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленим за формою слова (відповідним звуковим комплексом), унаслідок чого стає можливою його реалізація як явища мови, а не тільки свідомості.

Локатив (*лат. (casus) locativus*) – те саме, що ***Місцевий відмінок.*** Див. також ***Категорія відмінка.***

Майбутній час дієслова – одна з грамем категорії часу, що означає дію або стан, які відбудуться чи будуть відбуватися після розповіді про них. Розрізняють три форми майбутнього часу: просту доконаного виду (*прийду, напишу*), складну (за походженням) форму недоконаного виду, історично утворену від сполучення інфінітива з особовими формами допоміжного дієслова *имати* (*ходит+иму, писат+имеш(ь)*), складену недоконаного виду, яка утворюється додаванням до інфінітива особових форм допоміжного дієслова *бути* (*буду ходити, будете писати*). Див. також ***Категорія часу, Давноминулий час дієслова, Теперішній час дієслова, Майбутній час дієслова.***

Минулий час дієслова – одна з грамем категорії часу, що означає дію або стан, що відбувалася чи відбулася до моменту мовлення про них. Форми минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою формотворчих суфіксів і флексій: *чита-**в**-□, чита-**л-а**, чита-**л-о**, чита-**л-и***. Див. також ***Категорія часу, Давноминулий час дієслова, Теперішній час дієслова, Майбутній час дієслова.***

Місцевий відмінок – 1) грамема категорії відмінка іменників, що в типовому вияві виражає значення місця, уживається тільки з прийменниками і входить до парадигми однини і множини з диференційованою системою відмінкових закінчень: одн. (на, при, по, у (в), о (об)) *хат**і**, велет**ові** (велет**і**, велету), краї (крає**ю**), сел**і** (сел**у**), пол**і** (пол**ю**), знанн**і**, ноч**і**, курчат**і**, імен**і***; мн. *хат**ах**, велет**ах**, крає**ях**, сел**ах**, пол**ях**, знанн**ях**, ноч**ах**, курчат**ах**, імен**ах***; 2) залежна від місцевого відмінка іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметнико-

вого морфологічного типу у функції означення, яка входить до парадигми однини і множини й виражається відповідною сукупністю закінчень: одн. *високо**му** (високо**ім**), давньо**му** (давньо**ім**), високо**ій**, давньо**ій**;* мн. *високи**х**, давні**х**.* Те саме, що ***Локатив***.

Мішана група – підтип відмінювання іменників у межах I та II відмін. До мішаної групи належать іменники з основою на шиплячий приголосний (*каша, вежа, вельможа, м'яч, репортаж, плече*) та іменники із наголошеним суфіксом *-яр*, що означають особу за професією чи родом занять (*школяр, каменяр*).

Множина – одна з двох грамем категорії числа, яка відповідною формою вказує на два або більше предмети, особи (розчленовану множинність). Напр.: *столи, моря, дівчата, вчителі*. Див. також ***Однина, Двоїна, Категорія числа.***

Множинний іменник – іменник, який уживається лише в множині. Тільки форма множини властива назвам: 1) парних предметів (*окуляри, общеньки*); 2) мас, речовин, матеріалу (*дрова, харчі, дріжджі*); 3) грошових сум (*фінанси, гроші*); 4) дій, ігор, звичаїв, обрядів (*шахи, проводи*); 5) проміжків часу (*канікули, жнива*); 6) географічних реалій (*Альпи, Підгайці*); 7) абстрактних понять (*любощі, радощі*). Див. також ***Однинний іменник, Сингулятив.***

Модальник – те саме, що ***Модальні слова.***

Модальне дієслово – див. ***Допоміжне дієслово.***

Модальний прислівник – прислівник, який слугує для виявлення ставлення мовця до сказаного й у реченні виконує роль вставного слова. Напр.: *Сьогодні я, **можливо**, не прийду на заняття.* Частина граматистів услід за В. Виноградовим зараховують модальні прислівники до окремого лексико-граматичного розряду – модальних слів. Див. також ***Модальні слова.***

Модальні слова – лексико-граматичний клас незмінних слів, що виражають ставлення мовця до висловленої ним думки. Їх виділив в окремий лексико-граматичний розряд слів і докладно описав на матеріалі російської мови В. Виноградов. Модальні слова містять оцінку явищ дійсності та їхніх зв'язків з погляду ймовірності, можливості тощо. Напр.: *безперечно, звичайно, природно, ймовірно, вірогідно, можливо*. Див. також ***Модальний прислівник, Модальник.***

Модальність (від *середньолат. modalis – модальний*, від *лат. modus – спосіб, міра*) – семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного.

Модально-вольова частка – частка, що виражає спонукання, наказ, побажання. Те саме, що ***Спонукальна частка.*** Напр.: ***Так** борись, викорінюй, вирівай бур'ян з усіх душ, щоб стали вони справжніми людьми*

(О. Гончар). До модально-вольових належать частки *ну, давай, бодай, так, годі*. Див. також ***Фразова частка.***

Морф (від *грец.* μορφή – *вигляд, форма*) – конкретний лінійний представник морфеми як узагальненої одиниці мови, один з формальних її різновидів, що виокремлюється у складі певної конкретної словоформи. Напр.: словоформа *степовий* має три морфи: *степ-, -ов-, -ий*.

Морфема (від *грец.* μορφή – *вигляд, форма*) – це мінімальна узагальнювальна нелінійна значеннєва одиниця мови, яка реалізується в морфах. Напр.: коренева морфема у словоформах *збирати, брати, зберу* представлена морфами *-бир-, -бр-, -бер-*; суфіксальна морфема в словоформах *кілок, кілка* реалізується в морфах *-ок-, -к-*; флексійна морфема в словоформах *добра, добрая* представлена морфами *-а, -ая*.

Морфеміка (від *грец.* μορφή – *вигляд, форма*) – 1) вчення про значущі частини слова (морфеми), тобто вчення про будову, структуру слова; 2) сукупність морфем.

Морфологізований прикметник – прикметник, категоріальне значення якого виражене закінченням (відмінюваний прикметник). Див. також ***Неморфологізований прикметник.***

Морфологічна категорія – див. ***Граматична категорія.***

Морфологічна парадигма (від *грец.* παράδειγμα – *приклад, зразок*) – упорядкована сукупність усіх граматичних форм слова. Див. також ***Повна морфологічна парадигма, Неповна морфологічна парадигма, Нульова морфологічна парадигма.***

Морфологічні класи дієслів – те саме, що ***Класи дієслів, Структурні класи дієслів.***

Морфологічні одиниці – одиниці морфологічного рівня мови, які виділяються на основі змістових і формальних морфологічних ознак. Серед морфологічних одиниць виділяють, з одного боку, мінімальні морфологічні одиниці – морфеми і морфологічні одиниці-конструкції, або морфологічні слова, частини мови, у рамках яких визначаються мінімальні одиниці. Основною морфологічною одиницею виступає частина мови (морфологічне слово), якій підпорядковані морфеми як мінімальні одиниці.

Морфологічні способи творення слів – способи творення простих слів за допомогою афіксальних морфем, а також творення складних та складноскорочених слів. Морфологічні способи словотворення поділяють на афіксальні, основоскладання та абревіацію.

Морфологія (від *грец.* μορφή – *форма* і λόγος – *слово, вчення*) – 1) граматична будова слова; система притаманних мові морфологічних одиниць, категорій і форм, а також правила їх функціонування; 2) розділ грама-

тики, що вивчає внутрішню граматичну будову слова і граматичні класи слів.

Морфолого-синтаксичний спосіб творення слів – те саме, що ***Конверсія.***

М'яка група – 1) підтип відмінювання іменників у межах I та II відмін. До м'якої групи належать іменники всіх трьох родів з основою на м'який приголосний, у тому числі [*й*] (*земля, Ілля, Марія, камінь, обрій, обличчя*), деякі іменники чоловічого роду на [*р*] (*кучер* (волосся), *Ігор, Лазар*), а також на *-ар, -ир*, у яких в однині при відмінюванні наголос падає на корінь або закінчення, а в множині – тільки на закінчення (*кобзар, шахтар, воротар, секретар, лікар, кухар, бондар; проводир, пухир, пузир*); іменники середнього роду із закінченням *-е*, крім тих, основа яких закінчується на шиплячий (*сонце, серце, поле, місце*); 2) підтип відмінювання прикметників з основою на м'який приголосний і закінченням *-ій / -їй, -я / -яя, -є / -єє* (*мужній, безкраїй, синя, синяя, хатнє, мужнєє)*.

Називний відмінок – 1) центральна грамема категорії відмінка іменників, яка спеціалізується на вираженні суб'єктної функції і в морфологічному плані відкриває парадигму однини і множини з притаманною їй сукупністю закінчень: одн. *хат**а**, яблун**я**, велет, край, батьк**о**, сел**о**, пол**е**, знанн**я**, любов, мить, курч**а**, ім'**я***; мн. *хат**и**, яблун**і**, велет**и**, крає**ї**, батьк**и**, сел**а**, пол**я**, знанн**я**, курчат**а**, імен**а***; 2) залежна від називного відмінка іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших узгоджуваних слів у функції означення, яка відкриває парадигму однини та множини з відповідною сукупністю закінчень: одн. *високий, давній, висок**а**, давн**я**, високе, давнє*; мн. *високі, давні*. Те саме, що ***Номінатив***.

Найвищий ступінь порівняння – одна з трьох грамем категорії ступенів порівняння прикметників (прислівників), яка вказує на найвищий ступінь вияву якості предмета порівняно з іншими предметами. Напр.: *Це дерево **найвище*** (проста форма) *з усіх дерев. Він **найменш витривалий*** (складена форма) *з усіх.* Те саме, що ***Суперлатив***. Див. також ***Звичайний ступінь порівняння, Вищий ступінь порівняння, Категорія ступенів порівняння.***

Наказовий спосіб дієслова – грамема категорії способу, що виражає спонукання до певної дії у формі наказу, побажання, прохання, заклику, поради. Простий наказовий спосіб дієслова виражається дієсловами 2-ої ос. одн. та 1-ої, 2-ої ос. мн.: *роби, кличмо, дихайте*. Складений наказовий спосіб дієслова оформляється за допомогою часток *хай, нехай* та дієслів теперішнього і простого майбутнього часу: *хай пише,*

нехай заговорить. Те саме, що ***Імператив.*** Див. також ***Категорія способу.***

Наслідковий сполучник – див. ***Підрядний сполучник.***

Невербоїдна дієслівна форма – те саме, що ***Дієвідмінювана дієслівна форма, Фінітивна дієслівна форма.*** Див. також ***Вербоїдна дієслівна форма, Недієвідмінювана дієслівна форма, Нефінітивна дієслівна форма.***

Невідмінюваний іменник – іменник, відмінок якого встановлюється лише за його синтаксичними зв'язками з іншими словами. До невідмінюваних іменників належать: 1) жіночі прізвища на *-о* та на приголосний (*Бевзенко, Кардаш*); 2) деякі абревіатури (*УНР, заввідділу*); 3) назви в лапках (*хор „**Дзвіночок**”, садок „**Казка**”*); 4) іншомовні назви на *-а, -я, -е, -є, -і, -ї, -о, -у, -ю* (*амплуа, Золя, турне, фойє, таксі, Віньї, метро, Дідро, рагу, інтерв'ю*); 5) російські прізвища на *-аго, -их, -во* (*Живаго, Долгих, Дурново*).

Недискретний іменник – те саме, що ***Речовинний іменник.*** Див. також ***Дискретний іменник, Предметний іменник.***

Недієвідмінювана дієслівна форма – те саме, що ***Вербоїдна дієслівна форма, Нефінітивна дієслівна форма.*** Див. також ***Дієвідмінювана дієслівна форма, Невербоїдна дієслівна форма, Фінітивна дієслівна форма.***

Недоконаний вид дієслова – одна з двох грамем категорії виду, яка означає, що дія триває, не має внутрішнього обмеження, не досягає внутрішньої межі і тому є незавершеною в часі (не має кінця). Напр.: *співати, чистити, розбирати*. Див. також ***Доконаний вид, Категорія виду.***

Незайменниковий прислівник – те саме, що ***Повнозначний прислівник.*** Антоніми – ***Займенниковий прислівник, Неповнозначний прислівник.***

Незмінні слова – 1) слова, що належать до частин мови, які не мають форм словозміни (див. ***Прислівник, Прийменник, Сполучник, Частка, Вигук***); 2) невідмінювані іменники; 3) невідмінювані прикметники.

Неістота – див. ***Категорія істоти / неістоти.***

Неморфологізований прикметник – прикметник, який не має флексійного вираження, тобто невідмінюваний прикметник. Напр.: *бордо, хакі, комі, хінді*. Див. також ***Морфологізований прикметник.***

Несловозмінні граматичні категорії – те саме, що ***Класифікаційні граматичні категорії.*** Див. також ***Словозмінні граматичні категорії.***

Неозначена форма дієслова – те саме, що ***Інфінітив.***

Неозначений займенник – займенник, який указує на точно не окреслене уявлення про предмети або ознаки. Напр.: *дехто, дещо, деякий, дечий,*

декотрий, хтось, щось, якийсь, чийсь, котрийсь, абихто, абищо, абиякий, абичий, хто-небудь, що-небудь, який-небудь, чий-небудь, скільки-небудь, будь-хто, будь-що, будь-який, будь-чий, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтозна-який, хтозна-чий. Див. також ***Займенник.***

Неозначено-кількісний числівник – числівник, який указує на недиференційовану, точно не визначену множину. Напр.: *кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять*. З неозначено-кількісним значенням уживаються, переходячи в приіменникові позиції до розряду числівників, також прислівники *мало, немало, чимало, багато, небагато*, іменники *безліч, тьма, сила, море* та ін.: ***кілька*** *днів,* ***стонадцять*** *разів,* ***мало*** *людей,* ***тьма*** *народу,* ***море*** *людей* (див. ***Нумералізація***). Див. також ***Числівник.***

Неособова форма дієслова – незмінювана за особами форма дієслова. Напр.: *промовити, промовлений, промовивши, промовлено*. Див. також ***Інфінітив, Дієприкметник, Дієприслівник, Безособові дієслівні форми на -но, -то.***

Непарні дієслова одного виду – те саме, що ***Одновидові дієслова.*** Див. також ***Парновидові дієслова, Двовидові дієслова.***

Неперехідне дієслово – дієслово, що означає стан, рух, положення предмета в просторі, тобто дію, яка не переходить на об'єкт. Напр.: *стояти, спати, ходити, радіти*. До неперехідних належать усі дієслова з постфіксом *-ся* (крім *сподіватися* і *дивитися*). У значенні неперехідного дієслова може вживатися перехідне, якщо при ньому замість словоформи знахідного відмінка без прийменника вжито іншу словоформу або воно передає дію, не спрямовану на об'єкт. Такі неперехідні дієслова вказують на здатність людини виконувати просто якусь дію або ту дію, що є для неї професійним заняттям: *Хлопчик з п'яти років* ***читає****. Петро все життя* ***співає*** *в опері.*

Неповна морфологічна парадигма – морфологічна парадигма, у якій представлені не всі граматичні форми. Напр., неповну морфологічну парадигму мають абстрактні та збірні іменники, власні назви, тому що в них відсутні форми однини або множини. Див. також ***Морфологічна парадигма.***

Неповнозначне слово – див. ***Службове слово.***

Неповнозначний прислівник – те саме, що ***Займенниковий прислівник.*** Антоніми – ***Незайменниковий прислівник, Повнозначний прислівник.***

Непохідна частка – те саме, що ***Первинна частка.***

Непохідний вигук – те саме, що ***Первинний вигук.***

Непохідний прийменник – те саме, що ***Первинний прийменник.***

Непохідний сполучник – те саме, що ***Первинний сполучник.***

Непрямий відмінок – відмінок, що виражає залежність іменника від інших слів. Непрямими є родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий відмінки.

Нефінітивна (від *лат. finis – межа, кінець*) **дієслівна форма** – те саме, що ***Вербоїдна дієслівна форма, Недієвідмінювана дієслівна форма.*** Див. також ***Фінітивна дієслівна форма, Дієвідмінювана дієслівна форма, Невербоїдна дієслівна форма.***

Нечленний прикметник – те саме, що ***Короткий прикметник.*** Див. також ***Членний прикметник, Повний прикметник.***

Номінатив (*лат. (casus) nominativus*) – те саме, що ***Називний відмінок.*** Див. також ***Категорія відмінка.***

Нормативна граматика – різновид граматики як науки, що дає рекомендації щодо правильності використання граматичних одиниць. Див. також ***Граматика.***

Нульова морфологічна парадигма – морфологічна парадигма, властива незмінюваним словам. Деякі мовознавці вважають, що незмінювані слова взагалі не мають морфологічної парадигми. Див. також ***Морфологічна парадигма слова.***

Нульове закінчення – матеріально не виражене закінчення. Напр.: *герб, книг, підріс*. Див. також ***Закінчення, Флексія.***

Нумералізація (від *лат. numeralis – числовий*) – різновид конверсії, що полягає в переході слів з інших частин мови в числівники. Напр.: *Молода вчителька не змогла прийти на вечірку: мала перевірити* ***море*** *учнівських зошитів* (іменник *море* переходить до розряду числівників, уживаючись у значенні неозначено-кількісного числівника *багато*).

Об'єктивна модальність – це обов'язкова ознака кожного висловлювання, одна з категорій, яка формує предикативну одиницю – речення. Об'єктивність виражає відношення висловлювання до дійсності як реальне або нереальне (ірреальне), напр.: *Весна прийшла* (реальне відношення); *Хай весна прийде!*; *Весна б прийшла* (ірреальне). Засобами вираження об'єктивної модальності є: 1) протиставлення грамем дієслівного способу (дійсний, умовний і наказовий): *Студенти допитливі; Студенти були б допитливі; Нехай студенти будуть допитливі!*; 2) протиставлення речень за метою висловлювання (ствердження / питання/спонукання): *Підсніжники розквітли; Підсніжники розквітли? Нехай підсніжники розквітнуть!;* 3) протиставлення висловлювань за ознакою „ствердження / заперечення", 4) протиставлення речень окличних і неокличних: *Читав і буду читати. – Не читав і не буду читати!; Іринко, принеси зошит. – Іринко, принеси зошит!*

Об'єктний прийменник – прийменник, який разом з іменником у непрямому відмінку виражає об'єктне значення. Напр.: *закохатися* ***в*** *нього,*

відмовитися ***від*** *подарунка, готуватися* ***до*** *свята, сумувати* ***за*** *другом, мріяти* ***про*** *щастя*. Див. також ***Прийменник.***

Обмежувально-видільна частка – частка, що служить для виділення окремого слова в реченні. Напр.: *Ви* ***хоч би*** *поглядом ще раз зігрійте Нашу схололу спізнілу любов*. До обмежувально-видільних належать частки *тільки, тільки не, лише, лиш, лишень, хоч, хоча, хоча і, хоча б*. Див. також ***Фразова частка.***

Обставинний прислівник – прислівник, який указує на зовнішні щодо дій і станів обставини. Обставинні прислівники об'єднують у своєму складі прислівники: 1) місця, 2) часу, 3) причини, 4) мети. Див. також ***Прислівник місця, Прислівник часу, Прислівник причини, Прислівник мети.***

Одиничний (одномісний) сполучник – сполучник, який уживається між предикативними частинами або однорідними членами речення, не повторюючись при них і не являючи собою парних утворень: *і (й), а, але, та, зате, проте, щоб, якби, бо, тому що, адже, так що, аби, незважаючи на те що*.

Одиничний іменник – іменник, що називає один предмет, виділений із загальної маси. Те саме, що ***Сингулятив.*** Напр.: *капустина, цибулина, цеглина, соломина, пір'їна.*

Однина – одна з двох грамем категорії числа, яка відповідною формою вказує на один предмет, особу, певну (нерозчленовану) сукупність, збірність. Напр.: *стіл, океан, дівчина, вчитель, козацтво*. Див. також ***Множина, Двоїна, Категорія числа.***

Однинний іменник – іменник, який уживається лише в однині. Тільки форма однини властива назвам: 1) збірних понять (*листя, студентство, дітвора*); 2) абстрактних понять (*добро, мир, мужність*); 3) речовин (*молоко, чай, сир*); 4) власним назвам (*Дністер, Коломия, Марія, Іван*). Див. також ***Множинний іменник.***

Одновидові дієслова – дієслова, які не мають видової пари, тобто вживаються в одній формі: або доконаного (*розгомонітися, розпищатися, розтремтітися, надуматися, налітатися, находитися, начекатися, надивитися, затремтіти, заплакати, попрацювати, потремтіти, поплакати, протремтіти, відшуміти, відквітувати, відхвилюватися, опам'ятатися*), або недоконаного виду (*гидувати, їздити, носити, тягати, мріяти, мешкати, схилятися, працювати, турбувати, намагатися, піклуватися, залицятися, приспівувати, розгулювати, перестукуватися, покашлювати*). Те саме, що ***Непарні дієслова одного виду.*** Див. також ***Парновидові дієслова.***

Означальна частка – частка, що вживається для увиразнення значення окремих повнозначних слів. Напр.: *Сонце* ***власне*** *запало за сам вершок Чорної гори і червоним світлом обляло широкий край небозводу* (І. Франко). До означальних належать частки *якраз, саме, справді, точно, власне, рівно*. Див. також ***Фразова частка.***

Означальний займенник – займенник, що підкреслює самостійну роль особи або предмета в чому-небудь, їх відокремлення від інших осіб або предметів, вагомість, вказує на повне охоплення осіб і предметів з відтінком сукупності чи роздільності; позначає протиставлення. Напр.: *сам, самий, увесь, усякий, кожний, інший*.

Означальний прийменник – прийменник, який разом з іменником у непрямому відмінку виражає означальне значення. Напр.: *будинок* ***з*** *вікном, дівчинка* ***без*** *портфеля, гра* ***в*** *нарди, вечірка* ***після*** *вистави.* Див. також ***Прийменник.***

Означальний прислівник – прислівник, який указує на якісну ознаку дії чи стану або на спосіб їх вияву. Означальні прислівники об'єднують у своєму складі такі підгрупи прислівників: 1) якісно-означальні, 2) кількісно-означальні, 3) способу дії, 4) порівняльно-уподібнювальні. Див. також ***Якісно-означальний прислівник, Кількісно-означальний прислівник, Прислівник способу дії, Порівняльно-уподібнювальний прислівник.***

Означено-кількісний числівник – числівник, який передає означену, тобто точно визначену, кількість. До означено-кількісних належать власне кількісні, дробові та збірні числівники. Див. також ***Числівник.***

Ойконім (від *грец.* οίκος – *житло, оселя* і όνυμα – *ім'я*) – один із видів топоніма, власна назва будь-якого поселення. Напр.: *Коломия* (місто), *Манява* (село), *Надія* (хутір).

Оказіоналізм (від *лат. occasionalis – випадковий*) – слово, яке утворене за наявними в мові моделями, але не використовується в загальновживаному словнику. Оказіоналізми мають індивідуальний характер, їхнє значення розкривається лише в певному контексті. Напр.: *Я не люблю, як на мене кричать. Я змалку* ***закричаний*** (В. Близнець).

Окличні частка – частка, що вживається переважно в окличних реченнях й увиразнює емоційну оцінку висловленого. Напр.: ***Як*** *чудово сказано!* (І. Цюпа). До окличних часток належать *як, який (яка, яке, які), що за, що то за.* Див. також ***Фразова частка.***

Онім (*грец.* όνυμα – *ім'я, назва*) – те саме, що ***Власна назва.***

Онімізація – перехід загальних назв у власні. Під час онімізації загальна назва стає власною без зміни своєї будови, пор. ***лев*** *„тварина" – прізвище* ***Лев***. Пор. ***Деонімізація.***

Ономастика (від *грец.* ὀνομαστική – *майстерність давати імена*) – розділ мовознавства, що вивчає власні назви, їх будову, системну організацію, функціонування, розвиток і походження.

Ономастикон (від *грец.* ὀνομαστικόν – *словник*) – сукупність усіх власних назв мови.

Ономатопея (*грец.* ὀνυματοποιΐα – *словотворчість, звуконаслідування*) – звуконаслідування, а також словотворення через наслідування звуків живої та неживої природи. Напр.: *няв-няв, ку-ку* і *нявкати, кувати*.

Описова граматика – те саме, що ***Синхронічна граматика.*** Див. також ***Граматика.***

Оронім (від *грец.* ὄρος – *гора* і ὄνυμα – *ім'я, назва*) – вид топоніма, власна назва будь-якого об'єкта рельєфу земної поверхні (гора, гірський хребет, горб, долина, котлован). Напр.: *Карпати, гора Звивиста* (на Тернопільщині), *Чернеча гора, Говерла, Савуків курган.*

Орудний відмінок – 1) грамема категорії відмінка іменників, що спеціалізується на вираженні значення знаряддя та засобу дії і входить до парадигми однини та множини з відповідною сукупністю закінчень: одн. *хат**ою**, яблун**ею**, велет**ом**, крає**м**, сіяч**ем**, батьк**ом**, сел**ом**, пол**ем**, знанн**ям**, любов'**ю**, ніччю, курч**ам**, тел**ям**, ім'**ям***; мн. *хат**ами**, яблун**ями**, велет**ами**, крає**ями**, сіяч**ами**, батьк**ами**, сел**ами**, пол**ями**, знанн**ями**, ноч**ами**, курчат**ами**, телят**ами**, імен**ами;** 2) залежна від орудного відмінка іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметникового морфологічного типу у функції означення, яка входить до парадигми однини та множини з певною сукупністю закінчень: одн. *високим, давнім, високою, давньою*; мн. *високими, давніми.* Те саме, що ***Інструменталь.***

Основа слова – частина слова без закінчення та формотворчого суфікса, яка виступає носієм лексичного значення цього слова. Те саме, що ***Словозмінна основа.*** Напр.: ***дерев**-о, **письменник**, **сивеньк**-ий, **сум**-іш-ий, **мови**-в, **бра**-л-а.*

Основи дієслова – дві основи дієслова: основа інфінітива й основа теперішнього часу, від яких додаванням формотворчих афіксів (суфікса й закінчення) утворюються всі форми дієслів. Див. також ***Інфінітивна дієслівна основа, Основа інфінітива, Основа теперішнього часу, Презенсна дієслівна основа.***

Основа інфінітива – формотвірна основа дієслова, яка виділяється шляхом відокремлення суфікса *-ти (-ть)* від дієслів у формі інфінітива. Напр.: ***знаходи**-ти, **копа**-ть*. Те саме, що ***Інфінітивна дієслівна основа.***

Основа теперішнього часу – формотвірна основа дієслова, яка виділяється шляхом відокремлення особових закінчень у формі ІІІ особи множини дієслів теперішнього часу. Напр.: ***каж****-уть,* ***сид****-ять,* ***біж****-ать*. Те саме, що ***Презенсна дієслівна основа.***

Особа – див. ***Категорія особи.***

Особове дієслово – дієслово, яке позначає дію або стан, що передбачає виконавця дії, і змінюється за особами. Напр.: *бігти – біжу, біжиш, біжать* і т. ін.

Особовий займенник – займенник, який указує на особу мовця (*я*) або групу осіб, однією з яких є мовець (*ми*), співрозмовника (*ти*) або співрозмовників (*ви*), на особу чи групу осіб, що не беруть участі в розмові, або предмет чи кілька предметів (*він, вона, воно, вони*).

Особові закінчення дієслова – закінчення (флексії), що мають дієслова при дієвідмінюванні, тобто закінчення форм теперішнього часу, простої форми майбутнього часу доконаного виду і синтетичної форми дієслів майбутнього часу недоконаного виду, форм наказового способу. Напр.: *співа[й]-****у****, співа[й]-****еш****, співа[й]-****е****, співа[й]-****уть****, співа[й]-****емо****, співа[й]-****ете****, співа[й]-****уть****; заспіва[й]-****у****, заспіва[й]-****еш****, заспіва[й]-****е****, заспіва[й]-****уть****, заспіва[й]-****емо****, заспіва[й]-****ете****, заспіва[й]-****уть****; співатим-****у****, співатим-****еш****, співатим-****е****, співатим-****емо****, співатим-****еш****, співатим-****уть****; співай, нехай співа[й]-****е****, співай-****мо****, співай-****те****, нехай співа[й]-****уть****; сидж-****у****, сид-****иш****, сид-****ить****, сид-****имо****, сид-****ите****, сид-****ять****; просидж-****у****, просид-****иш****, просид-****ить****, просид-****имо****, просид-****ите****, просид-****ять****; сидітим-****у****, сидітим-****еш****, сидітим-****е****, сидітим-****емо****, сидітим-****ете****, сидітим-****уть****; сид-****и****, сид-****імо****, сид-****іте****, нехай сид-****ять***.

Парний (двомісний) сполучник – сполучник, який складається з двох частин, які пов'язують або тільки дві предикативні частини закритої складної синтаксичної конструкції, або тільки два однорідних члени в простому реченні, розподіляючись між ними. Напр.: *не тільки... а (але) й, не тільки... а навіть, не лише... а й, як... так і, хоч... але (та, зате, проте, однак), не так... як, якщо ... то, що... то.*

Паратактичний (від *грец.* παράταξις – *сурядність*) **сполучник** – те саме, що ***Сурядний сполучник.***

Парновидове дієслово – дієслово, яке утворює видову пару. Напр.: *схиляти – схилити, зачіпати – зачепити, будувати – збудувати*. Див. також ***Одновидове дієслово, Двовидове дієслово.***

Партикуляція (від *лат. particula – частка*) – різновид конверсії, за якого слова з інших частин мови переходять у частки. Напр.: *Василь* ***і*** *не думав братися до роботи* (партикуляція сполучника *і*).

Пасивний дієприкметник – дієприкметник, що виражає ознаку особи або предмета, зумовлену дією іншої особи чи предмета. Напр.: *Це, може, навіть і не вірші, а квіти,* ***кинуті*** *тобі* (Л. Костенко). Пасивні дієприкметники утворюються від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-н-, -ен- (-єн-), -т-*: *писаний, прискорений, загоєний, колотий*.

Пасивний стан дієслова – одна з грамем категорії стану дієслова, що означає дію, спрямовану на граматичний суб'єкт (підмет). Напр.: *Пісня* ***виконується*** *дуетом. Твір* ***написаний*** *студентом*. Формальним показником пасивного стану дієслова є постфікс *-ся*, що додається до перехідних дієслів. Див. також ***Активний стан дієслова, Зворотне дієслово, Категорія стану.***

Патронім (від *грец.* πατήρ *– батько* і ὄνυμα *– ім'я*) – вид антропоніма, власна назва (ім'я по батькові, прізвисько, прізвище) сина чи дочки, утворена від батькового іменування (імені, прізвища, прізвиська). Напр.: *Іванович, Іваненко, Іванчук, Іванівна, Іванова*.

Первинна частка – частка, що в сучасній українській мові не виявляє ні словотвірних зв'язків, ні формальних співвідношень з іншими частинами мови. Те саме, що ***Непохідна частка.*** Напр.: *Шопена вальс...* ***Ну*** *хто його* ***не*** *грав і хто* ***не*** *слухав* (М. Рильський). До первинних належать частки *не, ні, же (ж), би, ну, хай*.

Первинний вигук – вигук, який у сучасній українській мові не має співвідносних самостійних чи службових слів. Те саме, що ***Непохідний вигук.*** Напр.: *ага! ой! ай! ах! гей! ей! е! о! ух! ха! нумо! прр! тс! тьфу! пхе!*

Первинний прийменник – прийменник, який належить до групи найдавніших, у сучасній українській мові не має співвідносних самостійних чи службових слів, виступає лише в позиції прийменника, становить одну морфему, має високий рівень абстракції. Те саме, що ***Непохідний прийменник.*** Напр.: *у, від, до, з, на, над.*

Первинний сполучник – сполучник, який не має в сучасній українській мові співвідносних повнозначних слів і не членується на морфи (або навіть на склади). Те саме, що ***Непохідний сполучник.*** Напр.: *і (й), та, а, чи, бо*.

Передминулий час дієслова – те саме, що ***Давноминулий час дієслова***, ***Плюсквамперфект.***

Перехідне дієслово – дієслово, що означає дію, спрямовану на об'єкт, і вимагає прямого додатка, вираженого іменником чи словом, ужитим у його значенні, у формі: 1) знахідного відмінка без прийменника (***бачити*** *книгу*), 2) родового відмінка при запереченні (***не розуміти***

співрозмовника); 3) родового відмінка зі значенням частини від цілого (***насипати*** *солі*).

Перехідність / неперехідність дієслова – див. ***Категорія перехідності / неперехідності дієслова.***

Перфективація (від *лат. perfectus – довершений*) – процес утворення від дієслів недоконаного виду дієслів доконаного виду. Напр.: *варити – зварити* (борщ), *креслити – накреслити.*

Перфективна видова пара – видова пара, у якій дієслово доконаного виду утворене від дієслова недоконаного виду. Див. також ***Перфективація, Видова пара.***

Питальна частка – частка, що використовується для оформлення питальних речень, яким також може надавати відтінків сумніву, здивування, недовір'я. Напр.: ***Чи*** *довго буде ще мені В оцій незамкнутій тюрмі... Нудити світом?* (Т. Шевченко). Див. також ***Фразова частка.***

Питальний займенник – займенник, що виражає намагання мовця ідентифікувати за допомогою співрозмовника особу, предмет або якусь ознаку і виконує роль питального слова в питальних реченнях. Напр.: *хто? що? який? чий? котрий? скільки?*

Підрядний сполучник – сполучник, що з'єднує нерівноправні частини складного речення. Вони виражають певні синтаксичні відношення між головною та підрядною частинами і поділяються на: 1) причинові (*бо, через те що, тому що, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, оскільки*); 2) мети (*щоб, аби, для того щоб*); 3) часові (*як, як тільки, після того як, щойно, ледве*); 4) допустові (*хоч, дарма що, незважаючи на те що; хоч... але*); 5) умовні (*якби, якщо, коли*); 6) порівняльні (*мов, немов, як, ніби, наче, неначе*); 7) наслідкові (*аж, що аж, так що, так що аж*); 8) з'ясувальні (*що, як, щоб*). Те саме, що ***Гіпотактичний сполучник***. Див. також ***Сурядний сполучник.***

Підсилювальна частка – частка, що, підсилюючи виразність мовлення, разом з тим служить для емоційного виділення слова. Напр.: *А дівчина та* ***куди*** *мудріша за пана була...* (Народна творчість). До підсилювальних належать частки *ще, навіть, вже, і, та, так, аж, ж (же), собі, тобі, його, ой, ну, от уже, куди, куди там, де там, все, таки, адже, адже ж.* Див. також ***Фразова частка.***

Плюсквамперфект (від *лат. plusquamperfectum*, букв. – *більш ніж довершене*) – часова форма, що означає дію, виконану в минулому за якийсь час до моменту мовлення. Те саме, що ***Давноминулий час дієслова, Передминулий час дієслова.*** Напр.: *був писав, була писала, було писало, були писали.*

Повна морфологічна парадигма слова – морфологічна парадигма, у якій представлені всі можливі граматичні форми слова як частини мови. Те саме, що ***Морфологічна парадигма слова.***

Повний прикметник – прикметник, який здатний поділятися на основу і флексію, виражену звуками. Те саме, що ***Членний прикметник.*** Повні (членні) прикметники в українській мові поширені у двох формах: стягненій (*жив-ий, радісн-ому, добр-ої*) і нестягненій, яка можлива лише в називному і знахідному відмінках однини жіночого й середнього родів (*жив-ая, весел-еє, добр-ую*) та у формі множини (*весел-ії, добр-ії*). Див. також ***Короткий прикметник, Нечленний прикметник.***

Повнозначний прислівник – прислівник, що називає відповідну ознаку, характеризується повнотою лексичного значення подібно до іменників, прикметників, числівників і дієслів. Те саме, що ***Незайменниковий прислівник.*** Напр.: *далеко, близько, гаряче, сумно, угору, верхи, назад, учора, сидьма, двічі, утроє.* Антонім – ***Займенниковий прислівник, Неповнозначний прислівник.***

Повнозначні слова – слова, які мають лексичне значення і виконують номінативну функцію, тобто називають предмети та ознаки або вказують на них, і здатні виконувати роль членів речення. Серед повнозначних слів розрізняють шість частин мови: іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники. Антонім – ***Службові слова.*** Те саме, що ***Самостійні слова.***

Повторюваний (багатомісний) сполучник – сполучник, який уживається два і більше разів при кожній предикативній частині або кожному членові речення, поєднуючи їх в одне складне або просте речення. Напр.: *Зникає кін... Тремтять вуалі... Кудись лечу – все далі й далі, Ще мить, і вже –* ***ні*** *колонад,* ***Ні*** *струн,* ***ні*** *бронзи,* ***ні*** *естрад* (Микола Філянський).

Позастанове дієслово – дієслово, яке не має категорії стану. Позастанові дієслова виділяють за теорією категорії стану В. Виноградова. До них зараховують усі неперехідні дієслова без *-ся* (*молодіти, зітхнути, зеленіти*), неперехідні безособові дієслова (*світає, сутеніє*), а також частину зворотних дієслів (див. ***Зворотне дієслово***). За сучасною теорією категорії стану (О. Бондарка, І. Милославського) категорія стану охоплює всі дієслова. Див. також ***Категорія стану.***

Порівняльний сполучник – див. ***Підрядний сполучник.***

Порівняльно-історична граматика – різновид граматики як науки, що вивчає формування граматичної будови споріднених мов. Див. також ***Граматика.***

Порівняльно-уподібнювальний прислівник – означальний прислівник, який указує на порівняння. Напр.: ***по-дитячому*** *посміхатися, витися* ***ластівкою****, бігти* ***стрілою***.

Порядковий прикметник – відчислівниковий прикметник, який указує на порядок предметів при лічбі. Напр.: ***четверта*** *вулиця,* ***сьомий*** *клас*. Порядкові прикметники уперше виділив В. Виноградов. У традиційній граматиці їх вважають порядковими числівниками. Див. ***Порядковий числівник.***

Порядковий числівник – числівник, який означає порядок предметів при лічбі та відповідає на питання *котрий? котра? котре? котрі?* Напр.: ***десятий*** *клас,* ***двадцять п'ята*** *аудиторія,* ***перше*** *кохання,* ***перші*** *промені*. За граматичними ознаками порядкові числівники збігаються з прикметниками.

Посесивний прикметник – те саме, що ***Присвійний прикметник.***

Постпозиційна частка – частка, яка стоїть після того слова, до якого відноситься. Напр.: *Богун* ***же*** *трохи суворий і гульні не любив* (А. Кащенко). Див. також ***Вільнопозиційна частка, Препозиційна частка.***

Постпозиція (від *лат. post – за, після* і *position – положення*) – розташування одного з двох мовних елементів (афіксів, слів тощо), пов'язаних між собою, після іншого. Напр.: *піднялися* (постфікс *-ся* займає місце після основи слова на відміну від діалектного ***ся*** *підняли*). Див. також ***Препозиція.***

Постфікс (від *лат. postfixum – прикріплений після*) – афікс, який стоїть після флексії. Напр.: *молю****ся****, який-****небудь****, що****сь***.

Похідна частка – див. ***Вторинна частка.***

Похідний вигук – див. ***Вторинний вигук.***

Похідний прийменник – див. ***Вторинний прийменник.***

Похідний сполучник – див. ***Вторинний сполучник.***

Пояснювально-уточнювальний сполучник – див. ***Сполучник сурядності-підрядності.***

Предикативний прислівник – прислівник, який указує на стан природи, фізичний або психічний стан людини, потребу або відсутність і виконує роль головного члена односкладного безособового речення. Напр.: ***Ти****хо усюди й* ***біло****, й* ***морозно*** (Марко Вовчок). Оскільки ці прислівники мають значення „стану особи чи природи" і виконують функцію предиката в односкладних реченнях, то частина граматистів (В. Виноградов, Л. Щерба, М. Жовтобрюх) надають їм статусу окремої частини мови – слів категорії стану (станівника). Див. також ***Слова категорії стану.***

Предикативні форми на -но, -то – невідмінювана форма дієслова, яка виконує роль головного члена в односкладному безособовому реченні. Те саме, що ***Безособові дієслівні форми на -но, -то, Дієслівні форми на -но (-ено), -то, Форми на -но, -то.*** Напр.: *Насипали край дороги Дві могили в житі. Нема кому запитати, За що їх* ***убито*** (Т. Шевченко); *У деяких державах Східної й почасти Центральної Європи політико-правовий статус українців як національної меншини* ***закріплено*** *законодавчо* („Українці у світі"). За своєю семантикою та використанням форми на *-но, -то* становлять специфіку української мови, яка вирізняє її з-поміж інших слов'янських мов.

Предметний іменник – іменник, який позначає об'єкти, реалії, що піддаються обчисленню. Те саме, що ***Дискретний іменник.*** Напр.: *автобус, камінь, обручка.*

Предметність – категоріальне значення іменників як частини мови, яке узагальнює семантику істот і неістот.

Презенсна (від *лат. praesens – теперішній час*) **дієслівна основа** – те саме, що ***Основа теперішнього часу.***

Препозиційна частка – частка, яка стоїть перед тим словом, до якого відноситься. *І тобі рости й* ***не*** *в'януть зроду, Квітувать в поемах і віршах* (В. Симоненко). Див. також ***Вільнопозиційна частка, Постпозиційна частка.***

Препозиціоналізація (від *лат. praepositionis – прийменник*) – різновид конверсії, що полягає в переході слів з інших частин мови в прийменники. Напр.: *описати* ***коло*** (*коло* – іменник) – ***коло*** *брами* (*коло* – прийменник, синонім – *біля*).

Препозиція – розташування одного з двох мовних елементів (афіксів, слів), пов'язаних між собою, перед іншим; характеристика місця слова щодо інших слів у реченні. Див. також ***Постпозиція.***

Префікс (від *лат. praefixus – приєднаний попереду*) – афікс, який стоїть перед коренем або іншим префіксом і служить для утворення нових слів або граматичних форм слова. Напр.: ***без****-зубий,* ***воз-з-****'єднання,* ***без-під****-ставно,* ***анти****-педагогічний;* ***най****-розумніший,* ***с****-фотографувати.*

Префіксальний спосіб творення – утворення нових слів або їхніх форм за допомогою префіксів.

Префіксація – те саме, що ***Префіксальний спосіб творення.***

Префіксоїд – коренева морфема, яка виконує функцію префікса і займає у слові його позицію. Напр.: ***авіа****модель,* ***авто****школа,* ***агро****коледж,* ***аеро****динаміка,* ***віце****-прем'єр,* ***гідро****насос,* ***пів****місяць,* ***теле****майстер*. Див. також ***Афіксоїд, Суфіксоїд.***

Приєднувальний сполучник – див. ***Сурядний сполучник.***

Прийменник – незмінна службова частина мови, яка вказує на підрядний зв'язок іменника (або його еквівалентів) з іншими словами в реченні або словосполученні. Напр.: *заховати* ***під*** *подушку, ваза* ***з*** *квітами, обходитися* ***без*** *смаженого.* Прийменник виконує роль члена речення лише в поєднанні з відмінковою формою іменника. Див. також ***Допустовий прийменник, Об'єктний прийменник, Означальний прийменник, Прийменник способу дії, Причиновий прийменник, Просторовий прийменник, Темпоральний прийменник, Умовний прийменник, Цільовий прийменник.***

Прийменник способу дії – прийменник, який разом з іменником у непрямому відмінку виражає значення способу дії. Напр.: *танцювати* ***з*** *вогником, читати* ***без*** *помилок, працювати* ***через*** *силу, відпочивати* ***разом з*** *друзями, співати* ***під*** *гітару.* Див. також ***Прийменник.***

Прикметник – самостійна повнозначна частина мови, яка має категоріальне значення непроцесуальної ознаки і виражає його в синтаксично залежних словозмінних категоріях роду, числа й відмінка, у реченні виступає переважно означенням. Напр.: ***вдалий*** *день,* ***вчорашня*** *злива,* ***синове*** *чоло,* ***зоряні*** *ночі.*

Прикметниковий займенник – займенник, співвідносний із прикметником. Те саме, що ***Атрибутивний займенник, Узагальнено-якісний займенник, Займенниковий прикметник.*** Прикметникові займенники мають ознаки прикметників: указують на узагальнену ознаку предмета, мають залежні категорії роду, числа і відмінка, що виявляються у формах узгодження з пояснюваним іменником, у реченні виконують функцію означення, рідше – іменної частини складеного присудка. До них належать усі присвійні, вказівні (крім *стільки*), питально-відносні *який, чий, котрий*, означальні, заперечні *ніякий, нічий, нікотрий*, неозначені *деякий, який-небудь, будь-який, якийсь, чийсь, абичий, будь-чий* та под.

Присвійний займенник – займенник, що вказує на належність предмета першій особі – *мій, наш*, другій особі – *твій, ваш*, третій особі однини – *його, її,* множини – *їх* (*їхній, їхня, їхнє, їхні*), будь-якій особі, яка виконує дію, – *свій*.

Присвійний прикметник – прикметник, що означає належність предмета особі (істоті). Присвійні прикметники відповідають на питання *чий? чия? чиє? чиї?* Напр.: ***братів*** *зошит,* ***сестрина*** *сукня,* ***вовків*** *хвіст,* ***Марійне*** *перо,* ***Миколин*** *портфель,* ***Шевченкова*** *кімната.*

Присвійно-відносний прикметник – прикметник, що поєднує в собі значення відносних і присвійних прикметників. Напр.: ***богатирський*** (при-

свійний) *меч* і ***богатирський*** (відносний) *епос*, ***лисяча*** (присвійний) *нора* і ***лисяче*** (відносний) *хутро*. Присвійно-відносні прикметники від назв людей утворюються за допомогою суфіксів ***-ськ- / -цьк-*** (*офіцерський, козацький, візницький, батьківський*), ***-ач- / -яч-*** (*дівчачий, дитячий, хлоп'ячий*), від назв тварин – за допомогою суфіксів ***-ач- / -яч-***, ***-ин-, -їн-, -ов-, -ев-*** (*мишачий, воронячий, телячий, горобиний, солов'їний, воловий, тюленевий*). Зрідка присвійно-відносні прикметники утворюються за допомогою словотворчої флексії ***-ий / -ій*** із чергуванням приголосного основи: *ворожий, отчий, парубочий, пастуший, чоловічий, вовчий, ведмежий, гадючий, вороній, орлій*.

Прислівник – незмінна самостійна частина мови, яка має категоріальне значення непроцесуальної ознаки дії, іншої непроцесуальної ознаки (якості), зрідка ознаки предмета і виконує типову синтаксичну функцію обставини, рідше – неузгодженого означення. Напр.: *працювати* ***злагоджено***, ***надзвичайно*** *вдалий,* ***дуже*** *добре, кава* ***по-віденськи***.

Прислівник мети – обставинний прислівник, який указує на мету дії. Напр.: *напоказ, навмисно.*

Прислівник міри або ступеня вияву ознаки – те саме, що ***Кількісно-означальний прислівник, Кількісний прислівник.***

Прислівник місця – обставинний прислівник, який указує на місце дії або напрям руху предмета. Напр.: *близько, далеко, поряд, угорі, довкола, додому, здалека*.

Прислівник причини – обставинний прислівник, який указує на причину дії. Напр.: *згарячу, знічев'я, зопалу, спересердя, спросоння.*

Прислівник способу дії – означальний прислівник, який указує на спосіб вияву дії або стану. Напр.: *читати* ***вголос***, *сказати* ***жартома***, *йти* ***пішки***.

Прислівник часу – обставинний прислівник, який указує на час дії чи стану. Напр.: *удень, увечері, вранці, завжди, щогодини, донині.*

Причиновий прийменник – прийменник, який разом з іменником у непрямому відмінку виражає значення причини. Напр.: *знесилився* ***від*** *клопотів, плакали* ***з*** *горя, запізнилися* ***через*** *негоду, переміг* ***завдяки*** *витривалості.*

Причиновий сполучник – див. ***Підрядний сполучник.***

Прономіналізація (від *лат. pronomen – займенник*) – різновид конверсії, який полягає в переході слів з інших частин мови в займенники. Напр.: *Обійшов він* ***цілий*** *світ* (прикметник *цілий* уживається в значенні займенника *увесь*).

Пропріальний (від *лат. proprius – власний*) **іменник** – те саме, що ***Власний іменник, Онім.*** Антонім – ***Загальний іменник.***

Проста граматична форма – граматична форма, у якій лексичне і граматичне значення передаються однією словоформою. Те саме, що ***Синтетична граматична форма.*** Напр.: *подруга – подруги – подрузі, читаю – прочитаю, тихий – тихіший*. Див. також ***Граматична форма слова.***

Простий прийменник – прийменник, який складається з одного кореня. Прості прийменники бувають первинними (*у, над, з, по, при, біля*) і вторинними (***вглиб*** *двору,* ***навколо*** *хати,* ***край*** *берега*).

Простий (одномісний) сполучник – сполучник, який ні синхронно, ні діахронно не поділяється на складові частини. Напр.: *і(й), та, а, бо, чи, то*.

Простий числівник – числівник з однокореневою основою. Напр.: *один, сорок, нуль, мільярд, двоє, шестеро, кілька, багато, сьомий*.

Просторовий прийменник – прийменник, який разом з іменником у непрямому відмінку виражає просторове значення. Напр.: *іти* ***через*** *ліс, відпочити* ***під*** *дубом, зупинитися* ***коло*** *воріт*. Див. також ***Прийменник.***

Прямий відмінок – відмінок, що виражає незалежність слова (називний відмінок).

Реальна модальність – семантика, яка виражає впевненість мовця в реальності повідомлення. Антонім – ***Гіпотетична модальність.***

Речовинний іменник – іменник, що означає однорідні за складом речовини, матеріали, які зберігають властивості цілого і які можна лише виміряти, а не порахувати. Те саме, що ***Недискретний іменник.*** Див. також ***Дискретний іменник, Предметний іменник.***

Рід – див. ***Категорія роду.***

Рід дієслівної дії – те саме, що ***Спосіб дієслівної дії.***

Родовий відмінок – 1) грамема категорії відмінка іменників, що в типовому вияві виражає різновиди означальних відношень і входить до парадигми однини і множини з диференційованою сукупністю відмінкових закінчень: одн. *хат**и**, яблун**і**, велет**а**, крає**ю**, батьк**а**, сел**а**, пол**я**, знанн**я**, любов**і**, мит**і**, матер**і**, курчат**и**, телят**и**, імен**і***; мн. *хат, яблунь, велет**ів**, крає**в**, батьк**ів**, сіл, пол**ів** (піль), знань, мит**ей**, матер**ів**, курчат, телят, імен;* 2) залежна від родового відмінка іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметникового типу у функції означення, яка входить до парадигми однини та множини з відповідною сукупністю відмінкових закінчень: одн. *високо**го**, давньо**го**, високо**ї**, давньо**ї***; мн. *високо**их**, давні**х***.

Самостійні слова – слова, які можуть бути самостійними членами речення (*земля, свіжий, шість, вона, співати, рясно*), виконувати номіна-

тивну функцію і вживатися в реченні як його компоненти з певним лексичним значенням. Антонім – ***Службові слова.*** Те саме, що ***Повнозначні слова.***

Семантико-граматичне число – різновид загальної категорії числа дискретних іменників, які семантично пов'язані з поняттям кількості (*один – багато*), утворюють числовий ряд (*один – два – три*), мають і значення числа, і граматичну форму числа, тобто змінюються за числами, мають грамеми однини і множини. Напр.: *дерево – дерева, парта – парти, юнак – юнаки, народ – народи.* Антонім – ***Граматичне число.***

Семантико-граматичний рід – різновид загальної категорії, родове значення іменників якого залежить від лексичного значення (стать, вік істот тощо), що зумовлює граматичну форму іменника. Напр.: *чоловік, цап, сестра, коза, лоша, дитинча.* Антонім – ***Граматичний рід.***

Середній рід – 1) одна з грамем несловозмінної (класифікаційної) морфологічної категорії роду іменника; 2) одна з грамем словозмінної морфологічної категорії роду прикметників, займенників та деяких числівників, дієслівних форм, яка (грамема) дублює відповідне родове значення іменників. Іменники середнього роду характеризуються такими формальними ознаками у вихідній формі: флексіями *-о* (*озеро, дно, вікно*), *-е* (*плече, поле, море*), *-а* (*дівча, лоша, ведмежа*), *-я* (*знання, кохання, білченя)*. Прикметники (а також порядкові числівники, окремі займенники, дієприкметники) середнього роду мають закінчення *-е / -є, -ее / -єє*: *вродливе, синє, вродливее, синєє; перше, третє, першее, третєє; те, теє; пожовтіле, пожовтілее.* Дієслівні форми середнього роду минулого часу та умовного способу мають суфікс *-л-* і закінчення *-о*: *вразило, принесло б.* Див. також ***Категорія роду.***

Сингулятив – те саме, що ***Одиничний іменник.***

Синтаксична (від *грец.* σύνταξις – *побудова, устрій, зв'язок*) **граматична форма** – граматична форма, за допомогою якої виражаються граматичні значення невідмінюваних іменників. Напр., значення роду й числа виявляються у формах синтаксичного узгодження залежних від іменника слів: *маленький кенгуру, молода УНР, своє кредо, двомісні купе*. Граматичне значення відмінка виражається за допомогою керування: *замовити таксі, виїхати з депо*. Синтаксичні форми деякі мовознавці вважають різновидом аналітичних граматичних форм. Див. також ***Граматична форма слова.***

Синтетична (від *грец.* σύντεσις – *з'єднання*) **граматична форма** – те саме, що ***Проста граматична форма.*** Див. також ***Граматична форма слова.***

Синхронічна (від *грец.* σύνχρονος – *одночасний*) **граматика** – різновид граматики як науки, що вивчає граматичну будову мови на певному умовно виділеному часовому етапі. Те саме, що ***Описова граматика.***

Синхронія – стан мови в певну добу, на одному часовому зрізі як предмет лінгвістичного дослідження. Див. також ***Діахронія.***

Складена граматична форма – граматична форма, у якій граматичні значення виражаються формою допоміжного слова, а лексичне – формою основного слова. Те саме, що ***Аналітична граматична форма.*** Напр.: *будеш читати, найбільш влучно, виграти б*. Див. також ***Граматична форма слова.***

Складений прийменник – прийменник, який складається з двох і більше слів. Напр.: ***у ході*** *дискусії,* ***праворуч від*** *учителя,* ***у випадку*** *негоди,* ***незважаючи на*** *сніг.*

Складений сполучник – сполучник, який складається з двох і більше слів. Напр.: *тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, задля того щоб, у міру того як, так щоб.*

Складений числівник – числівник, який становить сполучення двох і більше простих і складних числівників. Напр.: *сімсот тридцять, шість сотих, сім цілих і шість десятих, триста п'ятий.*

Складний прийменник – прийменник, який складається з кількох простих. Напр.: *понад, із-за, з-поміж, побіля, посеред.*

Складний сполучник – сполучник, який історично утворився зі злиття двох слів (сполучника, прийменника, займенника, прислівника, частки) в одне слово. Напр.: *або, проте, зате, ніби, неначе, якщо, щоб.*

Складний числівник – числівник, який утворений від кількох числівникових основ і складається з кількох коренів. Напр.: *сімдесят, двісті, обидва, півтораста, кількадесят, вісімдесятий, стодвадцятитисячний.*

Складноскорочене слово – те саме, що ***Абревіатура.***

Слова категорії стану – клас невідмінюваних слів зі значенням непроцесуального стану у функції головного члена односкладних безособових речень. Напр.: ***Тихо*** *над річкою. Дітям* ***радісно***. Те саме, що ***Станівник.*** Див. також ***Предикативний прислівник.***

Слова-речення – слова чи стійкі словосполучення, що передають реакцію мовця на висловлювання співрозмовника. Слова-речення, подібно до інших речень, виконують комунікативну функцію, але, на відміну від речення як основної синтаксичної одиниці-конструкції, не членуються ні на головні, ні на другорядні члени речення. На цій підставі слова-речення отримали статус нечленованих речень. Внутрішня синтаксична нечленованість слів-речень зумовлена їхнім лексико-граматичним наповненням: їх виражають вигуки, звуконаслідувальні слова, частки та модальні слова, для яких синтаксична роль членів речення є нетиповою. Те саме, що ***Еквіваленти речення.*** Напр.: *У дзеркальце зиркнув і з несподіванки здригнув: –* ***Ой-ой!*** *Які погані свідки!* (М. Го-

дованець); *– Та ти з нею досі не говорив??? –* ***Ні!*** (Микола Хвильовий); *Коли будеш, Євгене, уже старим, ...згадай оцей край, оцей струмок... –* ***Добре***... (О. Гончар).

Словозміна – утворення граматичних форм слова, що вказують на його зв'язки з іншими словами в реченні. Див. також ***Відмінювання, Дієвідмінювання, Парадигма, Формотворення, Форма слова.***

Словозмінна основа – те саме, що ***Основа слова.***

Словозмінні граматичні категорії – граматичні категорії, які втілюються у словоформах того самого слова. До типових словозмінних категорій належить категорія відмінка. Див. також ***Класифікаційні граматичні категорії.***

Словоскладання – спосіб словотворення дво- або кількакореневих похідних (юкстапозитів) шляхом поєднання окремих слів чи словоформ. Те саме, що ***Юкстапозиція***. Див. також ***Юкстапозит.***

Словотвір – 1) розділ мовознавства (традиційно – розділ граматики), що вивчає структуру і способи творення похідних слів; 2) система словотворчих засобів і способів словотворення.

Словотвірна основа – частина слова, що співвідносить похідне слово з твірною базою і разом з формантом формує його словотвірну структуру. Те саме, що твірна основа. Напр.: ***буквар, букварик***.

Словотвірне значення – узагальнене категоріальне значення слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотворчого форманта. Напр.: похідні іменники *кущик, дубок, берізка, яблунька, дівчинка* виражають словотвірне значення „демінутивність".

Словотворення – утворення нових (похідних) слів за певними мовними закономірностями.

Словотворча частка – частка, за допомогою якої утворюється нове слово. Напр.: *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь, аби-, де-, як-, чи-, що-, -би, -б, -же, -ж, ані-, ні-, не-, -бо, -но, -то, -от, -таки*. Представники комунікативного підходу до витлумачення функціонального статусу часток відносять їх не до часток як службових слів, а до синтетичних морфем.

Словотворчий афікс – афікс, за допомогою якого утворюється нове слово. Напр.: *дощ-**ик**, козак-**ува**-ти, **пра**-мова*.

Словотворчий засіб (формант [від *лат. formans (formantis) – який створює, формує*]) – словотворчий елемент, за допомогою якого утворено похідне слово і який у поєднанні з твірною основою й закінченням (якщо слово змінне) виражає його словотвірне значення. До формантів

належать ті семантичні, структурні, структурно-семантичні й інші елементи похідного слова, за допомогою яких воно утворилося і якими відрізняється від твірного. Це не лише суфікси, префікси, інтерфікси, закінчення, але й морфонологічні явища (чергування звуків, усічення основи), складання основ, зміна семантики, перехід слова з однієї частини мови до іншої, перенесення наголосу тощо.

Словоформа – граматична форма того самого слова, його граматичний різновид, який виявляє лексичну тотожність з іншими співвідносними словоформами цього слова і протиставляється їм за своїми граматичними значеннями. Напр., ряд словоформ слова *книга* (*книги, книзі* і т. д.) означає той самий предмет, але кожна словоформа має тільки їй притаманні значення відмінка, роду, числа, виражені певними морфологічними засобами. Див. також ***Форма, Парадигма, Формотворення.***

Службове дієслово – дієслово, яке позбавлене лексичного значення і виконує службову функцію, оскільки використовується для переведення іменних частин мови та їхніх еквівалентів у типову для дієслова присудкову позицію двоскладного речення або позицію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Те саме, що ***Дієслівна зв'язка.*** Напр.: *Восени Віталик* ***буде*** *студентом* (О. Гончар); *М'який ліризм* ***становить*** *особливу рису байок Глібова* (М. Рильський); *Колишній партизан* ***являв собою*** *цибатого чоловіка, дуже похмурого* (Ю. Яновський). Див. також ***Зв'язка.***

Службові слова – несамостійні слова, що виражають різні семантико-синтаксичні відношення між словами, реченнями і частинами речень, а також різні відтінки суб'єктивної модальності, не бувають самостійними членами речення. Антонім – ***Самостійні слова.*** Див. також ***Неповнозначні слова, Аналітичні синтаксичні морфеми.***

Спільний рід – рід, властивий іменникам, які означають осіб чоловічої та жіночої статі і залежно від контексту мають значення або чоловічого, або жіночого роду. Напр.: *вереда, гуляка, заїка, непосида, базікало, білоручка, верховода, Валя, Саша, Коваленко, Нешпір.* Формальне розрізнення чоловічого та жіночого роду забезпечується синтаксичними засобами: *старий* ***волоцюга*** *– стара* ***волоцюга***. Див. також ***Категорія роду.***

Сполучне слово – повнозначне слово, що приєднує підрядну частину речення до головної й одночасно виконує роль члена речення. Роль сполучних слів виконують відносні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*), займенникові прислівники (*як, коли, де, куди, звідки, чому*). Пор.: *І не питай,* ***що*** (сполучне слово) *буде далі* (Д. Павличко); *Настрій*

у нього був такий, ***що*** (сполучник) *він хотів обняти весь світ* (О. Донченко).

Сполучник – службова частина мови, яка поєднує однорідні члени речення, частини складного речення й окремі речення. Напр.: *Ти знов прийшла,* ***щоб*** *кинуть на поталу весь світ думок* ***і*** *мрій моїх,* ***щоб*** *я завжди страждав по ідеалу* ***і*** *досягти його не міг* (Олександр Олесь); ***Не то*** *осінні води шуміли, збігаючи в Дунай,* ***не то*** *вітер бився в заломах провалля* (М. Коцюбинський).

Сполучник мети – див. ***Підрядний сполучник.***

Сполучник сурядності-підрядності – пояснювальний сполучник, що виражає відношення тотожності між двома позначеннями того самого явища. Напр.: *Відтак люди намагалися в цей день* [четвер] *обов'язково вмитись або скупатись,* ***тобто*** *очиститися від гріхів* (В. Скуратівський). До пояснювально-уточнювальних сполучників сурядності-підрядності належать такі: *зокрема, як-от, а саме, наприклад, отже, особливо, насамперед, надто.* Див. також ***Пояснювально-уточнювальний сполучник.***

Спонукальний вигук – вигук, який виражає спонукання, наказ, розпорядження, заклик, заохочення до дії та інші форми волевиявлення мовця. Напр.: *гей! гиля! годі! нумо! цить! марш! тсс!* Те саме, що ***Імперативний вигук.*** Див. також ***Вигук.***

Спонукальний спосіб дієслова – одна з грамем категорії способу, що виражає бажану дію, яка може відбутися лише тоді, коли на те є добра воля співрозмовника. За своєю семантикою спонукальний спосіб є поєднанням наказового та умовного способів. Напр.: ***Насипав би*** *ти, хлопче, зерна пташкам* (І. Шаповал); ***Нехай би*** *інший хто* ***поклопотався****, чи ж мало добрих людей на селі* (О. Довженко). Див. також ***Категорія способу.***

Спосіб дієслова – див. ***Категорія способу.***

Спосіб дієслівної дії – додаткова семантика, яку вносять у дієслова афікси разом з видовим значенням. Те саме, що ***Рід дієслівної дії.***

Способова дієслівна форма – це дієвідмінювана дієслівна форма. До способових дієслівних форм належать форми активного й пасивного стану, дійсного, умовного й наказового способу, доконаного й недоконаного виду, теперішнього, минулого, давноминулого й майбутнього часу. Див. також ***Дієвідмінювана дієслівна форма, Фінітивна дієслівна форма.***

Стан дієслова – див. ***Категорія стану.***

Станівник – те саме, що ***Слова категорії стану.*** Див. також ***Предикативний прислівник.***

Стверджувальна частка – частка, що підтверджує висловлену думку, стверджує наявність якогось факту чи явища або вказує на те, що мовець повністю згоден з повідомлюваним. Напр.: ***Так****! Осінь – творчий спокій довгожданий, а не безсилля, не журба, не тлінь* (М. Рильський). Див. також ***Фразова частка.***

Структурні класи дієслів – те саме, що ***Класи дієслів.***

Ступені порівняння – див. ***Категорія ступенів порівняння.***

Субстантив (*лат. substantivum*) – те саме, що ***Іменник.***

Субстантивація (від *лат. substantivum – іменник*) – різновид конверсії, який полягає в переході слів з інших частин в іменники. Напр.: *У цьому шаховому турнірі* ***наші*** *перемогли* (субстантивація присвійного займенника *наші*).

Субстантивний займенник – те саме, що ***Іменниковий займенник.***

Суб'єктивна модальність – необов'язкова ознака висловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змісту висловлювання. Засоби вираження суб'єктивної модальності: 1) специфічна група слів (їх називають по-різному: модальні прислівники чи модальні слова), словосполучення, речення: *ймовірно, напевно, правда; чого доброго, хіба що*; ... (*я так думаю*)...; 2) модальні частки: *так, ні, ну, ага, точно;* 3) вигуки (*ой! ох! ах! ну! ба!*), пор: *Та ба – він цього не розуміє!*; 4) інтонація (здивування, сумніву, впевненості, недовіри, протесту, іронії тощо); 5) порядок слів (заперечення, іронія), пор.: *Він прийде до тебе завтра – Прийде він до тебе завтра; Добра ти мені товаришка! – Ти мені добра товаришка.* Див. також ***Об'єктивна модальність.***

Суперлатив (від *лат. superlatio – перебільшення*) – те саме, що ***Найвищий ступінь порівняння.***

Суплетивізм (від *лат. supletivus – такий, що доповнює*) – утворення граматичних форм того самого слова від різних коренів або основ. Напр.: *я – мене, великий – більший, брати – взяти*.

Суплетивна граматична форма – граматична форма, утворена від іншого кореня або основи. Суплетивними є форми ступенів порівняння прикметників і прислівників (*поганий – гірший, добре – краще*), відмінкові форми займенників (*ми – нас, він – йому*), форми числа іменників і займенників (*дитина – діти, я – ми*), дієслівні видові форми (*брати – взяти*). Деякі мовознавці вважають суплетивні форми різновидом простих (синтетичних) форм.

Сурядний сполучник – сполучник, що з'єднує між собою однорідні члени речення або частини складносурядного речення, указуючи на їхню відносну незалежність. За характером смислових зв'язків у реченні сурядні сполучники поділяються на: 1) єднальні (*і, й, та, ні... ні, ані...*

ані), 2) зіставно-протиставні (*а, але, зате, однак, проте*), 3) розділові (*або, чи, чи... чи, то... то, не то... не то*); 4) градаційні (*не лише... але й, не тільки... а й, не так... як*); 5) приєднувальні (*а й, та й, ще й, також і*). Див. також ***Підрядний сполучник.***

Суфікс (від *лат. suffixus – прикріплений*) – афікс, що розташований у слові після кореня або іншого суфікса перед закінченням, іншим суфіксом чи в самому кінці слова й виконує словотворчу або формотворчу функцію. Напр.: *весн-**ян**-ий, ліс-**оч-ок***. Суфікси бувають словотворчі (*дерев'**ян**ий*) та формотворчі (*весел**іш**ий, принесла, підби**ва**ти*), матеріально виражені (*винес**ення***) і нульові (*викуп*), прості (*батьк**ів***) і складні (*матер**инськ**ий*).

Суфіксальний спосіб творення – утворення нових слів або їхніх форм за допомогою суфіксів. Те саме, що ***Суфіксація.***

Суфіксально-префіксальний спосіб творення – спосіб утворення нових слів шляхом одночасного приєднання суфікса і префікса. Див. також ***Конфіксація.***

Суфіксація – те саме, що ***Суфіксальний спосіб творення.***

Суфіксоїд – коренева морфема, яка використовується у функції суфікса та займає у слові його позицію. Напр.: *кашо**вар**, водо**воз**, криго**лам**, рибо**лов**, природо**люб**, секундо**мір**, хліб**ороб**, всюди**хід***. Див. також ***Афіксоїд, Префіксоїд.***

Тверда група – 1) підтип відмінювання іменників у межах I та II відмін; до твердої групи належать іменники чоловічого й жіночого родів з основою на твердий приголосний, крім шиплячого (*Сава, зима, дуб, лук, Петро*), іменники сер. роду із закінченням *-о* (*ремесло, дерево, озеро)*; більшість іменників чоловічого роду з чистою основою на [*р*]: *мир, сир, бір, столяр, ювіляр,* у тому числі іншомовні на *-ар, -яр, -ир, -ур* з постійним наголосом переважно на останньому складі основи: *гектар, базар, хабар, футляр, бригадир, командир, абажур, каламбур*; іменники *звір, комар, снігур*, однак вони в називному відмінку множини мають закінчення м'якої групи (*звірі, комарі*); 2) підтип відмінювання прикметників з основою на твердий приголосний і закінченням *-ий, -а / -ая, -е / -є* (*добрий, природний, добра, зеленая, веселе, веселеє)*.

Твірне слово – слово, від якого безпосередньо утворено похідне; матеріальна й семантична база формування похідних слів. Здебільшого твірне слово входить у структуру похідного не повністю, усікаються закінчення й кінцеві суфікси: *хата – хатній, приходити – прихід*. Пор. ***Словотвірна основа.***

Тематичне (від *грец.* τεμα *– те, що покладене в основу*) **дієслово** – дієслово, утворене за допомогою суфікса *-ти*, приєднаного до кореня за до-

помогою тематичного голосного. Напр: *ходити, кохати, бігати*. Див. також ***Атематичне дієслово.***

Темпоральний прийменник – те саме, що ***Прийменник часу.***

Теоретична граматика – різновид граматики як науки, присвячений складним і нерозв'язаним теоретичним проблемам граматичної науки та побудований на оригінальній концепції. Див. також ***Граматика.***

Теперішній час дієслова – одна з грамем категорії часу, що виражає дію або стан, які здійснюються в момент мовлення про них. Мають тільки форми недоконаного виду, змінюються за особами та числами. Засобами вираження граматичного значення теперішнього часу виступають особові закінчення, напр.: *пиш-**у**, пиш-**еш**, пиш-**е**, пиш-**емо**, пиш-**ете**, пиш-**уть***. Див. також ***Категорія часу, Давноминулий час дієслова, Минулий час дієслова, Майбутній час дієслова.***

Топонім (від *грец.* τόπος – *місце, місцевість, країна* і ὄνυμα – *ім'я, назва*) – власна назва географічного об'єкта. Напр.: *Київ, Канада, Чорне море, Світязь, Хортиця*. Наявність різних видів географічних об'єктів зумовлює поділ топонімів на види: ***Гідронім, Ойконім, Оронім*** та ін.

Топоніміка – розділ ономастики, що вивчає топоніми, їхнє функціонування, походження, значення, структуру, ареал розповсюдження, розвиток і зміни в часі.

Топонімія – сукупність топонімів певної території.

Трансформаційна граматика – різновид граматики як науки, у якій головну роль звертають на правила побудови складних конструкцій із простих. В основі правил трансформаційної граматики лежать синтаксичні відношення між лексемами. Див. також ***Граматика.***

Узагальнено-кількісний займенник – те саме, що ***Числівниковий займенник, Кількісний займенник, Займенниковий числівник.***

Узагальнено-предметний займенник – те саме, що ***Іменниковий займенник, Субстантивний займенник, Займенниковий іменник.***

Узагальнено-якісний займенник – те саме, що ***Прикметниковий займенник, Атрибутивний займенник, Займенниковий прикметник.***

Умовний прийменник – прийменник, який разом з іменником у непрямому відмінку вказує на умову. Напр.: *зайду **при** нагоді, змокнемо **у випадку** дощу.* Див. також ***Прийменник.***

Умовний сполучник – див. ***Підрядний сполучник.***

Умовний спосіб дієслова – грамема, що означає не реальну, а тільки бажану або можливу за певних умов дію. Напр.: *Коли **б знала**, коли **б знала**, відкіль виглядати, То **б найняла, заставила** Стежку промітати* (Укр. нар. пісня). Те саме, що ***Кон'юнктив.*** Див. також ***Категорія способу.***

Фазове дієслово – див. ***Допоміжне дієслово.***

Фінітивна дієслівна форма – те саме, що ***Дієвідмінювана дієслівна форма, Способова дієслівна форма.***

Флексія (від *лат. flexio – згинання, перехід*) – те саме, що ***Закінчення.***

Форма (*лат. forma – зовнішність, вигляд, устрій*) **слова** – граматична видозміна слова, його морфологічний різновид (див. ***Формотворення***), якому притаманний певний комплекс граматичних значень та їхніх формальних показників. Термін стосується як певного конкретного слова (див. ***Словоформа***), так і класу однофункціональних граматичних форм різних слів.

Формальна граматика – різновид граматики як науки, що вивчає граматичні форми та їх структуру. Див. також ***Граматика.***

Форми на -но, -то – те саме, що ***Предикативні форми на -но, -то, Безособові дієслівні форми на -но (-ено), -то, Дієслівні форми на -но, -то.***

Формотворення – утворення граматичних форм слова.

Формотворча частка – частка, за допомогою якої утворюється граматична форма слова. До формотворчих зараховують частки *хай, нехай, би, б*, за допомогою яких утворюються форми наказового та умовного способу дієслова: ***хай*** *переможе,* ***нехай*** *вивчить, посадив* ***би****, принесла* ***б****.*

Формотворчий афікс – афікс, за допомогою якого утворюється граматична форма слова і який є засобом вираження граматичного значення. Напр.: ***з****-робити, біл-****іш****-ий, зголодні-****л****-ий.*

Фразова (від *грец.* φράσις *– спосіб вираження, зворот*) **частка** – частка, що надає словам, словосполученням і реченням різних семантичних, модальних та емоційно-експресивних відтінків. Фразові частки поділяють на три групи: 1) частки, що виражають смислові відтінки значень слів, словосполучень, речень (вказівні, означальні, кількісно-означальні, обмежувально-видільні), 2) частки, що вказують на модальні та модально-вольові відтінки (власне-модальні, модально-вольові (або спонукальні), стверджувальні, заперечні, питальні), 3) частки, що виражають емоційну оцінку висловлювання або підсилюють виразність мовлення (окличні, підсилювальні). Див. також ***Вказівна частка, Означальна частка, Кількісно-означальна частка, Обмежувально-видільна частка, Власне-модальна частка, Модально-вольова частка, Стверджувальна частка, Заперечна частка, Питальна частка, Окличні частка, Підсилювальна частка.***

Функціональна (від *лат. functio – виконання, завершення*) **граматика** – різновид граматики як науки, що вивчає функції граматичних одиниць. Див. також ***Граматика.***

Цільовий прийменник – прийменник, який разом з іменником у непрямому відмінку вказує на мету. Напр.: *народила* ***для*** *життя, воював* ***за*** *правду, страждала* ***ради*** *дітей, боровся* ***в ім'я*** *народу*. Див. також ***Прийменник.***

Час – див. ***Категорія часу.***

Часовий сполучник – див. ***Підрядний сполучник.***

Частини мови – лексико-граматичні класи (групи) слів, об'єднаних за такими ознаками: 1) лексико-семантичними (спільним категоріальним значенням), 2) морфологічними (однаковими граматичними категоріями, формами зміни слів), 3) синтаксичними (спільною функцією слів у реченні й синтаксичною сполучуваністю з іншими словами у словосполученні й реченні).

Частка – група незмінних службових слів, які надають реченням або членам речення додаткових значеннєвих відтінків, а також беруть участь у творенні окремих морфологічних форм слова. Див. також ***Службові слова.***

Числівник – самостійна змінна частина мови, що позначає число, кількість предметів та порядок їх при лічбі. Напр.: ***п'ять***, ***шість*** *підручників,* ***сьомий*** *клас*. Див. також ***Власне кількісний числівник, Дробовий числівник, Збірний числівник, Кількісний числівник, Неозначено-кількісний числівник, Означено-кількісний числівник, Порядковий числівник.***

Числівниковий займенник – займенник, співвідносний з числівником. Те саме, що ***Кількісний займенник, Узагальнено-кількісний займенник.*** Числівникові займенники мають ознаки числівників: указують на неозначену кількість, не мають граматичних категорій роду й числа, керують іменником у називному і знахідному відмінках (та узгоджуються з ним в інших відмінках), виступають то в ролі підмета або додатка (самостійно чи у сполученні з іменником у називному і знахідному відмінках), то в ролі означення. До числівникових займенників належать вказівний *стільки*, питально-відносний *скільки* і неозначений *скільки-небудь* (*казна-скільки*).

Число – див. ***Категорія числа.***

Членний прикметник – те саме, що ***Повний прикметник.*** Див. також ***Нечленний прикметник, Короткий прикметник.***

Чоловічий рід – 1) одна з грамем класифікаційної морфологічної категорії роду іменника; 2) одна з грамем словозмінної морфологічної категорії роду прикметників, займенників та деяких числівників, дієслівних форм, яка (грамема) дублює відповідне родове значення

іменників. Іменники чоловічого роду характеризуються такими формальними ознаками у вихідній формі: 1) нульовою флексією при основі на: а) твердий приголосний (*будинок, кіт, поділ*); б) кінцевий [*й*] (*край, настрій, обрій*); в) м'який приголосний (*ячмінь, свинець, лебідь*); 2) флексією *-о* (*соловейко, батько, Павло*); 3) флексією *-е* (*вовчище, комарище, кабанище*); 4) флексією *-а / -я* (*Микола, Ілля*). Прикметники та порядкові числівники чоловічого роду мають закінчення *-ий / -ій*: *вродливий, синій; четвертий, третій.* Кількісні числівники чоловічого роду мають різні закінчення: ***один***-□ *товариш,* ***дв-а*** *зошити,* ***півтор-а*** *тижня.* Дієслівні форми чоловічого роду минулого часу та умовного способу мають здебільшого суфікс *-в-* і нульове закінчення: *вразив, приніс би*. Див. також ***Категорія роду.***

Шкільна граматика – різновид граматики як науки, що подає основні граматичні відомості разом з орфографічними й пунктуаційними правилами. Див. також ***Граматика.***

Юкстапозит (від *лат. juxta – поряд, біля* і *position – положення*) – складне слово, утворене складанням слів без супровідних словотворчих засобів. Напр.: *лікар-дерматолог, жук-коройд, Прем'єр-міністр.*

Юкстапозиція (від *лат. juxtaposition – розміщення поряд*) – те саме, що ***Словоскладання.***

Якісний прикметник – прикметник, що виражає якість, властивість предмета безвідносно до інших предметів із різним ступенем інтенсивності. Напр.: ***синя*** *волошка,* ***широка*** *річка,* ***новий*** *будинок,* ***талановитий*** *учень,* ***зеленкуватий*** *відтінок.* Якісні прикметники утворюють ступені порівняння.

Якісно-означальний прислівник – означальний прислівник, який указує на якісну ознаку дії або стану. Напр.: *поводитися* ***спокійно****,* ***важко*** *працювати, ставитися* ***дбайливо***. Усі якісно-означальні прислівники утворюються від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е* та утворюють ступені порівняння: *тихо – тихіше, найтихіше, добре – краще, найкраще*.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.

Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.

Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматика української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – 2-е вид., доопрац. і доп. / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К. : Вища шк., 1989. – 333 с.

Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ "Академія", 2004. – 336 с.

Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови. – Вид. 4-е. / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. І. – 402 с.

Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. *Л. А. Булаховського* – К. : Рад школа, 1951. – Т. І. – 519 с.

Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля, 2003. – 464 с.

Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / М. В. Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – 262 с.

Плющ М. Я. Граматика української мови : У 2 ч. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник / М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2005. – Ч. І. – 286 с.

Сучасна українська літературна мова: Підручник / за ред. *А. П. Грищенка.* – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1997. – 493 с.

Сучасна українська літературна мова / за ред. *М. Я. Плющ.* – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 2000. – 430 с.

Сучасна українська мова : Підручник / за ред. *О. Д. Пономарева.* – 3-тє вид., перероб. – К. : Либідь, 2005. – 399 с.

Сучасна українська літературна мова : Морфологія / за заг. ред. *І. К. Білодіда.* – К. : Наук, думка, 1969. – 583 с.

Шкуратяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова : Модульний курс / Н. Г. Шкуратяна, С. В. Шевчук. – К. : Вища школа, 2007. – 823 с.

Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2003. – 640 с.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Арполенко Г. П. Числівник української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк. – К. : Наук, думка, 1980. – 242 с.

Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 171 с.

Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Рад. школа, 1984. – 159 с.

Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській мові / Г. М. Гнатюк. – К. : Наук, думка, 1982. – 248 с.

Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : монографія / Катерина Городенська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.

Івченко М. П. Числівники української мови / М. П. Івченко. – К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1955. – 143 с.

Історична граматика української мови : підручник / [*М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько*]. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.

Колодяжний А. С. Прийменник : матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови / А. С. Колодяжний. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.

Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові : Специфіка зв'язків та їх значень / Л. М. Коць. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – 163 с.

Культура української мови : довідник / *С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець* та ін.; за ред. В. М. Русанівського. – К. : Либідь, 1990. – 304 с.

Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукінова. – К. : Наук. думка, 2000. – 370 с.

Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К., 1974. – 184 с.

Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові : навч. посібник / Л. І. Мацько. – К. : КДПІ, 1981. – 130 с.

Медведєв Ф. П. Система сполучників в українській мові / Ф. П. Медведєв. – [Б. м.] : Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1962. – 91 с.

Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови / В. М. Ожоган. – К. : Вид-во Інституту укр. мови, 1997. – 230 с.

Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ / В. М. Русанівський. – К. : Рад. школа, 1977. – 112 с.

Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.

Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К. : Рад. шк., 1964. – Ч. 1. – 234 с.

Сасинович Е. С. Дієприслівники в сучасній українській мові / Е. С. Сасинович. – К. : Рад. школа, 1963. – 107 с.

Словотвір сучасної української літературної мови / за ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.

Чапля І. К. Прислівники в українській мові / І. К. Чапля. – Х. : Вид-во ХДУ, 1960. – 124 с.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

Алексієнко Л. А. Граматичний словник українських дієслів : у 2 т. / Л. А. Алексієнко, І. В. Козленко. – К. : Київський ун-т, 1998.

Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / уклад. і голов. ред. *В. Т. Бусел*. – К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2004. – 896 с.

Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. *В. Т. Бусел*. – К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.

Ганич Д. Словник лінгвістичних термінів / Д. Ганич, І. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.

Городенська К. Граматичний словник української мови : Сполучники / Катерина Городенська. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. – 340 с.

Гуцульські говірки : Короткий словник / відпов. ред. *Я. Закревська*. – Львів : Інститут українознавста ім. І. Крип'якевича, 1997. – 232 с.

Демська О. М. Словник омонімів української мови / О. М. Демська, І. М. Кульчицький. – Львів, 1996. – 224 с.

Загнітко А. П. Словник українських прийменників / А. П. Загнітко та ін. – Донецьк, 2007. – 416 с.

Загнітко А. П. Словник часток : матеріали і статті : науково-навчальне видання / Анатолій Загнітко, Анна Каратаєва. – Донецьк : ДонДУ, 2012. – 382 с.

Погрібний М. І. Орфоепічний словник української мови / М. І. Погрібний. – К. : Рад. школа, 1984. – 629с.

Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / за ред. С. Л. Паламарчука. – 2-е вид., доп. і випр. – К. : Довіра, 2001. – 275 с.

Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – Львів : Світ, 2001. – 448 с.

Словник синонімів української мови : у 2 т. / *А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук* та інші. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 1040 с. – Т. 2. – 960 с.

Словник української мови : в 11 тт. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник. – К. : Наук. думка, 1973. – 724 с.

Українська мова. Енциклопедія / редкол.: *Русанівський В. М., Тараненко О. О.* (співголови), *Зяблюк М. П.* та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – 288 с.

Фразеологічний словник української мови / уклад. : *В. М. Білоноженко* та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.

Навчальне видання

ДЖОЧКА Ірина Федорівна
ЦИПЕРДЮК Оксана Дмитрівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

ПРАКТИЧНА МОРФОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Дизайн обкладинки *Оксани Микицей*
Комп'ютерна верстка *Ярослави Король*
Коректура *авторська*

Підписано до друку 31.07.2012. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура "Таймс". Умовн. друк. арк. 34,18.
Зам. 4462.

Видавництво «Місто НВ»
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Незалежності, 53,
тел.: (0342) 55-94-93.

Свідоцтво ІФ № 9 від 02.02.2001.

Віддруковано: Друкарня «Місто НВ»
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Незалежності, 53.

ДРУКАРНЯ МІСТО НВ